

RRUGA PRIZREN-GJAKOVË

Komunat e Rrahovecit dhe Prizrenit

Një nga rajonet më të para që do të goditej nga mësymja e trupave qeveritare serbe dhe jugosllave, pas bombardimeve të NATO-s, ishin një sërë fshatrash në një segment prej afro dhjetë kilometrash përgjatë rrugës Prizren-Gjakovë. Nga Bellaçerka dhe Xërxe në veri, për në Pirane në jug, forcat qeveritare, kryesisht njësi të ushtrisë, do të bombardonin sistematikisht zonën, para se trupat speciale në terren të hynin në fshatra. Ngandonjëherë edhe me ndihmën e serbëve lokalë nga ajo krahinë, burrat në moshë për pushkë do të ndaheshin nga gratë dhe fëmijët. Nga data 24 deri më 26 mars, trupat policore dhe ato paraushtarake ekzekutuan qindra burra, për të cilët nuk ka ndonjë njoftim se kanë pasur mbrojtjen e UÇK-së. Vrasjet e kryera në Bellaçerkë dhe në Krushën e Madhe janë renditur midis gjashtë incidenteve të listës së hartuar nga Gjykata Ndërkombëtare për Krimet e Luftës në ish-Jugosllavi, në akt-akuzën e ngritur nga kjo gjykatë kundër Slllobodan Millosheviçit dhe katër zyrtarëve të tjerë të lartë qeveritarë.

Intensiteti i dhunës në këtë krahinë ka një sërë shkaqesh. Së pari, është mëse e qartë që qeveria dëshironte të spastronte rajonin kufitar me Shqipërinë, me fillimin e fushatës. Kontrolli i kufirit ishte i domosdoshëm për të minimizuar depërtimin e UÇK-së nga Shqipëria, të përgatitej për një invazion të mundshëm të trupave të NATO-s nga toka, si dhe të lehtësonte “spastrimin etnik” të shqiptarëve nga krahina të tjera të Kosovës. Me spastrimin e zonës kufitare, u bë i lehtë dëbimi i shqiptarëve nga Peja, Suhareka, rajoni i Drenicës dhe nga pjesë të tjera të provincës. Kontrolli i rrugës Prizren-Gjakovë për transportimin e trupave dhe pajisjeve ishte qartazi një përparësi strategjike për qeverinë.

Së dyti, shumë nga fshatrat e mësyre, bie fjala si Krushë e Madhe, ishin të njohur më së miri për mbështetjen e vazhdueshme dhe praninë e UÇK-së përgjatë viteve 1998 dhe 1999. Pranë Retisë ndodhej një bazë e fortifikuar e UÇK-së. Ka fort të ngjarë që armatimet të hynin nëpër këto fshatra nga Shqipëria qysh nga viti 1998, ndaj dhe UÇK-ja shihej shpesh brenda dhe rreth e qark këtij rajoni, ngandonjëherë duke sulmuar edhe policinë në rrugën kryesore.

Por një nga motivet kryesore mund të ketë qenë edhe begatia në këtë rajon. Kjo pjesë jugperëndimore e Kosovës ka tokën më pjellore në të gjithë provincën dhe, nga ana tjetër, ajo është e njohur edhe për banorët e saj relativisht të pasur, gjë që mund të ketë ngashnjyer paraushtarakët të interesuar për plaçkitje dhe vjedhje.

Një incident i rëndë në rrugën në rrethinat e Gjakovës, i përshkruar hollësisht në kreun Fushata Ajrore e NATO-s, ishte bombardimi nga ana e NATO-s e një karvani civilësh. Më 14 prill, një avion i NATO-s bombardoi në mënyrë të përsëritur një karvan refugjatësh në një segment prej dymbëdhjetë miljesh të rrugës midis Gjakovës dhe Deçanit, duke plagosur tridhjetë e gjashtë vetë dhe vrarë shtatëdhjetë e tre civilë, në rrethinat e fshatrave Bistrazin, Gradish, Madanaj dhe Mejë. Fillimisht zëdhënësit e NATO-s dhe të Shteteve të Bashkuara mëtuan se objektivi ishte ekskluzivisht një karvan ushtarak dhe se përgjegjës për sulmin mbi civilët mund të ishin trupat serbe. Më pas zyrtarët e NATO-s pranuan se një dyzinë aeroplanësh të NATO-s ishin përfshirë në një sërë sulmësh mbi dy karvane, duke hedhur mbi ta gjithsej nëntë bomba.

BELLAÇERKË

Për herë të parë forcat policore serbe hynë në Bellaçerkë, një fshat me rreth 3000 banorë, një javë para se të nisin bombardimet e NATO-s. Sipas dëshmimeve të fshatarëve, ata dogjën disa shtëpi, shtinë mbi gjënë e gjallë dhe vodhën sende të ndryshme nëpër shtëpitë e banorëve. Sipas një fshatari, atëherë u vra edhe një njëzet e tetë vjeçar i quajtur Eqerem Zhuniqi.¹

Ata çka dëshmitarët besonin se ishin anëtarë të forcave speciale të policisë dhe njësave paraushtarake, hynë sërish në fshat më 25 mars, rreth orës 3 të mëngjesit. Sipas dëshmimeve të banorëve, bëhej fjalë për një

përzjerje trupash të veshur me uniforma ushtarake ngjyrë blu dhe të gjelbër, një pjesë e tyre të maskuar, ndërsa një numër i madh syresh kishin të lidhur në krah nga një shirit të bardhë. Pa humbur kohë, ata nisën të vidhnin vetura dhe sende të çmuara si televizorë.

Të paktën gjashtëdhjetë burra, në moshë për armë, të trembur për jetën, u larguan sakaq në drejtim të kodrave aty pranë. Ndërsa pjesa tjetër qëndroi në fshat për të parë se ç'do të ngjante. Një grua, N. Z., i tha Human Rights Watch:

Më 25 mars, një natë pasi kishin nisur bombardimet e NATO-s, unë isha duke fjetur. Rreth orës 3 të mëngjesit, im shoq më zgjoi dhe më tha, “duhet të largohemi, tanket kanë hyrë në fshat.” Mora ca tesha, çka munda të gjeja dhe shkova te dera. Ndërkohë që i isha afruar derës, tanket nuk ishin më larg se dhjetë metra nga dera e shtëpisë sonë.²

N. Z. dhe njerëzit e familjes qëndruan në shtëpi për afro njëzet minuta, për të vendosur se çfarë do të bënin. Ç'është e vërteta, tanket u larguan nga qendra. Por rreth orës 4.30 të mëngjesit, N. Z. dhe njerëzit e familjes së saj, panë të dilte tym dhe flakë nga shtëpitë në skaj të fshatit. Banorë nga ajo pjesë e fshatit nisën të mblidhen në qendër, duke thënë se trupat qeveritare po iu vinin zjarrin shtëpive. Bash në këtë kohë, familja e N. Z.-së dhe afro 300 apo 400 fshatarë të tjerë, duke përfshirë këtu afërsisht pesëdhjetë burra në moshë për armë, thanë se kishte ardhur çasti për t'u larguar.

Peizazhi rreth e qark Bellaçerkës është relativisht i sheshtë, kështu që grupi i të ikurve u strehua në një golle të pyllëzuar të përroit të Ballajt, jo më larg se një milje nga fshati. Në kohën që ata u fshehën në përruar, uji arrinte deri në gju.

Në krye grupi kish ndërmend të merrte në drejtim të fshatit të Rogovës. Por, kur dëgjuan të vinin të shtëna nga ai drejtim, ndërruan mendje dhe vendosën të merrnin për nga Xërxe. Nga vendi ku ishin panë Bellaçerkën duke u djegur. Rreth orës 6 të mëngjesit, nisi të bëhej ditë, e megjithatë njerëzit e grupit vendosën të qëndronin në shtratin e përroit për shkak të të shtënave.

Diku aty nga ora 8 e mëngjesit, grupi bëri për nga ura e hekurudhës që kalonte mbi përrua. Dymbëdhjetë vetë nga familja e Çlirim Zhuniqit dhe ajo e Xhemal Spahiut ishin rreth pesëdhjetë metra përpara pjesës tjetër të grupit. Ata do të ishin të parët që hasën policët mbi urë.

N. Z. riprodhoi atë që kishte ngjarë:

Nisëm të ecim në drejtim të Xërxes, pa e ditur se policia ndodhej mbrapa urës. Ne morëm për nga ura, që nuk ishte më shumë se njëzet metra larg. Familja e parë ishte ajo e një burri (Çlirimit), tok me gruan dhe tre fëmijët. Kur panë policët, ata u dorëzuan. Njerëz që ishin aty pranë nesh thanë se edhe ne do të ishte mirë të dorëzoheshim. U vumë në udhë dhe ndërkaq policët zunë të qëllonin mbi ne, por askush nuk u plagos. Gjithë sa ishim u shtrimë përtokë.³

Një tjetër grua që ndodhej në atë grup, i tha Human Rights Watch:

Atje ndodhej një përrua me shkurre, që ishte një vend i mirë për t'u fshehur. Fshati u fsheh në atë vend. Uji i përroit na mbërrinte deri te gjuri. Serbët na gjetën – ndoshta ishin rreth njëzet serbë – nuk munda t'i numëroj ngaqë s'mund t'i shihja të gjithë sa ishin. Ata thanë në serbisht, "Gjithë sa jeni duart lart dhe dilni nga vendi ku jeni fshehur." Unë s'kuptova çfarë po thoshin, por disa nga burrat e njihnin serbishten dhe na shpjeguan edhe ne të tjerëve.⁴

Para se policët t'i afroheshin grupit të madh, njerëzit e familjes Zhuniqi dhe Spahiu u urdhëruan të dilnin nga shtrati i përroit në një lëndinë aty pranë. Një dëshmitar tha se, burrat i shtrënguan të zhvishen. Një tjetër dëshmitar

Ata i vranë të gjithë me pushkë automatike në një fushë jo më larg se 500 metra nga shtëpia.

tha se ai pa se si burra me "uniforma të gjelbra dhe shami koke të bardha" qëlluan mbi Çlirimin, të shoqen dhe tre fëmijët e tyre, si dhe mbi pjesëtarët e familjes së Xhemal Spahiut. Ai tha:

Ata i vranë të gjithë me pushkë automatike në një fushë jo më larg se 500 metra nga shtëpia. Unë munda të shihja (vrasjen) fare mirë. Gjithçka ndodhi vetëm 200-300 metra larg meje. Unë isha fshehur në përrua, pranë urës. Arrita të njoh njërin nga ata (që po qëllonin), i cili ishte nga Hoçë e Madhe.⁵

Sipas dëshmitarëve, një doktor shqiptar nga Bellaçerkë i quajtur Nesim Popaj, tridhjetë e gjashtë vjeç, u përpoq të negocionte me komandantin serb, duke iu lutur atij t'iu kursente jetën fshatarëve. Sipas këtyre dëshmitarëve, Popaj iu shpjegoi se ata nuk ishin anëtarë të UÇK-së, por thjesht fshatarë që dëshironin të jetonin në paqë. Komandanti serb iu përgjigj duke thënë: "Ju jeni terroristë. Nxirrni armët."

Dëshmitarët thanë se, në këtë muhabet e sipër, komandanti serb i kishte vënë shkelmin në zverk Shëndet Popajt, nipit shtatëmbëdhjetë vjeçar të doktorit, i cili kishte rënë përmbys në tokë. Duke i dhënë fund me vrazhdësi diskutimit, komandanti – sipas përshkrimit të dëshmitarëve ai ishte një burrë me shtat mesatar, rreth tridhjetë e pesë vjeç, i veshur me uniformë kamuflazhi në ngjyrë të gjelbër, me tri yje në spaleta – shtiu tri herë mbi Dr. Popajn në sytë e gruas dhe tre fëmijëve të tij dhe më pas, vrau edhe Shëndetin. Dëshmitarët do të përmendnin në mënyrë specifike se komandanti, i cili sipas tyre duhej të ishte kapiten, kishte një tipar tepër të veçantë, gojën tepër të deformuar.

Njëri nga dëshmitarët, një nga katër njerëzit që mbijetuan pas të shtënave, i tha Human Rights Watch:

Në krye ata vranë doktorin që ishte një nga prijësit e fshatit. Ata shtinë mbi të me armë automatike në një distancë afro një metër, në kohën që doktori ishte duke iu thënë, “ju lutem, mos na vrisni, ne jemi fshatarë që duam të punojmë; nuk jemi me UÇK”-në. Serbët po thoshin, “ju jeni terroristë; nxirrni armët.” Ata thanë, “Ku e keni NATO-n që t’ju shpëtojë?” Një kapiten urdhëroi të tjerët. Ai e vrau me dorën e vet doktorin, ndërkohë që ishin duke debatuar. Doktori ishte njeriu më i nderuar në fshat. Kishte studiuar në Perëndim: në Sarajevë, Zagreb dhe në Gjermani. Pasi vranë doktorin, vranë aty për aty edhe nipin e tij. Kapiteni i kishte vënë këmbën në zverk nipit të doktorit. Ai e qëlloi nipin në kokë.

Kapiteni kishte shtat mesatar (përafërsisht një metër e tetëdhjetë centimetra i gjatë. Në kokë mbante helmetë. Nuk kishte maskë dhe në supe kish tri yje të artë. Ai kishte një gojë çuditërisht të shtrembëruar. S’kish as mustaqe dhe as mjekër. Duhej të ishte tridhjetë vjeç, ndoshta tridhjetë e pesë ose aty afër.

Në kohën që policët po më shkëpusnin nga fëmijët, ata u rrekën të vinin tek unë. Kur vranë doktorin, gruaja dhe fëmijët e doktorit ishin aty pranë; s’duhej të ishin më larg se njëzet metra dhe panë gjithçka. Teksa gruaja dhe fëmijët e doktorit zunë të ulërisnin, policët po përpiqeshin t’i mbanin larg vendit të ngjarjes Gjithë-gjithë duhej të ishin rreth njëzet policë.⁶

Më pas forcat e sigurimit ndanë burrat mbi katërmëdhjetë vjeç e sipër nga gratë dhe fëmijët. Burrave iu kërkua të zhvisheshin, gjë që, sipas fshatarëve,

ishte një përpjekje e qartë për t'i poshtëruar në sytë e grave dhe fëmijëve të tyre. Ndonëse një shpjegim tjetër mund të jetë që, policët prisnin të gjenin uniforma ushtarake nën petkat civile.⁷ Trupat serbe, që sipas përshkrimit të një gruaje, kishin veshur uniforma të gjelbra dhe në mëngë mbanin shiritë të bardhë, vijuan më tej duke kontrolluar nëpër teshat e burrave dhe duke marrë gjithë ç'gjenin: letrat e njoftimit, sende të çmuara, si dhe para, duke përfshirë këtu 40.000 marka gjermane që i gjetën një njeriu të vetëm, Muharrem Zhuniqit. Në këtë pikë, ata iu thanë grave dhe fëmijëve të ecnin përgjatë udhës së hekurt, në drejtim të Xërxes. Burrat u urdhëruan të vishen dhe i kthyen mbrapsh, për nga bregu i lumit.

Gratë e fshatit, që ishin vënë në udhë e po ecnin përgjatë shinave, i thanë Human Rights Watch, se s'kish pak që ishin nisur, kur veshët iu zunë shkrepëtimat e zjarrit të armëve, që zgjati disa minuta radhazi, pa pushuar. N. Z. dëshmon: "Nuk kishim bërë ndoshta as dhjetë metra, dëgjuam të shtënat e armëve automatike, që zgjatën për afro tri-katër minuta pa pushim. Sakaq, gratë zunë të ulërisnin, "Na vranë burrat!"

Në një intervistë të veçantë, një tjetër grua do të kujtonte: "Serbët e drejtuan grupin në të cilin ndodhesha edhe unë për kah fshati Xërxe. Ndërkohë që po

Përroi pranë Belaçerkës ku forcat serbe ekzekutuan gjashtëdhjetë e katër shqiptarë etnikë.

merrnim nga ura, dëgjuam të shtënat e armëve automatike që zgjatën pak minuta. As që guxuan të kthenim kryet e të shihnim çfarë po ndodhte.”⁸

Human Rights Watch foli me dy nga burrat që ishin në grupin e atyre që u urdhëruan të shkonin nga bregu i lumit. Në intervista më vete, ata dëshmuuan se serbët hapën zjarr mbi ta me armë automatike. Fillimisht mbijetuan gjashtë burra, por më pas dy prej tyre vdiqën nga plagët e marra.

Human Rights Watch e intervistoi të mbijetuarin e parë më 16 prill, në Kukës, pak ditë pasi ai kishte hyrë në Shqipëri. Atë kohë, ai kishte të fashuar shpatullën e djathtë, krahun e djathtë dhe disa plagë në kokë, që ai tha se i kishte marrë nga të shtënat në Bellaçerkë, si dhe disa plagë sharapnelash në kokë e në krah, që ai pohonte se i kish marrë më vonë, gjatë një granatimi pranë fshatit Nagafc. Pas një vizite që do të bënte më vonë te mjekët në Tiranë, doli se ai kishte një plumb në shpatull.

Burri tha se ai kishte qenë ndër të parët në atë grup që ishte qëlluar. Paskëtaj kishte rënë në ujë dhe qe mbuluar nga trupat e tjerëve që kishin mbi të, gjë që i kishte shpëtuar jetën. Ai i tha Human Rights Watch:

Nga akt-padia e vitit 1999 e Gjykatës Ndërkombëtare për Krimet e Luftës në ish-Jugosllavi kundër Slobodan Millosheviçit, et. Al.

Më ose rreth datës 25 mars 1999, trupa të RFJ dhe Serbisë sulmuan fshatin Bellaçerkë (komuna e Rahovecit). Shumë nga banorët e Bellaçerkës u larguan nga fshati në drejtim të një përroi aty pranë dhe gjetën strehë nën urën e një hekurudhe. Teksa fshatarë të tjerë po i afroreshin urës, një patrullë e policisë serbe hapi zjarr mbi ta dhe vrau 12 persona, duke përfshirë 10 gra e fëmijë. Paskëtaj, policët i urdhëruan fshatarët që kishin mbetur të dilnin nga shtrati i përroit dhe në këtë kohë, ata do të ndanin burrat nga gratë dhe të miturit. Policët i urdhëruan të zhvishen dhe më pas i grabitën sistematikisht nga gjithë sendet e vyera. Gratë dhe fëmijët u urdhëruan të largoheshin. Doktor i fshatit u përpoq të fliste me komandantin e policëve, por ai u qëllua dhe u vra në vend, ashtu si dhe nipi i tij. Burrat e tjerë u urdhëruan të ktheheshin mbrapsh, në shtratin e përroit. Pasi burrat iu bindën këtij urdhëri, policët hapën zjarr mbi ta, duke vrarë afërsisht 65 shqiptarë kosovarë. (Personat e vrarë, të cilëve iu dihet emri, janë vendosur në skedën B, e cila i është bashkangjitur si shtojcë akt-padisë.)

Pasi vranë doktorin dhe nipin e tij, ata na thanë të ktheheshim te përroi. Pasktëaj, ata nisën sakaq të shtinë mbi ne. Kapiteni nuk nxorri asnjë fjalë nga goja, ai zuri të shtjerë, gjë që nisën të bënë edhe të tjerët, menjëherë pas tij. Të shtënat do të vazhdonin pandërprerje, për afro pesë apo dhjetë minuta. Kur nisën të shtënat, unë rashë i pari, plumbi më kishte marrë në shpatullën e majtë. Njerëzit e vranë ranë mbi trupin tim. Pasi reshtën të shtënat, ata nisën të shohin rreth e qark, për të parë mos kishte dhe ndonjë që merrte frymë. I dëgjova kur thanë, “ky këtu merrka frymë.” Verifikuan dhe panë kush kish mbetur gjallë dhe më pas i mbaruan. Unë isha fshehur nën trupat e të vranëve.

Qëndrova në atë gjendje për afro njëzet minuta. Pas dhjetë minutash dëgjova të shtëna. Po vrisnin njerëz mbi përrua. Kur u ngrita, pashë njerëz të vdekur rreth e rrotull meje. Kishin mbijetuar edhe pse të tjerë, por një pjesë e tyre vdiqën më vonë. Ishin vranë gjithsejt dyzet e dy njerëz.⁹

Tridhjetë minuta pas hapjes zjarr për herë të dytë, në kohën kur dëshmitari e kish kuptuar se trupat serbe ishin larguar, ai u çua dhe pa, përveç trupave të dyzet burrave të vranë në lumë, edhe kufomat e shtatë pleqve nga Bellaçerkë, si dhe trupat e dy personave që ai nuk i njohte, të plandosur përtokë, në një fushë rreth njëqind metra larg përroit. Pasktëaj, ai mori të ecë në drejtim të Xërxes, ku iu kumtoi grave të fshatit çka kishte ngjarë.

E gjithë kjo do të vërtetohej nga N. Z., e cila ishte dërguar në Xërxe, tok me gratë e tjera. Ajo i tha Human Rights Watch se një burrë, i mbijetuari i cituar pak më sipër, erdhi në Xërxe. Në fillim, u shpreh ajo, ai qëndroi i heshtur dhe vetëm më pas na shpjegoi atë që kish ngjarë me burrat e tjerë. Ajo e konfirmoi faktin se, ai ishte plagosur në shpatull.

Burri i kunatës së N. Z.-së, u kthye në breg të lumit tok me një grup grash, për të parë nëse kishte ndonjë të mbijetuar tjetër. Ai solli me vete pesë burra, tha N. Z., por dy prej tyre pas pak kohësh vdiqën.

I mbijetuari tjetër, i intervistuar nga Human Rights Watch, kallzoi të njëjtën ngjarje. Ai tha:

Ata na ndanë dhe në urdhëruan të merrnim për në drejtim të bregut të përroit. Kur u nisëm, ata hapën zjarr mbi ne. Unë sakaq rashë dhe u mbulova nga pesë a gjashtë të vranë, që më ranë përsipër. Qëndrova në ujë për afro një orë, të vranët më kishin mbuluar. Kur nuk dëgjova më zhurma, u ngrita. Isha larë i tëri në gjak. Pashë pesë burra që ishin

lënduar. Më vonë, vetëm tre prej tyre arritën të mbijetojnë. Isha kaq i llahtarisur sa shkova dhe u fsheha në ca shkurre. Pas afro një ore, dy gra, farefis i disa prej atyre personave, erdhën dhe panë trupat. Njëra prej tyre zbuloi trupat e dy djemve të saj; njëri pesëmbëdhjetë dhe tjetri gjashtëmbëdhjetë vjeç. Aty ndodheshin dyzet e pesë të vrarë, të cilët do të varroseshin dy ditë më pas nga njerëzit e fshatit.¹⁰

Human Rights Watch foli veç e veç me katër individë të ndryshëm, të cilët i kishin parë trupat e të vrarëve ose kishin ndihmuar në varrosjen e tyre në fushën pranë përroit. Një burrë tha se, përveç grupit të të vrarëve në përrua, ai kishte gjetur edhe dymbëdhjetë njerëz që i përkisnin dy familjeve – shtatë fëmijë, tri gra dhe dy burra – pranë urës. Ai i tha Human Rights Watch:

Pasi serbët u larguan, zbrita te përroi me gruan e njërit prej burrave të fshatit, për të parë çfarë iu kishte ngjarë. Gjeta trupat si dhe pesë njerëz që ishin plagosur por ende gjallë ...

I varrosëm trupat dy ditë pasi i kishin vrarë. Ishim tepër të frikësuar dhe s'guxonim t'i varrosnim më parë. I varrosëm në fushë, fare pranë përroit, nën urë. Na u deshën dy netë që t'i varrosim – për arsye sigurie, punonim vetëm natën. Natën e parë, njëzet deri në tridhjetë njerëz punuan tetë orë për t'i varrosur kufomat. Natën e dytë, rreth pesëmbëdhjetë njerëzve iu deshën katër orë për t'i varrosur të gjithë.¹¹

Më 6 korrik, viktimat u rivarrosën me nderimet e duhura sipas ritit mysliman, pasi ishin ekzaminuar nga ekspertë britanikë të kriminalistikës, që punonin për llogari të Gjykatës Ndërkombëtare të Krimeve të Luftës në ish-Jugosllavi. Sipas GJNKLJ, nga vendngjarja u ekzumuan shtatëdhjetë e shtatë trupa.¹²

CELINË

Më 25 mars, disa orë pasi kishin nisur bombardimet e NATO-s, trupat serbe dhe jugosllave hynë në fshatin Celinë. Një pjesë e fshatarëve u larguan në drejtim të kodrave aty pranë, por me qindra shqiptarë etnikë mbetën të mbërthyer si në grackë në fshat. Në harkun e tri ditëve më shumë se gjashtëdhjetë e pesë prej tyre u vranë, duke përfshirë këtu njëzet e dy vetë nga e njëjta familje, të cilët u kapën në një grykë të

vogël mbrapa shtëpisë së tyre. Ekipi i ekspertëve kriminalistë të GJNKLLJ, do të zhvarroste gjashtëdhjetë e nëntë trupa, në pranverë të vitit 1999.

Hulumtuesit e Human Rights Watch intervistuan tri dëshmitarë për abuzimet në Celinë, çdonjërin prej tyre në një vend të ndryshëm dhe data të ndryshme. Dëshmitë e tyre përputhen në një shkallë të madhe, gjithashtu përkojnë me njoftimet e shtypit për ngjarjet në këtë fshat, si dhe me raportet për të drejtat e njeriut të OSBE-së.

Të tre dëshmitarët, njëri prej tyre ushtar i UÇK-së pas pohimit të bërë vetë, deklaruan se fillimisht kishin dëgjuar zhurmën e tankeve dhe automjeteve të rënda ushtarake pranë Celinës, aty nga ora 1 e mëngjesit e datës 25 mars. Nga ora 4 deri më 6 të mëngjesit, fshati u granatua.

Një pjesë e madhe e burrave, madje disa prej tyre luftëtarë të UÇK-së, të frikësuar për atë çka mund t'iu ndodhte, u larguan në fushat dhe kodrat rreth e qark fshatit. Gratë dhe fëmijët, duke përfshirë këtu banorë shqiptarë edhe nga fshatrat e tjera aty pranë, si ai Ofterushës, Zozishtës, Bellaçerkës, Retimljës, Hocës së Vogël dhe Brestocit, shkuan e u fshehën nëpër qilarët apo guvat aty pranë. Forcat qeveritare të sigurimit hynë në Celinë në orën 6 të mëngjesit.

Të gjithë ata që do të dëshmonin për Human Rights Watch, e lanë Celinën mëngjesin e datës 25 dhe u kthyen më pas për të parë trupat e atyre që ishin vrarë. Një burrë pohoi se ai kishte parë disa nga vrasjet e kryera, ndërkohë që ishte fshehur pranë fshatit në një kodrinë. I intervistuar gjerë e gjatë në postën kufitare të Morinës në Shqipëri, ku ai priste familjen që po largohej nga Kosova, tridhjetë vjeçari kallzoi se si kish parë nga maja e kodrës forcat qeveritare kur granatuan xhaminë e Celinës dhe dogjën shkollën. Ish-ushtar i ushtrisë jugosllave (1986-1987), burri pohoi se komandanti i trupave ishte major i ushtrisë. Këtë e bazonte në faktin se kishte parë yjet në supet e tij dhe kish dëgjuar vartësit ta thërrisnin "major". Gjithsesi, vijoi ai, trupat qeveritare

Ekipi i ekspertëve kriminalistë të GJNKLLJ, do të zhvarroste gjashtëdhjetë e nëntë trupa, në pranverë të vitit 1999.

ka të ngjarë të kenë qenë paraushtarakë. Kishin veshur uniforma kamuflazhi në ngjyrë të gjelbër, ndërsa në krah kishin lidhur shami të bardha.

Dëshmitari i tha Human Rights Watch se, gratë dhe fëmijët e fshatit, tok me burrat që kishin mbetur, u urdhëruan të dilnin nga shtëpitë dhe u shtrënguan të dorëzonin paratë dhe sendet e çmuara që kishin me vete. Një pjesë të njerëzve u dërguan në qilarët e shtëpive të tyre, ndërsa disa gra i nisën për në Xërxe.

Në mbrëmje vonë forcat e sigurimit u larguan nga fshati Celinë dhe

dëshmitari hyri në fshat për të parë çfarë kish ndodhur. Në krye u drejtua për nga shtëpia e tij, ku pa të atin, dy nipër dhe dy miq të familjes të vrarë. Ai tha:

Im atë ishte vrarë nga një plumb që e kish marrë përmes hundës. Njëri nga djemtë ishte vrarë me një plumb në kokë, ndërsa tjetri nga një plumb që e kish marrë në stomak. Aty ndodhej im atë, dy djemtë e xhaxhait tim dhe dy mysafirë, njëri nga Celinë dhe tjetri nga Bellaçerkë. Njërin nga ata e kish marrë plumbi në ballë, ndërsa tjetrin nga pas kokës, në zverk. Mendova që njëri prej tyre mund të ishte ende gjallë, por ne u kthyem sërish në kodër për t'u fshehur.¹³

Dëshmitari qëndroi në atë zonë për katër ditë me radhë, duke u endur kodrave rreth e qark Nogavacit dhe Hoxhës së Vogël dhe ngandonjëherë, kur nuk shihte ndonjë rrezik, kthehej edhe në Celinë. Siç tha ai, trupat serbe kishin ngritur një shtab lokal në shtëpinë e Burhan Hasanit. Gjatë gjithë kësaj kohe, ai kishte parë një numër kufomash në fshat, madje kishte vëzhguar, në distancë, disa nga ekzekutimet e kryera.

Në krye, tha ai, më 25 mars u vranë tetë njerëz nga familja Dine, ndonëse ai kish parë vetëm trupat nga dritarja e shtëpisë së tyre, pasi ata ishin vrarë. "Pashë vetëm kufomat dhe gjak," tha ai. Një ditë më pas, më 26 mars, fshatarët e mbetur ishin mbledhur në qendër të Celinës. Afro pesëmbëdhjetë burra ishin ndarë nga grupi dhe detyruar të zhvishnin këmishët. Një adoleshent u therr me thikë, ndërsa pjesa tjetër e burrave u vranë me armë automatike dhe më pas u dogjën me gazolinë. Dëshmitari tha:

Pashë se si të gjithë meshkujt ishin lakuriq nga mesi e lart ... Burrat ishin rreshtuar pranë një garazhi. Ja pesëmbëdhjetë, ja gjashtëmbëdhjetë burra. I njoh të gjithë, vetëm tre prej tyre ishin mysafirë – dy nga Hoxha e Vogël dhe një nga Krusha e Vogël. I pashë kur hoqën këmishët të urdhëruar nga policët. Më pas iu morën paratë.

Pastaj shkuan e nxorrën një djalë nga turma. Në krye treguan thikën. Njëri lëpiu tehun e thikës. Pastaj një tjetër i preu fytin. Ishte një thikë e gjatë sa gjysma e krahut, e zezë dhe me hark. Viktima quhej Alban Rexhepi dhe ishte trembëdhjetë vjeç. Më pas vranë gjithë të tjerët.

Me një kovë të vogël të mbushur plot me gazolinë që e kishin marrë nga një veturë, ata shkuan dhe spërkatën trupat. Pasi u larguan policët,

pashë edhe dy çuna të tjerë (shqiptarë etnikë), që e kishin parë skenën. Katërbëdhjetë nga viktimat i njihja – kishim të bënim. Të gjithë ishin djegur. I kishin vrarë me armë automatike. Urdhërin e kish dhënë një burrë i gjatë dhe i shogët.¹⁴

Kjo dëshmi do të konfirmohej nga një çift pleqsh nga Xërxe, njerëzit e familjes së të cilëve kishin gjetur vdekjen në Celinë, si dhe nga pohimet e bëra nga një dëshmitar tjetër në shtyp. Çifti i pleqve dëgjoji rreth vrasjeve më 27 mars dhe u nis për në Celinë për të ndihmuar në varrim. Sipas tyre, shtatëmbëdhjetë burra ishin vrarë dhe djegur. “Ne i pamë të gjithë trupat,” tha gruaja. “Ti mund të shihje me sytë e tu se si ata ishin ekzekutuar dhe më pas trupat ishin djegur.”¹⁵ Në një artikull të *New York Times* të shkruar në Shqipëri gjatë kohës së luftës, i bazuar në dëshmitë e refugjatëve, një burrë tha se kish parë pesëmbëdhjetë burra, shumica e tyre nga familja Rexhepi, të digjeshin në Celinë. “Atyre iu kishin hequr këmbët,” tha dëshmitari pesëdhjetë vjeçar, dhe “pasi i spërkatën me gazolinë, iu vunë zjarrin.”¹⁶

Në mbrëmje vonë të datës 25 mars, kur forcat e sigurimit nuk ishin më të pranishme, dëshmitari kishte hyrë në fshat për të parë mos kish mbijetuar njeri. Asokohe kish parë shumë kufoma në fushë, ndonëse ai nuk qe në gjendje të sillte ndërmend numrin e saktë të njerëzve që ishin vrarë në atë vend. Nga data 25 deri më datë 27 mars, dëshmitari mëton të ketë parë shtatëdhjetë e dy të vrarë në Celinë, viktimat do të ishin kryesisht nga tri familje (dy shqiptare dhe një rome): familjet e Myftar Zeqirit dhe Elki Zeqirit, si dhe familja e Faik Saliut, ky i fundit rom.

Më 28 mars, forcat e sigurimit rrethuan dhe kapën në kodrat përreth dëshmitarin dhe një grup të madh shqiptarësh etnikë, burra e gra tok, të cilët kishin ditë të fshehur. Siç tha dëshmitari, një burrë njëzet e tre apo njëzet e katër vjeç, Agim Ramadani, ishte shkëputur nga grupi dhe ekzekutuar. Një tjetër person, Sakip Rexhepi, tridhjetë e pesë vjeç ishte marrë nga forcat e sigurimit dhe që nga ajo kohë e deri në mes të prillit, koha kur ishte intervistuar dëshmitari, ai ishte zhdukur pa lënë gjurmë. Grupi ishte shpënë në Krushë të Madhe, ku ndodhej një postbllok ushtarak. Vefia Rexhepi, tridhjetë e gjashtë vjeç, i pagojë, u vra pranë një pellgu në rrugë e sipër, ndërsa Nait Elshani, tridhjetë e tre vjeç, u qëllua pranë Krushës së Madhe, tha dëshmitari. Pjesa tjetër e grupit ishte shpënë me autobuz në fshatin kufitar të Zhurit, prej ku u urdhëruan të merrnin më këmbë rrugën për në Shqipëri, më 28 mars. Dëshmitari tha se kishte

njohur fytyrat e tre policëve, njëri prej të cilëve ishte nga Hoxha e Madhe.

Dëshmia e mësipërme konfirmohet në një shkallë të madhe prej dy dëshmitarëve të tjerë nga fshati Celinë. Njëri prej tyre, një burrë dyzet e katër vjeçar i intervistuar në një kamp refugjatësh në Durrës, Shqipëri, i tha Human Rights Watch se ai ishte larguar me familjen nga Celina mëngjesin e datës 25 mars. Rreth orës 6 pasdite, të po asaj dite, ky person ishte kthyer në fshat bashkë me disa fshatarë të tjerë, për të marrë tri kamionët e tij. Edhe pse ai nuk kishte parë as edhe një kufomë, gratë e fshatit i kishin thënë se tetëmbëdhjetë njerëz ishin vrarë dhe më pas djegur, ndërsa anëtarët e familjeve Dina dhe Myftari ishin vrarë gjithashtu.¹⁷ Ai tha:

Kur u ktheva, njerëzit më thanë se serbët kishin grumbulluar tetëmbëdhjetë burra në një shtëpi, i kishin zhveshur dhe pasi i kishin spërkatur me benzinë, iu kishin vënë flakën. Këtë gjë ma tregoi një grua që e quanin Nerxhivan Rexhepi, e cila më tha se njerëzit e vrarë ishin nga familja e saj. Po ashtu një burrë erdhi e më tha se e njëjta gjë i kishte ndodhur familjes Dina, pesë familjarë të së cilës ishin vrarë. Një tjetër tha se, po kjo gjë kishte ndodhur edhe me familjen Myftari, gjashtëmbëdhjetë njerëz të së cilës ishin vrarë. Flitej gjithashtu se në Celinë ishin vrarë edhe nja pesëdhjetë vetë të tjerë.¹⁸

Më 27 mars, burri dhe familja e tij ndodheshin në kodra, bashkë me një grup të madh shqiptarësh, të gjithë nga e njëjta zonë, rreth 10.000 apo 15.000 vetë. Policët dhe ushtria të veshur me uniforma kamuflazhi të gjelbra dhe shami të bardha, erdhën dhe e rrethuan grupin, tha dëshmitari, paskëtaj shkëputën nga grupi një pjesë të madhe të burrave në moshë për armë dhe i shtrënguan të zhvisheshin. Një djalosh rreth të njëzetave me mbiemrin Ramadani, u hoq mënjane dhe u ekzekutua, tha ai. Ndonëse dëshmitari nuk e dinte emrin e viktimës, mbiemri i dhënë prej tij përkon me atë të dhënë nga dëshmitari i parë i Celinës, duke na sugjeruar se ata gjendeshin në të njëjtin grup në kodra. Dëshmitari i dytë tha:

Policët dhe ushtria të veshur me uniforma kamuflazhi të gjelbra dhe shami të bardha, erdhën dhe e rrethuan grupin.

Ndërkohë që gjysma prej nesh ishin zhveshur, ata nxorën nga grupi dhe hoqën mënjane një djalë. Dy ushtarë e shpunë buzë një grope, rreth pesëdhjetë metra më tutje. Kishin veshur uniforma të gjelbra

dhe mbanin shami të bardha. E detyruan të bjerë në gjunjë. Paskëtaj e qëlluan tri herë nga mbrapa kokës me pistoletë. Më pas u kthyen nga ne dhe thanë: “Bëni mirë të na jepni gjithçka që keni, përndryshe do të përfundoni si ky këtu.” Donin më shumë nga para. Të gjithë bashkë sa ishim në grup mund t’iu kemi dhënë 500.000 a 600.000 marka.¹⁹

Paskësaj grupi u shtrëngua të merrte në drejtim të Krushës së Madhe. Sipas dëshmitarit, diku midis Krushës së Madhe dhe fshatit Kushaj, disa djem u detyruan të futen në ujën e ftohtë deri në fyt dhe të qëndrojnë ashtu për një farë kohe. Në Krushën e Madhe, dëshmitarit i kishte zënë veshi që dy njerëz ishin vrarë, ndonëse ai vetë nuk kish qenë i pranishëm në vrasjen e tyre dhe as që i kish parë trupat. Sipas asaj që ai kish dëgjuar nga të tjerët, një nga viktimat kish qenë një memec, i quajtur Vefair Rexhepi, i cili ishte vrarë dhe më pas “kish rënë në ujë” – dëshmi kjo që shkon e përputhet me dëshminë e dëshmitarit të parë. Viktima e dytë ishte Nait Kabashi nga Obtorush, emri i të cilit është i njëjtë me atë të dhënë nga dëshmitari i parë, përveç mbiemrit, i cili ndryshon. Nga Krusha e Madhe grupi do të merrte në drejtim të kufirit me Shqipërinë, hipur në autobuzë dhe kamionë.

Dëshmitari i tretë i Human Rights Watch do të ishte një ushtar i UÇK-së, i intervistuar në Celinë pas hyrjes së trupave të NATO-s.²⁰ Ai i tregoi Human Rights Watch listën më emrat e shtatëdhjetë e tre njerëzve të vrarë në Celinë, më 25 mars, si dhe të gjashtë personave të zhdukur, që nuk ishin bërë të gjallë deri në mes të qershorit.

Personi në fjalë deklaroi se si kish parë nga një kodër aty pranë, më 25 mars, policët serbë kur kishin sulmuar dhe vrarë njëzet e dy pjesëtarë të familjes Zeqiri, në një grykë të ngushtë mbrapa shtëpisë së tyre. Vetëm një çunak trembëdhjetë vjeç mbijetoi, tha ai. Trupat u varrosën pas një muaji. Po sipas tij, shtatë persona ishin djegur brenda në një veturë, më datë 26 mars. Human Rights Watch iu tregua vetura e djegur, ku sipas dëshmisë kish ndodhur vrasja.

Të dhënat e vjela nga shtypi konfirmojnë në një shkallë të madhe, pohimet e bëra më sipër nga të tre dëshmitarët. Në një artikull, një fshatar nga Celina i kallzoi reporterit shtegun dhe vendin – “që ngjante pothuaj me një tunel, mbi të cilin vareshin shkurre” – ku kishin gjetur vdekjen njëzet e dy vetë; sipas të gjitha gjasave, vendi ku ishte vrarë familja Zeqiri. Paqeruajtësit gjermanë në atë zonë do të pohonin se, në fshat gjendeshin shtatëmbëdhjetë varreza të përbashkëta.²¹

Në artikull, burri nga Celina gjithashtu pohon se ai ishte kapur me bashkëfshatarët e tij, më 28 mars, në pyjet aty pranë dhe “disa (burra) ishin qëlluar.” Më vonë, po ky person ishte shtrënguar të futej në një përrua dhe të qëndronte në ujin e ftohtë i zhytur deri në fyt, para se të mbartej me kamionë pranë kufirit me Shqipërinë – pohim ky që përkon me fjalët e dëshmitarit të dytë.

Në një tjetër artikull, të shkruar nga i njëjti gazetar, bëhet fjalë për vrasjen e katërmbëdhjetë personave në fshatin Celinë, më 26 mars. “Në atë grup ishin katërmbëdhjetë burra,” tha një dëshmitar. “Dhe unë jam i vetmi që arrita të mbijetoj.”²²

Raporti rreth të drejtave të njeriut i OSBE-së, “Kosovo/Kosova: Siç e pamë, siç na e kallzuan,” gjithashtu konfirmon në vija të trasha ecurinë e ngjarjeve. Sipas raportit, një person që ishte fshehur në pyll, më datën 25 mars kishte parë se si trembëdhjetë burra ishin çuar në një ndërtesë dhe më pas nga ndërtesa ishin dëgjuar të shtëna. Dëshmitari do të pohonte se kishte parë policët të bënin një pirg me trupa dhe se si iu kishin kallur zjarrin.

Gjithashtu, fshatarë të tjerë nga Celina i kishin thënë OSBE-së, se si ishin kapur në pyll pas sulmit fillestar dhe të shtrënguar kishin bërë më këmbë rrugën deri në Krushën e Madhe, prej ku kamionët do t'i shpinin në Zhur. Dëshmitarët thanë se, në rrugë e sipër dy persona ishin ekzekutuar, njëri prej tyre ishte memec.²³

KRUSHA E MADHE DHE KRUSHA E VOGËL

Krusha e Madhe dhe Krusha e Vogël shtrihen rreth një milje larg njëra-tjetrës, në kufi midis komunave të Rahovecit dhe Prizrenit. Sipas të dhënave të OSBE-së, Krusha e Madhe ishte një fshat me afërsisht 2000 banorë, shumica dërrmuese e të cilëve ishin shqiptarë etnikë, ndërsa Krusha e Vogël kishte një numër më të madh banorësh serbë, të cilët përbënin afro 18 përqind. Përgjatë viteve 1998 dhe 1999, UÇK-ja kishte qenë aktive, si brenda ashtu edhe rreth e qark fshatrave.²⁴ Gazetarët dhe pjesëtarët e misionit OSBE-KVM do të shihnin dhe takonin vazhdimisht në atë zonë luftëtarë të UÇK-së.

Ngjarjet në këto dy fshatra, të cilat përbëjnë masakrat e para të raportuara nga Kosova gjatë sulmeve ajrore të NATO-s, lypset të paraqiten sëbashku, ngaqë të dy popullsitë u ndërpleksën në kohën e sulmeve. Gjithsesi, për shkak të kohës dhe burimeve të kufizuara, Human Rights Watch u fokusua vetëm mbi Krushën e Madhe, ku gjetën vdekjen më shumë se nëntëdhjetë njerëz, duke intervistuar

tetë dëshmitarë, të cilët kishin vëzhguar vrasjet, si dhe krime të tjera luftime të kryer në atë fshat. Në këtë kapitull, ngjarjet që kanë të bëjnë me Krushën e Vogël janë përmendur shkurtimisht, ndonëse besohet se më shumë se njëqind burra kanë humbur jetën në atë vend. Të dy këta fshatra përmenden në akt-padinë e ngritur kundër Slobodan Millosheviçit dhe katër zyrtarëve të tjerë të lartë nga Gjykata Ndërkombëtare për Krimet e Luftës në ish-Jugosllavi.

Ashtu siç kishin vepruar me pjesën më të madhe të fshatrave përgjatë rrugës Prizren-Gjakovë, fjala vjen si Bellaçerkë dhe Celinë, policia dhe njësitë e ushtrisë nisën granatimin e Krushës së Madhe e të Vogël, mëngjesin e datës 25 mars, ndërmjet orës 3 dhe 5 të mëngjesit. Një ditë më pas, trupat qeveritare do të hynin në të dy fshatrat. Dëshmitarët nga Krusha e Madhe do të bënin fjalë për një kombinim të forcave speciale të policisë me ato të ushtrisë, të parët të veshur me uniforma blu të errët, me fjalën "policia" të shkruar në shpinë, ndërsa të dytët mbanin uniforma kamuflazhi të gjelbra. Siaps dëshmitarëve, pjesa më e madhe e tyre mbanin fasho të bardha në krah. Ndërsa disa i kishin lyer fytyrat dhe në krye kishin lidhur shami; ndërkohë që një pjesë e tyre kishin flokë të gjatë, të tjerët e kishin kokën të rruar.

Në kohën e sulmit, UÇK-ka nuk ndodhej në atë zonë. Në kaosin e krijuar, një pjesë e mirë e civilëve u përpoqën të fshiheshin nëpër qilarët e shtëpive ose t'ia mbathnin në kodrat apo pyjet aty pranë. Shumë civilë morën në drejtim të fshatit Nogovac, që ndodhej aty pranë, ku ishin mbledhur edhe shumë banorë të tjerë të atyre anëve.²⁵ Një numër njerëzish kishin gjetur strehë në pyjet midis Krushës së Madhe dhe asaj të Vogël. Më 26 mars, forcat e sigurimit nisën të bastisnin dhe të digjnin shtëpitë e fshatarëve dhe, në përgjithësi, ata arritën të kapin civilët që ishin fshehur jashtë fshatrave.

Duke iu referuar shtypit dhe OSBE-së, gratë dhe fëmijët që u gjendën nëpër

Viktimat, jo më pak se njëqind vetë, u mbuluan me sanë dhe iu vu zjarri.

pyje, u ndanë nga burrat dhe u nisën ose në Krushë të Madhe ose në kufi me Shqipërinë. Burrat i futën në shtëpinë e një serbi në Krushën e Vogël, ku u qëlluan me armë automatike. Paskëtaj, viktimat, jo më pak se njëqind vetë, u mbuluan me sanë dhe iu vu zjarri. Ekipi i ekspertëve kriminalistë të GJNKLJ gjeti vetëm katërmbëdhjetë trupa

në Krushën e Vogël, por në të njëjtën kohë ata do të raportonin për gjurmë të qarta të trazimit të varreve.²⁶ Ndërtesa ku ishin kryer vrasjet ishte shembur me lëndë eksplozive. Human Rights Watch e vizitoi Krushën e Vogël më 19 qershor 1999 dhe në vendin ku sipas fshatarëve kishte ndodhur masakra, gjetën një krater të madh.

Midis 26 dhe 28 marsit, në Krushën e Madhe do të gjenin vdekjen më shumë se nëntëdhjetë banorë, në pjesë të ndryshme të fshatit. Bazuar në dëshmitë e ofruara nga tetë dëshmitarë, Human Rights Watch hartoi një listë me emrat e dyzet e tre viktimave. Ekipi i ekspertëve kriminalistë të GJNK LJ ekzumoi nëntëdhjetë e tetë trupa në tri vende të ndryshme të Krushës së Madhe, megjithëse një pjesë e të vrarëve mund të kenë qenë luftëtarë të UÇK-së të vrarë në luftime.²⁷

Gjithashtu ekzistojnë dëshmi të pashlyeshme se trupat qeveritare u rrekën të fshinin gjurmët e vrasjeve si në Krushën e Madhe ashtu edhe në atë të Vogël, duke djegur apo shpërngulur disa prej kufomave. Dëshmitarë nga Krusha e Madhe thanë se panë policët të mbartnin trupat me kamionë dhe automjete të ushtrisë, për t'i flakur më pas në lumë. Kohë më vonë trupat e NATO-s do të zbulonin një kamion në lumë, në pjesën e pasme të të cilit kishte kocka. Shtëpia në Krushën e Vogël, ku u ekzekutuan njerëzit, u dogj dhe u hodh në erë.

Krusha e Madhe

Detajet e sakta të vrasjeve në Krushën e Madhe nuk janë krejtësisht të qarta edhe sot e kësaj dite, ngaqë ato ndodhën në kohë të ndryshme dhe pjesë të ndryshme të fshatit. Për shembull, një person i quajtur R. E. i tha Human Rights Watch se, ai kish ndihmuar në varrimin e tre burrave të vrarë në Krushën e Madhe: Selim Taha (rreth të shtatëdhjetave), Daim Taha (rreth të gjashtëdhjetë e pesave), dhe Qamil Taha (rreth të gjashtëdhjetave), të cilët ishin ekzekutuar më 27 mars, ose aty afër. Qamili ishte gjetur në rrugën që të nxjerr nga fshati, ndërsa Selimi dhe Daimi ishin vrarë në oborret e shtëpive të tyre. Gjithashtu, R. E. besonte se Bajram Hoti (rreth të tridhjetave) dhe mësuesi i fshatit Osman Sejfullahu (rreth të pesëdhjetë e shtatave) ishin vrarë. R. E. nuk i kishte parë vrasjet madje as kufomat, por kishte gjetur në rrugë letrat e tyre të njoftimit, dhe rreth e qark pllanga gjaku.²⁸

Human Rights Watch e vizitoi për të parën herë Krushën e Madhe më 15 qershor 1999, tri ditë pasi NATO kishte hyrë në Kosovë. Trupat gjermane të KFOR-it nuk lejonin askënd t'i afrohej një shtëpie pa çati në fshat, ku, sipas të dhënave, ishin gjetur kufoma. E megjithatë, një gazetar televiziv gjerman ia doli mbanë të hynte e të hidhte një sy, i cili i tha Human Rights

Watch se aty brenda gjendeshin rreth njëzet skelete të djegur.²⁹ Në total, ekipi i ekspertëve të GJNKLJ gjeti nëntëdhjetë e tetë trupa në tri vendvarrime të ndryshme rreth e qark fshatit; në të parin dyzet trupa, në të dytin tridhjetë e katër dhe në të tretin njëzet e katër. Edhe pse gjykata nuk i ka bërë ende publike raportet e ekspertëve kriminalistë, disa nga hetuesit, në mënyrë individuale kanë folur me shtypin. John Bunn, shefi i ekipit të ekspertëve kriminalistë të Scotland Yard-it që hetoi në Krushën e Madhe, tha se viktimat në fshat ishin qëlluar nga pas kokës nga një distancë e afërt.³⁰ Duke treguar dhomën e një shtëpie të djegur në Krushë të Madhe, Sue Black, një antropologe skoceze që punonte me të njëjtin ekip kriminalistësh, tha, “Ata i grumbulluan njerëzit atje, i qëlluan dhe më pas i vunë zjarrin ndërtesës.”³¹

Siç është thënë edhe më sipër, ekzistojnë dëshmi të pakundërshtueshme që policët serbë u orvatën t’i fshihnin gjurmët e vrasjeve, duke i djegur ose zhvendosur trupat. Fshatarët i kishin parë policët të hidhnin kufomat e të vrarëve në një lumë aty pranë. Sipas OSBE-së, KFOR-i kishte nxjerrë një kamion nga lumi, në pjesën e pasme të të cilit ishin gjetur kocka.³²

Ceremoni mortore në Krushën e Madhe ku u vranë më shumë se nëntëdhjetë burra.

FOTO ALBAN BUJARI

Raporti i OSBE-së mbështetet edhe nga një person nga Nogavaci, R. E., i cili kishte ndihmuar në varrosjen e shumë prej të vrarëve në Krushën e Madhe. Ai i tha Human Rights Watch se kishte parë policët serbë duke zhvendosur disa nga trupat:

Katër ditë pas vrasjeve, policët serbë arritën me buldozerë, një kamion dhe disa automjete ushtarake. Ata i mblodhën kufomat dhe i çuan s' di se ku. Nuk qemë në gjendje t'i filmonim. Nuk kemi as idenë më të vogël se çfarë bënë me trupat.³³

Sipas dëshmitarëve në Krushën e Madhe që folën me Human Rights Watch, më 26 mars forcat e sigurimit rrethuan të gjithë burrat, gratë e fëmijët që kishin mbetur në fshat, si dhe ata që i kishin kapur të fshehur në rrethina. Gratë i çuan në xhami, ndërsa meshkujt i ndanë në grupe. S. G. një nëntëmbëdhjetë vjeçar nga Krusha e Madhe, i kallzoi Human Rights Watch atë çka kish parë pasi forcat e sigurimit kishin hyrë në fshat:

Ata i ndanë burrat nga gratë dhe i futën burrat në oborrin e një shtëpie. I rrahën burrat, edhe mua po ashtu. Në krye ata vranë dy djem, pastaj nisën të sjellin të tjerë në grupe të vegjël, për të na vrarë. Por, të moshuarit dhe tepër të rinjtë i lanë të lirë të shkonin. Unë mbijetova ngaqë kur më pyetën se sa vjeç isha, iu përgjigja gjashtëmbëdhjetë vjeç. Kësisoj, ata më lanë të largohesha me grupin e të moshuarve dhe të rinjve.³⁴

Një burrë, R. D. që ishte larguar në kodra kur nisi mësymja, tha se forcat e sigurimit i kishin ndarë meshkujt në tri grupe. Ndërkohë që ishte duke u fshehur, ai nuk i pa ndarjet, por në harkun kohor të katër ditëve ai gjeti njëzet e pesë trupa në pjesë të ndryshme të fshatit, pesë prej të cilëve ishin djegur.³⁵

Sipas R. D.-së, grupi i parë u dërgua në Nogavac, grupi i dytë në xhaminë e Krushës së Madhe dhe grupi i tretë në këmbët e kodrës jashtë fshatit. Ai tha se, nga tetëmbëdhjetë vetë që kishte grupi, pesëmbëdhjetë ishin vrarë. Ai nuk i kishte parë kur ishin ekzekutuar, por kishte gjetur trupat në rrethinat e fshatit dhe, më pas, pati ndihmuar në varrimin e tyre. Ndër të vrarët, th ai, ishin edhe Fahri Hoti (rreth tridhjetë vjeç), Asaf Hoti (rreth njëzet e

Unë mbijetova ngaqë kur më pyetën se sa vjeç isha, iu përgjigja gjashtëmbëdhjetë vjeç.

gjashtë vjeç), Plahe Hoti (rreth tridhjetë vjeç), Bajram Duraku (rreth njëzet e tetë vjeç), si dhe dy pjesëtarë të tjerë të familjes Duraku, të paignifikuar.

R. D. tha se, në xhami ishin gjetur gjithashtu të vdekur, dy viktime të tjera. Këtë thënie do ta konfirmonte një tjetër banor i Krushës së Madhe,

**“Trupat e tyre ranë sipër
meje. Gjakun e tyre e
kisha në fytyrë ...”**

i cili ishte mbyllur në xhami tok me të tjerët dhe kish qenë i pranishëm në kohën e të shtënave. Ai i tha Human Rights Watch, se ai bashkë me dyzet burra nga fshati ishin

vendosur në katin e dytë të xhamisë. Siç tha ai, atyre iu ishin grabitur të gjitha paratë, por pasi i kishin mbajtur një natë të burgosur, të nesërmen i kishin liruar. Teksa po largohej, kishte parë dy persona të vrarë. Ai i tha Human Rights Watch:

Po bëhesha gati të dilja nga xhamia. Kishim mbërritur te dera, kur pashë se si ata shtinë mbi dy burra, jo më larg se dhjetë metra nga unë, dhe të gjithë ne dëgjuam britmat e tyre. Unë dëgjova krismat, për çdonjërin nga një krismë dhe pashë kur u shembën përtokë. Nuk e mora vesh pse i qëlluan. Por ma merr mendja, kanë kujtuar se kanë qenë të UÇK-së. Njëri nga të vrarët ishte Besalet Krasniqi (njëzet e tetë vjeç) dhe Bedri Sejfullahu (njëzet e gjashtë vjeç).³⁶

Një tjetër banor i Krushës së Madhe, i tha Human Rights Watch se mbrëmjen e 25 marsit, kur filloi mësymja, ai ishte në një fushë aty pranë duke u përkujdesur për bagëtinë. Dikush i kishte thënë se fshatarët ishin duke u mbledhur për t'u mbrojtur, kësaj ai kish ngarendur në drejtim të fshatit. Në rrugë e sipër, ai ishte qëlluar me një armë që, sipas mendimit të tij, duhej të ishte një nga ato granatëdhëset që mbahen në sup. Ç'është e vërteta, ai ishte plagosur nga një sharapnel në këmbë dhe në mollaqen e djathtë – të gjitha këto të vërejtura nga Human Rights Watch në Shqipëri, tetë ditë pas kryerjes së sulmit.

Personi në fjalë ishte fshehur në një shtëpi sa për të kaluar natën, bashkë me katër bashkëfshatarë. Të nesërmen, më 26 mars, të pesë burrat ishin kapur nga policia dhe ishin çuar në qendër të fshatit, ku ndodhej edhe pjesa më e madhe e fshatarëve të tjerë. Sipas dëshmitarit, forcat e sigurimit hoqën mënjanë dyzet burra dhe hapën zjarr mbi ta me armë automatike. “Ata shtinë mbi ta me automatikë, ja kështu,” i tha ai, Human Rights Watch, duke shkërbyer të shtënurit me automatik. “Gjithçka ndodhi para syve të mi.”³⁷

Një tjetër person nga Krusha e Madhe, të cilit i ishin vrarë dy vëllezër, i tha Human Rights Watch se, shtatëmbëdhjetë burra ishin vrarë dhe djegur, ndonëse ai nuk kishte qenë i pranishëm kur ishin kryer vrasjet. Nuk është e qartë nëse këta shtatëmbëdhjetë burra bënë pjesë në grupin e dyzetë të vrarëve të përmendur më sipër. I njëjti person i tha Human Rights Watch se, kishte një të mbijetuar, S. H.

S. H. ishte portretizuar në një film dokumentar për Kosovën të prodhuar nga programi televiziv britanik Panorama, i titulluar “Vrasjet në Kosovë”. Në film, i mbijetuari shfaqet i shtrirë në shtratin e një spitali, teksa ka të fashuar pjesën më të madhe të trupit, duke përfshirë edhe kryet. Ai është djegur keqazi, por në gjendje të kallzohet atë çka i kish ngjarë në Krushën e Madhe:

Ata hapën zjarr mbi ne kallashnikov. Me të dëgjuar të shtënat, unë rashë përdhe. Të tjerët u vranë të gjithë. Trupat e tyre ranë sipër meje. Gjakun e tyre e kisha në fytyrë ... Një polic tjetër solli vajgurin. Ata e rrëkëllyen mbi trupat e të vdekurve dhe i vunë zjarrin. Paskëtaj, i thashë vetes se duhej të veproja sa më parë, përndryshe do të digjeshja i gjallë.³⁸

S. H. i shpëtoi flakëve dhe ia doli të largohet nga Kosova e të mbërrinte në Shqipëri.

Dëshmi të vrasjeve në Krushën e Madhe do të ofronte gjithashtu edhe një inxhnier ujrash nga ato anë, i quajtur Milaim Bellanica, i cili kishte pasë filmuar disa prej të vrarëve në fshat, në datën 1 prill, dhe më pas arriti ta nxirrte videokasetën nga Kosova, duke e fshehur atë nën një traktor. Filmi që do të shfaqej nga BBC, më 4 prill, u shkurtua gjatë montazhit, për shkak të pamjeve të rënda që përmbante. Në të shfaqeshin të vrarë me petka civile, të cilët, dukej qartë që ishin qëlluar në kokë ose nën nofull. Në dokumentarin e Panorama-s, Bellanica shprehej se kishte parë gjashtëdhjetë e katër kufoma në Krushën e Madhe, nga të cilët ai ishte në gjendje të identifikonte me emër njëzet e gjashtë prej tyre.

Qeveria jugosllave e denoncoi filmin dhe akuzat për masakrën e kryer në Krushë të Madhe, i quajti “një bombë të re propagandistike” nga Perëndimi, i cili ishte duke përdorur “një skenar të dalëboje të hartuar nga gënjeshtarë të përbindshëm dhe autorë akuzash të neveritshme.”³⁹

Krusha e Vogël

Të dhënat e shtypit dhe raporti i OSBE-së mbi Kosovën, si dhe dëshmi jo të drejtpërdrejta që ka siguruar Human Rights Watch, na ofrojnë disa hollësi rreth vrasjeve të kryera në Krushën e Vogël. Sipas të dhënave, më 26 mars, përafërsisht njëqind burra u kapën në pyjet jashtë fshatit dhe pasi i shtrënguan t'i mbanin duart lart, i futën në një plevicë. Paskëtaj mbi ta do të shtihej me armë automatike, trupat do të mbuloheshin me kashtë dhe paskësaj do t'u vihej zjarri.

Human Rights Watch intervistoi një banor të Nogavacit, i cili tha se dy të mbijetuar nga masakra e Krushës së Vogël, kishin qëndruar në shtëpinë e tij për afro një javë, fare pak ditë pasi ishte kryer ploja. R. E. tha:

Dy të mbijetuar nga masakra pranë Krushës së Vogël, jetuan këtu në shtëpinë time për shtatë ditë me radhë. Rreth njëqind djem të rinj u vranë. Këto vrasje nuk u kryen nga po ata serbë që vranë edhe në Krushën e Madhe. Njërit prej të mbijetuarve ia kam harruar emrin, ndërsa tjetri quhet P. R. I pari e kishte fytyrën të djegur.

P. R. më tha se, serbët i kishin burrat nga gratë dhe meshkujt i kishin futur në një shtëpi njëkatëshe, gjysma e së cilës ishte e mbushur me kashtë. Në krye ata shtinë me breshëri automatiku dhe kur menduan se i kishin vranë të gjithë, i kallën zjarrin shtëpisë. Ata të dy kishin qenë me fat, ngaqë iu kishin rënë përsipër trupat e të vranëve. P. R. kishte shpëtuar pa u lënduar, ndërsa vëllai i tij kishte mbetur i vranë. Po kështu edhe një kushëri i tij ishte vranë, tekta u orvat t'ia mbathte. Shtëpisë nuk i kishte mbetur as nami as nishani.

P. R. mbërriti në shtëpinë time të premten, në orën 4 pasdite. Ai ishte gati pa ndjenja, çapitej si i shushatur, në një gjendje të plotë shock-u. Kishte të shkrumbëzuar një pjesë të flokëve, por fizikisht ai ishte përbukuri. Ai tha se, në fshatin e tij, shqiptarët dhe serbët ishin mësuar të bashkëjetonin. Sipas tij ploja ishte kryer nga fqinjë të armatosur; ai kishte shquar disa prej tyre nga zëri. Në Krushën e Madhe, kishin qenë të pranishëm ushtarët e Arkanit.

I mbijetuari tjetër, miku i P. R.-së, mbërriti pas dy ditësh. S'patëm kohë të ktheheshim në Krushën e Vogël për të varrosur kufomat, ngaqë do të shtrëngoheshim sërish nga serbët të braktisnim shtëpitë tona.⁴⁰

Sipas një artikulli të gazetës londineze *Observer*, të shkruar nga John

Sweeney, tetë burra kishin mbijetuar pas masakrës në Krushën e Vogël dhe qenë përpjekur të largoheshin prej andej.⁴¹ Artikulli, prej të cilit më pas do të xhirohej një dokumentar televiziv, ndër të tjera, thoshte se të mbijetuarit kishin njohur disa prej fqinjëve të tyre serbë në radhët e vrasësve.

Më 3 prill 1999, CNN përcolli një intervistë me një person që kish mbijetuar pas ekzekutimve, i quajtur M. K. Me duart e fashuara dhe fytyrën gjithë blana nga të djegurat, ai tha para kamerës, “Ata rrethuan të gjithë fshatarët. Më pas ndanë burrat nga gratë. Grave iu thanë, “Ju mund të drejtohemi për në kufi ... Neve, burrat, na futën në dy oda të mëdhaja dhe aty nisën të shtijnë. Ata na thanë, “Dhe tani, veç NATO-ja mund t’ju shpëtojë.”⁴²

M. K. tha se, forcat serbe i mbuluan trupat me kashtë dhe më pas iu vunë zjarrin. Ai ia mbathi, kur ata dolën për të marrë sërish gazolinë dhe, ia doli të mbërrijë në Shqipëri, ku do të intervistohet nga CNN.

Në një artikull të paradokohshëm rreth ngjarjeve në Krushën e Vogël, po nga Sweeney, autori paraqet një tjetër dëshmitar, që mëton të ketë parë më 27 mars, trupat serbe të kenë djegur pesëmbëdhjetë a njëzet kufoma në Krushën e Vogël dhe më pas t’i hidhnin në lumin Drin. Gjithsesi ka të ngjarë të bëhet fjalë për një incident të përmendur edhe më parë, i cili ka të bëjë me Krushën e Madhe. Dëshmitari i tha Sweeney-it se, ndërkohë që rrinte i fshehur në pyllishtën pranë lumit ai i kishte parë “serbët të shtinin diçka të lëngët në pjesën e mbrapme të një kamioni. Sikur të donin të dignin thjesht kamionin dhe kaq, nuk do të kishte qenë e nevojshme të vepronin kësisoj. Sakaq kamioni mori zjarr. Dhe u dogj përgjatë gjithë natës. Sikur kamioni të kishte qenë i zbrazët, nuk do t’i duhej kaq kohë për t’u djegur.”⁴³

Xërxe

Xërxe është një fshat i vogël, si dhe një nyje strategjike në rrugën Prizren-Gjakovë dhe rrugës për në Rahovec. Para luftës, fshati kishte rreth shtatë familje serbe. Rajoni i policisë ishte përgjegjës dhe mbulonte edhe disa fshatra përqark, duke përfshirë Bellaçerkën, Celinën, Krushën e Madhe, Nogavacin, Potocanin dhe Sapniqin. Me përjashtim të një rasti të njohur, pas të gjitha gjasave, policia dhe ushtria serbe nuk do t’iu krijonte andralla shqiptarëve etnikë të fshatit javën e fundit të marsit e përgjatë prillit dhe vetëm një pjesë fare e vogël e fshatit do të dëmtohej. Krejt ndryshe do të ndodhte me fshatarët e tjerë të zonës rreth e qark, fjala vjen të

Bellaçerkës, të cilët u dërguan në Xërxe dhe u lejuan të mblidheshin atje (shih kreun mbi Bellaçerkën). Gjatë fushatës së bombardimeve të NATO-s, shqiptarët drejtonin një pjesë të rëndësishme të dyqaneve të fshatit dhe atyre nuk iu ndalohej t'iu jepnin ushqime dhe ujë mijëra shqiptarëve të zhvendosur, të cilët kalonin përmes Xërxes rrugës për në Shqipëri. Disa prej refugjatëve në Shqipëri, i thanë Human Rights Watch se fshatarët e Xërxes i kishin ndihmuar në kohën e dëbimit të tyre.

Por më 4 maj dhe në ditët në vijim, fshatarët dhe shqiptarë të tjerë të shpërngulur në Xërxe në kërkim të një vendi ku të fushnin kryet, do të përziheshin me dhunë. Në rrugë e sipër, disa prej tyre do të plaçkiteshin ose do t'iu griseshin letërnjoftimet.

Pranë Xërxes, policia dhe ushtria kishin ngritur një postbllok, ndoshta për të kontrolluar me dhjetëra e mijëra shqiptarë etnikë, që po syrgjynoseshin drejt Shqipërisë. Dëshmitarë nga Mitrovica, Peja dhe vende të tjera të Kosovës raportonin për keqtrajtime, ngandonjëherë edhe vrasje, që ndodhnin në postbllokun e sipërpërmendur. Pasi hynë në Kosovë, në qershor të vitit 1999, ekipet e ekspertëve kriminalistë të GJNKLLJ zhvarrosën tetëmbëdhjetë kufoma në rrethinat e fshatit.

Ushtria dhe policia mbërritën në Xërxe më 25 mars, një ditë pasi kishin nisur bombardimet e NATO-s. Ata shkuan e zunë ngrehinën e një hambari gruri, prej ku zotëronin një fushëpamje të gjerë për nga jugu, në drejtim të luginës që të shpie në Krushën e Madhe. Snajperët e vendosur në majë të ashensorëve mbartës të grurit, konsideroheshin si një rrezik real nga banorët e zonës dhe, sipas tyre, një person ishte vrarë, ndonëse vdekja e tij mbetet e pakonfirmuar.

Fshatarët thanë gjithashtu se, gjatë kohës së qëndrimit në atë vend, policët kishin vjedhur lopë e qingja për t'i ngrënë, si dhe një numër veturash e kamionësh nga banorët e fshatit. Po ashtu, policët shpesh iu kishin vënë gjoba shqiptarëve për kalimin nëpër rrugët e asaj zone. Sipas dëshmive të ndryshme, magazina e drithit ishte shndërruar në vendgrumbullimi të mallrave të plaçkitura. Fshatarët thanë se, ata i kishin parë policët duke mbartur në magazinë sende të çmuara, si aparate televizivë dhe antena satelitore, për t'i transportuar më pas me kamionët e vjedhur.

Në pjesën më të madhe, policët abuzues nuk ishin të atyre anëve. Fshatarët e Xërxes thanë se, policët lokalë të drejtuar nga një person i quajtur Zvonko, nuk ishin të dhunshëm, madje ngandonjëherë ata i kishin ndihmuar dhe mbrojtur shqiptarët e asaj zone nga policët e tjerë dhe

trupat paraushtarake, që kishin ardhur nga pjesë të ndryshme të Serbisë. Një burrë do të pohonte se, një muaj para se të nisnin bombardimet e NATO-s, Zvonko e kishte ndihmuar të lirohej nga një marrje në pyetje në rajonin e policisë.⁴⁴ Një grua tha se, gjatë kohës së bombardimeve, policia lokale kishte qenë “jashtëzakonisht e gjindur”. Ajo vijoi:

Ç’është e vërteta, policët e rregullt na kishin ndihmuar, por kur erdhën policët e tjerë, ata të policisë lokale na thanë se s’mund të na ndihmonin dot më ... Policët e rregullt s’e kishin zakon të vinin gjoba, kurse ata të tjerët na gjobisnin sa herë që kalonim nga rruga kryesore. Ata (policët e rregullt) na kishin ardhur në ndihmë në sa e sa raste, për t’iu shtëmëngur ekzekutimeve nga policët dhe ushtarët e ardhur.⁴⁵

Më 4 maj, policia dhe ushtarët nisën të shkojnë derë më derë, në të gjitha shtëpitë e ndodhura në skajet e fshatit dhe të bastisin banorët shqiptarë. Fshatarëve iu dha një orë kohë për të mbledhur plaçkat dhe të merrnin në drejtim të Shqipërisë, gjë që ata do ta bënin të gjithë. Gjatë gjitha kësaj kohe nuk u raportua për asnjë rast që të qe përdorur dhunë.⁴⁶

I vetmi rast serioz dhune i ushtruar në Xërxe para se të nisnin dëbimet do të ishte përdhunimi i një banoreje të fshatit, në datën 5 prill. Human Rights Watch intervistoi dy persona, të cilët dëshmuuan se mbi një grua njëzet e dy vjeçare, emri i së cilës nuk u bë i ditur, do të ushtrohej dhunë seksuale nga serbë të panjohur. Një burrë që prejardhjen e kishte nga Bellaçerkë, por që kish qëndruar në Xërxe gjatë kohës së luftës, i tha Human Rights Watch se, ai kishte parë kur një “kapiten i ushtrisë” kishte marrë gruan, e cila ishte një e afërmja e tij. Megjithatë nuk është e qartë nëse fajtori i përkiste ushtrisë, policisë apo trupave paraushtarake.

E ndukën nga leshrat dhe i vunë grykën e pushkës në kokë. Burrit i thanë që tashmë ajo ishte e tyrja.

Ajo (viktima e supozuar) është njëzet e dy dhe shumë e hijshme. Kapiteni i ushtrisë tha: “Kjo femër nuk ju përket më juve.” Ishte mëngjesi i datës 5 prill. Ata hynë në shtëpi dhe e rrëmbyen. E ndukën nga leshrat dhe i vunë grykën e pushkës në kokë. Burrit i thanë që tashmë ajo ishte e tyrja. Një i moshuar (pa emër) shkoi në shtëpinë ku ndodheshin ushtarët për t’u përpjekur ta merrte me vete, por do t’i duhej më shumë se një orë.

Kur u kthye në shtëpi, ajo ishte jashtëzakonisht e traumatizuar. I ra të fikët dhe nuk i pushonin lotët. Edhe sot e kësaj dite është e sëmurë. Tha se policët e kishin kanosur. Ata i kishin thënë se gratë shqiptare janë të forta – aq të forta sa mund të bëjnë seks me gjithë ushtrinë serbe. I qe dashur të duronte gjithfarësoj fyerjesh. Ishte aq e shock-uar sa s'donte kurrsesi të fliste për atë çka i kish ndodhur. Kishim frikë se mos e patën përdhunuar, por kur e pyetëm, ajo u përgjigj, jo.⁴⁷

Në një intervistë më vete, një grua nga fshati Bellaçerkë që kish pasë qenë strehuar në të njëjtën shtëpi në Xërxe, do të fliste për përdhunimin e supozuar të të njëjtit person, duke pohuar se, pas dhunës së ushtruar mbi të, gruaja kish dashur të vriste veten. Dëshmitarja tha:

Në Xërxe, serbët rrëmbyen një grua, i vunë thikën në fyt dhe e morën e mbajtën për një orë. Emri i saj është (ashtu si dhe për dëshmitaren mësipër, emri i saj nuk jepet për ta mbrojtur viktimën). Ajo është e gjatë dhe tepër e pashme. Ajo iu tha grave të tjera se ishte përdhunuar. Ajo thoshte vazhdimisht se dontë vriste vetveten. Ishte e martuar dhe serbët e kishin zgjedhur në sytë e të shoqit. Ata i kishin drejtuar një thikë, qenë rrekur ta puthnin, ndërkohë që ajo ishte munduar t'iu shpëtonte nga duart. Serbët kishin thënë, “po lëvizi kush, do t'ju vrasim të gjithëve”. Kurrkujt s'ia mbajti të lëvizte nga vendi. Na u desh të ngrinim duart lart. Ajo ishte gruaja më e bukur në të gjithë krahinën ...

Kur u kthye ishte në gjendje shock-u, qante e qante, pa pushuar. Ajo dëshironte të vriste veten duke futur gishtat në portollambë. Nuk kish fuqi as të fliste. S'mund ta linim as edhe një çast vetëm, nga frika se mund t'ia hiqte vetes. Qau për orë të tëra dhe shkulte leshrat. Atë mbrëmje i tha vjehrrës që e kishin përdhunuar. E gjithë kjo ndodhi të mërkurën, pak a shumë, këtu e një javë të shkuar.⁴⁸

KOMUNA E SUHAREKËS

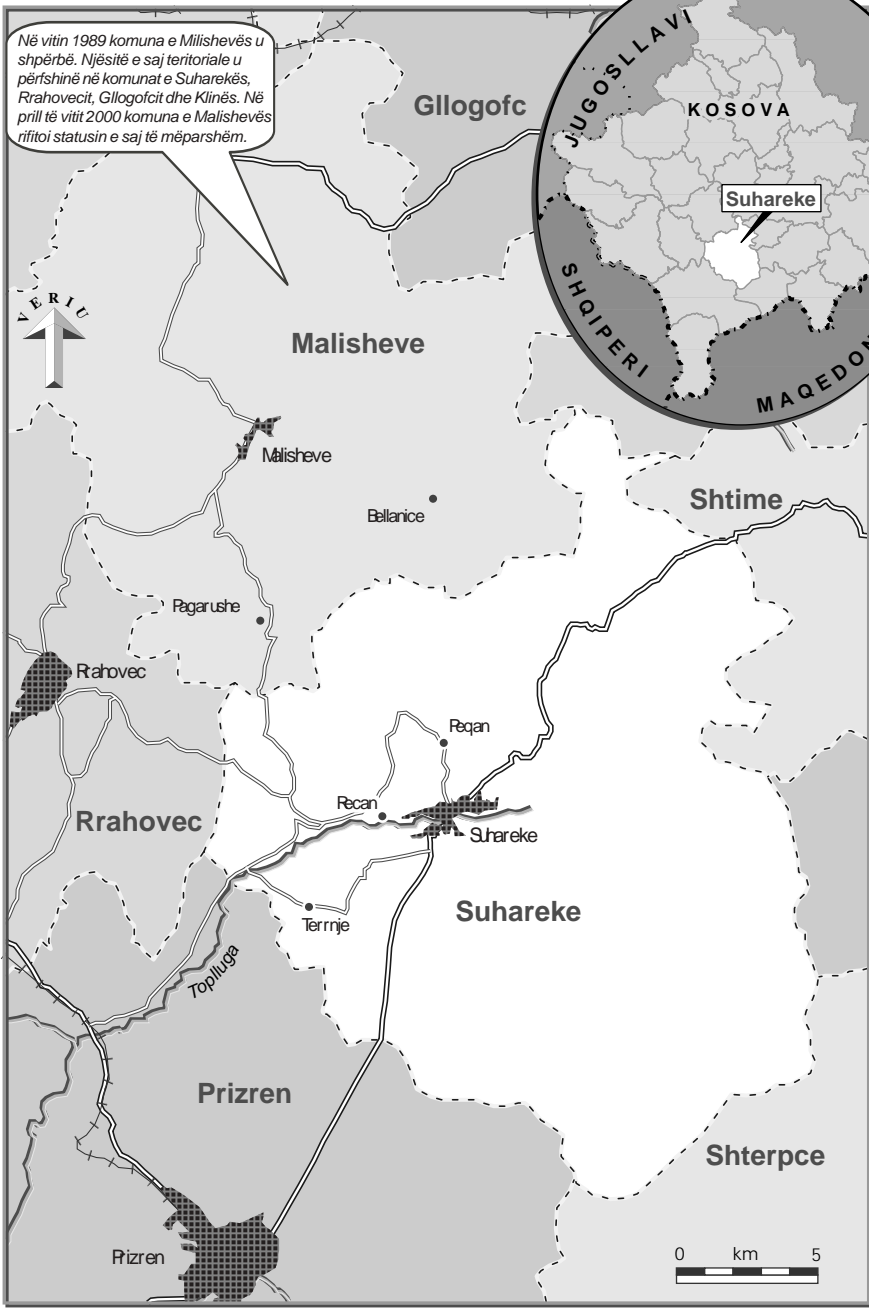
Qyteti i Suharekës me afro 10.000 banorë (90 përqind e tyre shqiptarë etnikë), si dhe fshatrat rreth e qark, do të ishin vazhdimisht zonë konflikti përgjatë viteve 1998 dhe 1999. Prania e UÇK-së në kodrat për qark qytetit, do ta shndërronte mbarë rajonin në një objektiv të rregullt të aksioneve të policisë dhe ushtrisë. Shumë prej fshatrave do të pësonin viktima në njerëz, ndërsa pronat e civilëve të ndryshëm do të shkatërroheshin nga duart e policisë, qysh para ndërhyrjes së NATO-s.¹

Në kohën e bombardimeve të NATO-s, pjesa më e madhe e abuzimeve në Suharekë ndodhën javën e parë, kur shumë nga banorët u dëbuan dhe u kryen një sërë vrasjesh, siç është pasqyruar në kreun e Analizave Statistikore të Dhunimeve. Mijëra njerëz do të dëboheshin në Shqipëri, një pjesë me autobuzë, ose do të largoheshin në zonat aty pranë të kontrolluara nga UÇK-ja, si Gjinoci dhe Budakova.² Plaçkitja dhe djegia e pronës private të civilëve do të ishte një dukuri tejet e përhapur.

Ish-punonjës të OSBE-së, si dhe të gjithë ata që iu kishin lëshuar shtëpitë me qira OSBE-së, do të ndiheshin veçanërisht të kanosur. Incidenti më i rëndë do të ishte vrasja në qytetin e Suharekës e të paktën njëzet e katër anëtarëve të familjes së gjerë Berisha, duke përfshirë këtu edhe njëmbëdhjetë fëmijë nga mosha gjashtëmbëdhjetë vjeç e poshtë, për shkak se i kishin dhënë dy shtëpi me qira OSBE-së. Në fshatin Tërnje, gjashtë kilometra në jugperëndim të Suharekës, do të gjenin vdekjen të paktën njëzet e katër persona, duke përfshirë edhe shtatë fëmijë të moshës pesëmbëdhjetë vjeç, madje edhe më të vegjël.

Duke iu referuar zyrës së Këshillit për Mbrojtjen e Lirive dhe të Drejtave të Njeriut, në Suharekë, gjatë kohës së bombardimeve, në komunën e Suharekës u vranë 430 vetë, ndërsa gjashtëdhjetë e shtatë janë zhdukur dhe nuk gjenden

Në vitin 1989 komuna e Malishevës u shpërbë. Njësitë e saj territoriale u përfshinë në komunat e Suharekës, Rrahovecit, Glogofcit dhe Klinës. Në prill të vitit 2000 komuna e Malishevës rifitoi statusin e saj të mëparshëm.

Michael S. Miller / Human Rights Watch, 2002

qysh nga fundi i muajit gusht të vitit 1999.³ Haki Gashi, kryetari i bashkisë i emëruar nga UÇK-ja pas luftës, tha se, 427 njerëz janë vrarë në komunë, ndonëse rreth tetëdhjetë prej tyre kanë qenë luftëtarë të UÇK-së.⁴

Human Rights Watch nuk i konfirmon këto shifra dhe kërkon të sqarojë nëse numri i luftëtarëve të UÇK-së të vrarë në luftime është ndarë nga ai i atyre të ekzekutuar pa gjyq (kjo e fundit përbën krim luftime në jellojë si vrasja e qëllimtare e civilëve.) Përveç dyzet vrasjeve të kryera në qytetin e Suharekës, të dokumentuara në këtë kapitull (të gjitha të kryera më 25 dhe 26 mars), Human Rights Watch konfirmon vrasjen e paramenduar të njëmbëdhjetë civilëve meshkuj dhe përdhunimin e të paktën dy grave në një fshat (emrat e të cilave nuk do të jepen për të mbrojtur si viktimat ashtu edhe familjet e tyre), vrasjen e të paktën njëzet e katër njerëzve në fshatin Tërnje, si dhe vrasjen e të paktën dymbëdhjetë vetëve në Bellanicë, një fshat ku ishin mbledhur mijëra shqiptarë të shpërngulur. Sipas OSBE-së vrasje të tjera, por në numër më të vogël do të ndodhnin edhe në fshatrat e mëposhtme: Bukosh, Budakovë, Vraniq, Gelanc, Sopinë, Mushtishtë dhe Leshanë.⁵

Gjykata Ndërkombëtare për Krimet e Luftës në ish-Jugosllavi do të hapte tri varre të përbashkët në qytetin e Suharekës, që përmbanin 103 trupa. Në të parin ndodheshin pesëdhjetë e pesë trupa, në të dytin pesëmbëdhjetë dhe në të tretin tridhjetë e tre.⁶

Duke iu referuar deklaratave të dëshmitarëve, pjesa dërrmuese e abuzimeve në komunë ishin kryer nga policia ose paraushtarakët serbë, të cilët, siç thuhej, vishnin uniforma me ngjyra nga më të ndryshmet: blu, gri ose të gjelbra. Një pjesë mbanin maska të zeza, ndërsa të tjerë flokë të gjata. Një numër i madh syresh, gjithnjë sipas dëshmitarëve, kishin lidhur në krah shami të bardha. Një emër i përmendur, të paktën nga katër dëshmitarë, si prijës i trupave lokale, ishte ai i "Mishko" Nisheviq, i cili njihej fort mirë në qytetin e Suharekës si pronari i hotel "Boss"-it dhe, ç'është më e rëndësishmja, si shefi i sigurimit të shtetit për zonën.⁷

Rajoni i policisë në Suharekë ishte në vartësi të Sekretariatit për Punët e Brendshme (SUP) të komunës së Prizrenit, i cili mbulonte veç Suharekës edhe Prizrenin, Rrahovecin dhe Gorën (shih Forcat e konfliktit). Në shkurt të vitit 1998, shefi i rajonit të policisë së Suharekës ishte nënkoloneli Dobrivoje Vitosheviç, ndërsa zëvendës i tij ishte nëntogeri Radojko Repanoviç.⁸

Ish-punonjës të OSBE-së, si dhe të gjithë ata që iu kishin lëshuar shtëpitë me qira OSBE-së, do të ndiheshin veçanërisht të kanosur.

Interesant është fakti se, pas valës së parë të dëbimeve të shqiptarëve nga Suhareka nga fundi i marsit, në përgjithësi policia do t'i lejonte shqiptarët të qëndronin në qytet. Madje asokohe do të kishte edhe një përpjekje për regjistrimin e popullsisë, kësodore burrat ishin të detyruar të paraqiteshin në rajonin e policisë çdo ditë.

QYTETI I SUHAREKËS

Prانيا e OSBE-së në Suharekë (nga nëntor 1998 deri në mars 1999), ndihmoi për krijimin e një klime sigurie për shqiptarët etnikë, si brenda ashtu dhe rreth e qark qytetit. Siç edhe pritej, abuzimet u rritën rreth 20 marsit, në kohën kur OSBE-ja u tërhoq nga Kosova. Sakaq midis trupave të policisë dhe UÇK-së do të ndodhnin një sërë përplasjesh në fshatrat për qark Suharekës dhe, për rrjedhojë, policia serbe do të rrihte e keqtrajtonte një numër shqiptarësh etnikë, banorë të atyre anëve. Tensioni do të rritej veçmas më 22 mars, kur të paktën shtatë shqiptarë etnikë u vranë nga policia ose “u zhdukën pa lënë gjurmë” në rrethana krejtësisht të paqarta.

Dhuna do të bëhej edhe më shqetësuese, fill pas rënies së bombave të para të NATO-s, më 24 mars. Sipas dëshmitarëve, trupat e policisë dhe paraushtarakët zunë pozicione rreth e qark qytetit dhe në mënyrë sistematike zunë t'i shtrëngojnë banorët që të largoheshin. Policët kishin organizuar autobuzë për mbartjen e njerëzve në kufi me Shqipërinë. Një banor i Suharekës, me profesion gazetar i tha Human Rights Watch:

Më 25 mars, pasi kishin rënë bombat e para, në mëngjes herët dëgjuam të shtëna armësh dhe të shtëna prej një automjeti të koracuar që vinin nga lagja Berishë. Atëkohë mësuam edhe lajmin që ata i kishin masakruar (familjen Berisha), ndërkohë që një pjesë e familjes kishte qenë ende në gjumë. Midis popullsisë kishte pllakosur paniku dhe (qarkullonte një thashethem) një pjesë e qytetit do të shpërngulej në anën tjetër, në krahun tjetër të rrugës. Ne qëndruam dy ditë dhe unë pashë zjarr e tym. Madje pamë të dilte zjarr e tym nga fabrika e kauçukut Ballkan. Menduam se ata duhej të digjnin njerëz në atë vend, për shkak të erës së rëndë që vinte.

Dy ditë më vonë, më 27 mars, paraushtarakë serbë erdhën në anën

tjetër të qytetit, duke kërkuar njerëz me emër, si dhe i vunë zjarrin disa shtëpive ku kish pasë qëndruar OSBE-ja. Popullsisë i hyri data. Në çdo shtëpi kishte rreth njëqind njerëz. Kur ata na u afruan dhe nuk ishin më shumë se njëzet-tridhjetë metra larg nesh, unë thashë: “Ejani të dalim dhe të ikim nga ky qytet.”

Incidenti më i rëndë do të prekte familjet e Nexhat dhe Faton Berishës, të cilët i kishin dhënë me qira OSBE-së, shtëpitë e tyre që ndodheshin përbri njëra-tjetrës. Një numër që luhatet ndërmjet njëzet e katër dhe dyzet e dy njerëz nga familja Berisha u vranë, gjashtë prej tyre para shtëpive, ndërsa të tjerët në një qendër tregtare në qendër të qytetit. Vetëm dy gra dhe një foshnjë e seksit mashkull, arritën të mbijetojnë.

Sipas një anëtari të familjes që jetonte në derën ngjitur dhe pa me sytë e tij ngjarjen, policët mbërritën për të parën herë, rreth orës 5 të mëngjesit, të datës 25 mars dhe i kërkuan para Nexhat dhe Faton Berishës. Policët e rrahën Nexhatin dhe morën të gjitha pajisjet që mund të kishte lënë OSBE-ja. Dëshmitari tha se kishte njohur njërin nga policët, të cilin e identifikoi me emrin Miki Petroviç, vëllai i Zoran Petroviçit, i cili, sipas një dëshmitari tjetër, ishte parë në atë zonë. Dëshmitari përshkroi se si forcat e policisë erdhën përsëri, të nesërmen, dhe vranë anëtarët e tjerë të familjes:

Një numër që luhatet ndërmjet njëzet e katër dhe dyzet e dy njerëz nga familja Berisha u vranë.

Në orën 12 të drekës, i behu një tjetër grup policësh, rreth njëzet a tridhjetë dhe rrethuan të dyja shtëpitë (atë të Nexhatit dhe Fatonit). Ne lidheshim me ta përmes telefonit. Të dy familjet ishin mbledhur në shtëpinë e Fatonit, natën e njëzet pesës duke u gdhirë njëzet e gjashtë. Ata erdhën, trokitën dhe i nxorën të gjithë jashtë. Unë i shihja nga dritarja. Gratë dhe fëmijët kaluan nga shtëpia jonë, të tjerët shkuan pranë shtëpisë së Nexhatit. Në një çast, ata zunë të thërrasin burrat – Sedat, Bujar, Nexhat, Nexhmedin, Faton dhe Fatime, nënën e Fatonit. Pa kurrfarë shenje, ata nisën të shtinë mbi ta, duke vjellë zjarr nga armët automatike. Disa persona hynë në shtëpitë dhe iu vunë zjarrin. Përsëri do të shquaja Miki Petroviçin, por jo ndonjë tjetër. U tërbova kur vura re se si ata kishin vranë njerëzit e familjes sime. Të tjerët ia krisën vrapit në drejtim të qendrës tregtare. Paskëtaj s’mora vesh gjë për fatin e pjesës tjetër familjes, dëgjova vetëm të shtëna të shumta.

Ata kishin veshur uniforma të reja policie, në krah kishin lidhur shami të bardha dhe kishin rruar kokat. Unë nuk e pashë Zoran Petroviçin, por Flaka⁹ tha se ajo e kishte parë atë. Shtëpia e Fatonit dhe e Nexhatit u dogj; ajo nuk është veçse dy-tri metra larg shtëpisë sime. U tremba se mos flakët rroknin edhe shtëpinë time. Po mendoja të dilja, por e dija që snajperët ishin në pritje. Atë çast dëgjova të shtëna të shumta dhe gjithandej kishte zjarr, por nuk po e merrja vesh se çfarë po ndodhte. Tok me gjashtë fëmijët shkuam në banjë, aty iu futëm shami në gojë, nga frika se mos na dëgjonin serbët. Policët i kishin marrë trupat e gjashtë të vrarëve dhe i kishin shpënë mbrapa shtëpisë së Nexhatit, por kur çatia mori zjarr e filloi të bjerë copa-copa, kufomat u dogjën. Flaka do të vazhdonte der në mbrëmje. Si doktor që jam,¹⁰ s'më besohej që trupat të mund të digjeshin kaq gjatë. Qëndrova në shtëpi deri pas orës gjashtë të pasdites, kur policët erdhën në shtëpi dhe donin ta digjnin. Ata ishin në grupe të përbërë nga tri vetë dhe shkonin nga njëra shtëpi në tjetrën. Ata hapën portën, nuk e dinin që ne ishim në shtëpi, kështu që shkova dhe iu hapa derën. Në krye, ai desh të më qëllonte sakaq, por unë i fola serbisht. Im vëlla iu dha 1000 marka gjermane e kësisoj na liruan. Morëm veturat dhe shkuam të gjithë sa ishim në Shqipëri; pesë të rritur dhe gjashtë fëmijë.

Kur mbërrita në Shqipëri mora vesh që edhe pjesa tjetër e familjes ishte vrarë, siç më tha Flaka. Ata i kishin futur të gjithë në një kafene të qendrës tregtare. Aty ndodhej familja e djemve të xhaxhait tim, si dhe tri familje të tjera. Pjesëtarët e këtyre familjeve i kishin braktisur shtëpitë nga frika dhe kishin dashur të shkonin në anën tjetër të qytetit, duke kaluar nga qendra tregtare. Serbët i kishin kapur dhe futur në kafene. Në krye ata kishin flakur disa granata brenda në kafene dhe, më pas, njerëzit që kishin mbetur ende gjallë i patën vrarë me armë zjarri. Flaka, Mirela dhe Arbeni¹¹ edhe pse të plagosur kishin arritur të mbijetonin. Paskëtaj, ata sollën një kamion dhe i ngarkuan të gjithë në të dhe morën në drejtim të Prizrenit. Njerëzit që kishin parë kamionin thanë se prej tij pikonte gjak në rrugë. Flaka, Mirela dhe Arbeni ishin hedhur nga kamioni, diku afër Ljutogllvaës. Njerëzit e atjeshëm i kishin çuar te doktori i UÇK-së. Kësisoj, për gjysmë ore ishin vrarë dyzet e tetë njerëz gjithsej.¹²

Raporti i OSBE-së për Kosovën përfshin informacione të ofruara nga një

prej të mbijetuarve, Flaka. Ajo tha se më 21 mars, policia kishte marrë në pyetje burrin e saj dhe e kish pyetur, përse e kishte lejuar OSBE-në të qëndronte në shtëpinë e tij. Më 25 mars, sipas fjalëve të dëshmitares së sipërpërmendur, trupat e policisë kontrolluan shtëpinë e saj, rreth orës 5 të mëngjesit. Ata e rrahën të shoqin të saj deri sa e lanë pa ndjenja (dëshmitarja nuk kishte mundur ta shihte këtë skenë) dhe plaçkitën gjithë sendet e vlefshme që kishin pasë lënë njerëzit e OSBE-së.

Sipas dëshmisë së saj të pasqyruar në raportin e OSBE-së, policia u kthye sërish më 26 mars. Ajo shpjegonte se si e qysh, pasi ekzekutimit të të afërmeve të saj para shtëpisë, ajo vetë dhe një grup pjesëtarësh të familjes të palënduar, ishin shpënë në anën tjetër të qytetit, ku më pas ishin shtrënguar të hynin në një kafene. Duke cituar dëshminë e saj, raporti vijon si më poshtë:

Rreth mesditës të datës 26 mars, policia erdhi sërish. Një polic që ajo e njihnte (polici përmendet me emër në intervistë) thirri kunatin e saj jashtë, e qëllloi dhe e la të vdekur në vend. Policët iu hakërryen dhe kur pjesëtarët e familjes dolën me vrap nga shtëpia, panë se shtëpia e tyre ishte “nën rrethim” nga trupat e policisë, civilë serbë dhe magjypë. Një pjesë e familjarëve u qëlluan aty për aty. E intervistuar ndodhej në një grup tjetër tok me pjesëtarë të familjes, të cilët ishin çuar në anën e kundërt të qytetit, ku i mbanin të mbyllur në një kafene.

Ajo kishte parë me sytë e saj policët të qëllonin me automatikë dhe pushkë, njerëzit që ndodheshin në dhomë. Me vete ajo kishte edhe katër fëmijët e saj – dy vajza, njëra gjashtëmbëdhjetë e tjetra katërmëdhjetë vjeç dhe dy djemtë, njëri dhjetë e tjetri dy vjeç – të shtrënguar rreth së ëmës. Të gjithë u vranë. Ajo u përpoq të mbronte të birin dy vjeç, duke e futur midis shalëve, por edhe atë e qëlluan dhe e vranë.¹³ Edhe ajo vetë kishte marrë një plumb në bark, që kish depërtuar përmes trupit të djalit të madh. Ajo i shtiu të birit në mendje të shtirej sikur kishte vdekur, por në kohën që vrasësit po mblidhnin trupat për t'i nxjerrë jashtë, ata panë që djali merrte ende frymë dhe e qëlluan sërish. Ajo dëgjoi se si i biri klithi vetëm (një herë). Të paktën dymbëdhjetë fëmijë nën moshën shtatëmbëdhjetë vjeç dhe dhjetë të rritur, duke përfshirë edhe një grua shtatzënë, mbetën të vrarë. E intervistuar u shti si e vdekur, ndërkohë

Na drejtuan armët në gjoks dhe na kërkuan para e florinj.

që policia ishte duke mbledhur sendet e çmuara nga trupat e të vdekurve ... Më pas, ajo ishte hedhur në një kamion, në majë të pirgut të kufomave, ku gjendeshin edhe fëmijët. Rrugës për në Prizren, ajo ishte hedhur nga kamioni dhe ishte gjetur nga njerëz, të cilët e kishin çuar në territoret e kontrolluara nga UÇK-ja, ku ishin kuruar plagët që kish marrë. Ajo do të shkonte ca kohë duke lëvizur nëpër Kosovë, për t'iu shmangur bombardimeve. Më 9 maj, u largua nga Kosova.¹⁴

Raporti i OSBE-së na bën me dije gjithashtu se, “rreth datës 26 mars”, dy dëshmitarë panë një kamion plot me trupa njerëzish të vdekur, duke përfshirë edhe gra e fëmijë, të hynte në oborrin e shkollës së mesme, ku, më pas, trupave do t'iu vihej zjarri, megjithëse as OSBE-ja as Human Rights Watch, nuk do të konfirmonin që trupat i përkisnin familjes Berisha. Serbët, emrat e të cilëve do të regjistroheshin nga dëshmitarët, ishin parë vazhdimisht duke shkarkuar trupat nga kamioni.¹⁵

Më datë 25 mars ndodhën edhe vrasje të tjera në lagjen ku banonte familja Berisha. Një grua e quajtur N. E., që jetonte rreth njëqind metra larg shtëpisë së Berishajve, shpjegoi se si forcat e sigurimit hynë në shtëpinë e saj dhe ekzekutuan të birin, Fadil (njëzet e gjashtë vjeç) dhe kunatin, Medi (pesëdhjetë vjeç). N. E. tha:

Të enjten, më 25 mars, u zgjuam më 5.10 e mëngjesit për shkak të të shtënave të armëve. Iu afruam derës dhe vumë re që ata ishin në shtëpinë e fqinjit tonë. S' shkoi shumë dhe disa prej tyre erdhën tek unë. Ne ishim shtatë vetë gjithsejt, por vetëm dy ishin meshkuj: Fadili dhe Mediu. Ata hynë brenda dhe pyetën të zotën e shtëpisë: “Ku janë fëmijët?” Pastaj zunë tim bir, Fadilin dhe vëllain e tim shoqi, Mediun dhe zunë t'i kontrollonin. Na drejtuan armët në gjoks dhe na kërkuan para e florinj. Iu dhamë gjithë ç'kishim. Ata e hoqën Mediun, jurist me profesion, mënjanë, në dhomën tjetër dhe e pyetën për diçka. Më pas e sollën dhe morën e futën në një dhomë tjetër Mediun dhe Fadilin. Ata zunë të shtinin mu te këmbët tona dhe na thanë të dilnim nga shtëpia.

Ne nuk pamë kur shtinë mbi ta, por dëgjuam të shtënat kur ishim ende brenda në shtëpi. Aty kishte tetë prej tyre (policë), dy nga të cilët hynë në dhomë me njerëzit tanë. Me ne qëndruan gjashtë vetë, katër në dhomë dhe dy te dera. Ata nisën të shtijnë (mbi ne dhe ata), pothuaj në të njëjtën kohë. Ata kishin veshur uniforma kamuflazhi të gjelbra,

shami të bardha dhe kama. Nuk mbanin maska. Nuk mund të them se i njoha të gjithë, por mbaj mend fort mirë njërin prej tyre, atë që urdhëronte. Ai ishte shtatshkurtër, kishte kapele të zezë, lëkurëzeshkët, disi trashalug, nuk mbante mustaqe as mjekërr dhe duhej të ishte rreth tridhjetë e pesë, dyzet vjeç. Flisnin serbisht, por kur dolëm jashtë dhe aty zunë të na fyejnë, ngandonjëherë përdornin edhe fjalë shqiptare. As Mediu as Fadili s'kishin qenë luftëtarë të UÇK-së. Mediu kish pasë punuar në gjykatë dhe, më vonë, në fabrikën Ballkan. Fadili ishte mësues matematike.¹⁶

Një tjetër grua, anëtare e kësaj familjeje, që ndodhej në shtëpi në të njëjtën kohë, konfirmoi dëshminë e N. E.-së, si dhe shpjegoi se si kishin gjetur trupat e Fadilit dhe Mediut, kur u kthyen në Kosovë, në qershor. Ajo tha:

Ne i lamë Fadilin dhe Mediun e shkuam në Semetishtë, prej andej në Shqipëri. Kur u ktheva nga Shqipëria, vura re gjurmë të trupave në

Në fund të marsit, trupat policore serbe e detyruan Myrete Berishën, tridhjetë e pesë vjeç, bashkë me tre fëmijët e saj, ta linte Suharekën. Pas katër ditësh rrugë me një karvan traktorësh, ajo mbërriti shëndoshë e mirë në pikën kufitare të Morinës dhe hyri në Shqipëri. Ajo u intervistua nga Human Rights Watch, në Kukës, më 26 prill 1999:

Po mundohesha t'i fshihja tim biri atë çka po ndodhte. Kur policët nisën të shtinin, djali im u tremb për vdekje. Ai po më thoshte se, ata janë policë të këqinj. Unë i thashë, "jo, ata janë të mirë, vetëm se po orvaten të vrasin disa zogj, ngaqë zogjtë po na vjedhin drithin. Më mirë që t'i vrasin." Më duhej të sajoja për gjithçka. Kur më pyeti pse duhej të flinte me rrobat në trup – ai kishte vapë – unë i thashë, "Është më mirë kështu ngaqë mund të largohemi natën për të gjetur një shtëpi më të mirë dhe jashtë mund të bëjë ftohtë." Ai më pyeti, "E përse na duhet shtëpi më e mirë?" Dhe unë i shpjegova se na duhej një banjë më e mirë – ngaqë banjoja jonë nuk ishte dhe aq e mirë - prandaj duhej të merrnim një shtëpi më të mirë, me banjo si ajo e gjyshit. Sigurisht që tani, në kampin e refugjatëve të ngritur nga italianët ai qahet, "Pse më thoje ti që do të gjenim një shtëpi më të mirë; dua të kthehem në Suharekë; shtëpia jonë ishte më e mirë; ne s'kemi fare banjë këtu," e më the e të thashë."

shtëpi; në dysHEME kishte fijeë flokësh. Më 29 gusht, gjetëm trupin e Mediut dhe dje e varrosëm. Ndodhej në një varrezë, rrugës për në Restan. Njerëzit e KFOR-it zhvarrosën trupin e Mediut dhe të disa të tjerëve. Fadili u gjet para dy vjetësh në një varrezë, rrugës për në Peçan.¹⁷

Duke përshkruar një tjetër incident, një grua foli për katër policë që shkuan në shtëpinë e saj, ku shtinë mbi xhaxhain dhe, sipas të gjitha gjasave, edhe të atin e saj. Ajo i tha Human Rights Watch:

Më 25 mars, rreth orës 7 të mëngjesit, ne ishim duke ndenjur në këtë dhomë. Bëheshim gjithsejt dhjetë vetë, por vetëm dy ishin meshkuj: im atë, Avdyli (dyzet e shtatë vjeç) dhe im ungj, Osman (dyzet e një vjeç). Në fillim, ata (serbët) po qëndronin jashtë, pranë kësaj dritareje. Më pas, ata shqyen derën, hynë brenda dhe na thanë të dilnim jashtë. Por, te pragu i derës, na ndaluan dhe pyetën në qoftë se kishte mbetur ndonjë lart. Më parë ata i kishin marrë para xhaxhit tim.

Aty ishin katër serbë: i pari, brenda në shtëpi; i dyti, te dera; i treti, në oborr; dhe i katërti; te porta. Mbanin maska, kishin veshur uniforma ngjyrë gri, jo kamuflazhi, me pulla, ndërsa në krahët e zhveshur mbanin shami të bardha. Unë nuk arrita të njoh ndonjërin prej tyre. Na nxorrën jashtë, aty e hoqën mënjane xhaxhain dhe e qëlluan në oborr. Ime motër është invalide, ndaj dhe im atë po e mbarte. Dolëm në rrugën që të shpie në Peçan. Ndërkohë ata kishin mbledhur njerëz të tjerë nga mëhalla. Pranë shkollës, na ndaluan. Nuk ishim veçse nja njëqind metra larg nga shtëpia jonë. Na rrasën të gjithëve në një ndërtesë (të papërfunduar) pa çati. Qëndruam atje dhe ata i thanë tim ati ta linte motrën time, Afërditën (katëmbëdhjetë vjeç) në shesh. Paskëtaj na thanë të dilnim nga godina, ndërsa tim atë e mbajtën atje. Unë dhe motra ime morëm në krahë Afërditën. Na thanë të shkonim tek UÇK-ja, kaq, s'morëm vesh gjë tjetër. S'kishim bërë as dhjetë metra, kur dëgjuam të vinin të shtëna nga ndërtesa. Na u desh të vijonim rrugën për në Peçan. Më pas gjetëm trupin e xhaxhit tim në varrezën e familjes Berisha. Edhe sot e kësaj dite nuk e dimë çfarë ndodhi me babain tim.¹⁸

Një tjetër grua, e bija e së cilës ishte midis atyre që ishin vrarë me familjen Berisha (shih më sipër), shpjegoi se si e qysh dy pjesëtarë të

familjes së saj, njëri prej tyre me profesion mekanik që kish pasë punuar për OSBE-në, ishin vrarë nga serbët, po atë ditë:

Më 25 mars, në orën 5.45 të mëngjesit, u zgjuam nga të shtënat e armëve. Mua më doli gjumi, kurse im shoq, Raifi (pesëdhjetë e shtatë vjeç) ishte ende duke fjetur. U ngjita lart të shihja nëse kishte apo jo policë në shkollë. S'më zuri syri ndonjë prej tyre as në rrugë as në oborrin e shkollës, por gjithandej dëgjoheshin të shtëna armësh. Zbrita sërish dhe befas dëgjova që të shtënat po afroheshin. Zgjova burrin dhe folëm çfarë duhej të bënim. I propozova të ngjiteshim në papafingo, por ai ma ktheu jo, ata mund të digjnin shtëpinë. Po diskutonim nëse duhej të ngjiteshim në papafingo apo të zbrisnim në qilar.

Im shoq ishte ende duke u veshur, kur ata ia behën në oborrin e shtëpisë. Një pjesë e mirë e tyre ndodheshin në oborrin e shtëpisë sonë, ndërsa shumë të tjerë në rrugë. Rreth njëzet vetë a më shumë ndodheshin në oborr. Kishin veshur uniforma ngjyrë gri dhe mbanin shami të bardha; nuk pashë ndonjë me maskë. Ata po ulërinin dhe pyetën për të zotin e shtëpisë. Im shoq doli të fliste me ta, por ata nuk e lanë të hapte gojë. Ata e pyetën: "A keni fëmijë brenda në shtëpi?" Im shoq bërtiti në drejtimin tonë: "Dilni jashtë!" Në çastin që dola, pashë tim shoq shtrirë në shesh. Nuk e mora vesh pse. Më shpunë tek im shoq dhe i thanë atij të ngrihej. Na thanë të dyve të ngrinim duart lart. Ata nuk e lanë tim shoq të thoshte as edhe një fjalë. Na drejtuan armët dhe unë iu përgjérova të mos shtinin, ne ishim të pafajshëm.

Ata merreshin vesh me sho-shoqin nëpërmjet walkie-talkie. Na mbajtën ashtu për pesë minuta, më pas njëri prej tyre tha: "Gratë të largohen!" Unë shkova në shtëpinë e kumatit tim, Kadriut dhe, kur mbërrita atje, pashë Minën, Kadriun dhe Bardhylin (pjesëtarë të familjes) të rreshtuar dhe njëzet serbë që iu kishin drejtuar armët. Kur më panë edhe mua, serbët më thanë të futesha në rresht. Ata nuk e dinin që shokët e tyre më kishin liruar pak më parë. Mina dhe unë zumë të thërrisnim: "Mos na qëlloni!" Ndërsa Bardhyli dhe Kadriu nuk e hapën gojën. Mina donte të shpëtonte të birin, Bardhylin, ndaj dhe iu dha serbëve 1000 marka gjermane e një varëse të artë. Ajo iu tha: "Ju lutem, lëreni të lirë tim bir!"

Njëri prej tyre nisi të ulërasë se ne duhet të largoheshim. Një polic erdhi dhe na nxorri nga porta, jashtë në rrugë. Kur dolëm në rrugë,

dëgjuam të shtënat, por nuk pamë atë që ndodhi. Ata na thanë të shkoni në Semetishtë. Flisnin vetëm serbisht. Më vonë, gjetën trupat në shtëpinë e Bardhytit.¹⁹

Human Rights Watch foli më vete me Bardhyl H., njëzet e gjashtë vjeç, i cili e konfirmoi rrëfimin e mësipërm. Veç kësaj, ai rrëfeu edhe historinë e vet, ku përfshihet edhe fshehja në qilar për njëzet e tetë ditë me radhë. Gjatë kësaj kohe ai kishte mbajtur një ditar:²⁰

Një ditë pasi NATO kishte nisur bombardimet, pa shkuar ora 6 e mëngjesit, ne u gjendëm të rrethuar nga policët. Ishim të gjithë duke fjetur, im atë, ime më dhe unë. Ata (forcat serbe të sigurimit) ngjitën shkallët, të tjerët qëndruan në oborr. Njëri prej tyre, që ndodhej te

Mina donte të shpëtonte të birin, Bardhylin, ndaj dhe iu dha serbëve 1000 marka gjermane e një varëse të artë.

shkallët filloi të bërtasë: “Hajt, hapeni derën, shpejt!” Unë isha në dhomën e gjumit, që ndodhet në katin e parë, ndërsa prindërit e mi ishin në dhomën e

ndenjes. Kur dola nga dhoma, pashë prindërit e mi në korridor. Ngarenda poshtë dhe hapa derën. Njëri prej tyre ishte para derës dhe na drejtoi një kalashnjikov. Dolëm jashtë me duart lart. Për njëzet minuta ata abuzuan dhe u sollën me ne, si t’u desh qejfi, duke na bërë lloj-lloj pyetjesh e shtyrë.

Ne kishim dy vetura në garazh. Ata më thanë të hapja dyert dhe më morën çelsat e makinave. Ndërkohë kishin sjellë në oborrin e shtëpisë sonë xhaxhain tim bashkë me gruan, pa kaluar pesmbëdhjetë minuta (shih dëshminë e mësipërme). Neve, burrat, na hoqën mënjanë dhe grave iu thanë të largoheshin. Ime më nisi t’u lutej: “Ju përgjërohëm, lereni të lirë tim bir!” Para se të kontrollonin shtëpinë, ime më iu dha para, rreth 1000 marka gjermane.

Ndërkaq, ata nisën t’i shtyjnë gratë të largohen. Pasi gratë u larguan, ata na ngjitën në shtëpi dhe aty nisën të shtijnë mbi ne. Ne kërcyem në korridor dhe për fat, unë nuk isha lënduar. Bëra si bëra dhe përmes shkallëve u ngjita lart në papafingo. Si im atë ashtu edhe xhaxhai ishin goditur dhe vrarë. Kur u ngjita lart, vura re që shtëpia e xhaxhait, e cila është e lidhur me tonën, po digjej. Ndërkohë ata qëlluan edhe shtëpinë tonë që t’i vinin zjarrin edhe asaj. Qëndrova në papafingo rreth dhjetë a pesmbëdhjetë minuta, por shtëpia kishte marrë zjarr

dhe po digjej, kësodore kërceva nga ballkoni në oborrin e shtëpisë së xhaxhait. Aty shkova dhe u futa në një barakë, që ende nuk ishte djegur dhe qëndrova deri në mbrëmje. Më pas, hyra në qilarin e shtëpisë, ku qëndrova për njëzet e tetë ditë me radhë. Dhjetë ditët e para ishte e vështirë të gjeja ushqim; e shtyja me sheqer dhe reçel që gjeja në shtëpi. Më pas gjeta ushqim foshnjash dhe e hëngra edhe atë. Por më vështirë ishte të gjeja ujë për të pirë. Pas dhjetë ditësh gjeta një bombolë gazi në shtëpinë e fqinjit dhe me të mund të bëja petulla, patate të skuqura etj. Për ujin, zbrisja në burim me një bidon plastik tri litërsh dhe aty e merrja ujin. Natën, ngandonjëherë dilja në oborr, por gjatë ditës ishte e pamundur sepse ishin policët nëpër rrugë. Paskëtaj, u largova dhe shkova në një vend ku kishte ende njerëz nga Suhareka.

Dhjetë ditët e para ishte e vështirë të gjeja ushqim; e shtyja me sheqer dhe reçel që gjeja në shtëpi.

Atje, në oborrin e shtëpisë (ditën e vrasjes), duhej të ishin njëzet a tridhjetë serbë, sipas të gjitha gjasave paraushtarakë. Nuk qenë policë të rregullt. Ime më tha se uniformat ishin të zeza, por për mendimin tim ishte një blu e errët. Në krah kishin shami të bardha dhe që të gjithë ishin të rinj, jo më shumë se shtatëmbëdhjetë a tetëmbëdhjetë vjeç. Nuk mbanin maska, kurrfarë shenjesh dalluese, ndërsa te shamitë s'kish asgjë të shkruar. Kurrfarë shenjash. Makinat e tyre ishin të markës Zastava. Nuk iu pashë armë të tjera përveç automatikëve. Dhe neve na drejtoheshin vetëm në serbisht.

Trupat qëndruan këtu për një kohë të gjatë, nuk di t'ju them se sa gjatë. Asnjë prej nesh nuk kish pasë qenë luftëtar i UÇK-së. Im atë ishte një burrë i qetë dhe kurrë s'i kishte bërë keq kujt.²¹

Një banor i Suharekës i kallzoi Human Rights Watch se si trupat serbe kishin vrarë të paktën dhjetë vetë në një tjetër incident të ndodhur më 25 mars. Ai tha:

Një ditë pasi kishin nisur bombardimet e NATO-s, në orën 6 të mëngjesit, paraushtarakë serbë, policë dhe serbë civilë, hynë nëpër shtëpitë e shqiptarëve. Policët shkuan derë më derë, mblodhën burrat dhe i sollën e futën në një shtëpi që nuk duhej të ishte më larg se tridhjetë metra nga shtëpia ime. Ne ia dolëm të largohemi. Kur ata iu kërkuan para

dhe florinj, Fadil Berisha iu dha 200 marka gjermane, por aq nuk mjaftonte, ndaj dhe ata e qëlluan. Ahmet Kryeziu (pesëdhjetë e katër vjeç), iu dha 500 marka, por edhe ai do të vritej nga të njëjtat armë. Abdullah Elshani (rreth dyzet e dy vjeç) dhe Osman Elshani (rreth tridhjetë e tre vjeç), u morën dhe u sollën me të tjerët në të njëjtin vend. Edhe ata dhanë paratë dhe më pas u qëlluan. Kështu që dhjetë a njëmbëdhjetë njerëz u vranë në këtë mënyrë, në atë shtëpi. Unë ndodhesha në oborrin e shtëpisë sime, ndoshta njëzet a tridhjetë metra larg. Ata ishin katër a pesë vetë të veshur me uniforma të rregullta policie dhe me mitralozë në duar.²²

Edhe sot është e paqartë se cili është numri i saktë i njerëzve të vrarë më 25 mars, në qytetin e Suharekës. Por, duke u bazuar në dëshmitë e këtij raporti, janë vrarë të paktën dyzet njerëz, duke përfshirë këtu edhe njëmbëdhjetë fëmijë nga mosha gjashtëmbëdhjetë vjeç e poshtë, si dhe shtatë gra.

Pas datës 29 mars, shumë nga banorët e Suharekës u lejuan të qëndronin në qytet. Shqiptarët etnikë të intervistuar nga Human Rights Watch do të bënin fjalë për abuzime të vazhdueshme gjatë gjithë kësaj kohe, për plaçkitje e djegie, por jo keqtrajtime të rënda fizike. Autoritetet vendore u shpërndanë karta regjistrimi gjithë banorëve shqiptarë, si dhe i urdhëruan meshkujt që të paraqiteshin një herë në ditë në rajonin e policisë. Ushqimi mund të gjendej vetëm në dyqanet pronë e banorëve serbë. Një grua me prejardhje nga Reçani, X. X. (inicialet e së cilës janë ndryshuar), tha se aty nga fillimi i majit, ajo ndodhej në fshatin Shtime:

Ne qëndruam atje një natë dhe ata (policët serbë) na dhanë biskota dhe ëmbëlsira. Paskëtaj na thanë të shkonim në Suharekë dhe të vendoseshim në ato shtëpi që nuk ishin djegur ende. Ne qëndruam në Suharekë rreth një javë. Nuk patëm kurrfarë problemi. Burrat duhej të paraqiteshin çdo ditë në rajonin e policisë.

Ata ishin porositur të mos strehonin refugjatë apo njerëz të UÇK-së. Në Suharekë na dhanë karta regjistrimi. Serbët na thanë se mund të lëviznim lirisht në qytet, vetëm të hapnim sytë nga bombat. Por vetëm burrat dilnin rrugëve, të tjerët nuk lëviznin nga shtëpia. Në Suharekë ushqimi nuk ishte i mjaftueshëm, kështu që na duhej ta shtynim vetëm

me ushqimin që gjetëm në shtëpi. S'të zinte më syri shitore, ata iu kishin kallur zjarrin dhe i kishin djegur të gjitha.²³

E megjithatë, një pjesë e shqiptarëve do të dëboheshin nga Suhareka aty nga data 21 maj, madje disa do të mbarteshin me autobuzët e organizuar nga policia. Dëshmitarja e pakmësipërme, X. X., i tha Human Rights Watch:

Dje (21 maj), na thanë të largoheshim. Burri im shkoi si çdo ditë në rajonin e policisë dhe ata i thanë që duhej të iknim. Të gjithë njerëzit nga Suhareka duhej të largoheshin, por ata ishin nga fshatrat aty pranë. Dolëm në rrugën kryesore, ku na prisnin tri autobuzë, të cilët na morën e na shpunë në Zhur. Në autobuzë na trajtuan mirë, s'patëm ndonjë problem. Në kufi, ata më morën 50 marka gjermane.²⁴

BELLANICË

Në veri të qytetit të Suharekës, mes kullotash baritore dhe vreshtash, ndodhet fshati i vogël i Bellanicës, me treqind familje dhe afro 3000 banorë, të gjithë shqiptarë etnikë, që merren me bujqësi. Shtëpitë janë të shpërndara në një fushë të madhe të gjelbër, ndërsa në qendër të fshatit ndodhet shkolla dhe një qendër shëndetësore.

Fshatarët e Bellanicës ishin shtrënguar t'i linin shtëpitë në një sërë rastesh, gjatë ofensivës qeveritare në verë të vitit 1998. Me sa dimë, të paktën një fshatar është vrarë asokohe nga granatimet, teksa kthehej në fshta për t'u përkujdesur për gjënë e gjallë. Gjithsesi, në përgjithësi fshatarët nuk ishin bërë objekt i drejt për drejtë i dhunës qeveritare, edhe pse UÇK-ja ishte aktive në atë zonë.

Por gjithçka do të ndryshonte me fillimin e bombardimeve të NATO-s. Në harkun kohor të fare pak ditëve, me mijëra shqiptarë etnikë, pjesa më e madhe e tyre të shpërngulur nga fshatrat përreth, u mblodhën në Bellanicë, ku do të keqtrajtoheshin, rriheshin e plaçkiteshin nga policët e paraushtarakët serbë, para se të dëboheshin në Shqipëri. Ekzistojnë akuza të fuqishme për përdhunime, teksa besohet se më shumë se dy dyzina meshkujsh nga Bellanica e rrethinat janë vrarë.

Në mbarë komunën e Suharekës, Bellanica është një rast i veçantë, ngaqë

si UÇK-ja ashtu edhe trupat serbe i lejuan civilët shqiptarë të mblidheshin në atë vend. UÇK-ja iu kish thënë civilëve që largoheshin nga fshatrat e tyre për shkak të granatimeve, se Bellanica ishte një vend i sigurt. Ndërkohë që policia serbe dhe Ushtria Jugosllave i drejtonin gjithashtu njerëzit e shpërngulur për kah ai fshat, sepse siç thonin ata, atje nuk kishte luftime. Sipas të dhënave të dëshmitarëve, një numër prej 12.000 deri në disa dhjetëra mijëra shqiptarë etnikë kishin shkuar e mbledhur në fushën qendrore bashkë me traktorët dhe mjetet e tjera të transportit. Shumë pak kohë paskësaj, policia serbe dhe paraushtarakët sulmuan fshatin, gjë që na shtyn të mendojmë se Bellanica mund të ketë qenë përdorur nga trupat serbe si një pikë grumbullimi për të gjithë të shpërngulurit e brendshëm, për të lehtësuar dëbimin e mëpasëm nga Kosova, por edhe plaçkitjet dhe grabitjet e ndryshme që shoqëruan “spastrimin etnik”.

Fshatarët e komunës së Suharekës zunë të largohen nga fshatrat e tyre, për shkak të abuzimeve të policisë dhe sulmeve të ndryshme që zunë fill menjëherë pas largimit të OSBE-së nga Kosova, më 24 mars. Qysh nga 24 marsi e më pas, që shënonte edhe fillimin e bombardimeve të NATO-s, mijëra refugjatë u shtrënguan të iknin nëpër kodrat dhe pyjet rreth e qark, nga frika e sulmeve apo nga bombardimet e trupave qeveritare. Një pjesë e mirë e të ikurve shkuan e u mblodhën në fshatin Pagarushë, ku ishte vendosur UÇK-ja.

Këta refugjatë do t'i thonin Human Rights Watch se, ishte UÇK-ja që i drejtoi për kah Bellanica, duke nisur nga 25 marsi. Më 31 mars, në kohën kur Pagarusha do të granatohej, mijëra prej tyre u drejtuan për në Bellanicë. Një vajzë tetëmbëdhjetë vjeçare nga Duheli, i tha Human Rights Watch:

Qëndruam katër netë në Pagarushë, duke nisur nga data 26 mars. Kur ata (forcat qeveritare) zunë të bombardonin fshatin, më 31 mars, njerëzit ia mbathën. Mbi fshat ranë shumë predha; aq shumë sa s'munda dot t'i numëroj. Dy gra mbetën të vrara gjatë granatimit, njëra ishte nga fshati Banjë, i distriktit të Malishevës, ndërsa tjetra ishte nga Deçani.

Më 31 mars ne u larguam nga Pagarusha dhe u nisëm në drejtim të Bellanicës. Shkuam në Bellanicë ngaqë UÇK-ja na tha të shkonim atje; ata na thanë që në atë vend nuk kishte granatime. Por, me sa duket, ky kishte pasë qenë edhe synimi i ushtrisë; ata dëshironin që ne të gjithë të mblidheshim në atë vend, ndaj dhe nuk kishin bombarduar më parë.²⁵

Sipas dëshmisë së një të pranishmi, më 31 mars, jo më pak se 12.000 shqiptarë etnikë të zhvendosur gjendeshin në Bellanicë, pjesa më e madhe e të cilëve qenë gra, fëmijë dhe të moshuar, ngaqë meshkujt në moshë për të luftuar ishin larguar me kohë nëpër kodra. Shumë nga dëshmitarët e tjerë mëtonin se numri ishte ku e ku më i madh, madje shkonte deri më 100.000 vetë, dhe përbëhej kryesisht nga të ardhurit prej fshatrave përqark. Hulumtimi më serioz gazetaresk mbi Bellanicën është kryer nga John Daniszewski i Los Angeles Times, i cili intervistoi më shumë se dy dyzina banorësh të Bellanicës dhe zonës rreth e qark, dhe publikoi një seri artikujsh që fokusoheshin mbi fatin e një familjeje. Në një prej artikujve, “Vdekja e Bellanicës”, ai çmonte se 80.000 njerëz nga pesëdhjetë fshatra ishin mbledhur në Bellanicë.²⁶

Duke iu referuar artikullit, mbrëmjen e 31 marsit, një luftëtar i UÇK-së i paralajmëroi njerëzit e mbledhur në Bellanicë se UÇK-ja po tërhiqej, duke e lënë vendin të zbuluar për ndonjë sulm të mundshëm. Sipas një vlerësimi, më shumë se 1600 të rinj u larguan nëpër kodrat aty pranë.

Hollësitat e përshkruara në artikull përfaqesin përbukuri me dëshmitë e njëzet dëshmitarëve të intervistuar nga Human Rights Watch, fillimisht në Shqipëri, ku ata ndodheshin si refugjatë dhe, më pas, në Kosovë, kur ata u kthyen në gusht. Sipas pjesës më të madhe të dëshmitarëve, sulmet e trupave qeveritare nisën më 1 prill, ndonëse tre prej tyre mëtojnë se sulmi zuri fill qysh më 31 mars. Sipas shumicës së dëshmitarëve, më 1 prill, në orën 6 të mëngjesit, në pjesën e poshtme të Bellanicës, nisën të bien predha. Pasdite, ende pa u ngrysur, trupat serbe të veshura me uniforma blu të errët dhe ngjyrë të zezë, një pjesë me maska, të tjerët me surretërit e pikturuar, hynë në fshat, duke shtënë si të tërbuar në ajër. Në qendër të fshatit gumëzhinin tankset dhe automjetet e koracuar.

Një dëshmitar me prejardhje nga Dobërdolani, deklaroi se policët u përpoqën të regjistronin disa prej të shpërngulurve. Po sipas këtij dëshmitari, trupat serbe iu kishin thënë që askush nuk do të pësonte gjë dhe se njerëzit mund të ktheheshin në shtëpitë e tyre, pasi të përfundonte procesi i regjistrimit. E megjithatë, policët shtinë mbi disa të rinj që u rrekën t’ia mbathin.²⁷

Vepri­mtaria më e rëndomtë e policëve dhe e paraushtarakëve ishte plaçkitja.

Gjithsesi, dëshmitarët pajtoheshin në atë çka ndodhi më pas: terrorin dhe banditizmin e ushtruar nga policët dhe paraushtarakët serbë. Sipas fjalëve të dëshmitarëve, në ditët në vazhdim një numër i madh burrash

ishin rrahur e keqtrajtuar, ndërsa një numër i panjohur ishin vrarë brenda në fshat.

Veprimtaria më e rëndomtë e policëve dhe e paraushtarakëve ishte plaçkitja. Çdo person i intervistuar do të thoshte se, trupat qeveritare i kërkonin gjithkujt burra, gra e fëmijë para e arturina në këmbim të jetës. Marka gjermane ishte monedha e këmbimit për të shpëtuar një jetë njeriu. Saherë që njerëzit nuk ishin në gjendje të paguanin, ata vriteshin, pa një pa dy. Një grua i tha Human Rights Watch:

Ata vinin vazhdimisht te vendi ku qenë grumbulluar traktorët, ku gjeje kryesisht gra e fëmijë. Ata vinin dhe dhe nuk bënëin gjë tjetër veçse i hiqnin unazën granatës dhe thonin, “Në qoftë se nuk do të më japësh ca marka gjermane, do të ta hedh aty brenda.” Ose rroknin fëmijët për gryke, nxirrnin thikën nga këllëfi dhe të thonin, “Do ta vrasim, në qoftë se nuk na paguani.”²⁸

Një tjetër grua i tha Human Rights Watch:

Kam dëgjuar shumë të qara e ulërime, si dhe të shtëna armësh. Ata shtinin mbi njerëzit, kur këta refuzonin t’u jepnin para. Një e dy, ata vinin e na thonin, “Na jepni para përndryshe do t’ju vrasim.” Njerëzit që s’kishin para, zor se mund të shpëtonin.

Një herë, policët shkuan te një burrë që ishte te traktori i vet, kundruall meje. I thanë, “Na jep para!” Ai nuk kishte çfarë t’u jepte. Mbaj mend që ishte nga fshati Astrazup. Atëherë, ata e zbritën nga traktori dhe e vranë. Kur ai nuk u dha gjë, ata (katër policët) e zbritën duke e kapur nga duart dhe këmbët nga traktori. Pastaj e çuan mbrapa një shtëpie, e më pas nuk e pashë më. Dëgjova vetëm të shtënat dhe pashë njërin nga policët t’i drejtonte armën e të shtinte. Ai njeri nuk u kthye më te traktori.²⁹

Po një tjetër grua tha:

Njerëzit që u vranë nuk kishin para. Ushtarët nuk i pranonin dinarët (jugosllavë); ata lypnin marka gjermane. Pashë një grua me të birin që e kish të plagosur. Një polic iu qas dhe i tha, “Më jep 1000 DM, përndryshe do ta vras.” Ajo iu lut të tjerëve t’i jepnin ca para, në mënyrë

që të paguante policin. Kësisoj, ajo bëri ca para. Dhe i biri i shpëtoi.³⁰

Një burrë pesëdhjetë e tre vjeç nga Duheli tha se, kishte parë se si policët kishin vrarë pesë njerëz. Ai i tregoi Human Rights Watch:

Gjëja më e frikshme ishte se serbët ishin duke shtënë në ajër dhe fëmijët e mi qenë llahtaritur. Unë i pashë kur vranë pesë njerëz, rreth pesëmbëdhjetë metra larg meje. Kishin qenë duke iu kërkuar para viktimave. Ata qëllloi që s'kishin para dhe serbët i qëlluan për vdekje. Nuk i njihja viktimat.³¹

Një grua, H. S., na kallzoi se si policët i morën djalin shtatëmbëdhjetë vjeç, Ifraim, dhe i lypën para për t'ia kthyer. Ajo tha:

Pasi u regjistruam, ata erdhën te traktorët dhe kërkuar para. Unë kisha takuar një farefisim tim dhe ndodhesha te traktori i tyre. Ata më kishin marrë djalin shtatëmbëdhjetë vjeç, Ifraim Shala dhe e kishin futur në një bodrum. Ata më thanë: "Yt bir është i UÇK-së, prandaj ose na jep para ose do ta vrasim." M'u desh t'u jepja gjithë arturinat që kisha me vete që të shpëtoja djalin. Ma mbajtën djalin katër orë në bodrum dhe erdhën katër herë të më kërkonin paratë dhe sendet e çmuara, para se të ma lironin djalin. Ata m'u kanosën e më thanë: "Bushtër, na jep gjithë paratë që ke me vete." Kur e nxorën djalin nga bodrumi, ma rrahën. E rrahën me qytën e pushkës. Gjithsejt, e rrahën tri herë.

Të njëjtën gjë iu bënë edhe të tjerëve. Nuk bënë gjë tjetër, veçse sorrollateshin nëpër turmë, duke iu kërkuar para njerëzve. Kur u jepje para, largoheshin, por pas ca i kishe prapë aty, duke të kërkuar sërish para. Kjo gjë do të vazhdonte një copë herë, deri sa njerëzve iu sosën paratë, dhe më pas kërciti druri. Pashë sa e sa njerëz të rriheshin. Një pjesë kishin veshur uniforma ngjyrë blu, të tjerët i kishin të zeza; mbanin jelekë antiplumb dhe në shpinë kishin shkronja cirilike. Kishte edhe me maska, të cilëve mund t'u shihje vetëm sytë.³²

Human Rights Watch intervistoi dy burra që ishin mbajtur për një periudhë të shkurtër kohore në qilarin e një shtëpie në Bellanicë. Të dy ata i kishin pyetur rreth UÇK-së, i kishin kërcënuar me vdekje, i kishin rrahur, por tek e fundit, i patën liruar.

H. S. gjithashtu kishte qenë dëshmitare, kur forcat e sigurimit kishin vlarë tre vetë ngaqë s'kishin pasur para. Ajo tha:

Në dritën e traktorit, pashë dy burra nga Marali në një traktor me gjithë rimorkio, ndoshta dy traktorë larg meje. Tre persona të maskuar që kishin qenë edhe te ne për të kërkuar para, shkuan tek ata dhe iu kërkuan para. Ata i ndukën nga teshat dhe iu kërkuan para. Burrat u thanë që s'kishin para. Atëherë ata i qëlluan me një pushkë të shkurtër, aq sa me zor mund t'i dëgjoje krismat. Njëri nga ata të dy ishte pesëdhjetë vjeç, ndërsa tjetri rreth të tridhjetë e pesave. Dëgjova që i kishin vlarë edhe të tjerët, por me sytë e mi nuk i pashë. Ata që kishin para, u lejuan të largoheshin, të tjerët, u ndaluan dhe u rrahën. Gjatë gjithë kohës dëgjonim veç të shtëna dhe kërcënime, bie fjala si: "Dëshët NATO-n, e pra, shkoni tani te NATO-ja, shkoni në Shqipëri." ³³

Një grua shtatëdhjetë vjeçare, dha një dëshmi të hollësishme se si hyri policia në shtëpinë e saj dhe i vrau të shoqin, shtatëdhjetë e shtatë vjeç. Siç tha e moshuara, çifti i pleqve kishte vendosur të qëndronte në shtëpi, bashkë me një fëmijë të vogël, ngaqë qenë të lodhur e s'kishin moshë për të dalë fushave:

Ndezëm zjarrin dhe vumë të ngrohni gjellën. Sapo ishim ulur, kur, papritur e pakujtuar, çatisën në shtëpi, katër a pesë burra. Im shoq nuk sheh mirë nga sytë, kështu që nuk e mori vesh që ishin ushtarë. Iu tha, "Bujrum!" dhe iu ofroi cigare. Ata ia rrëzuan paketën e cigareve nga dora. Paskëtaj, njëri prej ushtarëve i shtiu dhe e qëlloi në krah. Më pas e qëlluan sérish, këtë herë në kraharor. Im shoq tha, "Oh, moj nëna ime," dhe ra në dysheme.

Bashkë me ne ishte dhe një fëmijë i vogël; atë e shkelmuan, por nuk e vranë. Më pas u ngjitën në katin e dytë, kontrolluan në gjithë shtëpinë dhe më thanë të largohesha. Aty pranë ishte një tank; ndërkohë që po largohesha, ata shtinë me top në drejtim të ndërtesës. Shtëpia u shkatërrua. ³⁴

Një tjetër dëshmitar, gazetar nga Bellanica, tha se kish parë policët të shtinin mbi një të sëmurë psikik dhe shurdhmemec, ngaqë nuk iu kishte dhënë para. Dëshmitari i sipërpërmendur tha:

Pak minuta para se të iknim, në shtëpinë e kushëririt tim vranë Agim

Bytyqin, një të dalë mendsh nga Nishori, i cili duhej të ishte midis tridhjetë e tetë a dyzetë vjeç. E pashë me sytë e mi ngjarjen. Nuk isha më larg se njëzet, tridhjetë metra. Ai as fliste as dëgjonte, ishte shurdhmemec. Ma merr mendja që ata ishin duke i kërkuar para dhe kur ai nuk iu përgjigj, hapën zjarr mbi të me automatik.³⁵

Dhe, së fundi, dy dëshmitarë të ndryshëm, të intervistuar veç e veç, raportuan mbi vrasjen e dy personave nga fshati Marali në komunën e Rahovecit, Osman dhe Bekim Vrenezit. Njëri nga dëshmitarët, i afërm i të dyve, i tha Human Rights Watch se, shkuan dhe i morën Osmanin e Bekimin, me pretendimin se ata të dy ishin të UÇK-së. Ai tha:

Rreth orës 4 a 5 të pasdites, ata i morën që të dy, Osmanin (njëzet e shtatë vjeç) dhe Bekimin (pesëmbëdhjetë) duke thënë se ishin të UÇK-së. Veç kësaj na kërkuan edhe para, por ne nuk kishim ndonjë bankë me vete, para të tjera s'na kishin mbetur që t'ua jepnim. Ata i kishin marrë me kohë gjithë paratë që kishim pasur, 2500 marka gjermane dhe florinjte. Kishim mbetur pa asnjë qindarkë. Ata thonin vazhdimisht për ata të dy se ishin të UÇK-së. Paskëta i morën me vete, kështu që ne s'pamë gjë më sy se çfarë u ndodhi. Kishim frikë t'i linim vetëm njerëzit e shtëpisë. Më vonë do t'i gjenin (të vdekur) ata të UÇK-së, në Bellanicë.³⁶

Dëshmitari i dytë, një person nga i njëjti fshat, por pa pasur të bëjë me familjen e të vararëve, pohon se kishte parë se si ishin vrarë Osman dhe Bekim Vrenezi, afërmendsh ngaqë nuk iu kishin dhënë aq para policëve sa ç'donin ata. Ai i tha këto fjalë Human Rights Watch:

Në orën 7.30 të darkës, dy persona nga fshati im, Osman Vrenezi, njëzet e shtatë vjeç dhe Bekim Vrenezi, gjashtëmbëdhjetë vjeç,³⁷ u vranë. Ata u kërkuan para. Osmani dhe Bekimi kishin me vete 900 marka, por policët donin 1000, të cilat, ata nuk i kishin. Unë dëgjova të shtënat dhe i pashë kur u plandosën përtokë.³⁸

Human Rights Watch, duke u bazuar në intervistat e njëzet dëshmitarëve, konfirmon dymbëdhjetë vrasje,

Nuk është krejtësisht e qartë se sa njerëz u vranë në Bellanicë, meqenëse

shqiptarët vinin nga një numër i madh e i ndryshëm fshatrash. Dëshmitarët e cituar në artikullin e *Los Angeles Times*, të marrë së bashku, mëtojnë të kenë parë njëzet e dy vetë të vrarë, edhe pse kjo shifër nuk është paraqitur si shuma totale për të gjithë fshatin. Human Rights Watch, duke u bazuar në intervistat e njëzet dëshmitarëve, konfirmon dymbëdhjetë vrasje, ndonëse të paktën njëra prej tyre zihet ngoje gjithashtu edhe në artikullin e *Los Angeles Times*.³⁹ Një artikull i mëpasëm, i shkruar po nga John Daniszewski, citon kryetarin e bashkisë të Bellanicës, Gani Zogaj, të ketë thënë se, trembëdhjetë burra nga fshati ishin vrarë.⁴⁰ Sipas Gjykatës Ndërkombëtare për Krimet e Luftës, në fshat ishin gjetur tre trupa.⁴¹ Por, lypset theksuar se, meqë viktimat vinin kryesisht nga fshatrat e atyre anëve, ka fort të ngjarë që të afërmit t'i kenë marrë me vete trupat për t'i varrosur.

Human Rights Watch do të dëgjonte gjithashtu një sërë akuzash serioze për raste përdhunimi të kryera në Bellanicë, por nuk ishte në gjendje të dokumentonte ndonjë rast specifik. Shqiptarët etnikë pohuan se, një numër përdhunimesh kishin ngjarë, por ata nuk kishin dëshirë të flisnin për këtë gjë. Në artikullin e *Los Angeles Times* përmenden raste, kur njerëz të armatosur iu janë kanosur femrave se do t'i përdhunojnë. Një dëshmitar pohon se, dy gra ishin shpënë në një shtëpi të braktisur dhe aty ishin përdhunuar, por kjo akuzë mbetet e pakonfirmuar. Në artikull bëhet fjalë se si gra të ndryshme kanë denoncuar raste ngacmimesh seksuale, për shembull, kur forcat e sigurimit i kanë shtrënguar të heqin këmbët për t'i kontrolluar për para.

Duke nisur nga 1 prilli, të gjithë shqiptarët që ndodheshin në Bellanicë u urdhëruan ta linin fshatin, ndërsa pjesa më e madhe e shtëpive u dogj. Varganët e traktorëve dhe të njerëzve që ecnin më këmbë u nisën në dy drejtime: i pari, në jug të qytetit të Suharekës, më pas Prizren, për të dalë në Morinë, në kufi me Shqipërinë dhe, i dyti, në veriperëndim të Malishevës e më pas, Rahovec, Xërxe, Prizren dhe së fundi, Morinë. Sipas thënieve të dëshmitarëve, njësitë e policisë dhe të ushtrisë ishin të pranishme gjatë gjithë segmenteve rrugorë. Një pjesë e shqiptarëve u detyruan të qëndronin njëzet e katër orë në Malishevë, deri sa policia e Malishevës të organizonte transportin e tyre me tre autobuzë dhe një numër të madh kamionësh, që do t'i shpinin njerëzit në fshatin Zhur, pranë kufirit.

Gjatë udhëtimit për në Shqipëri, disa burra u mbajtën nga forcat e sigurimit dhe nuk u lejuan të kalonin kufirin. Një burrë nga Bellanica shpjegoi se si ishin kapur katër burra në rrugën midis Malishevës dhe

Astrazupit. Tre prej tyre, më vonë, u gjetën të vdekur. Ai tha:

Ne qemë duke shkuar nga Malisheva në Astrazup, kur ata ndaluan Shaban Zogajn, djalin e një fqinjit tim dhe e morën me vete. Ata e qëlluan me qytën e një automatiku dhe ai u shtri në asfalt. Paskëtaj, ata na thanë të largoheshim, kështu që nuk morëm vesj gjë se ç'ndodhi me të. Kur mbërritëm në Rahovec, ata morën tre djem të rinj: Sami Zogaj (njëzet vjeç), Sali Zogaj (tridhjetë e tre vjeç) dhe Elmi Zogaj (nëntëmbëdhjetë vjeç). (Dëgjuam) që i kishin pushkatuar më 5 prill. Më vonë shkuam të merrnim trupat e tyre në Rahovec dhe i rivarrosëm këtu (në Bellanicë).⁴²

Human Rights Watch intervistoi të atin e Shaban Zogajt dhe e pyeti rreth incidentit. Deri në datën 19 gusht, ai nuk kishte kurrfarë lajmi për të birin, se ku mund të ndodhej dhe në ishte gjallë apo jo. Ai tha:

Në Astrazup, unë isha me traktorin tim dhe mbrapa meje ishin dy traktorë të tjerë dhe një kamion. Sapo u larguam nga Astrazupi, diku pranë pikës së furnizimit me karburant INA, ata na ndaluan sërish dhe morën tim bir, Shabanin (tridhjetë e tre vjeç) nga traktori. Unë vetë nuk e pashë kur ndodhi, ngaqë isha para tij. Pyeta dikë (njerëzit e tjerë të familjes) në qoftë se ishin duke ardhur dhe ai dikushi më tha, jo. E mbajta traktorin dhe qëndrova të pres. Kur ata na mbërritën, pyeta djalin (tjetër): “Jeni të gjithë këtu?” Djali m'u përgjigj: “Babë, kanë mbajtur Shabanin.” Shkova te kamioni dhe pyeta robt e familjes, në qoftë se kishte mbetur ndonjë para. Kishim ende 2000 marka gjermane. Mora paratë dhe u ktheva mbrapsh. Im bir, Ismaili, më tha të mos shkoja. Por, unë këmbëngula që doja të shkoja. Ai u përpoq të më mbante, por s'mundi. Atëherë im bir nisi të më përgjërohej e të më thoshte: “Të lutem, mos shko, tashmë e humbëm njërin (pjesëtar të familjes), nuk dua të humbasim edhe një tjetër.” Por, unë u nisa të shkoja, ndërsa djali më ndoqi nga pas, duke thënë: “Mos shko, ka marrë fund. Ata e goditën dhe ai u shtri në asfalt.” Por, unë s'doja të ndalesha. Shkova fare pranë, por policët më thanë: “Yt bir është djali ynë tani. E dimë ne çfarë do të bëjmë me të.” Dhe më kthyen mbrapsh. U orvata t'u jepja paratë që kisha me vete, por s'piu ujë. U ktheva mbrapsh (te njerëzit e familjes) dhe vijua rrugën. Është e rëndë të lesh njerëzit e

shtëpisë mbrapa. Do të kishte qenë më mirë sikur ta kishin vrarë para syve të mi. Nuk e di çfarë i ndodhi. Qysh kur u ktheva (në Kosovë), para pesë ditësh, nuk jam përpjekur ta gjej. Nesër do të shkoj në Istog, ku janë duke hapur varre.⁴³

Human Rights Watch do të intervistonte një pjesëtar të familjes së tre burrave të familjes Zogaj, i cili e konfirmoi rrjedhën e ngjarjes. Sipas dëshmitarit, Elmiu, Samiu dhe Saliu ishin zbritur nga traktori i tyre në Rahovec, ndërsa pjesa tjetër e familjes ishin shtrënguar të vijonin rrugën. Ai i tha Human Rights Watch:

Ne i lamë ata në dorën e Zotit. Ata (serbët) do t'i vrisnin pas pesë ditësh. I gjetëm më 19 qershor, në varrezat e Rahovecit. I zhvarrosëm të tri trupat dhe i njohëm nga teshat. Saliun e kishin pasë rrahur në Bellanicë dhe kishte nofullën të thyer. E kishin ekzekutuar nga afër. E kishin qëlluar në kokë. Edhe Samiu ishte goditur në kokë. Elmiun e kishin qëlluar në gjoks. Xhaketat e tyre ishin bërë shoshë nga plumbat.⁴⁴

FSHATI NË KOMUNËN E SUHAREKËS⁴⁵

Më 21 prill, forcat serbe të sigurimit rrethuan një fshat të vogël në komunën e Suharekës, të cilit nuk do t'ia zemë ngoje emrin, për shkak të natyrës së krimeve që ndodhën në atë vend. Të gjithë burrat e fshatit u larguan në kodrat rreth e qark, me përjashtim të njëmbëdhjetë pleqve që ndenjën në fshat, tok me 200 a 300 gra e fëmijë. Të njëmbëdhjetë pleqtë u vranë dhe u hodhën në një nga pusët e fshatit. Gratë u mbyllën për tri ditë me radhë nëpër shtëpi private, ku një pjesë e tyre do të përdhunoheshin dhe do të abuzohej seksualisht.

Human Rights Watch do të dëgjonte për të parën herë rreth këtyre abuzimeve, në fund të prillit, teksa ishte duke intervistuar refugjatët në veri të Shqipërisë. Pikërisht atë kohë, gratë e fshatit raportuan se ishin mbajtur për tri ditë me radhë në shtëpi private nga trupat serbe. Madje dy prej grave të intervistuara do ta pranonin hapur që ishin përdhunuar, ndërkohë që disa prej dëshmitareve i dhanë Human Rights Watch emrat e katër grave të tjera, me të cilat, sipas mendimit të tyre, ishte abuzuar seksualisht.

Në kohën që ndodheshin si refugjate në Shqipëri, gratë i thanë Hu-

man Rights Watch se, policia kishte marrë njëmbëdhjetë pleq. Disa nga gratë deklaruan se kishin parë njërin nga pleqtë të vrarë, të plandosur pranë rrugës, ndërkohë që ishin duke dalë nga qyteti, më 24 prill, por ato s'ishin në gjendje të thonin se kush ishte ai. Një plakë dëshmoi se kish dëgjuar policët tek flisnin me sho-shokun dhe i thoshin se si kishin vrarë burrat e i kishin flakur në një pus të thellë. Ndërsa burrat e tjerë qenë zhdukur, thanë ato.

Njëmbëdhjetë burra ishin vrarë e më pas flakur në një pus të fshatit.

Kur Human Rights Watch vizitoi fshatin më 1 gusht, fshatarë të ndryshëm do të konfirmonin vrasjen e njëmbëdhjetë burrave, që kishin përmendur edhe gratë. Trupat e tyre i kishin flakur në një pus të fshatit, që më pas e kishin hedhur në erë. Ekspertët kriminalistë të Gjykatës Ndërkombëtare për Krimet e Luftës zbuluan dymbëdhjetë trupa (personi i dymbëdhjetë ishte vrarë më 5 maj).

Sipas fshatarëve të atyre anëve, UÇK-ja kishte pasë qenë aktive në komunën e Suharekës përgjatë gjithë vitit 1998, ndërsa më 1999 edhe në rajonin e Petrovës, me një bazë në Budakovë. Gjatë bombardimeve të NATO-s, do të hynte edhe në fshatin Llanishtë.

Siç thanë fshatarët, policia hyri për herë të parë në fshat, më 5 prill. Asokohe, ata vetëm sa kërkuan para dhe florinj, dogjën edhe ndonjë shtëpi, por gjithsesi nuk ushtruan dhunë drejtpërdrejtë mbi banorët e fshatit. Sipas raportit të OSBE-së, fshatarët kishin ngritur rojën lokale për t'i paraprirë ndonjë sulmi tjetër të trupave qeveritare.⁴⁶

Policët e rrethuan përsëri fshatin, pasdite herët, më 21 prill. Burrat e fshatit, të cilëve iu bashkëngjiten edhe disa të tjerë nga fshatrat përreth, u larguan në kodra për t'u bashkuar me UÇK-në. Një numër i madh burrash nga fshatrat në lindje të Suharekës, u mblodhën pranë Llanishtës, ku ishte ngulitur UÇK-ja. Siç tha një dëshmitar, për tri ditë me radhë në atë zonë u zhvilluan luftime të ashpra, ku gjashtëdhjetë shqiptarë mbetën të plagosur dhe dy të vrarë, ndërsa nga ana e serbëve u vranë pesë policë.⁴⁷ Sipas Ministrisë së Brendshme të Serbisë, nëntëmbëdhjetë policë ishin lënduar në "sulmet terroriste" në komunën e Suharekës, ndërmjet 22 dhe 24 prillit, ndonëse nuk është e qartë nëse ata ishin plagosur në luftimet e përmenduar nga dëshmitari.⁴⁸ Sipas një dëshmitari, pas tri ditësh, UÇK-ja e nisi popullsinë civile, si dhe 10.000 persona të tjerë, në Petrovë. Ndërsa disa prej civilëve shkuan në Raçak.

Të vetmit njerëz që dinë përnjëmend rreth asaj çka ndodhi në fshat,

pas 21 prillit, janë gratë e fëmijët që mbetën në atë vend, si dhe pengmbajtësit e tyre, serbët. Sipas të mbijetuarve – Human Rights Watch foli me dymbëdhjetë gra – policia kapi gjithë sa ishin 200 deri 300 gra e fëmijë (duke përfshirë këtu edhe pesëdhjetë gra nga fshatrat aty pranë dhe njëmbëdhjetë pleq), të cilët ndodheshin në fushë. Pleqtë u kontrolluan dhe u hoqën mënjanë. Ndërsa gratë u ndanë kuturimthi dhe u mbyllën në tri banesa private.

Gjatë gjithë kësaj kohe, gratë do të kërcënoheshin në mënyrë të vazhdueshme dhe me to do të abuzohej. Policët iu kërkuan të gjitha grave të fusnin në një kovë që e qarkulluan gjithandej, paratë dhe arturinat që kishin me vete. Kur trofeu konsiderohej i paplotë, tha njëra prej dëshmitareve,

**Ai bëri seks me mua;
bëri çfarë deshi.**

atëherë polici i vuri thikën në fyt një djali tre vjeç, duke thënë se do ta vriste në qoftë se e ëma nuk ofronte para ose florinj aq sa duhej.⁴⁹ Një pjesë e grave u

urdhëruan të gatuanin e lanin për trupat serbe, ndërsa disa të tjera u shtrënguan të kryenin marrëdhënie seksuale me pengmbajtësit e tyre.

Dy viktima të përdhunimit të intervistuar nga Human Rights Watch ishin mbyllur në të njëjtën shtëpi, e cila ishte e tejmbushur me gra dhe fëmijë të frikësuar. Edhe gratë e mbyllura në dy shtëpitë e tjera do të përshkruanin të njëjtat kushte. Një nga viktimat përshkroi se si ishte abuzuar seksualisht me të në dy raste, madje në njërin rast, ajo ishte përdhunuar. Ditën e dytë të mbajtjes peng, rreth orës 4 të pasdites, ajo “u zgjodh” mes një grupi të madh grash, nga një person me uniformë kamuflazhi, në ngjyrë të blertë. Personi e shpuri atë në një shtëpi tjetër, ku edhe e përdhunoi. Ajo i tha Human Rights Watch:

(Përdhuesi) tha “eja këtu.” Ai më hoqi mënjanë nga grupi i grave të tjera dhe bëri si t’ia kish qejfi mua. Ai ishte shtatshkurtër, rreth dyzet e ca vjeç, lëkurëzeshkët, jevgjit. Serbët kishin rekrutuar jevgjitë. E dija që ishte jevgjit nga pamja e jashtme: ata janë të zinj, lëkurëzeshkët. Ka shumë prej tyre në Suharekë. Kishte veshur uniformë kamufluazhi, ngjyrë të blertë, të ngjashme me ato të serbëve, me shirita të kuq te spaletat ...

Jevgu më mori dhe më çoi në një shtëpi tjetër, rreth pesë minuta larg. Ai ndenji vetëm për vetëm me mua, rreth gjysmë ore, ndoshta edhe një orë. Ai bëri seks me mua; bëri çfarë deshi. Ishte shtëpia e një kushëriri. U larguam rreth orës 5 të pasdites.⁵⁰

Një ditë më pas, një tjetër person i kërkoi asaj të shkonte me të në një shtëpi rreth dhjetë minuta larg. Sipas dëshmisë së gruas, personi nuk i tha asaj se ku po e shpinte dhe pse, por e shtyu me grykën e pushkës të ecte, ndërkohë që ajo nisi të qante.

Ajo i tha Human Rights Watch se, shtëpia ishte plot me njerëz të forcave serbe të sigurimit. Ata i bënë asaj një sërë pyetjesh, duke përdorur fjalë fare të thjeshta e përzjerë me gjeste të ndryshme, ngaqë gruaja mezi e kuptonte serbishten. Ata e pyetën për moshën, nëse kishte fëmijë dhe ku e kishte burrin. Më në fund e pyetën edhe për para. Kur ajo u tha që nuk kishte para, ata e urdhëruan të zhvishej. Ajo nisi të qante e të shkulte flokët, gjë që i bëri ata të qeshnin. Në këto e sipër, ata vunë muzikë.

Pasi u zhvesh, burrat zunë t'i afrohen një e nga një, teksa ajo qëndronte krejt lakuriq para tyre. Ajo i tha Human Rights Watch se, të gjithë ata e kundruan atë, më pas u larguan dhe e lanë vetëm në dhomë me një person që, sipas asaj duhej të ishte komandanti i tyre, dhe një oficer tjetër që ishte lakuriq, në shtrat. Viktima ishte detyruar të shtrihej në shtrat me oficerin, i cili, siç tha ajo, e preku në gjoks, por nuk e detyroi që edhe ajo ta prekte. Komandanti, të cilin ajo e kish njohur për të tillë, ngaqë kishte yje të artë në kapele dhe u jepte urdhëra të tjerëve, ndodhej nja dhjetë këmbë larg, në një pozicion gjysmë i shtrirë. “Unë vetëm qaja gjatë gjithë kohës dhe i shtyja duart atij tjetrit,” tha gruaja. “Më në fund, ai m'u drejtua e më tha, s'kam ndërmend të të bëj gjë. Komandanti na kish ngulur sytë e po na shihte.”

Pas afro dhjetë minutash, ushtarët u kthyen në dhomë dhe, ndonëse ende lakuriq, gruaja u detyrua t'u shërbente kafenë. Paskëtaj, ata i thanë të vishej dhe të pastronte. Ajo mblodhi pjatat dhe filxhanët e palarë dhe fshiu dyshemenë. Si mbaroi punët, ajo u kthye në shtëpinë ku ndodheshin edhe gratë e tjera. Kur gratë e tjera e pyetën, çfarë i kishte ngjarë, ajo s'pranoi t'u thoshte gjë.

Viktima e dytë e përdhunuar i kallzoi Human Rights Watch se, policët e morën nga shtëpia ku ishte mbyllur dhe e çuan në një shtëpi tjetër. Atje e futën në një dhomë dhe e shtrënguan të zhvishej lakuriq. Njëri pas tjetrit, pesë pjesëtarë të forcave serbe hynë në dhomë për ta parë, por vetëm ai që hyri i fundit e përdhunoi, tha ajo. Ndërkohë që ai i qe turrur, katër të tjerët hynë në dhomë për të parë. Gruaja do të deklaronte gjithashtu se, dikush kishte vendosur njëwalkie-talkie poshtë krevatit që ndodhej në dhomë dhe, gjatë gjithë kohës, serbët i çirreshin përmes walkie-

talkiet për ta frikësuar. Gjithë-gjithë, ata e kishin mbajtur afro gjysmë ore në atë dhomë. Ajo tha:

Pesë ushtarë erdhën një nga një në dhomën ku unë ndodhesha lakuriq. Vetëm i fundit pati kontakt fizik me mua; të tjerët vetëm sa panë dhe më thanë: “Po të të pyesin të tjerët, thuaju që pate marrëdhënie edhe me ne.” Çdo njëri prej tyre qëndroi fare pak minuta me mua ... I fundit qëndroi më gjatë se të tjerët. Pas pak, katër të parët hynë në dhomë dhe na panë duke bërë seks; ata qëndruan dhe bënë sehir. Ndenja në dhomë jo më shumë se gjysmë ore.⁵¹

Gratë që kishin pasë qenë në fshat, i thanë Human Rights Watch, se ato kishin parë ose dëgjuar se si forcat serbe kishin marrë e mbajtur gra gjatë tri ditëve të pengmbajtjes së tyre. Një grua e moshuar tha se, natën e tretë, policët hynë në shtëpinë ku ndodhej, duke iu drejtuar dritën e elektrikëve të dorës grave në fytyrë, teksa shumë prej tyre mundoheshin të mbulonin kryet me shall. Ata gjetën një grua dhe i thanë: “Ti do të vish me ne.” Ajo u kthye pas nja dy orësh dhe, kur e pyetën se çfarë kishte ngjarë, tha, “Mos më pyesni për asgjë.”⁵²

Human Rights Watch foli me një doktor nga Emiratet e Bashkuara Arabe, në kampin e refugjatëve në Kukës, Shqipëri, ku ishin vendosur e

Ajo u kthye pas nja dy orësh dhe, kur e pyetën se çfarë kishte ngjarë, tha, “Mos më pyesni për asgjë.”

rrinin refugjatët në atë fund prilli. Ai tha se tri gra të tjera nga ai fshat kishin shkuar tek ai më 27 prill, për t’i kallzuar që ishin përdhunuar. Doktor i tha se, njëra prej tyre shfaqte shenja të dukshme të një tronditjeje të madhe psikike.⁵³

Të shtunën, më 24 prill, të gjitha gratë e fshatit ishin shtrënguar të shkonin në një fshat tjetër, aty pranë, ku i kishin mbyllur në shkollën lokale për dy ditë e dy netë pa ujë e ushqim, ndonëse asnjëra s’do të raportonte për abuzime të tjera fizike. Më 26 prill, Kryqi i Kuq serb, shkoi në shkollë dhe i furnizoi gratë e fëmijët me bukë, qumësht dhe konserva. Më pas, grupi ishte hipur në dy autobuzë dhe ishte çuar në fshatin Zhur, ku qenë detyruar të kalonin kufirin e të hynin në Shqipëri.

Banorët e fshatit u kthyen në shtëpitë e tyre më 16 qershor. Human Rights Watch e vizitoi fshatin më 1 gusht. Vetëm dy nga njëzet e tetë shtëpitë e fshatit nuk ishin dëmtuar në një farë mënyre, kryesisht nga zjarri.

Fshatarët i thanë Human Rights Watch se, dymbëdhjetë burra ishin vrarë gjithsejt në fshat. Njëri prej tyre ishte vrarë më 5 maj, në fushë. Njëmbëdhjetë të tjerët ishin vrarë më 21 prill. Emrat e dhënë përkonin saktësisht me ata që i ishin ofruar Human Rights Watch nga gratë refugjate në Shqipëri. Përputheshin gjithashtu edhe moshat, nga dyzet e nëntë deri më nëntëdhjetë e një vjeç. Sipas fshatarëve, të njëmbëdhjetë trupat ishin gjetur në një pus të fshatit, që më pas ishte hedhur në erë. Human Rights Watch, pa varret e freskët të njëmbëdhjetë burrave, në skaj të fshatit. Sipas raportit të datës 10 nëntor, drejtuar Këshillit të Sigurimit të OKB-së, prokurorja e përgjithshme e Gjykatës Ndërkombëtare për Krimet e Luftës në ish-Jugosllavi, Carla Del Ponte, thoshte se, ekspertët kriminalistë kishin zbuluar dymbëdhjetë trupa në atë fshat.⁵⁴

Sipas fshatarëve, trupat e para qeveritare që hynë në fshat mbanin uniforma ngjyrë të zezë ose të gjelbër. E megjithatë, ditën e dytë, atyre do t'u shtoheshin edhe njerëz të armatosur me uniforma të gjelbra, që mendohej se ishin personel i ushtrisë. Shumë prej serbëve mbanin shirita ngjyrë kafe në krah; disa prej kriminelëve mbanin flokë të gjatë e mjekra, ndërsa të tjerët kishin maska të zeza, skish. Sipas një dëshmitari, njëri prej policëve me flokë të zezë, kishte një rrip të verdhë në mes të ballit. Njëra nga viktimat e përdhunara tha se, pjesa më e madhe e serbëve në shtëpinë ku e kishin çuar, mbanin kama të gjata në brez.

TËRRNJE

Human Rights Watch do të fliste me tre dëshmitarë okularë të një vrasjeje masive, të kryer më datë 25 mars në fshatin Tërrnje, i cili ndodhet gjashtë kilometra në jugperëndim të qytetit të Suharekës. Të intervistuar veç e veç, dëshmitarët raportuan për atë çka ata e kishin përjetuar vetë, drejtpërsëdrejti, dhe që do të thoshte se, shifra e të vrarëve nga forcat e sigurimit serb luhatej nga njëzet e katër deri më tridhjetë e gjashtë persona, por në total numri mund të ishte edhe më i madh.⁵⁵ Njëri nga dëshmitarët i kishte parë trupat serbe t'i largonin trupat nga vendngjarja, katër ditë më pas.

Të tre dëshmitarët, dy nga Tërrnja dhe i treti me origjinë nga Studenqani, dëshmuuan se forcat qeveritare të sigurimit hynë në fshat rreth orës 6 të mëngjesit, të datës 25 mars. Me sa duket, dy shtëpi që

ndodheshin në skaj të fshatit, ishin vënë prej kohësh në shënjestër. Njëri nga dëshmitarët, I. G., i cili kish mbijetuar pas të shtënave në shtëpinë e vet, i tha Human Rights Watch:

Dy policë hynë në shtëpi, drejt e në dhomën e ndenjjes, ndërsa tetë a dhjetë të tjerë qëndruan jashtë, me pushkët gati. Polici që hyri brenda na tha të dilnim jashtë. Madje s'na lanë të vishnim as këpucët. Dola dhe pushkët e tjerë (në oborrin e shtëpisë) dhe plot të tjerë jashtë portës së shtëpisë, pa zënë ngoje një tjetër grup që vinte nga shkolla. Policë të tjerë po qëndronin te muri dhe na kishin drejtuar armët. Ata na thanë të uleshim dhe, ne u ulëm në rresht, ndërkohë që im atë ishte i fundit. Im atë m'u afrua dhe më tha se do të hynte në shtëpi, por kur mori të hynte në shtëpi, dy policë që ndodheshin brenda e qëlluan në qafë dhe e vranë në vend.

Paskëtaj, njëri prej tyre erdhi tek unë se, ku ishin burrat e tjerë, ngaqë aty ishin vetëm tri burra, ndërsa pjesa tjetër ishin vetëm gra e fëmijë. Ata nxorën nga xhepat ca emblema të UÇK-së, m'i rrasën në gojë dhe më thanë t'i drejtohesha NATO-s. Pastaj më qëlluan me qytën e pushkës pas koke. Më thyen kafkën, (më vonë) u operova. Rashë përdhe dhe për një moment humba ndjenjat. Kur hapa sytë sërish, pushkët e policë të rreshtuar që zunë të na qëllonjë me (pushkë) automatike. Vetëm ne të dy do të mbijetonim, unë dhe kushëriri im N. B. nga Studenqani. Njëri nga fëmijët jetoi rreth tridhjetë orë pas masakrës, por vdiq më pas. Mua nuk më kishte marrë asnjë plumb. Pasi i vranë të gjithë, ata shkuan e dogjën tri shtëpi. Vetëm një dhomë ishte në rregull.⁵⁶

Më pas, dëshmitari në fjalë u largua nga shtëpia, në kërkim të njerëzve të tjerë në fshat. Në shtëpinë e familjes Voci, ai pa Ali Vocin përtokë e të vdekur. Në shtëpinë e një të afërmi, ai pa Shemsiun dhe Votimin (një fëmijë shtatë vjeç) gjithashtu të vrarë. Gjithë-gjithë, sipas dëshmitarit, më datë 25 mars ishin vrarë në fshat tridhjetë e gjashtë njerëz, ndërsa nëntë të tjerë ishin vrarë më pas, gjatë luftës. Por, ai mundi të rendiste vetëm emrat e njëzet e katër viktimave.

Human Rights Watch foli me një tjetër të mbijetuar, N. B., i cili e konfirmoi dëshminë e I. G.-së.⁵⁷ Ai tha se kishte pasë ardhur në Tërrnje për t'u bashkuar me njerëzit e tij, ngaqë në fshatin e tij, Studenqan kishin nisur të shtënat e granatimet qysh më 20 mars, pasi ishte larguar

OSBE-ja. Ai shpjegoi se si më 25 mars, në Tërrnje, njëri nga personat e armatosur me uniformë të gjelbër, mbante në dorë një emblemë të UÇK-së, duke kërkuar të dinte se cili ishte pronari i shtëpisë. Siç tha N. B., ishte pikërisht ky njeri që urdhëroi të hapej zjarr:

Njeriu me emblemën (e UÇK-së) në dorë urdhëroi: “Hapni zjarr!” Për një sekondë, ata nisën të shtinë dhe të gjithë ne ramë përdhe. Mua më kapi plumbi në dorën e majtë.⁵⁸ Pashë që ishte mbuluar krejt me gjak dhe nuk mund ta lëvizja. Pasi u shemba përtokë, dëgjova një tjetër të shtënë – ata po shtinin mbi mua ngaqë po lëvizja. Por, asnjëri nga plumbat nuk më zuri. Qëndrova në këtë pozicion, tre deri në pesë minuta, dhe kur s’më zuri veshi gjë tjetër, u ngrita. Vura re që një fëmijë nëntë vjeç po lëvizte ende. Shkova te makina ime, që nuk ishte më larg se pesë metra dhe në atë moment I. G., që e kisha në të djathtë, u ngrit më këmbë. Kokën dhe qafën e kish të larë në gjak. Ndërkohë që po pyesnim shoku-shokun se ku ishim goditur, vumë re që të tjerët nuk po lëviznin më.⁵⁹

Dëshmitarët raportuan se shifra e të vrarëve nga forcat e sigurimit serb luhatej nga njëzet e katër deri më tridhjetë e gjashtë persona.

Dëshmitari i tretë ndodhej në një shtëpi tjetër, jo në atë të I. G.-së dhe N. B.-së. Ky person, shtatëdhjetë e një vjeç, i pa forcat e sigurimit – ai nuk ishte në gjendje të përcaktonte nëse ishin të policisë apo të ushtrisë – të hynin në fshat, mëngjesin e datës 25 mars. Ai tha se, ata erdhën dhe dogjën stallën. Më pas, rreth dhjetë a dymbëdhjetë njerëz të armatosur hynë në shtëpinë e tij. Hodhën një granatë dore, por nuk u plagos njeri.

Paskëtaj, trupat u shpërndanë nëpër shtëpitë e tjera të fshatit, duke përfshirë edhe atë të I. G.-së. Pasi kaloi një copë herë, dëshmitari doli nga shtëpia të shihte ç’bëhej rreth e rrotull. Ai pa trupin e vdekur të Shemsi Gashit (dyzet vjeç), nusen e të birit (emri i panjohur), dhe Votim Gashit (shtatë vjeç). Siç tha ai, disa njerëz ishin vrarë në një shtëpi tjetër, duke përfshirë Barie Gashin, Ajmane Gashin, dhe Besarta Gashin, të gjitha pjesëtare të familjes së tij, si dhe Rahime Vocin (pesëdhjetë a pesëdhjetë e pesë vjeç), Ramadan Krasniqin (shtatëdhjetë e tre vjeç), Refie Krasniqin (dyzetë e tetë a dyzetë e nëntë), Behare Krasniqin (shtatëdhjetë, a njëzet e tre a njëzet e katër vjeçe). Dyqind metra më tutje gjendeshin trupat e

nipërve të dëshmitarit, Shaban Gashi (tridhjetë e tetë vjeç), dhe Hamzi Gashi (tridhjetë e pesë vjeç), si dhe të Muhamet Krasniqit (gjashtëdhjetë e tre vjeç), dhe Refik Reshajt (dyzet e nëntë vjeç). Dhe së fundi, Haki

E dija që kishin ardhur të merrnin trupat.

Gashi (shtatëdhjetë e tre vjeç) u vra në rrugë dhe Mehmet Limani (pesëdhjetë e pesë vjeç) u vra në oborrin e shtëpisë së dëshmitarit.⁶⁰

Më 29 mars, katër ditë pas vrasjeve të kryera në fshat, N. B. deklaroi të ketë parë trupat serbe të zhvendosnin kufomat nga Tërrnje, me kamion. Ai tha:

Herët në mëngjes dëgjova një kamion të vinte nga Leshane. Dëgjova kur ndaluan, kur hapën dyert metalike dhe e dija që kishin ardhur të merrnin trupat. Dëgjova kur i ngarkuan në kamion dhe dëgjova serbët që ankoheshin për kutërbimin e trupave. I ngarkuan të gjithë dhe u kthyen në Leshane. Gjithashtu ata dogjën veturën, traktorin tim dhe një dhomë tjetër, ku ndodhej Mysliu.

Në darkë, shkova në oborrin e Mysliut dhe pashë që i kishin marrë të gjithë trupat. S'kish mbetur gjë tjetër, veç xhakëtës së një fëmije. S'pashë këmbë njeriu në fshat dhe nuk po dija si të veproja. Atëherë vendosa të shkoja në Mamushë, ku fshiheshin njerëzit e ikur nga Studenqani. Mbërrita në mesnatë, por njerëzve iu kishte hyrë data dhe s'pranonin më refigjatë, kështu që i kalova dy netë në xhami. Pas ca erdhën njerëz nga fshati Pagarushë, kështu morëm një kamion dhe shkuam në Shqipëri. Ngritëm një flamur të bardhë, për t'u treguar që ishim dorëzuar.⁶¹

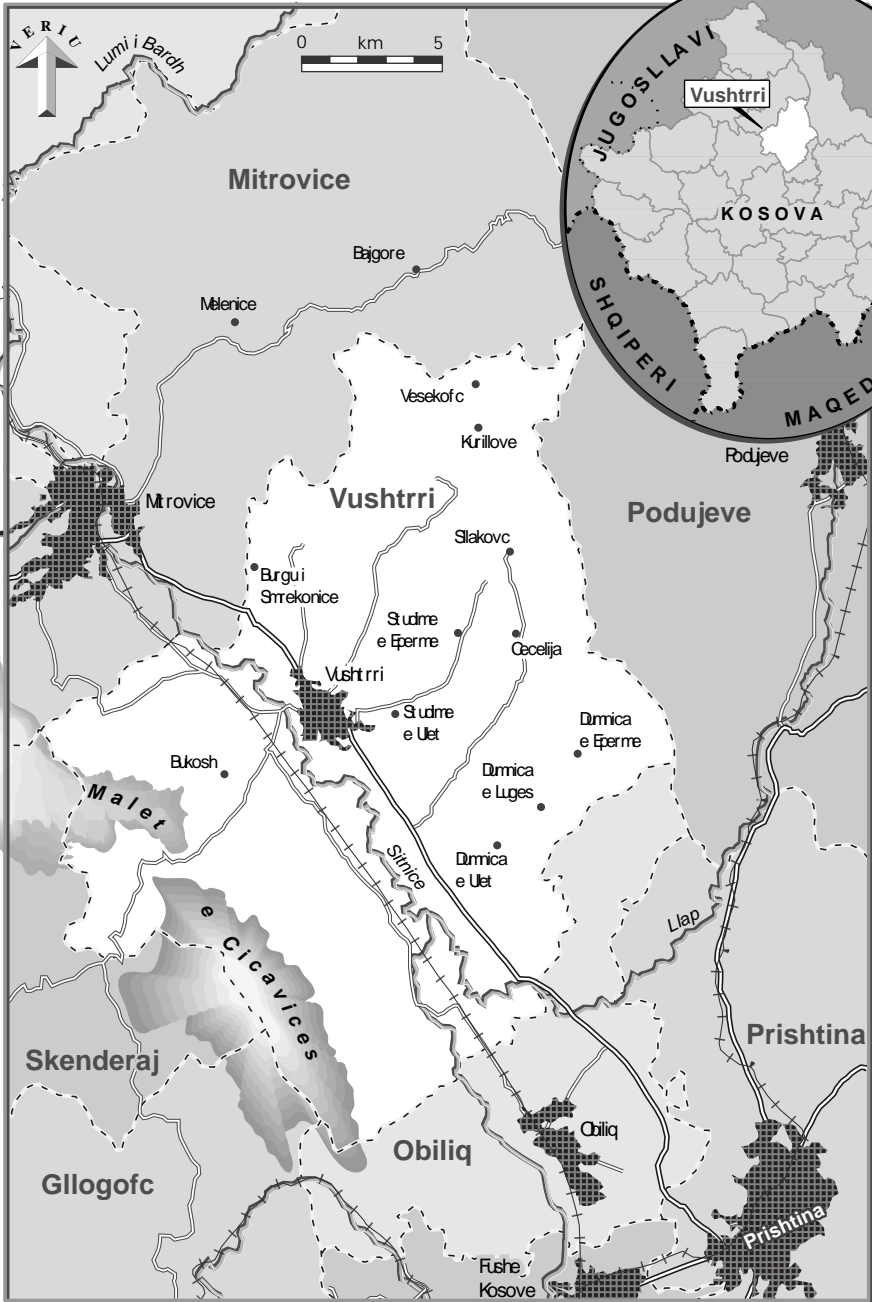
KOMUNA E VUSHTRISË

E pozicionuar në pjesën veriore të Kosovës Qendrore, komuna e Vushtrisë, në periudhën e paraluftës, kishte një popullsi me afro 90.000 banorë, 90 përqind e të cilëve ishin shqiptarë etnikë. Serbët gjendeshin kryesisht në qytetin e Vushtrisë dhe në capak fshatra rreth e qark. Qysh në fillim të vitit 1998, UÇK-ja kishte qenë e pranishme në malet e Çiçavicës, që shkojnë paralelisht me rrugën kryesore dhe hekurudhën që lidh Mitrovicën me Prishtinën. Përgjatë viteve 1998 dhe 1999, do të shënoheshin një sërë sulmesh të UÇK-së në këtë segment rrugor.

Më 25 shkurt 1999, Ushtria Jugosllave ndërmoi në territorin e Vushtrisë, atë çka ajo do ta quante “stërvipte dimërore”. Siç do të raportonte më vonë OSBE-ja, stërvipta nuk ishte gjë tjetër veçse një operacion i ushtrisë për të pastruar lidhjen rrugore dhe hekurudhore që lidhte veriun e Kosovës me Serbinë, duke e shtyrë UÇK-në lart në male, synim ky që ata ia arritën.¹

Qyteti i Vushtrisë do të granatohej ditën që nisën bombardimet e NATO-s dhe mijëra banorë të tij do të dëboheshin që javën e parë të fushatës ajrore. Më 3 prill ishin organizuar disa autobuzë për dërgimin e banorëve në Maqedoni. Një tjetër valë shpërnguljesh të dhunshme do të niste më 15 prill.

Incidente sporadikë do të ndodhnin në veriperëndim dhe jugperëndim të Vushtrisë gjatë bombardimeve, ndonëse pjesa më e madhe e civilëve ishin larguar nga ai rajon për shkak të luftimeve. Aty nga fundi i prillit, një numër i madh personash të shpërngulur ishin mbledhur në Kiqiqin e Madh, në veri të Vushtrisë. Më 2 maj, ata do të shpërndaheshin forcërisht në drejtime të ndryshme.

Michael S. Miller / Human Rights Watch, 2002

Përgjatë gjithë prillit, me dhjetëra, mijëra shqiptarë etnikë të shpërngulur u mblodhën në rajonin e Shalës të po kësaj komune, ku ishin të pranishme forcat e UÇK-së, në veri dhe lindje të qytetit të Vushtrisë. Një ofensivë e trupave qeveritare në fund të prillit dhe fillim të majit do të shpërthente vijat mbrojtëse të UÇK-së e depërtonte në veri të rajonit, pranë fshatrave Bajgorë dhe Melenicë. Të gjithë personat e shpërngulur u larguan kryesisht në dy drejtime: në lindje, në drejtim të Podujevës ose në jug, përgjatë lumit Sllakovc.

Trupat policore dhe paraushtarake bllokuan karvanin e njerëzve që udhëtonte në drejtim të jugut. Më datat 2 dhe 3 maj, diku midis Studimes së Epërme dhe Studimes së Poshtme, policët dhe paraushtarakët, vranë rreth njëqind burra, siç është përshkruar edhe më poshtë. Në muajin maj, si në fshatra ashtu dhe jashtë tyre, do të kryheshin ekzekutime kuturu, duke përfshirë këtu edhe vrasjen e dymbëdhjetë njerëzve nga e njëjta familje. Vetëm në Studimen e Epërme, ekipet e ekspertëve kriminalistë të Gjykatës Ndërkombëtare për Krimet e Luftës në ish-Jugosllavi, do të zbulonin nëntëdhjetë e tetë trupa. Sipas banorëve të Vushtrisë, por edhe punonjësve të OKB-së të vendosur në Kosovë pas luftës, një tjetër masakër masive do të ndodhte në qytetin e Vushtrisë në 22 maj, ku do të gjenin vdekjen gjashtëdhjetë e nëntë vetë. Megjithatë, ky incident nuk është përfshirë në këtë raport. ICRC-ja do të regjistronte gjashtëdhjetë e nëntë vetë të zhdukur nga Vushtria po atë ditë, ndonëse nuk është shumë e qartë nëse bëhet fjalë për të njëjtët persona.²

Në këtë kapitull është përfshirë gjithashtu edhe trajtimi i shqiptarëve etnikë të mbyllur në burgun e Smrekonicës, në veri të komunës. Pjesa më e madhe e tyre, më shumë se 3000 sipas OSBE-së,³ u përzunë nga Kosova në fund të majit dhe fillim të qershorit dhe, sipas raportit, të dëmtuar fizikisht gjatë kohës së burgosjes.

STUDIME E EPËRME DHE STUDIME E POSHTME

Sulmi i datës 2 maj mbi vargan

Teksa ndodheshin në Kukës, Shqipëri, gjatë kohës së bombardimeve të NATO-s, hulumtuesit e Human Rights Watch intervistuan gjashtë shqiptarë kosovarë, të cilët kishin qenë dëshmitarë të sulmit të kryer mbi

varganin e refugjatëve, pranë Studimes së Epërme. Të intervistuar veç e veç, çdonjëri prej tyre do të ofronte dëshmi të qenësishme sesi policët dhe paraushtarakët serbë, kishin zbritur me përdhunë burrat nga traktorët që

Trupat qeveritare shpërthyen vijën e frontit të UÇK-së pranë Bajgorës dhe Meljenicës, dhe depërtuan në brendësi, duke i detyruar të gjithë ata që kishin gjetur strehë në këtë vend, të largoheshin.

përbënin varganin e shqiptarëve etnikë dhe më pas kishin qëlluar për vdekje disa prej tyre që ndodheshin nën mbikqyrjen e tyre.⁴ Intervista të tjera do të bëheshin edhe me shqiptarë etnikë të asaj krahine, të cilët ishin marrë nga vargani dhe mbyllur në burg (shih pjesën mbi burgun e Smrekonicës). Përfundimisht, në muajin

gusht, Human Rights Watch vizitoi Studimen e Epërme dhe Studimen e Poshtme, si dhe intervistoi edhe nëntë fshatarë të tjerë, të cilët vërtetuan versionet e ngjarjeve që kishin dhënë dëshmitarët e parë, por ofruan edhe hollësi të tjera.

Sipas të intervistuarve, forcat serbe urdhëruan një grup shqiptarësh etnikë nga qyteti i Vushtrisë dhe fshatrat rreth e rrotull, të braktisnin shtëpitë diku aty nga fundi i marsit dhe fillimi i prillit. Pesë autobuzë i morën dhe i mbartën shqiptarët etnikë në kufi me Shqipërinë. Disa prej shqiptarëve etnikë u lejuan të qëndronin në zonën përfaqë Vushtrisë deri më 2 maj, ndërsa të tjerët u shtrënguan të lëviznin kohë pas kohe për shkak të sulmeve të vazhdueshme ose granatimeve të kryera nga forcat serbe.

Së fundi, shumë prej personave të shpërngulur përfunduan në fshatrat që ndodheshin në verilindje të Vushtrisë, të cilat ndodheshin nën kontrollin anësor të UÇK-së, si Bajgorë, Vesekofc, Kurillovë dhe Sllakovc, ku UÇK-ja kishte një spital fushor. Kësisoj e gjithë kjo zonë u tejpopullua dhe një sërë dëshmitarësh do të raportonin se qëndronin në shtëpi ku kishin gjetur strehë më shumë se njëqind vetë, ndërkohë që të tjerë ishin të detyruar të flinin në qiell të hapur.

Në të hyrë të majit, trupat serbe dhe jugosllave ndërmorën një ofensivë dhe granatuan një sërë fshatrash përfaqë rajonit të Bajgorës. Më 2 maj, trupat qeveritare shpërthyen vijën e frontit të UÇK-së pranë Bajgorës dhe Meljenicës, dhe depërtuan në brendësi, duke i detyruar të gjithë ata që kishin gjetur strehë në këtë vend, të largoheshin pa humbur kohë.⁵ Një karvan refugjatësh mori në drejtim të jugut, për nga fshatrat e Sllakovcës dhe Cecelisë, ku do t'iu bashkangjiteshin të tjerë shqiptarë

etnikë, që kishin pasë kërkuar strehë atyre anëve. Duke iu referuar vlerësimeve të dëshmitarëve, në këtë pikë, karvani përbëhej nga disa qindra automjete, si dhe tre deri pesë mijë refugjatë, të gjithë të drejtuar për nga fshati Studime e Epërme. Trupat serbe dhe jugosllave i ndiqnin refugjatët gjatë gjithë rrugëtimit të tyre, duke djegur një numër të madh shtëpish në Sllakovc dhe Ceceli.

Dëshmitarë të ndryshëm i thanë Human Rights Watch se, ata kishin qëndruar për të pushuar dhe diskutuar rreth planeve të tyre në Studimen e Epërme, e cila, deri në datën 2 maj, ishte nën zotërimin e UÇK-së. Sipas disave, forcat e Ushtrisë Jugosllave ishin vendosur në një magazinë në Studimen e Poshtme, një fshat prej nga duhej të kalonin refugjatët për të mbërritur në Vushtrri. S. A., një grua tridhjetë vjeçare nga Novosellë e Begut, që ndodhej mbi traktorin e parë, në krye të varganit, i kallzoi Human Rights Watch, çka ndodhi rreth orës 8 të darkës, në datën 2 maj:

Ushtarët zunë të na mallkojnë dhe teksa çapiteshin mes nesh, shkelmonin e rrihnin kë t'iu dilte para.

(Ne) vendosëm të lidhnim një rrobë të bardhë te traktori ynë, për t'iu dhënë të kuptonin se ishim gati për t'u dorëzuar. Por, pa mbërritur në Studimen e Poshtme, ata zunë të shtinin e granatonin mbi ne në një mënyrë të tmerrshme. Unë përdora një dyshek për të mbuluar fëmijët dhe ngamë për në Studimen e Poshtme. Kur mbërritëm te magazinë, pamë në të majtë të rrugës një rresht me ushtarë.

Ata na ndaluan, na thanë të zbrisnim nga traktorët, të vendosnim duart pas kokës dhe të uleshim në rrugë. Ushtarët zunë të na mallkojnë dhe teksa çapiteshin mes nesh, shkelmonin e rrihnin kë t'iu dilte para. Një grua e rrahën vetëm ngaqë po i qante foshnja.⁶

Nga ora 8.30 deri më 9 të darkës, ushtarët të shoqëruar nga policët dhe paraushtarakët, do të shkonin nga njëri traktor te tjetri përgjatë gjithë varganit, duke nëmur e iu kanosur refugjatëve. Në të njëjtën kohë, edhe ushtarët që vinin nga Sllakovcë dhe Ceceli, e kishin mbërritur karvanin. Ata kishin veshur uniforma ngjyrë blu ose të blertë. Një pjesë mbanin mjekra, ndërsa të tjerët ishin fytyrëmaskuar.

K. B., një shqiptar tridhjetë e katër vjeç nga Vushtrria, i cili kish pasë qenë i fshehur nëpër fshatra, i tregoi Human Rights Watch, atë që ndodhi më pas:

Kur ata (policët dhe paraushtarakët) mbërritën tek ajo pjesë e karvanit ku ndodhesha unë, e pyetën tim vëlla ku e kishte uniformën e UÇK-së dhe armën. Ai ua ktheu se nuk kishte, ngaqë nuk qe pjesëtar i UÇK-së. Paskëtaj, ata e goditën me qytën e pushkës dhe erdhën tek unë e më thanë të zbrisja nga rimorkioja. Sapo zbrita, ai më goditi me qytë në mollëzë, ballë e gojë, duke më thyer një dhëmb. Paskëtaj më qëlluan me bajonetë dhe desh më prenë veshin. Më pas më kapën nga bërryli, më vunë automatikun në shpinë dhe më hoqën zvarrë për afro njëzet metra. Aty më shtynë drejt një përroi të vogël dhe teksa kërcëva mbi të, rashë përtokë. Kur u ngrita, ata më goditën katër herë nga pas kokës dhe një herë te brinjët. Kohë më vonë, një doktor më tha se, se ata më kishin thyer një brinjë. U rrëzova përsëri dhe ndenja shtrirë për afro dy minuta, paskëtaj u ngrita dhe u ktheva te traktori.

Pasi më kishin rrahur, më zunë sytë tre ushtarë apo policë duke hequr zvarrë dy vajza, ndërmjet shtatëmbëdhjetë dhe njëzet vjeç. I morën me vete dhe i shpunë nja njëzet a tridhjetë metra më tutje, kështu nuk arrita të shihja se ç'ndodhi me to. Kur u kthyen pas pesëmbëdhjetë a njëzet minutash, vura re që i kishin këmishët të grisura në gjoks.⁷

Human Rights Watch e vizitoi dhe më pas i fotografoi plagët e K. B.-së, kur e intervistoi në Kukës, Shqipëri. Majën e veshit të majtë e kishte të çarfalitur, por ia kish qepur një doktor në një nga kampet e refugjatëve, ndërsa njëri nga dhëmbët e përparmë ishte i thyer. Por kishte të tjerë që e kishin pësuar edhe më keq. Z. A., një burrë dyzet e katër vjeç, nga fshati Novosellë, përshkroi atë çka i kish ndodhur familjes së tij:

Rreth orës 9 të mbrëmjes, paraushtarakët dhe ushtria na ndaluan. Nuk arrija t'i shihja mirë, ngaqë ishte errësuar. Na morën gjithë paratë dhe florinjët. Dy paraushtarakë me maska dhe shami morën xhaxhain tim Remzi Aliu (pesëdhjetë e katër vjeç) dhe nipin tim, Ramadan Aliu (tridhjetë e tetë vjeç). Iu kërkuan para. Më pas i shpunë nja tridhjetë metra më tutje dhe iu shkrehën breshëri automatikësh. Pas tyre morën Hajrullah Aliun me të shoqen, por ata iu dhanë (policëve dhe paraushtarakëve) 500 marka gjermane, e kësisoj, ata nuk i vranë.⁸

B. A. një nëntëmbëdhjetë vjeçar nga Studimja e Poshtme, kallzoi një ngjarje të ngjashme:

Kur ata (ushtarët që vinin nga Cecelia) na u ofruan, njëri prej ushtarëve serbë rroku nga bërryli tim vëlla, njëzet e shtatë vjeç, dhe e shpuri nja tre metra larg prej traktorit. Ai i kërkoi para dhe menjëherë paskësaj e qëllloi me pistoletë pas krahëve.

Në të njëjtën kohë, ata morën edhe xhaxhain tim, shtinë mbi të, e shkelmuan dhe ai u shemb përdhe. Pamë dy trupa të plandosur përtokë dhe menduam se duhej të ishin të vdekur. Paskëtaj, ata shkuan e morën edhe tim atë dhe teksa i vunë pistoletën në grykë, i kërkuan paratë. Babai u dha njëqind marka gjermane, atëherë ata i kërkuan njëmijë. I thashë babait t'i jepte sa i kërkonte, kështu që im atë u kthye te traktori dhe i dha atij edhe nëntëqind marka të tjera. Vetëm paskësaj, ata e liruan tim atë, por aty për aty shkuan e mbërthyen kushëririn tim, të cilit i kërkuan gjithashtu para. Kështu që im atë u dha atyre përsëri pesëqind marka dhe ata e liruan kushëririn. Pasi u largua ushtria, dëgjuaam xhaxhain që po më thërriste t'i shkoja në ndihmë. Pas pak minutash, im atë tok me gjyshin shkuan e morën dhe e sollën në krah te traktori sepse ai nuk mund të ecte, ngaqë ishte qëlluar në këmbë. Kur e kthyen tim vëlla me fytyrë nga qielli, vunë re që kishte vdekur.⁹

“Paskësaj, ai ma drejtoi kallashnikovin te nofulla dhe më tha: ‘Ke dy minuta kohë të më japësh 1000 marka.’”

Një tjetër burrë nga Studimja e Epërme, përshkroi se si kishte parë me sytë e tij, kur tre persona i kishin zbritur nga traktori dhe qëlluar për vdekje:

Pranë traktorit tim mund të ishin nja pesëmbëdhjetë paraushtarakë. Ata ndriçuan me një elektrik dore babain e një fëmije katër vjeç. Njëri prej tyre shtyu mënjane fëmijën me automatik dhe, ndërkohë, shtiu mbi të atin, Agim Gërguli (tridhjetë e shtatë ose tridhjetë e tetë vjeç), baba i katër fëmijëve. Paskëtaj, i kërkuan diçka Enver Gërgulit (dyzet vjeç) një i afërm i imi, por ai ishte shurdhmemec, kështu që nuk iu përgjigj. Ata e mbërthyen nga kravata dhe e zbritën nga traktori. Atëherë kërceva nga traktori dhe iu luta të mos e vrisnin. Ata më thanë t'iu jepja para, përndryshe do ta bënin shurdhmemecin të fliste. Iu dhashë 800 marka dhe ata u larguan të kënaqur. Më pas erdhi një tjetër tip. E hoqi tim vëlla mënjane, nja dy metra më tutje dhe shtiu mbi të.

Ai u kthye sërish me një elektrik dore dhe pikasi një tjetër kushëri

timin, Namanin (tridhjetë e nëntë vjeç). E shpuri nga ana tjetër e traktorit dhe i kërkoi para. Unë u dhashë 1400 marka, por ata shtinë mbi të me kalashnikov dhe e vranë nja dy metra më tutje. Për një çast mendova se mund të ishte ende gjallë, ndaj i thashë të hidhej në ujë e të kalonte në anën tjetër. Por aty ndodhej një tip që e kuptoi (çfarë thashë), dhe sakaq ata e qëlluan përsëri me kallashnikovë. Paskësaj, ai ma drejtoi kallashnikovin te nofulla dhe më tha: “Ke dy minuta kohë të më japësh 1000 marka.” Po mua s’më kish mbetur as edhe një qindarkë. Gruaja dhe fëmijët ishin te traktori. Ata më thanë t’ia merrja paratë gruas. Po edhe asaj nuk i kishin mbetur më para, kështu që desha s’desha u dhashë paratë e vëllait. Ndërkaq ata po numëronin: “Dy minuta, një minutë ... dy sekonda, një sekondë.” Atëkohë ia shtyva automatikun, që i ra nga dora dhe unë përfitova e ia dhashë vrapit e kërceva në përrua. Qëndrov aty për afro një minutë, duke menduar se ai do të vinte të më gjente. S’mund të ecja, vetëm se u hoqa zvarrë nëpër shkurre, njëzet, tridhjetë metra larg traktorit. Atëherë i dëgjova të thonin: “Gotovo, gotovo!” (Mjaft, mjaft!) Ata iu hipën makinave dhe morën më të poshtë.¹⁰

Human Rights Watch intervistoi edhe vëllain e Z. G.-së, M. G., i cili kishte qenë i pranishëm në një vrasje dhe kish humbur një krah si pasojë e një plage të shkaktuar nga një armë zjarri. Ai i tha Human Rights Watch se, traktorin e tij e kishin ndaluar diku midis Studimes së Epërme dhe asaj të Poshtme. Bash në atë kohë, një person i paidentifikuar që orvatur t’ia mbathte nga karvani dhe e kishin qëlluar. Atëherë policët i kishin kërkuar para M. G.-së, i cili, iu kishte ofruar diçka, e megjithatë ata e kishin qëlluar në krah. Ai tha:

Ata erdhën te traktori im me një elektrik dore dhe më thanë të zbrisja. Më kërkuan para dhe unë i dhashë 300 DM një polici nga Serbia, me uniformë të mbajtur mirë e i shogët. Pasi i dhashë 300 DM, ai hoqi nga supi automatikun dhe më tha të kthehesha. Mendova që do të më qëllonte dhe, me të vërtetë që ai shtiu mbi mua, dy plumba në krahun e djathtë dhe një në shpinë. Atëherë rashë mbi krahun e majtë dhe u përpoqa të lëvizja krahun e djathtë, por nuk munda, kështu që e mora krahun me dorën tjetër. Ndjeva që krahu po më ftohej. Pasi ata (trupat serbe) u larguan, i kërkova fqinjët ujë dhe ai më dha. Atëherë ai më

pyeti në isha ende gjallë dhe më morën në traktor. Kur dëgjova që ata (trupat serbe) po ktheheshin, ata më shpunë në pyll. Aty kalova natën bashkë me nënën time.¹¹

Mëngjesin e ditës së nesërme, vëllezërit e M. G.-së erdhën në pyll bashkë me të atin e tyre dhe trupat e Agimit, Enverit dhe Namanit. Pasi i lanë trupat në varreza, ata e morën M. G.-në dhe e shpunë në oborrin e shtëpisë së tij. Po atë mbrëmje mbërriti një doktor nga Vushtrria, që i kuroi plagët. Më 4 maj, M. G. u çua në Sllakovc, të cilën e kish marrë sërish nën kontroll UÇK-ja, dhe atje një doktor i preu krahun me një kamë të mprehtë – këtë fakt do ta konfirmonte për Human Rights Watch, në mënyrë krejt të pavarur, doktori që kish kryer operacionin.

Dëgjova kur shtinë mbi tim bir, dëgjova dy krisma.

Një tjetër person nga Studimja e Epërme, S. B., do të dëshmonte se si forcat e sigurimit i patën ekzekutuar të birin, i cili ishte martuar po atë ditë, si dhe dy burra të tjerë nga po ai fshat. Ai i tha Human Rights Watch:

Kur erdhën te traktori im, aty ndodheshin tre vetë: im bir, Adnani, Eshref Rashica (rreth tridhjetë vjeç) dhe Ismet Statovci (ja njëzet e shtatë, ja tridhjetë vjeç). Të parin kapën Ismetin, e zbritën nga traktori dhe zunë ta rrihnin. E pyetën se nga ishte. Ai u tha që ishte nga Firaja. Njëri prej tyre tha: “Ç’ë zgjat, merre dhe vrite.” E vranë me automatik, dëgjova dy krisma. Nuk ishte më larg se tri-katër metra.

Paskëtaj erdhën dhe morën tim bir. E mbërthyen nga krahu i djathtë dhe e shpunë nga ana tjetër e rrugës. Unë shkova pas djalit, por ata më qëlluan me qytën e armës në mollzën e majtë dhe rashë përtokë. Dëgjova kur shtinë mbi tim bir, dëgjova dy krisma. E pashë të shtrirë përdhe. E kishin qëlluar në shpinë. Pastaj morën Eshrefin dhe e vranë edhe atë. I dëgjova duke folur në radio dhe pyetur sho-shoqin se sa njerëz ishin vranë. Njëri prej tyre tha, shtatëdhjetë e pesë, atëherë ata ia kthyen: “vazhdoni deri sa të mbërrini te njëqinda.”¹²

Një fermer pesëdhjetë e nëntë vjeçar nga Studimja e Epërme, i quajtur H. A., i kallzoi Human Rights Watch se si njerëz me uniforma policie kishin shtënë mbi të vëllain e tij dhe të birin, duke vranë këtë të fundit. Ai tha:

Ata iu afruan traktorit tim dhe morën tim vëlla, Hakiun dhe tim bir,

Rrahmanin (njëzet e shtatë vjeç) e i zbritën nga traktori. Pasi morën 1100 DM nga vëllai dhe djali tim, ata shtinë mbi të dy. Vëllai im u plagos në kyçin e këmbës së djathtë,¹³ ndërsa djali u vra. Nuk ishte as tri metra larg dhe ata qëlluan mbi të mu para syve tanë, para syvve të së ëmës. Njerëzit që kryen vrasjen kishin veshur uniforma policie dhe mbanin maska. Kur im vëlla u shemb përdhe, ata shtinë sërish mbi të dhe i zbrazën një plumb në shpinë.¹⁴ Plumbi e çpoi tej për tej.¹⁵

Plot dëshmitarë të tjerë të intervistuar nga Human Rights Watch do të tregonin se si njerëz që ata nuk i njihnin ishin ekzekutuar para syve të tyre. Siç thanë ata, ushtarë dhe paraushtarakë, endeshin poshtë e përpjetë karvanit të traktorëve, duke iu rënë në qafë njerëzve, plaçkitur dhe ngandonjëherë edhe ekzekutuar ndonjërin prej refugjatëve. Të gjithë dëshmitarët raportuan se patën dëgjuar të shtëna të përsëritura nga ora 9 deri më 10.30 e të darkës. Rreth orës 11.30 të po asaj nate, erdhën policë nga Vushtrria dhe dhanë urdhër që karvani të vihej në lëvizje në drejtim të Vushtrrisë. Rreth orës 12, të mesditës së datës 3 maj, refugjatët mbërritën në qytet.

Një sërë dëshmitarësh raportuan se kishin parë një numër të madh kufomash përgjatë rrugës për në qytet, por numri i saktë i personave të ekzekutuar nga karvani mbetet i panjohur. Katër dëshmitarë të ndryshëm mëtuan se kishin parë, i pari, njëzet e pesë; i dyti, tridhjetë; i treti, shtatëdhjetë dhe, i katërti, “mbi njëqind” kufoma. Shifrat e ndryshme mund të vijnë nga fakti se, çdonjëri prej dëshmitarëve ishte vendosur në pjesë të ndryshme të karvanit. Kështu, ata që ndodheshin në krye të karvanit, sipas të gjitha gjasave kishin parë më pak se ata që ndodheshin në fund. Hetuesit e Gjykatës për Krimet e Luftës do të zbulonin nëntëdhjetë e tetë trupa në Studimen e Epërme.¹⁶

Shifra të sakta do të jepnin edhe ata që ndihmuan në varrosjen e viktimave. Për shembull, Z. G. tha se, rreth orës 5 të mëngjesit, të datës 3 maj, duke u kthyer për në Studimen e Epërme, ai kishte parë shtatëdhjetë e dy trupa ndërmjet varrezave dhe vendit ku ishin vlarë të afërmit e tij. Ai tha:

Në varreza ndodheshin nëntëdhjetë e dy trupa. Të gjitha kufomat ishin çartur – ca pa krahë, ca pa këmbë dhe të tjerat pa krye. Vetëm dy prej kufomave nuk ishin prishur. Ne i mbuluam me batanie. Hapëm disa varre dhe në çdonjërin prej tyre futën nga pesë, gjashtë kufoma. Ishim

pak burra për të varrosur gjithë ata, na ndihmuan disi edhe ata të UÇK-së, por qe e pamundur t'i varrosnim të gjithë më 3 maj. Mundëm të varrosim vetëm tridhjetë e katër kufoma.¹⁷

Komandanti i njësisë së UÇK-së që përgjigjej për Studimen e Poshtme dhe atë të Epërme, tha se luftëtarët e tij kishin varrosur nëntëdhjetë e dy viktima të sulmit mbi karvan. Ai tha:

Aty gjendeshin nëntëdhjetë e dy kufoma, të gjithë nga karvani. Viktimat ishin kryesisht shoferë traktorësh dhe rimorkiosh. Një numër i madh traktorësh ishin braktisur, teksa shiheshin njerëz të vrarë mbi traktorë. Pjesa më e madhe e tyre ishin vrarë nga afër, ndoshta me përjashtim të një dy a tre vetëve. Për mendimin tim, shumica e njerëzve ishin qëlluar në kokë ose në pjesën e sipërme të trupit. I varrosëm në datat tre, katër dhe pesë maj. Në vendngjarje gjetëm shumë gëzhoja armësh automatike të prodhuara në Jugosllavi, si dhe gëzhoja fishekë pistolete. Ekziston edhe një video e kufomave e xhiruar nga një amator.¹⁸

Human Rights Watch arriti të sigurojë një kopje të videos dhe ta shohë atë. Në të dukej fshati Studime e Epërme një ditë para sulmit, si dhe ditën e sulmit. Video gjithashtu shfaq pamje të njëzet a njëzet e pesë trupa njerëzish të vrarë, pjesa më e madhe e të cilëve, sipas të gjitha gjasave, janë qëlluar në kokë, megjithëse nga videoja nuk mund të arrihet në një përfundim të sigurt për mënyrën e vdekjes së tyre. Kufomat janë xhiruar veç e veç, në plane të afërta dhe në asnjë rast nuk janë xhiruar bashkë me ndonjë objekt identifikues të peizazhit të fshatit. Veç kësaj, ndërmjet planeve të fshatit dhe planeve të çdonjërës prej kufomave, ka vazhdimisht pauza, të cilat, vijnë si pasojë e ndërprerjes së xhirimit nga njëri plan në tjetrin ose si pasojë e montimit. Gjithsesi, duhet thënë se pozicionet e trupave përkojnë me dëshmitë e ofruara nga dëshmitarët dhe videoja ngjan mëse e besueshme.

Dëshmitë rreth sulmit mbi karvanin të mbledhura nga Human Rights Watch prej dëshmitarëve të ndryshëm, përkojnë me informacionin e ofruar nga gazetarët e huaj që e mbuluan incidentin, si nga Shqipëria gjatë kohës së luftës, ashtu edhe nga Kosova pas qershorit 1999. Marrë së bashku, pesë raporte të medias të shkëputura nga shtypi në gjuhën angleze, përmbledhin nëntë deklarata dëshmitarësh okularë, çdonjëra

prej të cilave bën fjalë për vrasjet e kryera nga policia dhe paraushtarakët, më 2 dhe 3 maj. Njëri nga dëshmitarët do të deklaronte se njëmbëdhjetë pjesëtarë të familjes së tij ishin vranë.¹⁹ Një grua i tregoi një gazetari të *Independent* (Londër), “Ata ma vranë burrin para syve... Në krye, i rrahën burrat me qytat e pushkëve dhe më pas i vranë. Gjatë gjithë udhëtimit i kam mbajtur sytë mbyllur, ngaqë nuk doja të më rishfaqeshin ato skena.”²⁰

Burgosjet dhe dëbimet

Qysh kur vargani i të shpërngulurve mbërriti në Vushtrri, shqiptarët Qyenë drejtuar për kah një kooperativë bujqësore pranë motel Vicianum, ku do të shkonin natën në qiell të hapur, në një vend të rrethuar me gardh, nën mbikqyrjen e policisë dhe capak ushtarëve. Dëshmitarët i thanë Human Rights Watch se, në atë vend ishin mbledhur disa mijëra refugjatë, dhe vendi ishte aq tejpulluar sa ishte e pamundur të shtrije këmbët dhe jo më të flije. Gjatë gjitha natës, rojet do të endeshin mes refugjatëve, duke iu kontrolluar kartat dhe në një sërë rastesh madje duke i rrahur njerëzit e ushtruar dhunë mbi ta.

Mëngjesin e datës 3 maj, diku aty midis orës 8 dhe 10, rreth tridhjetë policë hynë në kampin e refugjatëve. Tre dëshmitarë të ndryshëm, veç e veç, identifikuan një polic me mbiemrin Petroviç, si oficerin përgjegjës të njësisë së policisë, i cili, sipas tyre ishte komandant policie në Vushtrri. Njëri nga tre dëshmitarët nuk ia dinte emrin, ndërsa dy të tjerët pohuan se emri i tij ishte Dragan.²¹

Dëshmitarët përkonin me sho-shoqin kur thanë se, policët i urdhëruan meshkujt nga mosha tetëmbëdhjetë deri më gjashtëdhjetë vjeç, të ndaheshin nga gratë, fëmijët dhe të moshuarit. Më pas, policët morën e verifikuan letërnjoftimet e 500 a 600 meshkujve të ndarë nga pjesa tjetër e refugjatëve. Të gjithë shoferët e traktorëve, që bënë pjesë në këtë grup, gjithë-gjithë 200 vetë, u lejuan të ribashkoheshin me familjet e tyre.

Paskëtaj, sipas dëshmitarëve, erdhi një kamion i madh në të cilin hipën pesëdhjetë a gjashtëdhjetë nga meshkujt e mbetur dhe më pas, kamioni do të largohej në drejtim të Mitrovicës. Pas afro dhjetë, njëzet minutash, kamioni u kthye, këtë herë i zbrazur dhe transportoi një tjetër grup meshkujsh në të njëjtin drejtim. Dëshmitarët raportuan se këtë gjë, ky kamion e bëri jo më pak se tetë herë.

Ndërkohë që grupet e burrave transportoheshin me kamion, shoferët e traktorëve u porositën të ngarkonin familjet në mjetet e tyre të transportit dhe të merrnin në drejtim të Mitrovicës. Ata që do të largoheshin të parë nga kampi, i thanë Human Rights Watch se, teksa po udhëtonin në atë drejtim, kishin parë kamionin që ishte përdorur për të mbartur meshkujt, të parkuar jashtë burgut të Mitrovicës. Dëshmitarët pohuan se kishin parë një numër njerëzish që ishin marrë nga kooperativa bujqësore në Vushtrri, duke përfshirë këtu edhe disa prej pjesëtarëve të familjeve të vetë dëshmitarëve.

Një tjetër dëshmitar, që nuk bënte pjesë në karvanin e Studimes së Epërme, deklaroi se kishte parë shqiptarë në dhe pranë burgut të Smrekovnicë, më 3 maj. S. B., tridhjetë e tetë vjeç nga Bajgora, i intervistuar në Kukës, tha se kishte mbërritur në Smrekovnicë më këmbë, mëngjesin e datës 2 maj, tok me një grup prej afro 3000 fshatarësh nga Bajgora dhe zonat përreth. Rreth orës 5 të pasdites së po asaj dite, policët shkuan në shtëpinë e xhaxhait të tij, ku ai ishte fshehur, dhe e urdhëruan t'i bashkangjitej pjesës tjetër të grupit që ndodhej në oborrin e shkollës së Smrekovnicës, e cila është ngjitur me burgun. S. B. i tha Human Rights Watch, se kish parë disa mijëra njerëz të mbyllur në burg, ndonëse nuk është e qartë se nga e nxori ai këtë shifër dhe, nga ana tjetër, nëse ai i kishte parë gjithë këta njerëz në burg apo rreth e qark burugut. Ai deklaroi gjithashtu se, afro 300 burra që ndodheshin me të në oborrin e shkollës, i morën dhe i mbyllën në burg. Çdo orë, grupe të vegjël njerëzish liroheshin nga burgu dhe, sipas dëshmitarit, të gjithë ata, dukej që ishin rrahur.²²

Me t'u kthyer në Vushtrri, vargani i përbërë kryesisht nga gra, fëmijë e të moshuar, do të udhëtonte i shoqëruar nga policia përmes Smrekovnicës në Mitrovicë dhe prej andej, i pashoqëruar më nga policia, në Skënderaj, Pejë dhe Klinë, ku karvani i të shpërngulurve do ta kalonte natën. Nga Klina, përmes një rruge të vogël në jug shkuan në Prizren dhe më pas, në Morinë, në pikën e kalimit të kufirit me Shqipërinë, që do ta kaptonin më 4 maj.

Të tjera vrasje

Pasi të shpërngulurit e parë, ata të karvanit, u dëbuan, rreth 15.000 deri më 40.000 shqiptarë etnikë mbetën në një zonë që shkonte nga Cecelia dhe Dumnica, pak kilometra në jug, ku UÇK-ja kishte rifituar

kontrollin mbi territorin. Përveç kësaj, policët iu kishin thënë disa familjeve në Vushtrri, se do të ishte më e sigurt për ta sikur të ktheheshin në Studimen e Epërme e të Poshtme. UÇK-ja do të zinte pozicione edhe në këto fshatra. Megjithatë, menjëherë paskësaj, forcat qeveritare zunë pozicionet në hapësirën rreth e qark fshatrave, gjë që ndërpreu hyrjen në Vushtrri. E vetmja pikë hyrjeje në qytet, ku mund të sigurohej ushqim, bëhej nëpërmjet një përroi, i cili rridhte nga Studimja e Epërme në të Poshtmen dhe prej andej në Vushtrri. Në një numër rastesh, gjatë muajit maj, fshatarët shqiptarë do të goditeshin e vriteshin në përpjkeje e sipër për të hyrë ose dalë nga Vushtrria.²³

Sipas komandantit të UÇK-së lokale, më 17 maj, rreth orës 8 të mbrëmjes, luftëtarët e tij kishin gjetur gjashtë burra të qëlluar mu pranë përroit. Të gjithë ata ishin goditur nga një rreze prej afro pesëmbëdhjetë deri më njëzet metra. Vetëm dy prej tyre arritën të mbijetojnë.

Human Rights Watch intervistoi njërin nga dy të mbijetuarit, V. Z. Ai tha se ishte duke udhëtuar më këmbë, bashkë me shtatë burra të tjerë nga Studimja e Epërme për t'u kthyer në Vushtrri, ku kishte qëndruar një pjesë të mirë të luftës, te të afërmit e tij. Shtëpia e tij ndodhet pranë përroit që të shpie në qytet, kështu që kur grupi iu afrua, ai vetë u shkëput për një minutë të shkonte e të kontrollonte shtëpinë. Ai e shpjegoi kësisoj atë çka ndodhi më pas:

Ne morëm të gjithë sëbashku, më të poshtë përroit, në orën 7 të mbrëmjes. Kur iu afruam shtëpisë sime, unë u thashë atyre të vijonin të ecnin sepse doja të kthehesha një minutë e të shija se ç'bëhej me shtëpinë. Atë çast ndodheshim rreth dyqind metra larg shtëpisë. Sapo hodha hapat e parë, mund të isha ndoshta rreth njëzet metra larg të tjerëve, dëgjova breshëri armësh zjarri. Sakaq ngarenda dhe u strehova në një shtëpi guri. Nuk dija ku të shkoja. Qëndrova një copë herë dhe gjatë gjithë kohës dëgjoheshin të shtëna.

Dëgjoja të shtëna armësh dhe kisha frikë se mos i kisha përpara. Atëherë ia dhashë vrapit dhe shkova e u fsheha në disa shkurre, nja 300 a 400 metra larg përroit. Ndërkaq pashë një tjetër grup serbësh që po vinin me traktor nga Sfracaku, por ata nuk më panë. Isha vetëm 150 metra larg tyre, e megjithatë ata nuk më panë. Pashë që ishin me uniforma, por nuk e di se cili prej tyre (ngaqë) isha shtrirë përtokë. Gjatë gjithë kësaj kohe, dëgjova vazhdimisht të shtëna armësh, gjë që mund të ketë vazhduar ndonjë orë.

Mendova se do të më kishin parë, kështu që e ndava mendjen të rrija e të prisja kur të çatisnin, pasi të kishin mbaruar punë me të tjerët. Mund të shihja vetëm njërin nga personat që ishte duke shtënë, ngaqë e kisha afër. Ai ishte shtrirë barkas në një kopsht me mollë dhe kur më pa, zuri të ulërijë e të shtijë në drejtim tim. Kishte veshur uniformë kamuflazhi në ngjyrë të blertë. Edhe në shtëpinë time, gjendej një person, në katin e dytë.²⁴

Një tjetër vrasje do të ndodhte më 23 maj, por për të nuk ka pasur dëshmitarë të drejt për drejtë. Një tjetër komandant i UÇK-së, që deklaroi se kishte qenë drejtues i një batalioni në zonën e Studimes dhe të Samadrexhës, tha se kishte gjetur më 24 maj, diku pranë përroit, trupat e pajetë të tetë grave, që shkonin nga mosha katërbëdhjetë deri më tridhjetë e një vjeç. Dy prej tyre ishin therrur me thikë dhe disa i kishin teshat të shqyera, gjë që e kish shtyrë atë të mendonte se ishin përdhunuar.²⁵

Edhe komandanti i UÇK-së për Studimen, i intervistuar veçazi, do të deklaronte se, më datë 23 maj, rreth 12, luftëtarët e UÇK-së kishin gjetur pranë përroit, trupat e tetë grave dhe vajzave, të moshës nga dymbëdhjetë deri tridhjetë vjeç. Ai tha se, gjashtë prej trupave ishin në përrua, ndërsa dy vajza ishin pak metra më tutje. Komandanti besonte se dy prej vajzave ishin përdhunuar ngaqë këmishët e tyre ishin shqyer, por, sipas tij, trupat nuk i ishin nënshtuar një ekzaminimi mjekësor.²⁶

Vrasja e fundit e raportuar do të ndodhte më 31 maj, në kohën kur trupat qeveritare vranë dymbëdhjetë pjesëtarë të familjes Gërzhalliu, që jetonte në Studimen e Poshtme, ngjitur me rrugën kryesore dhe fare pranë përroit. Pas përleshjes me forcat serbe, luftëtarët e UÇK-së kishin gjetur pranë shtëpisë të pushkatuar trupat e tre prej burrave të familjes, Xhemailit, Seladinit dhe Shabanit (djalit të Seladinit). Nëntë pjesëtarë të tjerë të familjes, duke përfshirë këtu edhe gjashtë fëmijë nën moshën katërbëdhjetë vjeç, ishin vvarë brenda në shtëpi.²⁷

Trupat qeveritare vranë dymbëdhjetë pjesëtarë të familjes Gërzhalliu.

Sali Gërzhalliu, njëri prej pjesëtarëve të familjes, gjashtëdhjetë e tetë vjeç, tha se ishte zgjuar mëngjesin e datës 31 maj nga lajmi se tre të afërm të tij ishin vvarë pranë shtëpisë. Atëherë ai lidhi kalin te karroca dhe u nis të mblidhte trupat. Ai tha:

Kur iu qasa përroit pashë se njëri krah i Seladinit ishte këputur nga zjarri i armëve, teksa ai vetë ishte qëlluar në zverk. Shabanin e kishte marrë plumbi në sy, kështu që mund të shihni frakturën në kafkën e tij. Xhemaili ishte qëlluar në kraharror dhe në pjesën e poshtme të barkut. Të gjithë ishin goditur me plumba. Në trupin e Xhemailit gjendeshin shtatë a tetë plumba; çdonjëri kishte disa plumba në shtat. Atëherë më kapi vaji për njerëzit e mi.²⁸

Pasi kishin mbledhur trupat, Sali Gërzhalliu, një miku i tij i quajtur Ismet dhe vajza e Xhemailit, vendosën të hedhin një sy brenda në shtëpi, meqë e kuptuan se asnjëri prej të afërmeve nuk ishte ardhur të shihte ç'kishte ngjarë. Vajza e Xhemailit mbajti kalin, teksa Saliu hyri brenda:

Kështu pra, hyra brenda në shtëpi dhe pashë nëntë prej tyre në një dhomë. Nga dera pashë Salen të shtrirë me duar përpara, Pranë saj ishin dy djem dhe dy gra. Dukeshin sikur po flinin. Djemtë rrinin ulur me këmbët poshtë. Atëherë thashë: "Allah, Allah, qenkan të gjithë të vdekur, që të nëntë." Dola sërish jashtë dhe shpura tri trupat në varreza. Në varreza u takova me të tjerë njerëz dhe u thashë se dymbëdhjetë vetë ishin vvarë. Ata më pyetën nëse duhej t'i varrosnin, por unë u thashë se do të qe më mirë të prisnim një copë herë dhe të thërrisnim policinë.²⁹

Sali Gërzhalliu thirri policinë e Vushtrisë që erdhi të hetonte në vendngjarje. Ai u shpreh:

Policët dhe gjykatësi hetues erdhën e bënë fotografi. Na thanë që do të na jepnin kopje të fotove, gjë që nuk ndodhi. Kur hynë brenda, gjykatësi hetues, një grua nga Mali i Zi, ia plasi së qarës. Njëri nga policët e pyeti, pse po qante. Gruaja tha: "Po fëmijët, çfarë kanë bërë?" Njëri nga policët, Dragan Petroviç ia ktheu: "Kjo është luftë, shoqe." Unë i thashë atij: "Lufta është burrat me burrat, kështu që po ta mbajti shko në pyll dhe lufto me UÇK-në. Këta janë fëmijë që i kanë vvarë në gjumë." Petroviçi pa nga unë, por nuk më foli. Pasi bënë fotografitë, thanë se do t'i varrosnin të vvarët, sepse do të sillnin njerëz nga Mitrovica. Ata shkuan në Vushtrri me veturë, por më pas u kthyen dhe na thanë neve që t'i varrosnim të vvarët.³⁰

Dragan Petroviçi do të përmendej edhe nga tre fshatarë të tjerë të atyre anëve, të cilët deklaruan se e kishin parë në Vushtrri të merrej me varganin, pas sulmit të kryer mbi të në Studimen e Epërme e të Poshtme, më 3 maj.

Human Rights Watch foli gjithashtu me djalin e Shukri Gërxhalliut, një burrë dyzet e katër vjeç nga fshati. Ai tha se, më 31 maj, rreth orës 4 të mëngjesit, kishte dëgjuar dy eksplozime të zhurmshme nga bombat e NATO-s. Më pas, rreth orës 7 të mëngjesit, trupat serbe hynë në fshat. Pjesa më e madhe e burrave ia dolën t'ia mbathin, por më vonë ata do të mësonin se, tri vetë nga familja Gërxhalliu, Seladini, Shabani dhe Xhemaili ishin vrarë. Po atë ditë, vonë, djali i Shukriut shkoi në familjen Gërxhalliu dhe pa nëntë kufomat. Ai tha:

Policët dhe gjykatësi hetues erdhën e bënë fotografi.

Kur hyra në shtëpi, nga dera e dhomës, pashë njërin djalë të Seladinit ulur. Në të djathtë të tij ishte një plakë dhe dy fëmijë, të cilët, dukej që ajo ishte përpjekur t'i mbronte. Pranë saj ishte gruaja e Nexhmedinit me të birin. Të tjerët ishin rrekur të fshiheshin nëpër dhomë.³¹

Prijësi i batalionit të UÇK-së do të fliste gjithashtu me Human Rights Watch për vrasjen e pjesëtarëve të familjes Gërxhalliu, duke pohuar se, ata nuk ishin pjesëtarë të UÇK-së. Ai tha:

Shkova të shihja të vrarët (e familjes Gërxhalliu). Tre prej tyre ndodheshin jashtë, në të përpjetën e kodrës dhe dukej qartë që i kishin vrarë nga një distancë e afërt. Seladini, Xhemaili dhe Shabani nuk qenë anëtarë të UÇK-së. Nuk kisha dëgjuar më parë për ta. Nëntë të tjerët gjendeshin në dhomë. Kur pashë fëmijët, dola me vrap, nuk mund të rrija dot më gjatë në atë vend. Një pjesë ishin qëlluar në fytyrë, të tjerët në gjoks. I kishin ekzekutuar me kallashnikoë jugosllavë, pamë gëzhhojat. Fëmijët shkonin nga moshë pesë deri në tetëmbëdhjetë vjeç. Kishte edhe gra. Ky rast do të hetohej edhe nga vetë serbët. Madje edhe për ta përbënte një ngjarje të jashtëzakonshme. Aty kishte dy pozicione të policisë, njëri në të djathtë, tjetri në të majtë të fshatit. Ata fajësonin njëri-tjetrin: policët thoshin që masakrën e kishin kryer ushtarët dhe anasjelltas. Hetimet do t'i kryente policia ushtarake.³²

BURGU I SMREKOVNICËS

Më 22 maj, në Kukës, Shqipëri, Human Rights Watch intervistoi gjashtë shqiptarë të Kosovës, të cilët ishin liruar po atë ditë nga burgu i Smrekovicës, pranë Mitrovicës, një burg i sigurisë së ulët, i ndërtuar në vitin 1970. Të gjithë meshkujt bënë fjalë për trajtimin abuziv të bërë nga autoritetet serbe, duke përfshirë këtu edhe rrahjet gjatë kohës së burgimit.

Në harkun kohor të dy javëve në vijim, dyzina shqiptarësh etnikë nga Vushtrria dhe Mitrovica, hynë në Shqipëri dhe treguan për mbajtjen e tyre në burgun e Smrekovicës. Të gjithë ata bënë fjalë për rrahje të rregullta nga ana e policisë gjatë kohës së burgosjes, sidomos gjatë marrjes në pyetje rreth veprimtarisë së UÇK-së ose dijenisë që kishin

Human Rights Watch vuri re shenja të qarta abuzimesh fizike

ata për të.³³ Në një pjesë të madhe të të intervistuarve, Human Rights Watch vuri re shenja të qarta abuzimesh fizike, duke përfshirë këtu sy të nxirë dhe vurrata të rënda në kurriz, këmbë e mollaqe, si dhe dëmtime të tjera të lëkurës. Shumë prej burrave ishin shtrënguar të nënshkruanin pohime se, kishin qenë të angazhuar në veprimtari terroriste, si kusht për t'u liruar.

Human Rights Watch intervistoi më shumë se tridhjetë ish të burgosur, dëshmitë e të cilëve, qenë fort të ngjashme. Të gjithë burrat kishin qenë arrestuar në Vushtrri, Mitrovicë ose fshatra të atyre anëve, ku UÇK-ja ishte aktive. Disa ishin arrestuar më 2 maj, pasi ishin marrë nga një karvan refugjatësh pranë Studimes (shih seksionin mbi Studimen e Poshtme).

Të burgosurit ishin mbajtur në kushte që ishin tepër larg edhe standarteve më minimale. Të gjithë ish të burgosurit thanë se, qelitë e tyre kishin qenë jashtëzakonisht të mbipopulluara, madje në disa prej tyre ishte e pamundur të uleshe për shkak të tejpopullimit. Një burrë pesëdhjetë e dy vjeçar nga Resniku tha se, në qelinë e tij, të përmasave katër me tetë metra, ishin mbledhur shtatëdhjetë e gjashtë persona, ndërsa një dyzet e tre vjeçar nga rrethinat e Podujevës tha se, në qelinë e tij, katër me pesë ishin mbyllur tridhjetë e gjashtë vetë.³⁵ Të burgosurit nuk ishin pajisur me dyshekë ose batanije, ndaj qenë të shtrënguar të flinin drejt e në dysheme.

Të gjithë të burgosurit, pa asnjë përjashtim, ishin pyetur, madje disa

edhe mbi pesë herë, rreth lidhjeve të tyre të mundshme me UÇK-në. Njerëzit do të raportonin se gjatë marrjes në pyetje, ata ishin rrahur, disa keqazi. A. K., njëzet e shtatë vjeç, fillimisht ishte mbajtur për dy javë në një shkollë në Skënderaj dhe më pas ishte transferuar në burgun e Smrekonicës, ku e patën mbajtur edhe dy javë të tjera. Ai i tha Human Rights Watch:

Jam marrë në pyetje pesë herë: dy herë në shkollë në Skënderaj dhe tri herë në burg (në Smrekonicë). Ata më pyesnin në qoftë se isha pjesëtar i UÇK-së, kë njihja në UÇK, nëse i kisha dhënë para UÇK-së dhe, nëse kisha lidhje me UÇK-në, etj. Saherë që u thosha se nuk njihja njeri në UÇK, ata më rrihnin me shkopinj (të drunjtë), shkopinj kauçuku që përdorte policia ose me qytën e pushkës. Më kanë qëlluar në shpinë dhe në duar.³⁶

“Saherë që u thosha se nuk njihja njeri në UÇK, ata më rrihnin me shkopinj (të drunjtë), shkopinj kauçuku që përdorte policia ose me qytën e pushkës.”

Të tjerë të intervistuar gjithashtu do të deklaronin se ishin goditur keqazi në shpinë, kokë, duar e gjunjë gjatë marrjes në pyetje, një pjesë e të cilave qenë kryer në shkollën teknike dhe atë mjekësore të Mitrovicës, që kishin pasë shërbyer si shtabe të policisë gjatë kohës së luftës.

Një ish i burgosur nga fshati Dollak, i cili pasi ishte liruar nga burgu kishte mbërritur në Shqipëri, më 7 qershor, i tha Human Rights Watch:

Dyzetë e dy nga ne i shpunë në shkollën teknike (të Mitrovicës), ndërsa të tjerët në shkollën mjekësore. Neve na kishin futur në bodrum dhe pa e zgjatur nisën të na rrahin. Në shkollë ndodheshin pesë a gjashtë policë dhe ushtarë. Ne qemë kthyer me fytyrë nga muri, kësodore ishte e vështirë të shihnim. Ata na goditën me shkopinj kauçuku, shifra hekuri dhe qytat e armëve automatike. Madje nuk munguan edhe shkelmat. S'para i përdornin grushtat, përveç një rasti kur qëlluan një djalë në sy. (Human Rights Watch e pa atë person me syrin e mavijosur.)³⁷

Ish të burgosurit thanë se të rinj serbë nga Mitrovica i kishin qëlluar me gurë teksa po i mbartnin në ose nga shkolla teknike, madje një pjesë e tyre kishin marrë pjesë edhe në rrahje. Njëri prej tyre tha:

Të rinj serbë erdhën në bodrum dhe na goditën me shufra hekuri, si dhe shtinë me gurë mbi ne. Ata thanë, “Na lini neve t’i rrahim.” Ishin të moshave të ndryshme, njëmbëdhjetë, dymbëdhjetë e kështu me radhë. Kishin qenë në rrugë duke luajtur. Kur na zbritën nga kamioni, ata gjendeshin aty dhe na goditën me gurë. Kalamajtë na shanë nga nënat dhe na quajtën terroristë.³⁸

Një tjetër tha: “Një kalama më goditi në shpinë. E kishte dorën më të lehtë se një i rritur. Po ta krahasoje me të rrahurën e policëve ishte si një farë gdulisjeje.”³⁹ Një tjetër ish i burgosur deklaroi se më 28 maj, të burgosurit u kërcënuan me abuzime seksuale. Persona të përshkruar si “parausharakë” i detyruan disa prej të burgosurve, kryesisht të rinj rreth katërbëdhjetë vjeç, të zhvisheshin lakuriq. Paskëtaj, ata iu kanosën gojarisht se do t’i përdhunonin. Sipas dëshmitarit, gjashtë të burgosur të moshave të reja u morën dhe u shpunë diku, por Human Rights Watch nuk hasi ndonjë dëshmi të mëtejshme që të provonte se mbi ta kish pasur abuzime seksuale.⁴⁰

Përveç keqtrajtimit fizik, burrat raportuan se të burgosurve nuk iu ofrohej ushqim i mjaftueshëm, rreth 200 gram bukë në ditë, për person. Të gjithë burrat nga rajoni i Vushtrrisë dëshmuan se, për dyzet e tetë orë me radhë nuk kishin futur në gojë kurrfarë ushqimi, qysh nga momenti që ishin ndaluar në Vushtrri në mbrëmjen e datës 2 maj deri në orën 8 të darkës, së ditës së martë, më 4 maj. Disa ish të burgosur thanë se, ushqimi u përmirësua për afro dhjetë ditë, në kohën kur autoritetet nisën t’u shërbejnë ushqime të ngrohta.

Ende nuk e dimë se sa të burgosur ka pasur në Smrekonicë kur përfundoi lufta, më 12 qershor. Shumë prej të burgosurve të mbyllur në burgje të tjera të Kosovës, fjala vjen si në Lipjan apo në Prizren, u transferuan në në burgje në brendësi të Serbisë, ku shumica e tyre do të qëndronin deri në shtator të vitit 2000. (Shih abuzimet e kryera pas 12 qershorit 1999.)

ANALIZË STATISTIKORE E SHKELJEVE

Ndërmjet marsit dhe dhjetorit të vitit 1999, Human Rights Watch kreu më shumë se 600 intervista me viktimat dhe dëshmitarët e shkeljeve të ligjeve ndërkombëtare humanitare në Kosovë. Informacioni i vjelë nga këto intervista është paraqitur në kapituj të ndryshëm të këtij libri, në deponime të cituara nga intervistat dhe gjithë rastet e hulumtuara. Ky kapitull shfrytëzon statistikat që rrjedhin nga intervistat për të shqyrtuar drejtimit dhe modelet e krimeve të kryera, të cilat mund të mos shfaqen qartë nga informacioni i karakterit narrativ. Shifrat dhe grafikat do të japin e marrin në një mënyrë sistematike dhe thelbësore me raportet se, cili është vrarë, kur është vrarë, ku është vrarë dhe nga kush është vrarë.

Ky kapitull i përgatitur bashkë me Programin për Shkencë dhe të Drejtat e Njeriut të Shoqatës Amerikane për Përparimin e Shkencës (AAAS), është i pari projekt në shkallë të madhe lidhur me të dhënat, i kryer nga Human Rights Watch.¹ Ne jemi shpresëplotë se ky projekt do të jetë një kontribut konkret në fushën e analizave statistikore për të drejtat e njeriut.²

Intervistat u kryen nga hulumtuesit e Human Rights Watch, zakonisht të shoqëruar nga një përkthyes, në Shqipëri e Maqedoni nga 28 mars më 12 qershor 1999 dhe në Kosovë nga 12 qershori deri më 31 dhjetor 1999. Të intervistuarit ishin përzgjedhur në bazë të dijeve që ata zotëronin lidhur me abuzimet specifike të kryera në provincë. Të gjitha intervistat u kryen me synimin për të përfituar një tregim të hapur nga të intervistuarit lidhur me atë çka ata kishin parë ose përjetuar në Kosovë nga 20 marsi deri më 12 qershor 1999, në vend të pyetsorëve të standartizuar. Pas kthimit në New York, i gjithë dokumentacioni i

Ekzekutime të raportuara nga Human Rights Watch sipas komunave

intervistave do të kodohej nga vullnetar të ushtruar lidhur me tipet e shkeljeve, kohën dhe vendin e shkeljeve, viktimat dhe fajtorët. Kësisoj, u krijua një *database* i vlefshëm edhe për përdorim publik në këtë adresë, <http://hrdata.aaas.org>.

KUFIZIME TË TË DHËNAVE

Të dhënat statistikore të paraqitura në këtë kapitull, hedhin dritë mbi natyrën e krimeve të luftës të kryera në Kosovë, por lypset thënë se edhe këto të dhëna kanë disa kufizime. Ç'është më e rëndësishmja, Human Rights Watch nuk do t'u drejtohej kuturu të intervistuarve. Përkundrazi, në mënyrë të qëllimtë, hulumtuesit do t'u drejtoheshin jo vetëm viktimave dhe dëshmitarëve të shkeljeve të kryera, por e sidomos, të gjithë atyre që kishin dijeni për disa nga rastet më të rënda të dhunës së ushtruar, bie fjala, si torturës, përdhunimeve dhe ekzekutimeve. Kësisoj këto të dhëna nuk mund të vlerësohen e paraqiten si të dhëna të përgjithshme e përfundimtare për mbarë Kosovën. Ato s'mund të ofrojnë një informacion shterrues rreth numri në total të të vrarëve, ose të japin një kuadër përmblyllës të shkeljeve të kryera anë e kënd provincës.

Veprimtaria e Human Rights Watch u ushtrua kryesisht në ato komuna të Kosovës që dihej se ishin më të prekurat nga lufta, si ajo e Glogovacit, Rahovecit, Gjakovës, Prizrenit dhe Skënderajt. Gjithsesi, vëmendje disi e veçantë iu përkushtua komunave në jugperëndim, asaj të Gjakovës e Rahovecit, për shkak se hulumtuesit që u ndodhën në Shqipërinë e veriut gjatë luftës, dokumentuan një valë të jashtëzakonshme refugjatësh, pikërisht në këto zona. Disa prej komunave në pjesën verilindore dhe qendrore të Kosovës, veçanërisht ajo e Podujevës dhe e Fushë Kosovës, ku do të ndodhnin një numër i lartë vrasjesh, janë përmbledhur në këtë kapitull, jo si zë më vete, ose mund t'i hasësh në gjithë raportin.

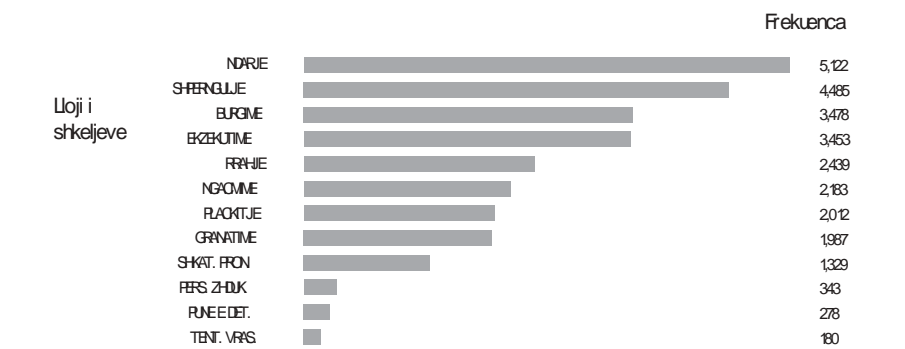
Dhe së fundi, procesi i kodimit dhe i krijimit të *database*, nuk mund të thuhet se është i përsosur, në mënyrë të veçantë, kur ka të bëjë me përshkrime komplekse, siç ka ndodhur rëndom me shumë prej krimeve të luftës së kryera në Kosovë. Kur është fjala për skenarë të ndërlikuar, nuk është ngaherë e lehtë të përpilosh të dhëna statistikore që regjistrojnë në mënyrë të përpiktë çka ngjarë, ku ka ngjarë dhe, kur ka ngjarë. Rasti i Kosovës bëhet edhe më i komplikuar për shkak të pështjellimit dhe

ambiguitetit që krijohet lidhur me emrat e vendeve në serbisht e në shqip, si edhe për faktin se, disa prej emrave të fshatrave të shfaqen në katër komuna të ndryshme.

Nisur nga shqetësime si ato që përmendëm më sipër, *database* për Kosovën i Human Rights Watch do të kontrollohej e korrigjohej vazhdimisht për të shmangur gabimet, një proces ky që vijon edhe sot e gjithë ditën. Për të pakësuar gabimet, në të gjithë rastet ku numri i viktimeve të ekzekutuara do të kalonte shifrën dhjetë, por do të konsiderohej i pasaktë, atëherë kjo shifër do të zbritej nga numri i përgjithshëm i ekzekutimeve të raportuara. Veç kësaj, pesë komunat që renditen në krye të listës për numrin e ekzekutimeve, por edhe disa komuna të tjera, do të rishikoheshin edhe një herë me kujdes, për të shmangur çfarëdolloj lajthitjeje në përlogaritje ose raste që mund të kishin regjistruar më shumë se një ëherë të njëjtin krim.

Ashtu si edhe vetë raporti në përgjithësi, këto të dhëna pasqyrojnë vetëm krimet e kryera nga 20 marsi (koha kur OSBE u tërhoq nga Kosova)

Grafika nr. 1: numri i shkeljeve që i janë raportuar Human Rights Watch, sipas tipit, për numrat mbi 100.

Shënim: Kjo grafikë nuk mund të përimtohet për të përfutur dëndurinë ose dëndurinë relative të shkeljeve në Kosovë, për shkak se Human Rights Watch është rrekur të dokumentojë vetëm rastet më të rënda të abuzimeve. Për shembull, ka të ngjarë që t'u mëshohet më fort ekzekutimeve krahasuar me granatimet pa dallim, ngaqë hulumtuesit në mënyrë të qëllimtë kanë kërkuar të paktësojnë dëshmi rastesh individuale, siç janë vrasjet. Shifrat dhe emrat e plotë të shkeljeve janë: ndarjet e burrave, grave dhe fëmijëve (5122), shpërngulje të dhunshme (4485), burgosje (3478), ekzekutime (3453), rrahje (2439), ngacmime (2183), plaçkitje (2012), granatime padallim (1987), shkatërrime të pronës private (1329), persona të zhdukur (343), punë e detyrueshme (278), si dhe tentativë vrasjeje (180).

deri më 12 qershor 1999 (koha kur NATO hyri në Kosovë). Vini re se, për efekt lehtësie, të gjitha shifrat e dhëna në përqindje, janë rrumbullakosur, sipas numri të plotë që i gjendeshin më pranë.

ZBULIME TË PËRGJITHSHME

Nga blloku i madh i intervistave të kryera nga Human Rights Watch, do të kodoheshin 577 intervista, ngaqë të intervistuarit kishin dijeni të drejt për drejta rreth shkeljeve të të drejtave të njeriut si dhe të ligjeve humanitare. Nga këto 577 intervista, Human Rights Watch regjistroi më shumë se 35.000 raste shkeljesh të paduplikuara, ndonëse shumë prej këtyre rasteve kanë të bëjnë me vuajtjet e hequra në vijëmesi nga të njëjtët individë.³ Duhet theksuar se një shkelje mund të ketë të bëjë me një ose edhe më shumë persona. Për shembull, në shumë raste, popullsia e fshatrave ose qyteteve të tërë do të dëbohej, siç ndodhi, fjala vjen, me banorët e fshatit Adë ose banorët e qytetit të Pejës, për të mos folur për pjesëtarët e vvarë të një familjeje të tërë, siç më ndodhi me pjesëtarët e familjes Berisha, në Suharekë. E megjithatë, numri i shkeljeve që i janë raportuar Human Rights Watch nuk mund të shfrytëzohet për të thënë se sa shkeljeve kemi pasur në të gjithë Kosovën.

Shkeljet kryesore të raportuara Human Rights Watch janë përshkruar në grafikën nr. 1, këtu më poshtë. Në të janë pasqyruar vetëm ato shkelje që janë raportuar më shumë se njëqind herë.

Me 5122 raste të raportuara, ndarja e dhunshme e burrave nga gratë e fëmijët⁴, do të ishte edhe shkelja më së shpeshti e raportuar. Shpërngulja⁵ me 4485 raste shkeljesh do të zinte vendin e dytë, gjë që është mëse e kuptueshme, nisur nga fakti se përbënte dhunën mbizotëruese gjatë konfliktit – sipas UNHCR-së, më shumë se 850.000 shqiptarë të Kosovës u dëbuan nga Kosova dhe mijëra të tjerë u shpërngulën nga një vend në tjetrin brenda provincës. Shkelja e tretë më e dendur do të ishte burgosja⁶, me 3478 raste të raportuara, e ndjekur nga ekzekutimet pa gjyq, që përbënin 3453 raste.

Në të ardhmen, raporte nga Human Rights Watch ose organizma të tjerë mund të fokusohen në modelet e këtyre shkeljeve: kur dhe ku kanë ngjarë dhe, në ç'rrethana. Gjithashtu, paraqet interes të dimë nëse disa prej shkeljeve qenë të prirura për të ndodhur në mënyrë të ishulluar apo

të kryheshin sëbashku me shkelje të tjera. Gjithsesi, për hir të thjeshtësisë, ky raport shkon e përqëndrohet vetëm në njërin nga llojet e gjithë këtyre shkeljeve, që tek e fundit, është dhe më i rëndi të gjithë krimeve: ekzekutimet.

Analizë e ekzekutimeve pa gjyq

Duhet theksuar se ekzekutimet e kryera pa gjyq nga aktorët e ndryshëm shtetërorë – është fjala për vrasje të qëllimshme pa proces gjyqësor – kanë zënë kryet e vendit në këtë raport, parë kjo në lidhje me shkeljet e tjera në këtë kapitull, ngaqë hulumtuesit e Human Rights Watch u angazhuan në mënyrë aktive për të dokumentuar vrasjet e qëllimta si një përparësi të punës së tyre. Në të njëjtën kohë, shumë prej ekzekutimeve pa gjyq të kryera në Kosovë, duket sheshit që nuk janë përfshirë në 3453 rastet e përmendura; thjesht për ta sjellë si një shembull, informacioni për shkalljet në shkallë të gjerë në Beleg, Goden, Kaçanik dhe Podujevë nuk u përfshinë në këto të dhëna, madje as në kapitujt gjeografikë. Për më shumë, trupat e atyre njerëzve që i ishin raportuar si të zhdukur Human Rights Watch gjatë periudhës së mbledhjeve të të dhënave, tashmë janë zbuluar. Pavarësisht nga këto shqetësime, blloku i informacioneve rreth ekzekutimeve i mbledhur nga Human Rights Watch është mëse i mjaftueshëm për të nxjerrë disa konkluzione kuptimplotë rreth tipeve të vrasjeve të kryera nga forcat serbe dhe ato jugosllave.

Nga 3453 raste ekzekutimesh të dokumentuara, Human Rights Watch do të siguronte emrat e 916 personave ose 27 përqind të numrit të përgjithshëm të viktimave. Pjesa tjetër e viktimave nuk do të identifikohet nga dëshmitarët.

Gjinia e viktimave të ekzekutuara

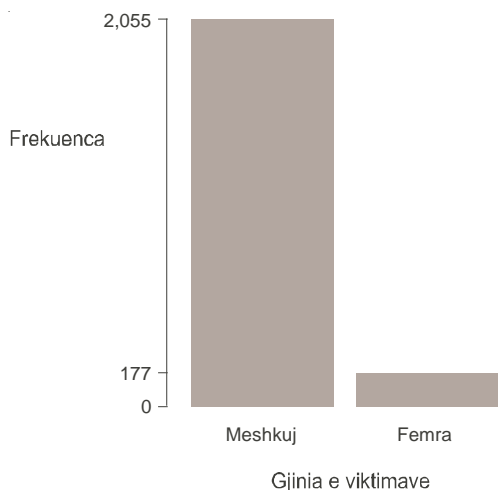
Siç është bërë e qartë nga rastet e dokumentuara në kapitujt e tjerë të këtij raporti, trupat serbe dhe jugosllave do të ekzekutonin një numër shumë herë më të lartë meshkujsh sesa femrash.

Nga 3453 viktimat e ekzekutuara që i janë raportuar Human Rights Watch,

njihet gjinia e 2232 vetëve (65 përqind). Nga këto viktimat, pra 2232 vetë, 2055 janë meshkuj (92 përqind), ndërsa 177 janë femra (8 përqind). Të dhënat e mësipërme janë përshkruar në grafikën nr. 2, në të djathtë.

Këto zbulime mund të konsiderohen të pritshme sikur të dhënat e tyre të

Grafiku 2: Gjinia e viktimave

kishin të bënin me vrasjet në luftime ose ekzekutimet në grup të luftëtarëve, ngaqë trupat e UÇK-së përbëheshin kryesisht nga meshkuj. Por, siç e bëjnë të qartë edhe rastet e studiura në kapitujt e mëparshëm, pjesa dërrmuese e viktimave të ekzekutimeve të kryera në grup, ishin civilë që s’kishin marrë pjesë në luftime. Le të marrim, për shembull, rastin e vrasjes së nëntë të burgosurve në burgun e Dubravës ose të afro 300 burrave që u morën nga karvani i refugjatëve dhe u vranë në Mejë.

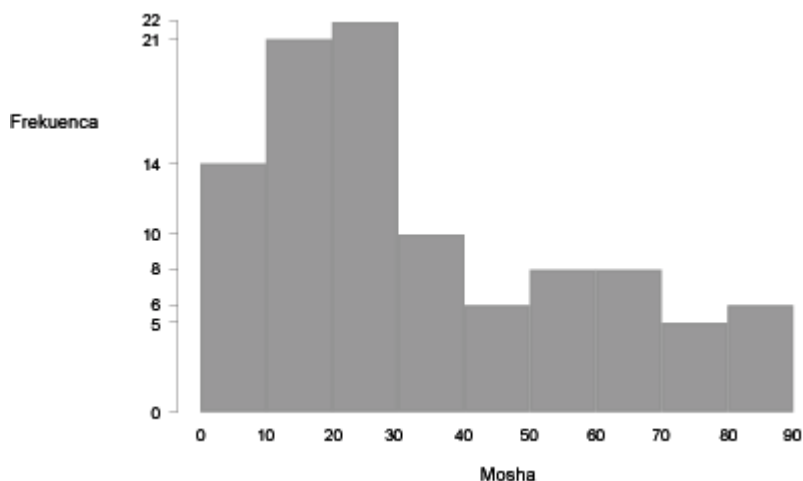
Është mëse e qartë që e gjithë kjo ilustron faktin se, shqiptarët meshkuj të Kosovës ishin shënjestër për trupat serbe. Ky zbulim përforcohet edhe nga fakti se gjatë bombardimeve të NATO-s, pjesa më e madhe e burrave ose ishin fshehur në Kosovë, ose qenë bashkuar me UÇK-në, ose jetonin jashtë vendit, ndërkohë që gratë, pas të gjitha gjasave do të qëndronin nëpër shtëpi gjatë gjithë kohës së luftës, ku, për hir të së vërtetës, ishin më të ekspozuara kundrejt abuzimeve.

Mosha e viktimave të ekzekutuara

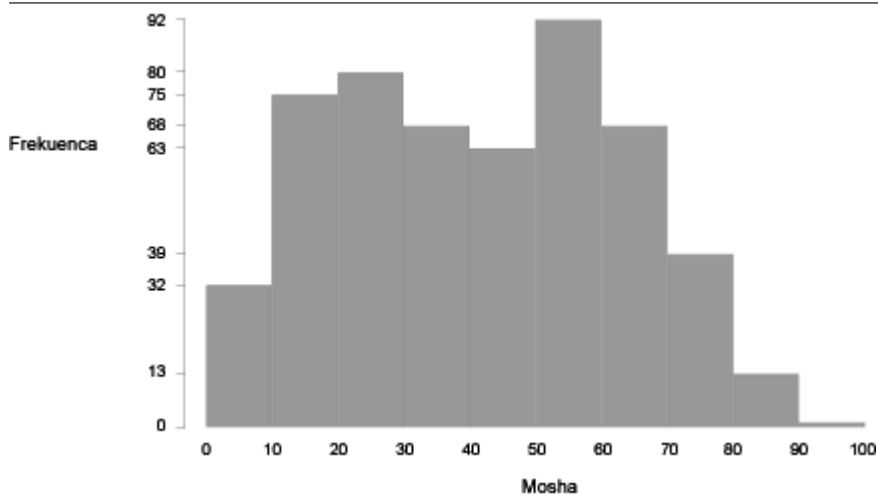
Nga 3453 viktimat e njohura nga ne të ekzekutuara në grup, Human Rights Watch do të siguronte moshën e 630 njerëzve (18 përqind). Prej viktimave që iu njihet mosha, 530 janë meshkuj (84 përqind) dhe njëqind femra (16 përqind). Fakti që mosha e viktimave njihet vetëm në 18 përqind të rasteve, lypset të merret në konsideratë saherë që do të kryhet ndonjë analizë, meqë paraqitja e të dhënave mund të ketë qenë

disi e anshme. Për shembull, dëshmitarët mund të kenë ofruar vetëm moshat e viktimave më të reja ose të vjetra në moshë, me qëllim që t'i mëshonin sa më fort seriozitetit të krimeve. Gjithsesi, edhe duke u nisur nga kjo mundësi, këto të dhëna reflektojnë disa rezultate interesante që meritojnë të përmenden.

Grafika nr. 3: Moshat e viktimave meshkuj të ekzekutuar

Grafika nr. 4: Moshat e viktimave femra të ekzekutuara

Lehtësisht vihet re që moshë e viktimave meshkuj të ekzekutuar në grup, ndryshon nga ajo e viktimave femra. Për viktimat meshkuj të ekzekutuara, moshë mesatare është 40.3 vjeç. Për viktimat femra, moshë mesatare është 32.7 vjeç. Grafikat 3 dhe 4 krijojnë një kuadër të shpërndarjes së moshës për viktimat meshkuj e femra të ekzekutuara në grup.

Është e qartë që llojet e shkeljeve të ushtruara janë të ndryshme për meshkujt e femrat. Vrasjet e burrave dhe djemve synonin njëllor gjithë meshkujt nga moshë 10 deri në moshën 70 vjeç, me një rënie të ndjeshme të moshave të shtyra. Ekzekutimet në grup për femrat e moshës 10-30 vjeç, janë të larta, paskësaj moshe bien e rrafshohen në të njëjtin nivel për të gjitha femrat mbi 30.

Për të dy seksjet, vrasjet e fëmijëve nën moshën 10 vjeç ishin të ulta. Gjithsesi, fëmijët e seksit femër të asaj grupmoshe, proporcionalisht kishin më gjasa për t'u vrarë se fëmijët e seksit mashkull. Të gjitha këto komente cilësore të bazuara në grafikat 3 dhe 4, pasqyrohen në tabelën e statistikave krahasuese përmbledhëse të Figurës 1, këtu më poshtë.

Siç tregohet edhe në Figurën 1, 75 përqind e viktimave meshkuj të ekzekutuara janë nën moshën 56 vjeç, ndërsa 75 përqind e viktimave femra të ekzekutuara janë nën moshën 50 vjeç. Moshë “mesatare” për meshkujt është 40.3 vjeç, ndërsa për femrat është 32.7 vjeç. Po ashtu, 25 përqind e femrave viktimë janë nën 14.5, kurse 25 përqind e meshkujve viktimë janë nën 22.

Në vështrimin e parë, rezultatet janë kundërintuitivë. Sipas të gjitha gjasave, bazuar edhe në rastet e studiuara, çdokush pret të shohë një rritje të ekzekutimeve të meshkujve në moshë për armë, të cilët ishin

Figura 1: Krahasimi i statistikave përmbledhëse për moshën

Emri	Kuptimi	Të gjithë	M	F
Maksimum	Vlera më e madhe	90	90	87
Tre të katërtat	75% e vl. janë më pak se kjo vlerë	56	56	50
Gjysma	50% e vl. janë më pak se kjo vlerë	38	40	24
Një e katërta	25% e vl. janë më pak se kjo vlerë	20	22	14.5
Minimumi	Vlera më e vogël	0	0	3
Kuptimi	Mesatarja	39.1	40.3	32.7
n	Numri i vlerave	630	530	100

edhe objektivat e parapëlqyer për vrasje, gjatë mësymjeve nëpër fshatra, siç ndodhi në Qushkë, Bellaçerkë dhe Mejë. Në një sërë rastesh, meshkujt nga mosha 18 deri më 50 vjeç, u ndanë nga gratë e fëmijët dhe u vranë. Gjithsesi, ka një numër shpjegimesh të kënaqshme për mospërputhjet në moshat e viktimave.

Së pari, siç është përmendur edhe më parë, me nisjen e fushatës së bombardimeve të NATO-s, nëpër fshatra gjendeshin gjithnjë e më pak meshkuj në moshë për luftë. Pjesa më e madhe e meshkujve nga mosha 20 deri në 50 vjeç gjendeshin ose të fshehur nëpër kodra (nga frika se mund të vriteshin), ose ishin duke luftuar me kryengritësit, ose jetonin jashtë vendit. Në shumë fshatra ishin lënë vetëm gratë dhe fëmijët, me një numër të pakët pleqsh. Kështu pra, teksa rastet e studiuara na ofrojnë dëshmi konkrete se meshkujt në moshë për armë ishin objekt i ekzekutimeve, kjo gjë nuk pasqyrohet në këto të dhëna, ngaqë meshkujt në moshë për armë ishin relativisht më pak të pranishëm në zonat e ekspozuara kundrejt sulmit.

Së dyti, rastet e studiuara na dëshmojnë se si burrat më së shumti ishin vrarë nga forcat qeveritare të sigurimit, pasi ishin ndarë nga gratë dhe fëmijët, siç kishte ndodhur në Bellaçerkë apo Izbicë. Ndërsa ekzekutimet e femrave, më së shumti do të ndodhnin kur kryheshin vrasje në grup (siç ishte rasti kur ekzekutohej një familje e tërë), dhe jo nga vënia e qëllimtë në shënjestër e femrave. Vrasja e dymbëdhjetë pjesëtarëve të familjes Gërxfhalliu, më 31 maj, në Studimen e Epërme ⁷ apo të pjesëtarëve të familjes Berisha në Suharekë ⁸, më 25 mars, janë shembuj të qartë të rasteve të shfarosjes së një familjeje të tërë – burra, gra e fëmijë. Me fjalë të tjera, sipas të gjitha të dhënave, gratë janë vrarë më së shumti në grup, ku vrasësit nuk është se i kanë kushtuar ndonjë vëmendje të madhe gjinisë ose seksit, për rrjedhojë viktimat të këtyre vrasjeve janë bërë edhe femra në moshë të njomë.

Një mundësi e tretë është se, ekzekutimet e grave qenë të lidhura me ushtrimin e dhunës seksuale, gjë që shpjegon edhe përfshirjen në këto krime të femrave të reja. Për fat të keq, me të dhënat e mbledhura është e vështirë që të provohet kjo teori. Megjithëse Human Rights Watch mblodhi një sërë të dhënash në *database*-in e vet rreth përdhunimeve dhe dhunës seksuale, gjë që, teorikisht e lejon kryerjen e një analize nëse ekzekutimet e femrave dhe dhuna seksuale kanë pasur prirjen të ndodhnin në të njëjtën kohë, për mendimin tonë, ndjeshmëria e mjedisit shqiptar

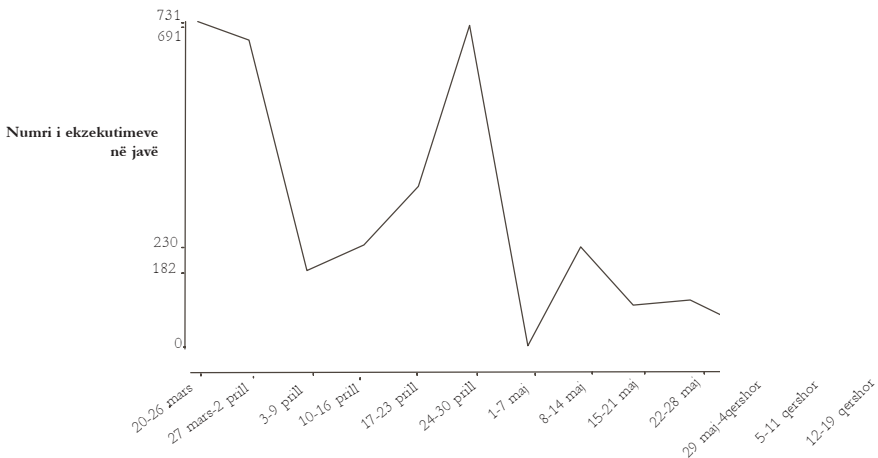
në shoqërinë kosovare rreth dhunës seksuale, i bën të dhënat për këto krime jo fort të besueshme. Thënë me fjalë të tjera, të dhënat rreth dhunës seksuale janë të paplota, si në dëshmitë e vjela ashtu edhe në database.

Një nga pikat që lypset shqyrtuar në të dhënat rreth moshës është kategoria e vrasjeve. Për shembull, kur iu hedhim një vështrim këtyre të dhënave, ngjan sikur forcat qeveritare nuk kanë ekzekutuar në shkallë të gjerë burra të moshuar dhe femra. E megjithatë, duke pasur parasysh faktin se, në popullsinë kosovare ka shumë më pak të moshuar sesa meshkuj të moshës së mesme e të rinj, atëherë vërejmë se pleqtë e vrarë përbëjnë një përqindje relativisht të lartë. E kundërta e kësaj është e vërtetë për fëmijët nën moshën dhjetë vjeç. Meqë, sipas të gjitha gjasave, në popullsinë kosovare ka më shumë fëmijë të kësaj moshe sesa të rritur të moshuar, atëherë përqindja e fëmijëve të vrarë është më e vogël se ajo e të rriturve.⁹

Ekzekutimet e kryera në harkun kohor

Përpilimi i skicës së përgjithshme të ekzekutimeve pa gjyq në tërë harkun e tyre kohor, siç i janë raportuar Human Rights Watch, na jep të kuptojmë goxha rreth natyrës sistematike dhe të bashkërenduar të krimeve të kryera

Grafika nr. 5: Ekzekutimet e raportuara në tërë harkun e tyre kohor

në Kosovë. Siç na dëshmon edhe grafika nr. 5, ekzekutimet në grup do të ndodhnin në tri valë të ndryshme e qartë të dallueshme nga njëra-tjetra.

Qysh nga fillimi i ofensivës më 20 mars, ekzekutimet pa gjyq do të njihnin një rritje të shpejtë, e cila do të arrinte kulmin më datat 25-27 mars, menjëherë pas fillimit të bombardimeve të NATO-s. Kjo valë e parë do të pësonte një rënie të ndjeshme, që do të arrinte pikën më të ulët rreth datave 5-6 prill. Një valë e dytë e ekzekutimeve pa gjyq do të kulmonte rreth 27-28 prillit. Një valë e tretë, por gjithsesi më e vogël se dy të parat, do ta kapte zenithin e vet rreth 10-11 majit, që do të ndiqej sakaq nga një rënie e ndjeshme, e cila do të shterronte më 12 qershor, me përjashtim këtu të një hovjeje të lehtë rreth 30-31 majit.

Të tri valët e mëdha të ekzekutimeve na japin të kuptojmë se, vrasjet nuk ishin aspak rezultat i një dhune të ushtruar kuturu nga forcat qeveritare. Madje, të dhënat që zotërojmë mbështesin dëshminë se, vrasjet ishin planifikuar me kujdes dhe zbatuar në një mënyrë të atillë që i shkante për shtat objektivave të mëdhenj strategjikë të qeverisë.

Sigurisht, grafika nr. 5, ngërthen vetëm ato ekzekutime që i janë raportuar Human Rights Watch dhe jo numrin total të vrasjeve të kryer në Kosovë. E megjithatë, natyra e vendosur e të tri valëve, si dhe 3453 viktimat e ekzekutimeve, janë një dëshmi e fuqishme e natyrës së qëllimtë dhe të bashkërenduar të krimeve. Edhe pse këtu nuk kanë gjetur pasqyrim të gjithë ekzekutimet, zbulimet e bazuara në të dhëna të pjesshme janë të fuqishme e të qarta.

Figura nr. 2: Komunat më të prekura nga ekzekutimet e raportuara pa gjyq

Komuna	Ekz. të raportuara	Përqindja	Përq. kumulative
1. Gjakova	645	18%	18%
2. Rrahoveci	583	17%	35%
3. Skënderaj	431	12%	47%
4. Lipjan	368	11%	58%
5. Suhareka	248	7%	65%

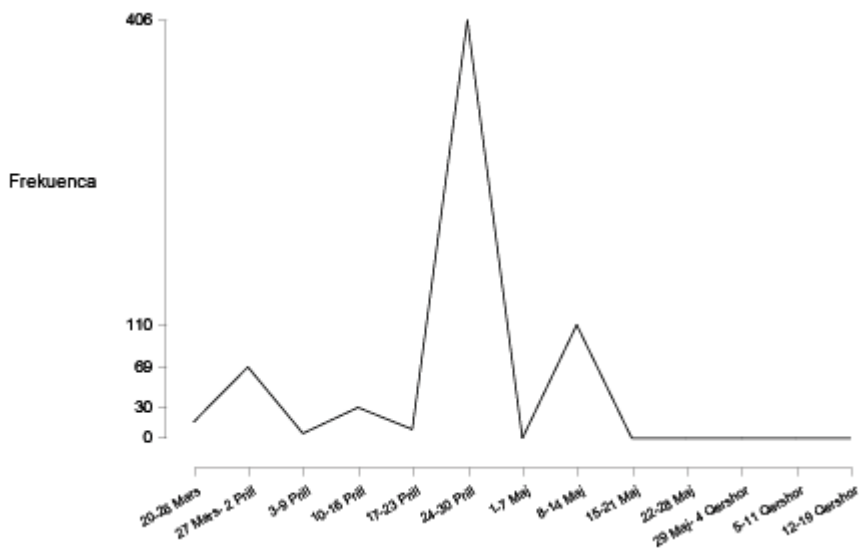
Shënim: Komunat e tjera ku Human Rights Watch mblodhi të dhëna rreth ekzekutimeve, sipas rendit zbritës, janë: Pejë, Kaçanik, Prizren, Vushtrri, Istog, Lipjan, Prishtinë, Mitrovicë, Deçan, Gjilan, Obiliq, Ferizaj, Podujevë, Leposaviq, Shtimje, Shterpe, Fushë-Kosovë, Glinë, Kamenicë, Zveçan, Novo Brdo, Viti dhe Zubin Potok.

Ekzekutimet sipas komunave

Nga 3453 ekzekutimet e kryera pa gjyq të raportuara Human Rights Watch, 66 përqind e ekzekutimeve kanë ndodhur në pesë komunat e mëposhtme: Gjakovë, Rahovec, Skënderaj, Gillogovac dhe Suharekë. Me përjashtim të Podujevës, ku Human Rights Watch ka hulumtuar më pak, e dhëna e mësipërme pasqyron qartë komunat që do të goditeshin më fort nga lufta dhe operacionet e sigurimit gjatë viteve 1998-1999. Tridhjetë e pesë përqind e ekzekutimeve të raportuara kanë ndodhur vetëm në komunat e Gjakovës dhe Rahovecit, siç shihet edhe në figurën nr. 2, këtu më poshtë.

Edhe një herë, Figura nr. 2, nuk duhet interpretuar si një pasqyrë e gjithë ekzekutimeve të kryera pa gjyq në komunat e sipërpërmendura dhe, aq më pak në mbarë Kosovën, sepse në të janë pasqyruar vetëm ato ekzekutimeve që i janë raportuar Human Rights Watch. Veçanërisht dy komuna, kanë mbetur jashtë, si rrjedhojë e mungesës së një numërimi të plotë, për shkak të kërkimeve të pjesshme që janë zhvilluar në këto zona: Podujevë dhe Fushë-Kosovë. Edhe me këto përjashtime jo të pa rëndësishme, të dhënat mund të merren si një pasqyrim relativisht i kënaqshëm, ngaqë

Grafika nr. 6: Ekzekutimet pa gjyq në komunën e Gjakovës

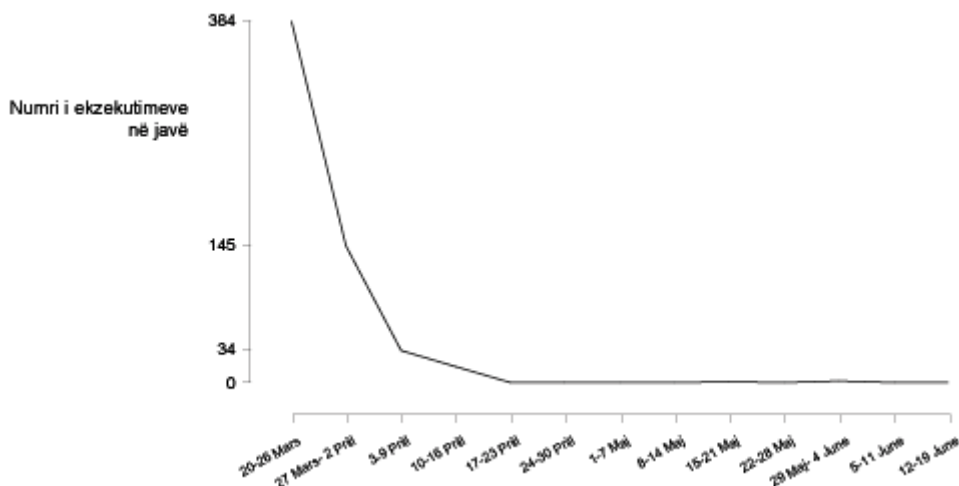
Human Rights Watch do të dokumentonte në një përqindje të lartë vrasjet më të mëdha të kryera në të katër anët e Kosovës. Këto të dhëna u mbledhën gjatë kohës së luftës në Shqipëri dhe Maqedoni, si edhe brenda në Kosovë pas luftës, kështu janë mbuluar të gjitha zonat gjeografike.¹⁰

Vala e “harbuar” e vrasjeve kishte prirjen të ndodhte komunave brenda një harku të shkurtër kohor.

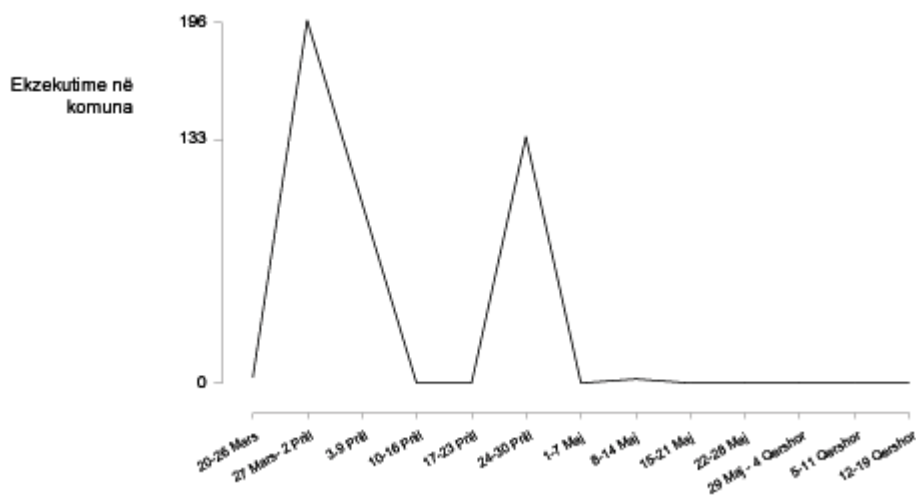
Natyra e bashkërenduar e ekzekutimeve pa gjyq të kryera në Kosovë, shpaloset edhe më qartë kur i marrim dhe i shqyrtojmë vrasjet, komunë pas komune. Siç na e dëshmojnë edhe grafikat e mëposhtme, vala e “harbuar” e vrasjeve kishte prirjen të ndodhte komunave brenda një harku të shkurtër kohor, gjë që na jep të kuptojmë se, ekzistonte një urdhër strategjik për të kryer ekzekutime në zona të caktuara ose, më së paku, vendosjen e forcave të njohura për vrazhdësinë dhe shpërfilljen e tyre kundrejt ligjit, me urdhërin për të terrorizuar popullsinë civile, pa iu përmbajtur kurrfarë detyrimi ligjor. Ekzekutimet e karakterit sporadik të kryera në ndonjë komunë, mund edhe të pasqyrohen në grafika, ngaqë Human Rights Watch ka qenë e prirur për t’u fokusuar në incidentet në shkallë të gjerë.

Denduria e krimeve të kryera për një hark të shkurtër kohor, në çdonjërin nga komunat, na jep të kuptojmë se, siç është paraqitur edhe

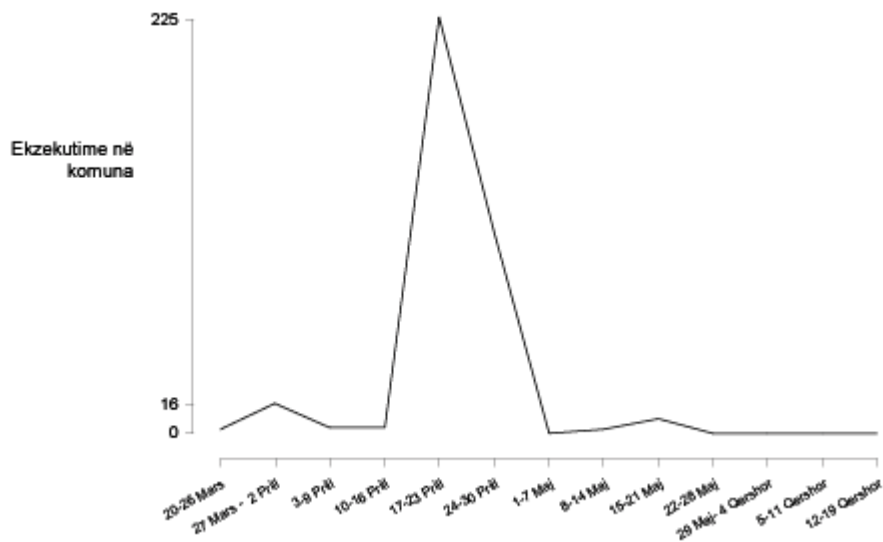
Grafika nr. 7: Ekzekutimet pa gjyq në komunën e Rahovecit

Grafika nr. 8: Ekzekutimet pa gjyq në Skënderaj

Grafika nr. 9: Ekzekutimet pa gjyq në Gllgovac

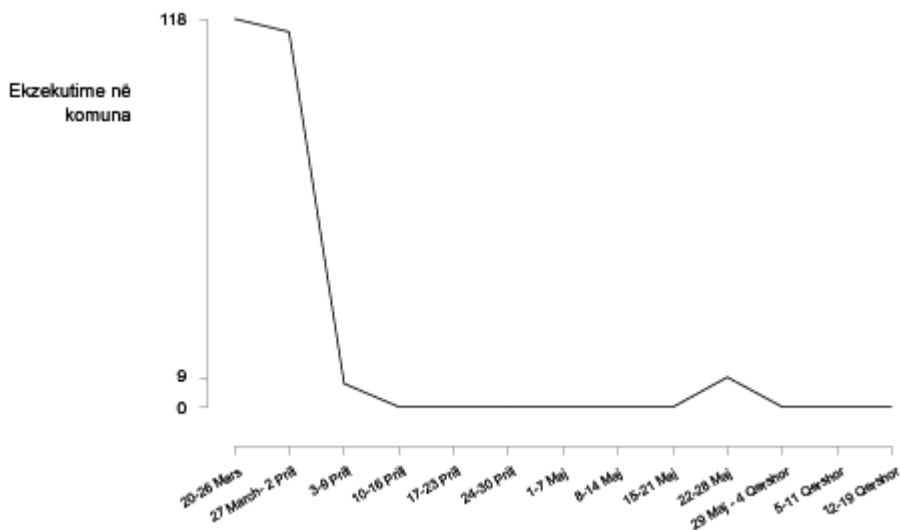

në grafikën nr. 5, vrasjet nuk ishin një dukuri që ndodhte kuturu. Përkundrazi, fakti që në një periudhë të caktuar kohore vrasjet ishin më të shpeshta se në një tjetër, na sugjeron se, ato qenë rrjedhojë e një politike dhune të paramenduar e të bashkërenduar më së miri. Hulumtimi ynë i papublikuar gjithashtu shkon e mbështet konkluzionin se, ekzekutimet e kryera në çdo komunë kanë qenë specifike dhe të qëllimta.

Ekzekutimet dhe Dëbimet: Një lidhje e pandarë

Dëshmia mbi një sulm qendror e të bashkërenduar mbi shqiptarët e Kosovës mbështetet fuqimisht edhe nga një studim tjetër statistikor rreth valës së refugjatëve nga Kosova në Shqipëri. Një studim i prillit 2000, i kryer nga AAAS, zbuloi se, dyndja e refugjatëve në Shqipëri ka ndodhur gjatë tri valëve të ndryshme nga njëra-tjetra.¹¹ Raporti thotë se, nga fundi i marsit deri në fund të majit të vitit 1999, 95 përqind e refugjatëve shqiptarë kosovarë që hynë në Shqipëri, e ndërmorën këtë gjë përgjatë njërës nga tri “fazat e dalluara qartë”, siç edhe është treguar në grafikën nr. 11.

Grafika nr. 10: Ekzekutimet pa gjyq në Suharekë

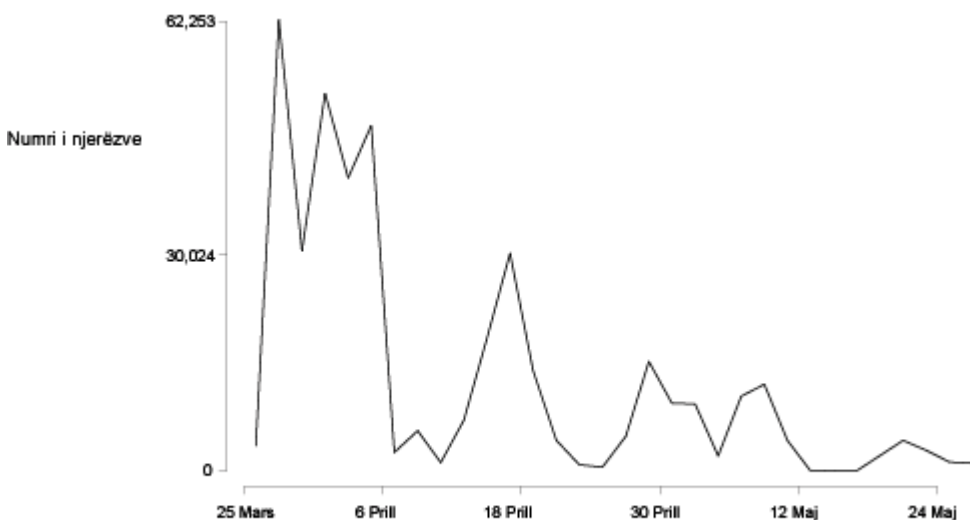
Duke shpjeguar grafikën, raporti përfundonte:

Përfundimi ynë është se shpërnguljet nuk ishin spontane: një emigrim masiv i kryer në këtë shkallë dhe në këtë mënyrë mund të jetë kryer vetëm si pasojë e një politike të qendërsuar dhe jo në bazë të vendimeve apo emocioneve individuale, qoftë e shqiptarëve të Kosovës, qoftë e zyrtarëve lokalë të ushtrisë apo policisë jugosllave ...

Koherenca e fazave dhe bashkërendimi i tyre i dukshëm në disa rajone të gjera të Kosovës, na jep të kuptojmë se, autoritetet jugosllave përvijuan dhe zbatuan një politikë që rrekej të spastronte nga shqiptarët etnikë, të paktën, disa rajone të Kosovës.¹²

Siç mund të duket qartë nga grafika nr. 11, koha e tri valëve të refugjatëve për në Shqipëri e dokumentuar nga AAAS, përkon ngushtësisht me tri valët e ekzekutimeve të dokumentuara nga Human Rights Watch (grafika

Grafika nr. 11: Numri i shqiptarëve kosovarë që kanë në hyrë në Shqipëri nga pika kufitare e Morinës, brenda harkut kohor të dy ditëve. Nga raporti i AAAS “Politikë ose Panik”.

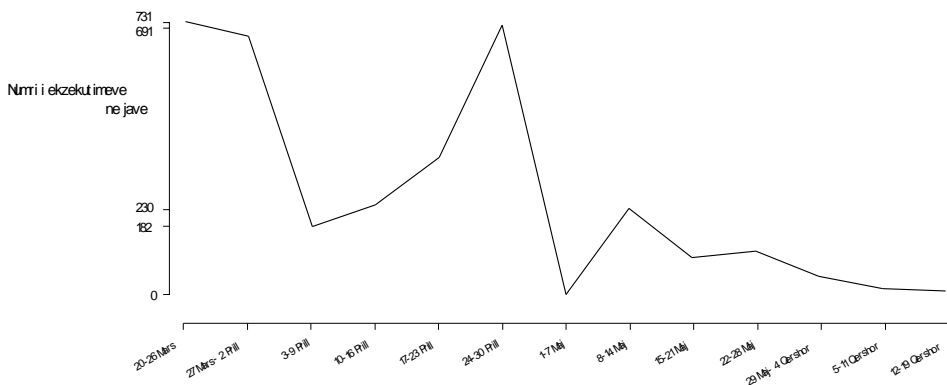
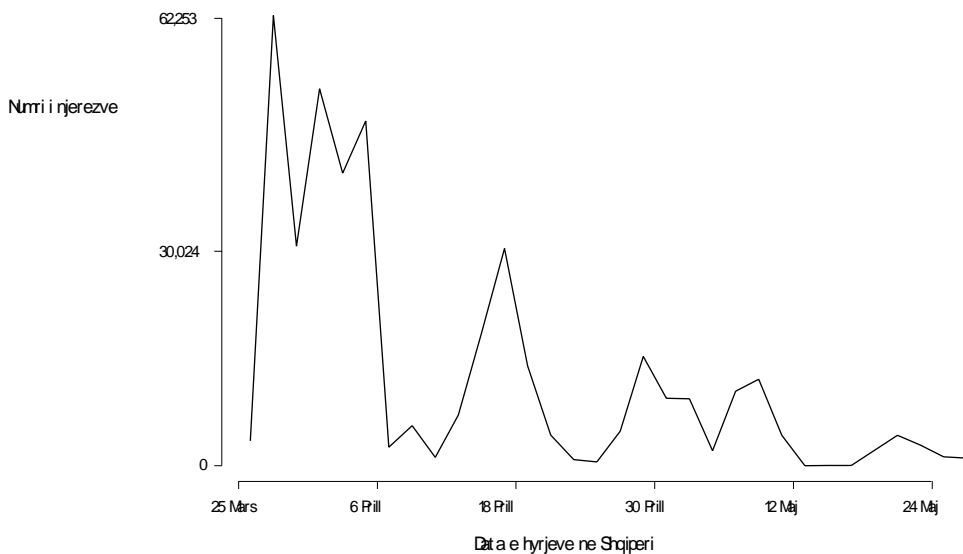

Data të hyrjeve në Shqipëri

nr. 5).¹³ Kjo gjë bëhet edhe më e qartë kur të dhënat e AAAS rreth dëbimeve dhe të dhënat e Human Rights Watch rreth ekzekutimeve përqasen në mënyrë të drejtpërdrejtë në grafikën nr. 12.

Siç na tregon grafika nr. 12, ulje-ngritjet e të tri fazave, madje edhe

Grafika nr. 12: Të dhënat e AAAS rreth dëbimeve (sipër) dhe të dhënat e Human Rights Watch rreth ekzekutimeve (poshtë) përgjatë harkut kohor

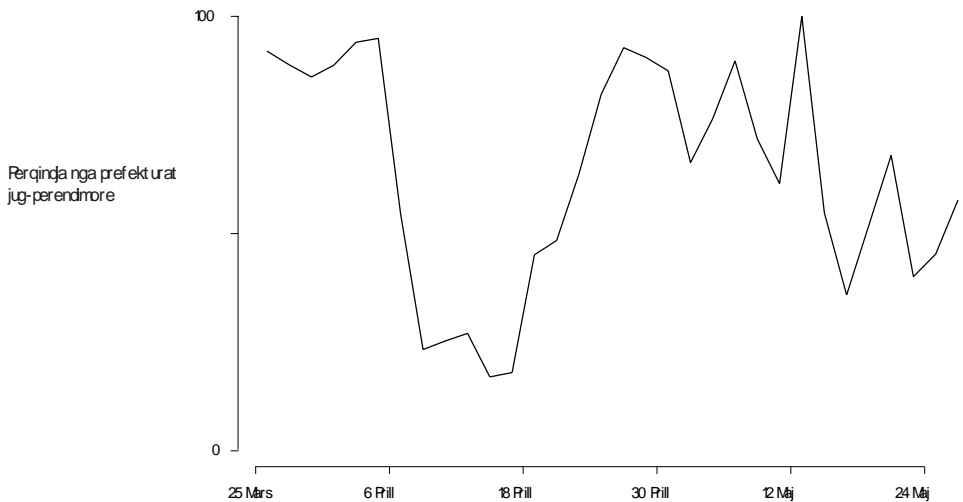

kulmimi final, dëshmojnë përkimin e ekzekutimeve të raportuara nga Human Rights Watch me dyndjet e refugjatëve drejt Shqipërisë. Thënë me fjalë të tjera, ekzekutimet e kryera në Kosovë përgjatë një harku kohor, duket që shkojnë paralelisht me dëbimet.¹⁴ Diferenca në magnitudë për valën e dytë mund t'i atribuohet faktit se, pjesa më e madhe e ekzekutimeve të dokumentuara nga Human Rights Watch në atë periudhë kohore, ndodhën në komunat e veriut dhe ato në qendër të Kosovës, veçanërisht në Skënderaj dhe Glogovac. Një përqindje e madhe e të shpërngulurve nga këto komuna shkoi në Maqedoni, ku ata nuk arritën përfshihen në të dhënat e ofruara nga AAAS.

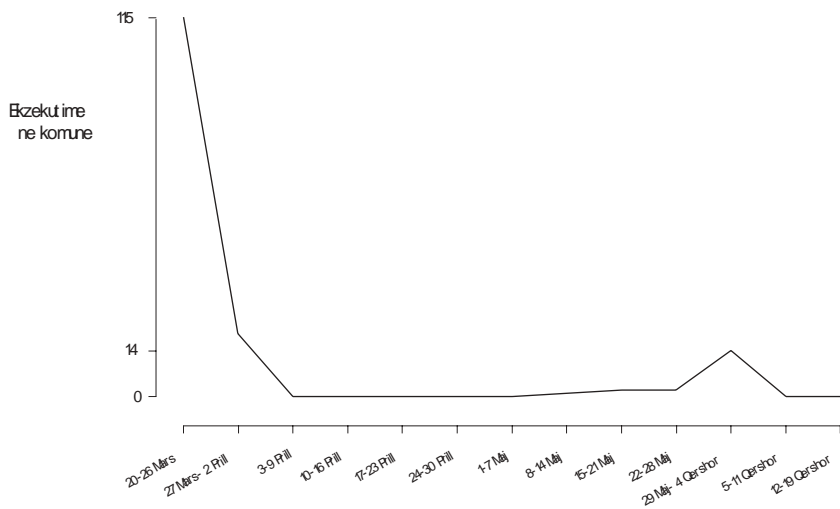
Kjo marrëdhënie fuqimisht e pandashme, na shtyn edhe më tej të besojmë se, ka pasur një strategji të përvijuar dhe zbatuar nga qendra që kishte vënë në shënjestër shqiptarët e Kosovës. Të tri fazat e e vrasjeve dhe dëbimeve, ngjajnë të lidhura ngushtë me objektivat strategjike e udhëheqjes politike dhe ushtarake në Beograd.

Një shpjegim është se, trupat qeveritare i kryen ekzekutimet me synimin për të lehtësuar e përshpejtuar procesin e dëbimeve – kjo teori mbështetet

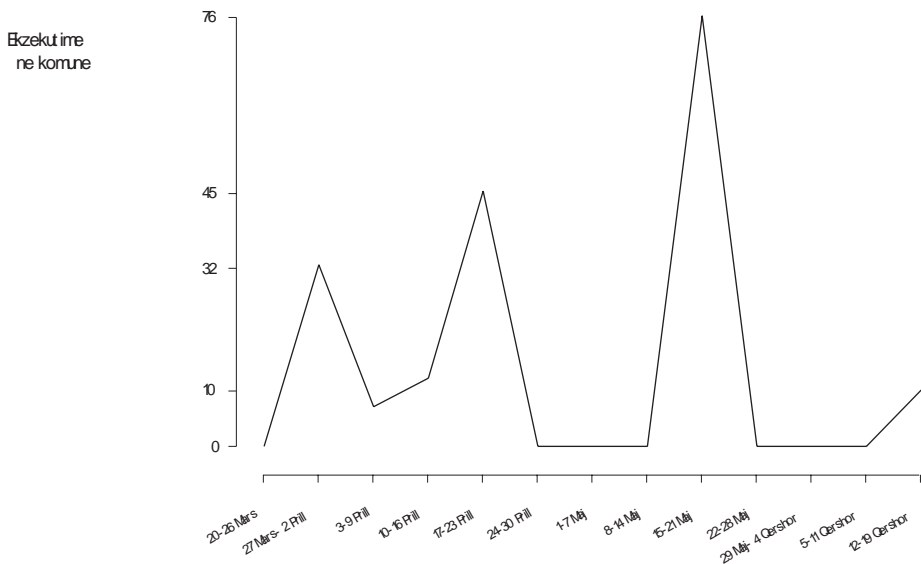
Grafika nr. 13: Masa e shqiptarëve të Kosovës me prejardhje nga komunat në jug dhe perëndim, që hynë në Shqipëri brenda harkut kohor të dy ditëve. Nga AAAS “Politikë ose panik.”

Grafika nr. 14: Ekzekutimet pa gjyq të kryera në Prizren gjatë gjithë harkut kohor

Grafika nr. 15: Ekzekutimet pa gjyq të kryera në Pejë gjatë gjithë harkut kohor

edhe nga disa raste të studiuara. Në shumë fshatra të dokumentuara edhe në këtë raport, si Celinë dhe Korenicë, policia, ushtria ose trupat paraushtarake i kryen ekzekutimet para ose gjatë procesit të dëbimit të popullsisë civile nga një fshat ose qyteti. Gjithashtu është e kuptueshme se vrasjet do të përftonin një rritje tok me ekzekutimet, ngaqë trupat qeveritare mësynin në ato zona që “lypseshin spastruar”. Shpesh qëllonte që këto ishin edhe treva të veprimtarisë së UÇK-së, ku policë dhe ushtarë kishin mbetur të vrarë, duke iu dhënë kësaj trupave qeveritare përligjjen, pas mendjes së tyre, për të ushtruar dhunë.

Tri fazat e dëbimeve përkohë plotësisht me tri fazat e ekzekutimeve.

Të tri valët e dëbimeve dhe ekzekutimeve mund të analizohen më tej edhe sipas komunave. AAAS zbuloi se të tri fazat e dëbimeve (grafika nr. 11) janë të lidhura me rajonet e ndryshme të Kosovës. Në mënyrë specifike mund të themi se, në fazën e parë të dëbimeve, pjesa më e madhe e refugjatëve erdhi nga perëndimi dhe jugperëndimi i Kosovës. Në fazën e dytë, shumica e refugjatëve vinte nga komunat e pjesës veriore dhe qendrore të Kosovës. Në fazën finale, refugjatët vinin kryesisht nga komunat e pjesës perëndimore dhe jugore. Kjo shpërndarje gjeografike është paraqitur në grafikën nr. 13, dhe është marrë nga raporti i AAAS, i cili na tregon masën e refugjatëve në Shqipëri që kishin mbërritur nga komunat e pjesës jugperëndimore të Kosovës (Suharekë, Rahovec, Prizren dhe Gjakovë).

Të dhënat e Human Rights Watch të dëftuara në grafikën nr. 6, janë në përputhje me këto gjetje. Kësodore, komunat në jugperëndim të Kosovës, si ajo e Gjakovës, Rahovecit, Suharekës dhe e Prizrenit (shih grafikën nr. 14) kanë një numër të madh vrasjesh, pikërisht në periudhën e parë. Komunat në veri, si ajo e Glogovacit, pas të gjitha gjasave, i panë ekzekutimet të ndodhnin në fazën e dytë. Ndërsa në fazën e tretë, ekzekutimet e raportuara Human Rights Watch-it, do të ndodhnin sërish në një pjesë të madhe, në komunat jugperëndimore, Gjakovë e Prizren.

Natyrisht që ka edhe përjashtime. Për shembull, vrasjet në komunën e veri-qendrore të Skënderajt, (shih grafikën nr. 8), kanë të bëjnë më fort me fazën e parë dhe të tretë sesa me të dytën. Faza e parë shpjegohet me ekzekutimet e datës 28 mars, kur u vranë rreth 146-166 njerëz në fshatin Izbicë, njëra nga ish-bazat më të fuqishme të UÇK-së, e cila u mësy që në krye nga forcat qeveritare. Kurse faza e tretë është e lidhur me vrasjet e

kryera në Rezallë e Qirez, si pjesë e ofensivës qeveritare të ndërmarrë kundër Drenicës.

Po kështu, vrasjet e kryera në Pejë (shih grafikën nr. 15) kanë prirjen të pasqyrojnë fazën e parë dhe të dytë. Vala e dhunës rreth 14 majit, shkon e merr trajtë në vrasjen e shtatëdhjetë njerëzve në fshatrat Qushkë, Zahaq dhe Pavllan. Siç është folur në mënyrë të detajuar në seksionin që bën fjalë për këto fshatra në kapitullin për Pejën, ende mbetet e paqartë përse këto tri fshatra u sulmuan pikërisht në këtë kohë, ndërkohë që gjatë gjithë kohës së luftës nuk qenë prekur, ngaqë siç kish fort të ngjarë, s'kish pasur ndonjëherë prani të UÇK-së. Hamendjet luhaten midis faktit që diçka e tillë të ishte bërë për hakmarrje (familja e gjeneralit të UÇK-së, Agim Çeku, ishte nga Qushka) dhe, mundësisë së gjakimit për plaçkë në tri fshatrat e pacënuara të krahinës, nga ana e paraushtarakëve lokalë.

Ky korrelacion ndërmjet ekzekutimeve dhe dëbimeve do të studiohej gjithashtu edhe nga AAAS, që kreu edhe një studim të dytë rreth vrasjeve në Kosovë, "Vrasjet politike në Kosovë", që u publikua në shtator të vitit 2000, në bashkëpunim me American Bar Association's Central and East European Law Initiative (ABA/CEELI). Analiza e raportit rreth vrasjeve anë e kënd Kosovës u bazua në 3353 intervistat e marra nga Human Rights Watch, ABA/CEELI, The Center for Peace Through Justice dhe Physicians for Human Rights. Studimi do të arrinte në përfundimin se, nga 20 marsi deri më 12 qershor 1999, u vranë rreth 10.500 shqiptarë kosovarë, me një interval besimi deri 95 përqind, që shifra e mësipërme mund të luhatet nga 7449 deri më 13.267 vetë.¹⁵

Studimi krahasoi ekzekutimet e dokumentuara nga këto katër organizata me raportin origjinal të AAAS mbi dëbimet dhe gjeti rezultate shumë të ngjashme me ato që kish paraqitur Human Rights Watch në grafikën nr. 12; domethënë, të tri fazat e dëbimeve përkohë plotësisht me tri fazat e ekzekutimeve. Pra, siç dëshmon edhe raporti i AAAS-ABA/CEELI, "mënyra e vrasjeve për çdo komunë, ndjek nga afër dyndjet e refugjatëve."

Konkluzionet fort të ngjashme të arritura nga Human Rights Watch dhe raporti i AAAS-ABA/CEELI, kanë të bëjnë, veç pjesërisht, me faktin se, Human Rights Watch i ofroi të dhënat e intervistave raportit të AAAS-ABA/CEELI. E megjithatë, lypset thënë se, intervistat e kryera nga Human Rights Watch përllëgarisin vetëm 577 nga 3353 raste të intervistave në total (17 përqind). Ndaj dhe gjetjet e ngjashme duhet të merren si një konfirmim i pavarur i rezultateve.

Fajtorët e ekzekutimeve

Human Rights Watch i pyeti të gjithë dëshmitarët dhe viktimat e dhunës nëse ishin në gjendje të identifikonin se, cilët ishin dhe kujt i përkisnin fajtorët e përzierë në abuzimet e kryera kundër tyre: policisë serbe, ushtrisë jugosllave, paraushtarakëve apo qenë “të tjerë”, domethënë, serbë lokalë, NATO ose të UÇK-së. Të dhënat e dala për fajtorët e ekzekutimeve janë paraqitur më poshtë, por ato lypset të merren më fort si një tregues i përafërt i fajtorëve sesa një dëshmi definitive.

Arsyeja kryesore ishte vështirësia e shqiptarëve kosovarë për të identifikuar forcat serbe dhe ato jugosllave. Ndërkohë që disa prej dëshmitarëve dhe viktimave ishin besimplotë në identifikimet e tyre, shumë të tjerë, për shkak të mungesës së njohurive rreth ushtarakëve në përgjithësi, por edhe si rrjedhojë e një mjedisi përgjithësisht të stresuar, ishin të paafte të bënin dallimin e duhur midis policisë, ushtrisë dhe paraushtarakëve.

Kjo gjë do të bëhej edhe më e vështirë për shkak të arradhës së madhe të forcave qeveritare që u angazhuan gjatë fushatës, bie fjala si, policia ushtarake e ushtrisë, forcat speciale antiterroriste të policisë, paraushtarakët, si dhe grupet e armatosura lokale (shih Forcat e angazhuara në konflikt). E vërteta është se kishte fare pak uniforma standarte dhe, nga ana tjetër, stemat dhe shenjat e tjera dalluese, jo gjithmonë shfaqeshin.

Dhe, për më tepër, skenarët sipas të cilëve u kryen këto abuzime ishin tejet kompleksë: për shembull, një forcë e caktuar mund të ketë granatuar një fshat, një tjetër e ka mësyrë dhe, e treta, ka kryer ekzekutimet. Human Rights Watch i pyeti dëshmitarët se, ç'tip force qeveritare kishte qenë “e pranishme” në skenën ku ishte ushtruar dhuna. Kjo nuk do të thotë medoemos se, aksh force qeveritare kishte qenë që kish kryer në të vërtetë një vrasje të caktuar, por nga ana tjetër kjo mund të konfirmojë dëshminë se, në pjesën më e madhe e operacioneve në shkallë të gjerë qenë angazhuar njësi të kombinuara të ushtrisë, policisë dhe paraushtarakëve.

Nga 3453 ekzekutimet e kryera pa gjyq që iu raportuan Human Rights Watch, dëshmitarët deklaruan se në 1768 raste ekzekutimesh (51 përqind) kishin identifikuar policinë serbe, në 1173 raste (34 përqind) ushtrinë jugosllave dhe në 1154 raste (33 përqind) paraushtarakët. Në çdo ekzekutim të kryer mund të ketë qenë i pranishëm më shumë se një tip përgjegjës për krimin.

Rezultatet janë kundërintuitive ngaqë kapitujt përshkrues të raportit, na sugjerojnë se për pjesën më të madhe të krimeve më të shëmtuara përgjegjës ishin paraushtarakët, megjithëse edhe policia apo ushtria zor se mund të qenë dorëjashtë. Edhe një herë, fakti që dëshmitarët hasnin vështirësi në identifikimin e forcave të ndryshme dhe që operacionet e mëdhaja shpesh përfshinin trupa të përziera, pas të gjitha gjasave kanë ndikuar në përftimin e rezultateve kundërthënëvse.

Me identifikimin e fajtorëve është më e lehtë të identifikohen edhe ata që kanë përgjegjësinë e komandantit të një njësie famëkeqe ose të një regjioni ku ndodhën vrasje në masë. Duke vërejtur dendurinë e një numri të madh krimesh të kryera në mënyrë të qëllimtë e krejtësisht të jashtëligjshme, në disa zona të Kosovës brenda një harku të shkurtër kohor, siç edhe është përshkruar në grafikët 6 deri më 10, si dhe në grafikët 14 e 15, ka fort të ngjarë që komandantët e ndryshëm përgjegjës për komunat përkatëse të qenë plotësisht të vetëdijshëm për vrasjet që ndodhën në zonat që ishin nën përgjegjësinë e tyre të drejtpërdrejtë. Pavarësisht nga kjo, nuk gjendet kurrfarë dëshmie që drejtuesit politikë apo ushtarakë të kenë ndëmarrë ndonjë hap për të ndëshkuar përgjegjësit e ekzekutimeve ose, të paktën, të minimizonin kryerjen e vrasjeve të tjera përsa kohë që konflikti vazhdoi.

FUSHATA AJRORE E NATO-s

Që nga fillimi i Operacionit të Forcave Aleate – fushata e bombardimeve të NATO-s kundër Republikës Federale të Jugosllavisë – NATO dhe qeveritë aleate, si dhe ofiqarët ushtarakë nënvizuan synimin e tyre të kufizonin numrin e viktimave në radhët e civilëve, si dhe dëmet e tjera kundrejt popullsisë civile. Përmbushja në praktikë e këtij detyrimi ligjor dhe imperativi politik lypte ndërmarrjen e një sërë vendimesh lidhur me objektivat, përzgjedhjen e armëve dhe mjetet e sulmit. Pavarësisht nga masat e marra, duke përfshirë këtu përdorimin në një shkallë të madhe të armëve me precizion të lartë, siç nuk ishin përdorur ndonjëherë më parë në një konflikt të madh në histori, e vërteta është se pati viktima nga radhët e civilëve.

Human Rights Watch kreu një hetim shterrues rreth vdekjes së civilëve si rrjedhojë e fushatës së bombardimeve të NATO-s në Republikën Federale të Jugosllavisë. Duke u nisur nga ky hetim (i përshkruar në mënyrë të detajuar në raportin e shkurtit 2000 “Vdekjet e civilëve gjatë fushatës ajrore të NATO-s”), Human Rights Watch zbuloi se, përgjatë fushatës së bombardimeve shtatëdhjetë e tetë ditore, kishin ngjarë nëntëdhjetë incidente të shpërndarura nga njëri-tjetri, në mbarë Republikën Federale të Jugosllavisë, të cilët i kishin marrë jetën civilëve. Tashmë dihet se, rreth 500 civilë jugosllavë kanë humbur jetën në këto incidente. Nga 278 deri 317 e vrasjeve – domethënë 56 deri 60 përqind e numrit të përgjithshëm të të vrarëve – kanë ndodhur në territorin e Kosovës.¹

Nga numri i përgjithshëm i incidenteve, tridhjetë e dy, me pasojë vdekjen e civilëve, kanë ndodhur në Kosovë, pjesa më e madhe e të cilave kanë

Dëmtime të shkaktuara nga bombardimet e NATO-s përgjatë autostradës Prishtinë-Pejë.

© FRED ABRAHAMS/HUMAN RIGHTS WATCH

ardhur si rrjedhojë e sulmeve mbi objektet në lëvizje ose forcat ushtarake në terren.² Tek e fundit, në sulmet e kryera në Kosovë do të kishte më shumë të vdekur nga radhët e civilëve se kudotjetër në Republikën Federale të Jugosllavisë – një e treta e incidenteve (tridhjetë e dy nga nëntëdhjetë gjithsejt) përmbledhin vdekjen e më shumë se gjysmës së civilëve në gjithë vendin. Shtatë incidente me pasojë vdekjen e civilëve, të cilët bien në sy për vdekjeprurjen e tyre, kanë ardhur si rezultat i sulmeve mbi vargane ose mjete të transportit. Ngaqë aftësia e pilotëve për të identifikuar siç duhet objektivat në lëvizje shkon e merr një rëndësi të dorës së parë, incidentet e shkaktuara bëjnë që të lindë pyetja: mos vallë fluturimi në lartësi të mëdhaja bëhet pengesë për të identifikuar saktë objektivin dhe kësodore shkakton humbje të panevojshme jetësh të pafajshme? Por, me të mbërritur në këtë pikë, nuk kemi dëshmi të mjaftueshme për t'i dhënë përgjigje përfundimtare kësaj pyetjeje.

Një tjetër faktor për vlerësimin e numrit të lartë të vdekjes së civilëve në Kosovë është edhe përdorimi i mundshëm nga ana e qeverisë së shqiptarëve etnikë civilë, si “mburoja njerëzore”. Ekzistojnë dëshmi që më 13 maj, në fshatin Koricë, forcat serbe dhe ato jugosllave i kanë përdorur civilët e zhvendosur si mburoja njerëzore, për t'ia hedhur tjetërkujt fajin për vdekjen e tetëdhjetë e shtatë civilëve të atjeshëm. (Për të vijuar më tej diskutimin rreth përdorimit të “mburojave njerëzore” nga forcat qeveritare, shih mars-qershor 1999: Një vështrim i përgjithshëm.)

E DREJTA HUMANITARE NDËRKOMBËTARE DHE PËRGJEGJSHMËRIA

Regullat e së drejtës humanitare ndërkombëtare rrjedhin nga marrëveshjet ndërkombëtare, si Konventat e Gjenevës ose shtjellohen si ligje të së drejtës zakonore ndërkombëtare. Shtetet kanë detyrime të sigurojnë pajtueshmërinë me gjithë klauzolat e së drejtës

Përgjatë fushatës së bombardimeve shtatëdhjetë e tetë ditore, kishin ngjarë nëntëdhjetë incidente të shkëputur nga njëri-tjetri, në mbarë Republikën Federale të Jugosllavisë, të cilët i kishin marrë jetën civilëve. Tashmë dihet se, rreth 500 civilë jugosllavë kanë humbur jetën në këto incidente.

humanitare ndërkombëtare, si dhe të parandalojnë shkeljen e tyre. Krimet e luftës përbëjnë disa nga shkeljet më të rënda të së drejtës humanitare ndërkombëtare, të njohura rëndom si varr thyerje dhe në përgjithësi janë akte të qëllimta e të paramenduara. Këto shkelje lypin detyrime specifike për të gjurmuar dhe ndëshkuar të gjithë ata që janë përgjegjës, pavarësisht nga kombësia e fajtorit ose vendi ku është kryer krimi. Shembuj të krimeve të luftës janë vrasjet e paramenduara, tortura ose trajtimi çnjerëzor i personave jondërluftues, të shkaktuarit në mënyrë të qëllimtë i vuajtjeve të mëdhaja ose të lëndimeve të rënda në trup ose me pasojë për shëndetin e personave jo palë në luftime, apo ndërmarrja e mësymjeve pa bërë dallim, të vetëdijshëm se sulmi do të shkaktojë humbje të konsiderueshme në jetë njerëzish ose dëme kundrejt civilëve.

Human Rights Watch nuk zbuloi dëshmi të krimeve të luftës gjatë hetimeve të kryera lidhur me bombardimet e NATO-s në Kosovë. E megjithatë, hetimi do të arrinte në përfundimin se, NATO-ja ka kryer shkelje të së drejtës humanitare ndërkombëtare. Human Rights Watch iu ka bërë thirrje qeverive të vendeve anëtare të NATO-s që të ngrenë një komision të pavarur e të paanshëm, kompetent që të vjelë informacion konfidencial, i cili të jetë në gjendje të hetojë rastet e shkeljeve të së drejtës humanitare ndërkombëtare dhe përmasat e këtyre shkeljeve, si dhe të shqyrtojë nevojën e ndryshimit të doktrinës së bombardimit të objektivave në pajtueshmëri me të drejtën humanitare ndërkombëtare. Rezultatet e punës së këtij komisioni duhet t'i bëhen të njohura opinionit publik. Gjithashtu, Human Rights Watch i bëri thirrje NATO-s, të ndryshojë doktrinën e bombardimit të objektivave, me synimin për t'ia përshtatur të drejtës humanitare ndërkombëtare.

Duke pasur parasysh shkeljet e së drejtës humanitare ndërkombëtare të kryer nga NATO në Kosovë, Human Rights Watch do të shprehte shqetësimin për një numër rastesh në të cilat forcat e NATO-s:

- morën masa të pamjaftueshme për identifikimin e pranisë së civilëve, gjatë kohës së sulmit të karvanëve dhe objektivave të tjerë të lëvizshëm; dhe
- shkaktuan një numër të jashtëzakonshëm viktimash civile duke mos marrë masa të mjaftueshme për verifikimin e faktit se, në objektivat ushtarakë nuk kishte përqendrim civilësh (siç ishte rasti i Koricës).

STANDARTET E APLIKUAR

E drejta humanitare ndërkombëtare ushtron një sërë kufizimesh, Erreth mënyrës së bërjes së një lufte, të cilat, njihen ndryshe edhe si ligjet e luftës. E drejta humanitare ndërkombëtare aplikohet posaçërisht dhe në mënyrë unike në situata që kanë të bëjnë me konflikte të armatosura, me klauzola të përcaktuara qartë që rregullojnë konfliktet e armatosur ndërkombëtarë dhe jo ndërkombëtarë (të brendshëm). Në vlerësimin e përdorimit të forcës ushtarake nga ana e NATO-s në Republikën Federale të Jugosllavisë, ligjet e luftës parashikojnë standartet më të rëndësishme.

Siç është shpjeguar në kreun mbi Standartet Ligjore në Konfliktin e Kosovës, duke nisur nga 28 shkurti 1998, konflikti në Kosovë mund të karakterizohet si një konflikt i brendshëm i armatosur, i cili detyronte si forcat qeveritare ashtu edhe UÇK-në, të respektonin e mbrojnë elementët thelbësorë të së drejtës humanitare ndërkombëtare – ligjet e luftës – dhe në veçanti, Nenin 3, të përbashkët në të katër Konventat e Gjenevës së vitit 1949, Protokollin II të këtyre konventave dhe rregullat kanunore të luftës. Me fillimin e bombardimeve të NATO-s më 24 mars 1999, konflikti në Kosovë dhe në të gjithë Republikën Federale të Jugosllavisë, në atë shkallë që përfshinte forcat serbe dhe ato jugosllave, u shndërrua në një konflikt të armatosur ndërkombëtar, i cili lypte aplikimin e të gjithë korpusit të së drejtës zakonore humanitare.

Protokollin I i shtesë i Konventave të Gjenevës të vitit 1949, ofron bazat për të bërë vlerësimin e bombardimit të NATO-s. Ky protokoll është ratifikuar nga pjesa më e madhe e vendeve anëtare të NATO-s, si dhe qeveria e Shteteve të Bashkuara, teksa as edhe një vend palë, nuk ka deklaruar se s'pranon të gjithë standartet e rëndësishëm të tij. Parimi themelor i Protokollit I, si dhe të ligjeve të luftës në përgjithësi, është se popullsia civile, ashtu si dhe çdo civil individ duhet të gëzojnë mbrojtjen e të gjitha palëve të angazhuara në konflikt, kundrejt rreziqeve që paraqesin operacionet ushtarake. Kjo ka të bëjë në një pjesë të konsiderueshme me kërkesën se, pala që ndërmerr sulmin duhet të bëjë dallimin midis civilëve dhe trupave të armatosura, si dhe midis objektivave ushtarake dhe atyre civile. Pala sulmuese, pra, duhet të marrë të gjitha masat mbrojtëse të mundshme në mënyrë që të shmangë ose të minimizojë viktimat dhe dëmet kundrejt civilëve, ndaj dhe duke pasur këtë gjë parasysh, nuk mund të sulmojë popullsinë civile drejtpërdrejtë, ose trupat ushtarake dhe popullsinë civile pa bërë një dallim të qartë midis tyre.

Dëmet ndaj objektivave civile dhe viktimat e shkaktuara në radhët e civilëve që janë rastësore përgjatë sulmeve të përligjura kundrejt objektivave ushtarake, njihen në terminologjinë ushtarake si “dëme anësore”. Ligjshmëria e një sulmi lypset të marrë parasysh një sërë faktorësh. E para, pala sulmuese duhet të bëjë gjithçka të mundur për të verifikuar që ata synojnë diçka specifike – kësisoj, ata s’mund të godasin qorrazi. E dyta, pala sulmuese duhet të përcaktojë qartë se, objektivi që do të sulmohet është një objektivi i ligjshëm ushtarak. Dhe e treta, pala sulmuese duhet të përcaktojë qartë nëse, sulmi që ajo do të ndërmarrë vë në rrezik popullsinë civile dhe objekte civile, si dhe të peshojë gjithë rreziqet e mundshme kundrejt përfitimit ushtarak që mund të ketë. Sulmet që mendohet se mund të shkaktojnë humbje aksidentale jetësh ose lëndime të ndryshme në radhët e popullsisë civile, apo mund të shkaktojnë dëmtime të objekteve civile, *konsiderohen si sulme të kryera pa bërë dallim*, në qoftë se dëmet e shkaktuara kundrejt civilëve janë “të tejskajshme në raport me përfitimet konkrete dhe të drejtpërdrejta ushtarake të parashikuara” (Protokolli I, neni 57²). Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq (ICRC), autoriteti kryesor për të bërë interpretimin e së drejtës humanitare ndërkombëtare, ka paralajmëruar se, argumenti i proporcionalitetit nuk mund të përligjë kurrsesi numrin e lartë të viktimave në radhët e popullsisë civile ose të dëmtimit të objekteve civile, cilidoqoftë përfitimi i parashikuar ushtarak.

Në hulumtimin e çdonjërit prej incidenteve me pasojë vdekjen e civilëve gjatë luftës në Kosovë, Human Rights Watch u rrek të mbledhë fakte që iu mundësojnë analistëve të kryejnë vlerësimin e legjitimitetit të goditjeve mbi objektivat ushtarake reale ose të perceptuara si të tilla; kujdesi i treguar si dhe procedurat dhe kriteret e ndjekura për të vërtetuar natyrën ushtarake të objektivave; proporcionalitetin e vdekjes së civilëve dhe mjetet e përdorura në sulmet kundrejt objektivave ushtarake, të njohura si të tilla; korrelacioni midis vdekjes së civilëve në vendngjarje dhe natyrës së objektivit të përgjedhur; kohëmatja në përzgjedhjen e objektivit, si faktor të domosdoshëm për minimizimin e viktimave dhe dëmeve kundrejt popullsisë civile; metodat dhe kushtet në të cilat është vënë në përdorim çdo sistem i caktuar armësh; dhe, potencialisht, natyra e përzgjedhjes pa bërë kurrfarë dallimi të disa sistemeve të caktuara të armëve në përgjithësi, si dhe në disa kushte të caktuara.

Në vlerësimin e sulmeve të veçanta, duke i hedhur një sy vëzhgimeve

të përgjithshme mbi drejtimin e fushatës ajrore, çështja që merr një rëndësi të dorës së parë është se, a iu kushtua vëmendja e duhur mbrojtjes së civilëve. A u mor sa e si duhet parasysh mundësia e vdekjes së civilëve në përcaktimin e objektivave, armëve të vëna në përdorim, si dhe mjetet dhe kushtet në të cilat këto armë shkuan e u përdorën? Kjo do të thotë që lypset hedhur një sy përzgjedhjes së objektivave dhe procedurave përmes të cilave kaloi përcaktimi i tyre, gjë që i tejkalon kompetencat e këtij raporti. Kësisoj, gjithçka shkon e përmbliidhet në një pyetjeje të madhe, a ishin brenda për brenda asaj çka konsiderohet e lejueshme në kuadër të ligjeve humanitare, objektivat ushtarake të identifikuar dhe të goditur nga trupat e NATO-s? Analiza që do të vijojë trajton aspektet e luftës ajrore në Kosovë, e parë kjo vetëm në këndin e kostos në jetë civilësh, si një faktor bazë në vlerësimin e kuadrit të madh në përputhje me të drejtën humanitare ndërkombëtare.

RASTET E VDEKJES SË CIVILËVE NË KOSOVË

Incidentet në Kosovë që kanë të bëjnë me vdekjen e civilëve, ofrojnë vetëm një pjesë të kuadrit prej të cilit mund të shqyrtohet luftëbërja e NATO-s.³ Çështja që shtrohet është nëse NATO-ja iu përmbajt efektivisht imperativit të së drejtës humanitare që popullsia civile të mbrohet prej rreziqeve që rrjedhin nga operacionet ushtarake. Në thelb të çështjes është parimi i imunitetit të civilëve nga sulmet, si dhe parimi i saj përplotësues që iu kërkon palëve në konflikt të bëjnë gjithçka është e mundur për të bërë një dallim të qartë, në të gjitha kohërat, ndërmjet civilëve dhe luftëtarëve. Një numër incidentesh, si rezultat i të cilave humbën jetën një masë e madhe civilësh, ilustrojnë në mënyrë të qartë aspektet problematikë të aksioneve të NATO-s, ndaj dhe paraqiten si më poshtë.

Humbjet më dramatike të jetës së civilëve nga ofensiva e NATO-s në Kosovë, erdhën prej sulmeve mbi karvanet e refugjatëve ose personave në ikje e sipër, të marrë gabimisht për trupa ushtarake.

Humbjet më dramatike të jetës së civilëve nga ofensiva e NATO-s në Kosovë, erdhën prej sulmeve mbi karvanet e refugjatëve ose personave në ikje e sipër, të marrë gabimisht për trupa ushtarake. Sulmet e përsëritura mbi refugjatët në segmentin prej dymbëdhjetë miljesh të rrugës

Gjakovë-Deçan në Kosovë, iu morën jetën shtatëdhjetë e tre civilëve; sulmet pranë Koricës, në Kosovë, vranë rreth tetëdhjetë e shtatë persona të shpërngulur dhe refugjatë; si dhe dy incidente të shkaktuara nga sulmet mbi autobuzë me civilë në Luzanë dhe Savine Vode e rritën më tej numrin e humbjeve nga radhët e civilëve. Gjithashtu nëntëmbëdhjetë civilë vdiqën gjatë dy sulmeve të kryera mbi burgun e Dubravkës.

Në të gjithë këto incidente, shqetësimi kryesor është nëse u morë çdo masë e mundshme për të veçuar, siç lypset, civilët nga trupat luftuese. Në të njëjtën kohë, lindin një sërë pyetjesh nëse vendimet për të sulmuar mund të jenë bërë mbi bazën e informacioneve të paplota dhe/ose mbi bazën e informacioneve seriozisht të cinguara. Deklaratat publike nga ana e NATO-s në lidhje me sulme të veçanta dhe ndryshimet në mënyrën se si sulmet u karakterizuan, lypin gjithashtu disa analiza, në mënyrë të veçantë ngaqë deklarata të tilla mund të shfaqin prirjen për të përligjur ditën me diell sulme të paligjshme, gjatë të cilave u duk sheshit që viktimat në civilë ishin jashtëmase.

Për më tepër, shtrohet pyetja nëse përpjekjet e vendosura të NATO-s për të shmangur viktimat nga radhët e pilotëve parandalonin fluturimet në lartësi të ulta, gjë që mund të kish ndihmuar për t'i identifikuar në mënyrë më të saktë objektivat. Kjo ka qenë dhe vazhdon të jetë një çështje madhore në debatin publik rreth Operacionit të Forcave Aleate. Për shumë javë, në fazat fillestare të luftës, aeroplanët e NATO-s nuk fluturonin nën 15.000 këmbë. Në qoftë se lartësia në të cilën pilotët e NATO-s fluturonin kishte një efekt të vogël në identifikimin dhe për pasojë në sulmet mbi objektivat, atëherë çështja është krejtësisht irelevante. Por, në qoftë se precizioni do të kishte qenë më i madh (dhe viktimat civile më të pakta) sikur pilotët e NATO-s të fluturonin ulët, kjo mund të argumentohet se ekzistonte një pikë në të cilën NATO ishte e "shtrënguar" t'i bënte pilotët të fluturonin ulët.⁴ Në rastet e sulmeve, siç ishte ai i rrugës Gjakovë-Deçan, i përshkruar më poshtë, në të cilin të fluturuarit në lartësi të mëdhaja ngjan të ketë qenë një faktor i dështimit të pilotit për të identifikuar qartazi objektivin, përfundimi është po ai, se nuk qenë marrë masat e duhura për të shmangur viktimat nga radhët e popullsisë civile.

Incidenti i Koricës i përshkruar më poshtë, ngre gjithashtu pikëpyetje të rëndësishme rreth përgjegjësisë së palës jugosllave për vdekjen e disa civilëve, përgjegjësi që i qe mveshur bombardimeve të NATO-s. Në këtë rast, NATO nuk mori masat e duhura në ekzekutimin e goditjeve ajrore.

Por forcat ushtarake jugosllave kanë pjesën e tyre të fajit në vdekjen e tetëdhjetë e shtatë civilëve në Koricë. Ekzistojnë disa dëshmi që civilë kosovarë të shpërngulur ishin mbyllur forcërisht në një kamp ushtarak dhe mbaheshin atje si mburoja njerëzore.

Përgjegjësia e drejtpërdrejtë e jugosllavëve shfaqet në rastin e vrasjeve në burgun e Dubravës, për të cilat autoritetet jugosllave ia hidhnin fajin bombardimeve të NATO-s. Hulumtuesit e Human Rights Watch zbuluan se tetëdhjetë e gjashtë të burgosur, ishin bërë viktimat të ekzekutimeve pa gjyq – vrasje të kryera me gjak të ftohtë – nga forcat jugosllave, disa ditë pasi NATO e kish bombarduar burgun. Gjithsesi, sulmi i NATO-s më 21 maj ishte përgjegjës për vdekjen e nëntëmbëdhjetë vetëve në mjediset e burgut, gjë që do t'i paraprinte masakrës së të burgosurve; një sulm më i hershëm i NATO-s kishte vrarë katër civilë në burg.⁵

Shtatë nga tridhjetë e dy incidentet e ndodhura në Kosovë ku gjetën vdekjen një numër civilësh, erdhën si rezultat i sulmeve mbi objektiva që ndodheshin në zona urbane tejet të populluara. Tre incidente ndodhën në Gjakovë, dy në Prishtinë dhe dy në Prizren. Pothuajse në të gjithë këta sulme objektivat ishin barraka, shtabe, fabrika dhe mjedise të tjera të ushtrisë ose të policisë. Në këto raste nuk mund të kishte fort vend dyshimi për vlefshmërinë e objektivave të sulmit, apo që këto vendndodhje përbënin objektiva të ligjshme ushtarake.

Ajo çka përbën objekt diskutimi janë çështjet madhore si ligjore ashtu edhe politike rreth disa incidenteve të caktuara, si në rastet e mëposhtme:

Refugjatët në rrugën Gjakovë-Deçan

Më 14 prill, përgjatë orëve të ditës, avionët e NATO-s do të bombardonin në mënyrë të përsëritur një karvan refugjatësh në një segment rrugor prej dymbëdhjetë miljesh, midis Gjakovës dhe Deçanit, në Kosovën perëndimore, duke lënduar tridhjetë e gjashtë vetë dhe vrarë shtatëdhjetë e tre civilë – Human Rights Watch do të ishte në gjendje të dokumentonte të gjithë rastet e vdekjeve. Sulmet nisën rreth orës 13.30 dhe vijuan për rreth dy orë, duke shkaktuar vdekjen e civilëve në një sërë vendndodhjesh përgjatë rrugës së karvanit, pranë fshatrave Bistrazinë, Gradishë, Madanaj dhe Mejë. Fillimisht zëdhënësi i NATO-s dhe ai i Shteteve të Bashkuara deklaruan se, objektivi ishte ekskluzivisht autokolonë

ushtarake dhe se përgjegjës për sulmin mbi civilët mund të ishin forcat serbe. Zëdhënësi i Pentagonit Ken Bacon tha se, komandanti i NATO-s, gjenerali Wesley Clark kishte marrë raporte që thoshin se, “pasi autokolona ishte goditur, njerëz me uniforma ushtarake kishin dalë dhe sulmuar civilët.” “Pilotët pohojnë se kanë sulmuar vetëm automjete ushtarake,” NATO tha, duke shtuar se “incidenti që është raportuar do të hetohet plotësisht, pasi të jenë rishikuar të gjithë detajet e misionit.” Gjithashtu, ekzistojnë raporte të ndryshme të NATO-s, rreth flasifikimit të provave nga serbët, të cilët i kanë marrë dhe vendosur kufomat në vendin e bombardimit. Veçanërisht, ministri gjerman i Mbrojtjes, Rudolph Scharping, do t’ia hidhte fajin forcave jugosllave për viktimat në radhët e civilëve.⁶

Më 15 prill, NATO nisi të rishikojë qëndrimin e vet. Ajo tha se, “sipas të gjitha gjasave” një avion i NATO-s, kishte lëshuar një bombë mbi një automjet civil, i cili po udhëtonte me një autokolonë ushtarake. Referenca për autokolonën ushtarake do të modifikohet: “Automjete të ushtrisë apo ushtrisë serbe mund të kenë qenë në ose në afërsi të autokolonës.” NATO e pranoi se, kishte bombarduar gabimisht automjete civile: “Pas një hetimi paraprak, NATO konfirmoi se, pas të gjitha gjasave, njëri nga aeroplanët e saj kishte hedhur një bombë mbi një automjet civil, i cili ishte duke udhëtuar ditën e djeshme me një autokolonë.”

Më datë 15 prill, gazetarë amerikanë shkuan në vendngjarje. Ata intervistuan refugjatë që kishin mbijetuar pas sulmit dhe vëzhguan traktorë të shkatërruar, kufoma të djegur të identifikuar si refugjatë, kratere bombash, shrapnela dhe mbeturina bombash me markën U.S. Sipas të dhënave, kolona e refugjatëve kish pasë qenë e ndarë në grupe të mëdhaja. Në harkun kohor të pak ditëve, NATO lëvizti nga pozicioni këmbëngulës se, forcat e saj kishin sulmuar vetëm

Shtatëdhjetë e tre civilë u vranë dhe tridhjetë e gjashtë u plagosën duke përfshirë këtu edhe këtë shqiptar etnik që paraqitet në foto kur NATO-ja bombardoi një karvan njerëzish të shpërngulur

nga shtëpitë e tyre në rrugën ndërmjet Gjakovës dhe Deçanit më 14 prill. “Katërmëdhjetë njerëz që ndodheshin në traktorin tim u vranë,” tha ai.

automjete ushtarake dhe, shpjegoi se, dy autokolona kishin qenë objektivi i saj, se refugjatët kishin pasë qenë në fund autokolonave ushtarake dhe se, numri i civilëve të vrarë ishte i kufizuar. Më 16 prill, zëdhënësi i NATO-s Jamie Shea dhe gjenerali Giuseppe Marini deklaruan se, “në një rast dhe vetëm një, ne kemi prova për humbje jetësh nga radhët e civilëve. Në të gjithë rastet e tjera, ne jemi të sigurt se kemi goditur automjete ushtarakë.”

Përfundimisht, NATO pranoi se, piloti i një avioni F-16 të Sh. B., kishte hapur zjarr gabimisht mbi atë çka ai kishte besuar se kishin pasë qenë kamionë ushtarakë dhe për këtë shprehu “keqardhjen më të thellë”. Pak ditë më vonë, më 19 prill, NATO e modifikoi sërish qëndrimin e vet, si gabim të një piloti të vetëm dhe, deklaroi se, rreth një dyzinë avionësh ishin përfshirë në një sërë sulmesh mbi dy autokolona, duke hedhur mbi to, në total nëntë bomba. Shpjegime pas shpjegimesh do të vijonin edhe në ditët në vazhdim, ditë të tëra pas incidentit; NATO dhe Shtetet e Bashkuara dukeshin të paafta të rindërtonin saktë atë çka kish ndodhur. Në shtyp do të flitej gjerësisht për përdorimin e minave kasetë, gjë që Shtetet e Bashkuara do ta mohonin.⁷

Në vijim të artikujve të shtypit rreth këtij incidenti dhe kontrollit rreth dëmeve të pasosura, të ushtruar nga ana e zëdhënësve të NATO-s dhe Shteteve të Bashkuara, Human Rights Watch siguroi prova të mëtejshme rreth incidentit nga ana e qeverisë jugosllave.⁸ Deri më sot nuk është prodhuar kurrfarë dëshmie që të tregojë përgjegjësinë e palës serbe për secilën nga vdekjet e civilëve, edhe pse Tanjug-u do të raportonte për vdekjen e tre “policëve” serbë gjatë bombardimeve, të cilët, sipas tij, ndodheshin “për të siguruar kalimin pa probleme të autokolonës.”⁹ Ky fakt na jep të kuptojmë se, ushtria dhe policia ishin të pranishme midis automjeteve të refugjatëve, por Human Rights Watch nuk gjeti kurrfarë baze që të mbështeste pohimin se, autokolonat përbëheshin kryesisht nga automjete ushtarake.¹⁰

Në shtator, gjenerali Clark do të deklaronte se, NATO-ja në mënyrë të vazhdueshme kishte vëzhguar lëvizjen nëpër rrugë të automjeteve ushtarake jugosllave “të përziëra me autokolonat e civilëve.” Pas incidentit në rrugën Gjakovë-Deçan, gjenerali Clark tha se, “ne duhet të tregojmë kujdes shumë, shumë të madh para se të godasim objektet lëvizëse në

Ndryshimet e raportuara në rregullat e angazhimit të NATO-s, dëshmojnë se, aleanca e njihte faktin që nuk kishte marrë masat e duhura para se të ndërmerre këtë sulm.

rrugë.¹¹ Një tjetër oficer i NATO-s, koloneli Ed Boyle, tha: “Ngaqë ishim tepër të shqetësuar për dëmet e mundshme anësore, CFAC (Komandanti i Komponentit të Forcave Ajrore të Kombinuara) i asaj kohe, gjenerali (Michael) Short, nxorri një qarkore ku thuhej se, për të shmangur dëmet anësore, në rast se automjetet ushtarake do të ishin të përzierë me automjetet civile, ata nuk duhej të sulmoheshin.”¹² Se kur ishte lëshuar në të vërtetë kjo urdhëresë dhe, pse ajo nuk kish shërbyer për të shmangur tri incidentet e paskëtajshme, mbeten pyetje të rëndësishme që edhe sot lypin përgjigje. Gjithsesi, ndryshimet e raportuara në rregullat e angazhimit të NATO-s, dëshmojnë se, aleanca e njihte faktin që nuk kishte marrë masat e duhura para se të ndërmernte këtë sulm, në mosidentifikimin e pranisë së civilëve dhe në hamendësimin se objektivat e synuar ishin shënjestra të ligjshme ushtarake.

Civilët e shpërngulur në pyjet e Koricës

Më 13 maj, afro një muaj pas incidentit në rrugën Gjakovë-Deçan, rreth tetëdhjetë e shtatë civilë kosovarë të shpërngulur nga shtëpitë e tyre u vranë dhe gjashtëdhjetë u plagosën, pasi një numër bombash u hodhën gjatë natës mbi një kamp refugjatësh në një zonë të pyllëzuar përgjatë rrugës Prizren-Suharekë, pranë fshatit Koricë. Deri më sot ka pasur një sërë raportesh kontradiktorë rreth numrit të të vdekurve, që shkon nga 48 në 87 vetë.¹³ Qeveria jugosllave deklaroi se sulmuesit kishin përdorur mina kasetë dhe *Libri i Bardhë*, i publikuar nga Ministria e Punëve të Jashtme përfshinte fotografi, sipas së cilës, të marra nga vendngjarja, që tregonin mbeturina municioni taktik (TMDs). Zëdhënësit e NATO-s e mohuan prerazi përdorimin e minave kasetë,¹⁴ dhe Human Rights Watch nuk ka qenë në gjendje të konfirmojë, në mënyrë të pavarur, që gjatë këtij sulmi ishin shtënë vërtet në përdorim mina kasetë.

Në një deklaratë zyrtare të datës 15 maj, zëdhënësi i NATO-s, gjeneral-majori Walter Jertz e pranoi autorësinë e sulmit, duke shprehur keqardhjen më të thellë për “viktimat aksidentale në radhët e civilëve.” E megjithatë, ai këmbënguli se, sulmi kishte qenë kundër forcave të ushtrisë jugosllave në terren:

Ai ishte një objektivi i ligjshëm ushtarak. Mëtimet e serbëve për një sulm të ndërmarrë me mina kasetë kundër një objektivi jo ushtarak janë

krejtësisht të gënjeshtërtë. NATO e kish identifikuar Koricën si një kamp ushtarak dhe postkomandë. Pajisje ushtarake, duke përfshirë këtu një transportues trupash të motorizuar dhe më shumë se dhjetë copë bateri artilerie ishin vëzhguar në atë vend. Para se të ndërmerren sulmin, avionët e vëzhgimit kishin pikasur pozicione ushtarake të gërmuara në atë vend. NATO nuk mund të konfirmojë shifrën e viktimave të dhëna nga autoritetet serbe dhe as arsyet e ndodhjes së civilëve në atë vend, në kohën e sulmit.¹⁵

Deklarata e NATO-s do të theksonte dhe më tej faktin se, në atë vend ishin identifikuar pozicione ushtarake dhe se bombat e përdorura përfshinin predha drejtimarrëse me rreze lazer dhe jo bomba të thjeshta gravitacionale:

Fill para nisjes së sulmit, në orën 23.30, me orën lokale, natën e së enjtes, një avion pararojë patrullimi konfirmoi objektivin, kësajsoj aparaturat e sistemit të identifikimit dhe të sulmit të avionit të tij, pasi kishte identifikuar pozitivisht objektivin që ngjasonte me llogore ushtarake, lëshoi dy bomba drejtimarrëse me rreze lazer. Pasi e kreu sulmin, ai sinjalizoi shokun që kishte në krah të sulmonte të njëjtin objektiv, duke vënë kështu në përdorim edhe dy bomba të tjera me lazer. Pas dhjetë minutash afërsisht, një avion i tretë e goditi objektivin me ... gjashtë bomba gravitacionale. Pra, në total, mbi objektivin u hodhën dhjetë bomba.¹⁶

Po atë ditë, zëdhënësi i Pentagonit Kenneth Bacon, në një njoftim për shtypin tha se, incidenti do të rishikohej, por askush të mos mendonte se do të kishte ndryshime madhore në kryerjen e operacioneve ajrore:

Aksidenti në Korica nuk e lëkund kursesi vendosmërinë e NATO-s ... NATO shpreh keqardhjen më të thellë për viktimat në radhët e civilëve ... Ne përpiqemi me të gjitha forcat tona të shmangim viktimat, por rreziku është në natyrën e luftës, ndaj dhe aksidentet nuk mund të shmangen ... ky mision, si çdo mision tjetër, do të rishikohet, kësajsoj piloti dhe komandantët e tij të nxjerrin gjithë mësimet e mundshme prej tij dhe të vazhdojnë në rrugën e nisur. Por unë s'mund t'ju them që do të ketë ndryshime rrënjësore. Ne s'mund të anashkalojmë objektiva të ligjshëm ushtarakë dhe t'i fshijmë nga lista, jo këtë gjë s'do ta bëjmë.¹⁷

Më 16 maj, një refugjat kosovar i pranishëm gjatë sulmit të NATO-s mbi Koricë, i tha Deutsche Welle se, policët jugosllavë i kishin përdorur rreth 600 kosovarë të shpërngulur si mburoja njerëzore para se të fillonte sulmi. “Na u tha se diçka e keqe do ta na ndodhte po të largoheshim nga ai vend,” tha dëshmitari, i intervistuar nga gazetari i shërbimit në shqip të radiostacionit. Ai tha se policët serbë ua kishin hedhur fjalën rreth asaj që kish për të ndodhur. “Tani keni për të parë në lëkurën tuaj se çdo të thotë sulmi i NATO-s,” citoi refugjati njërin prej policëve të kishte thënë. Refugjati tha se kishte shkuar të flinte nën një traktor dhe ishte zgjuar vetëm nga tronditja e një eksplozioni dhe të qarat e ulërimat e grave dhe të fëmijëve. Ai tha se, ai dhe disa të tjerë ia kishin dalë të kaptonin murin dy metrat të lartë që rrethonte vendin dhe ia kishin mbathur në drejtim të fshatit, ndërkohë që paraushtarakët serbë kishin hapur zjarr mbi ta.¹⁸ Në bazë të dëshmimeve që zotërojmë nuk është e mundur të konkludojmë se, policët serbë apo trupat e ushtrisë jugosllave i kishin shtrënguar me forcë civilët të grupoheshin rreth e qark tyre, madje as të nxjerrim motivin e një aksioni të tillë.

Ligjet e luftës shprehimisht e ndalojnë përdorimin e mburojave njerëzore. Neni 28 i Konventës së IV të Gjenevës kushtëzon që “Prania e një personi të mbrojtur nuk mund të përdoret për t’i imunizuar disa pika apo zona nga operacionet ushtarake.” Protokollin I, neni 51⁷, e shtjellon kështu:

Prania ose lëvizjet e popullsisë civile qoftë edhe të individëve të ndryshëm civilë nuk duhet të përdoret për të imunizuar pika të caktuara ose zona nga operacionet ushtarake dhe, sidomos, në përpjekje për të mbrojtur objektiva ushtarakë nga sulmet ose për të mbrojtur, favorizuar apo ndaluar ndërmarrjen e operacioneve ushtarake. Palët në konflikt nuk duhet t’u japin drejtime të caktuara lëvizjeve të popullsisë civile qoftë edhe të individëve të ndryshëm civilë, me synimin për t’i përdorur ata si mburoja për të mbrojtur objektivat ushtarakë nga sulmet apo ndërmarrja e operacioneve ushtarake.

E megjithatë, në nenin 51⁸, protokollin thekson se, të tilla shkelje të ligjeve të luftës nuk e çlirojnë kurrsesi kundërshtarin nga detyrimet për të respektuar imunitetin e civilëve. Një vështrim i ri autoritativ mbi të drejtën ndërkombëtare humanitare pohon: “Në qoftë se njëra palë në

konflikt e thyen këtë rregull, kjo nuk do të thotë se të njëjtën gjë duhet të bëjë edhe pala tjetër në zbatimin e rregullave në një sulm ushtarak ... Kësodore, komanda ushtarake lypset të marrë parasysh faktin që, kolona e refugjatëve është përdorur nga pala kundërshtare si mburojë njerëzore.”¹⁹

Atëherë pyetja që shtrohet për NATO-n është nëse, përcaktimi i objektivit u bë duke e ditur se qindra civilë të shpërngulur ishin të pranishëm në atë zonë pyjore – gjë për të cilën nuk kemi ndonjë dëshmi – dhe, e dyta, a u morën të gjitha masat e nevojshme për të verifikuar që objektivi i caktuar nuk kish gjithë ata civilë të përqëndruar në atë vend. Nga kjo pikëpamje, numri tejet i lartë i civilëve të vrarë, lidhur me atë çka vetë NATO do ta përshkruante si një aksident të vajtueshëm, na jep të kuptojmë se verifikimi nuk ishte kryer siç duhet.

Bombardimi i burgut të Dubravës

Një tjetër rast që kemi të bëjmë me një mashtrim nga ana e autoriteteve jugosllave lidhet me vdekjen e civilëve dhe bombardimin nga ana e NATO-s që shkatërroi kompleksin e madh të burgut të Dubravës, pranë Istogut. Duke iu referuar NATO-s dhe ish të burgosurve të Dubravës të intervistuar nga Human Rights Watch, ushtria jugosllave dhe trupat policore serbe ishin strehuar përbri burgut, i cili vazhdonte të funksiononte me kapacitet të plotë edhe gjatë fushatës ajrore të NATO-s, si vend për shlyerjen e kohës së dënimit për kriminelë ordinerë dhe të burgosur politikë.

Instituti i Riedukimit në Istog, siç quhej zyrtarisht, u godit dy herë nga NATO, duke shkaktuar vdekjen e një numri civilësh midis të burgosurve dhe rojeve të burgut. Në sulmin e parë, të kryer më 19 maj, në orën 1.15 të pasdites, u raportua se humbën jetën tre të burgosur dhe një roje. Sulmi i dytë ndodhi më 21 maj, gjatë të cilit u vranë jo më pak se nëntëmbëdhjetë të burgosur. Një hetim i ndërmarrë nga Human Rights Watch, i bazuar në dëshmitë e dëshmitarëve okularë, u zbulua se, pas sulmit të datës 21 maj, të burgosurit qenë rreshtuar dhe mbi ta qe hapur zjarr nga policët serbë dhe rojet e burgut brenda iu mureve të burgut, për pasojë tetëdhjetë e ca të burgosur mbetën të vrarë. (Për një dokumentacion më të hollësishëm rreth vrasjeve, shih seksionin mbi burgun e Dubravës, në kapitullin mbi komunën e Istogut.)

Fillimisht qeveria jugosllave do të raportonte se, si pasojë e sulmit të datës 21 maj mbi Institutin e Riedukimit të Dubravës, ishin vrarë nëntëmbëdhjetë vetë.²⁰ Ndërsa katër ditë më vonë, shtypi jugosllav, duke referuar agjencisë zyrtare të lajmeve Tanjug, raportonte se, “gjatë bombardimit disa ditore të Institutit të Riedukimit në Istog, rreth 100 të burgosur kishin vdekur, kurse 200 të tjerë ishin plagosur.” Më 27 maj, Tanjug citonte Vlladan Bojiç, një gjykatës të qarkut të Pejës, i cili thoshte se nëntëdhjetë e gjashtë kufoma ishin nxjerrë nga rrënojat. Më 29 maj, qeveria jugosllave do të deklaronte, “Numri i viktimave në Institutin e Riedukimit të Istogut po vjen duke u rritur.”²¹ Më 30 maj, raportonte se, në total numri i të vrarëve arrinte në nëntëdhjetë e tre vetë.²² Në korrik, qeveria jugosllave deklaronte se, bombat e NATO-s kishin vrarë nëntëdhjetë e pesë të burgosur dhe kishin lënduar 196 të tjerë.²³

Teksa NATO e pranoi pa asnjë mëdyshje sulmin ajror mbi Istog dhe i përlligji sulmet në terren si goditje mbi objektiva ushtarakë “në afërsi të burgut,”²⁴ Human Rights Watch ka arritur në përfundimin se, trupat jugosllave ishin po aq përgjegjëse për pjesën më të madhe të vdekjeve që ndodhën fill pas bombardimeve. Sipas dëshmitarëve okularë, më 22 maj, ofiqarët e burgut urdhëruan që rreth 1000 të burgosur të viheshin në rresht në oborrin e burgut. Pas pak minutash, mbi ta u hap zjarr dhe u vërvitën granata nga muret e burgut si dhe kullat e rojeve, duke vrarë jo më pak se shtatëdhjetë vetë. Njëzet e katër orë më pas, rojet e burgut, forcat speciale të policisë, ndoshta edhe paraushtarakë, sulmuan të burgosurit që ishin fshehur në godinat e burgut, bodrume dhe kanalet e ujërave të zeza, duke vrarë edhe dymbëdhjetë persona të tjerë.

Gazetarët që vizituan burgun e Dubravës më 21 maj, menjëherë pas bombardimit të mëngjesit, bënë të ditur se kishin parë ndërmjet dhjetë dhe njëzet trupa.²⁵ Autoritetet serbe e hapën sërish burgun për gazetarët më 24 maj. Duke raportuar për BBC-në, Jacky Roëland tha se, ishte krejtësisht e paqartë se si kishin vdekur viktimat në burg, por ndërkohë, tre ditë pas vizitës së parë të gazetarëve, numri i të vrarëve ishte ngjitur në dyzet e katër. Pamja e trupave të të burgosurve nuk përkonte aspak me pretendimet e qeverisë se, ata kishin vdekur gjatë bombardimeve. Vizitat e gazetarëve në burg, me mbarimin e luftës, do të konfirmonin faktin se të burgosurit ishin ekzekutuar pas bombardimeve.²⁶

Duke marrë parasysh numrin e viktimave civile gjatë dy sulmeve të kryera mbi burgun e Dubravës, duket sheshit se NATO nuk kishte marrë

masat e duhura të kujdesit në ekzekutimin e goditjeve ajrore mbi objektivat ushtarake aty pranë, ndaj dhe për pasojë, lypset të mbajë përgjegjësi për vdekjen e civilëve që ndodhi si rezultat i drejtpërdrejtë i sulmeve të kryera. Por, nga ana tjetër, forcat jugosllave mbajnë përgjegjësi të plotë për vdekjen e tetëdhjetë e gjashtë nga nëntëdhjetë e pesë viktimat e pranuara nga autoritetet jugosllave në burgun e Dubravës, sepse të gjithë këta ishin të burgosur që u ekzekutuan pa gjyq, pasi ishin kryer sulmet ajrore të NATO-s.

Përdorimi nga NATO i minave kasetë

Një nga çështjet që ka ngjallur interesin e opinionit publik rreth Operacionit të Forcave Aleate është përdorimi nga ana e NATO-s i minave kasetë. Prej përdorimit të minave kasetë nga Shtetet e Bashkuara dhe Britania e Madhe, njihen shtatë incidentë tashmë të konfirmuar, si dhe pesë të dyshuar, që kanë shkaktuar vdekjen e civilëve. Marrë sëbashku, në të gjithë territorin e Jugosllavisë, nëntëdhjetë nga 150 civilë, vdiqën nga minat kasetë të NATO-s.

Incidenti më i rëndë që shkaktoi vdekjen e një numri civilësh, nga përdorimi i minave kasetë, ndodhi më 7 maj, në Nish, Serbi. Sulmi i mesditës mbi aerodromin e Nishit, i cili ndodhet brenda zonës urbane, shkaktoi vrasjen e katërmëdhjetë civilëve dhe plagosjen e njëzet e tetë të tjerëve. NATO, nga ana e saj, e konfirmoi sulmin e ndërmarrë mbi aerodromin e Nishit,²⁷ ndërsa më 8 maj, Sekretari i Përgjithshëm i NATO-s, Solana, e pranoi përgjegjësinë e NATO-s për sulmin e kryer, duke deklaruar se, “NATO e ka pranuar se dëmi i shkaktuar në treg dhe klinikë është shkaktuar nga një predhë e NATO-s, që nuk ra mbi objektiv.”²⁸ Sipas burimeve nga komanda e Forcave Ajrore të Shteteve të Bashkuara, një CBU-87, në bordin e të cilit gjendeshin mina kasetë, nuk arriti t’i lëshonte bombat mbi aerodrom, por i lëshoi ato menjëherë pasi u çlirua nga sulmi i një avioni armik, duke e projektuar municionin nga një distancë e madhe mbi qytet.²⁹

Pas incidentit të Nishit, Shtëpia e Bardhë, pa shumë bujë e zhurmë, i dërgoi një urdhëresë Pentagonit, ku i kërkohej të ndalohej përdorimi i minave kasetë (të paktën nga forcat e Shteteve të Bashkuara).³⁰ Human Rights Watch e konsideron këtë vendim të drejtë, por duke pasur parasysh rrezikun, ka shprehur shqetësimin e vet se, minat kasetë janë përdorur

më së shumti gjatë sulmeve mbi objektiva që gjendeshin në qytete. Ndalimi në mes të majit i përdorimit të mëtejshëm të minave kasetë, ndërkohë që lufta vazhdonte, pati një impakt të qartë në uljen e nivelit të vdekjeve në radhët e civilëve; edhe pse bombardimet me predha jo drejtimarrëse (në rast të kundërt do të hynin në përdorim minat kasetë), erdhën duke u intensifikuar nga fundi i muajit. E megjithatë, forcat ajrore britanike vijuan të hidhnin mina kasetë (kronologjia zyrtare na flet për përdorimin e tyre të paktën në këto data, 17 maj, 31 maj, 3 qershor dhe 4 qershor),³¹ gjë që dëshmon për nevojën e hartimit të normave ndërkombëtare dhe jo thjesht kombëtare, që do të rregullojnë përdorimin e minave kasetë.

ABUZIMET PAS 12 QERSHORIT 1999

HYRJJE

Miratimi i Rezolutës 1244 të Këshillit të Sigurimit, më 10 qershor 1999, dhe arritja e Marrëveshjes Ushtarako-Teknike midis NATO-s dhe qeverive të Serbisë e Republikës Federale të Jugosllavisë, i dha fund si bombardimeve të NATO-s ashtu edhe dëbimeve në masë e vrasjeve nga ana e forcave serbe dhe jugosllave të sigurimit. Në përputhje me termat e marrëveshjes, forcat paqeruajtëse nën drejtimin e NATO-s (KFOR) hynë në provincë më 12 qershor, teksa Ushtria Jugosllave si dhe trupat e policisë (dhe paraushtarakët) serbë, nisën tërheqjen në disa faza, gjë që u pasua nga ndërprerja e goditjeve ajrore të NATO-s. Më 20 qershor, forcat serbe dhe ato jugosllave të sigurimit kishin kryer tërheqjen e plotë, duke e lënë Kosovën nën kontrollin e NATO-s.

Largimi i forcave serbe dhe atyre jugosllave të sigurimit i dha fund persekutimit sistematik dhe gjithnjë e më të përgjakshëm të shqiptarëve të Kosovës, për shumë se një dekadë. E megjithatë nuk i dha fund dhunës apo shkeljeve të rënda të drejtave të njeriut në Kosovë. Pakicat serbe dhe rrome të provincës - të cilët kundrohen kolektivisht nga shqiptarët etnikë si bashkëfajtorë aktivë në mizoritë e kryera nga forcat qeveritare - u shndërruan menjëherë në shënjestër të hakmarrjes. Ndërkohë që mijëra prej tyre tashmë ishin larguar bashkë me forcat qeveritare. Ata që mbetën u shtrënguan ta braktisnin provincën ose të përqëndroheshin në enklava, pas zjarrvëniesh sistematike e të gjithanshme të shtëpive të serbëve e të romëve, rrahjeve, burgosjeve dhe vrasjeve. Në korrik të vitit 2001, numri i serbëve dhe romëve

Grua e moshuar serbe në pritje për të lenë Prizrenin në përbërje të një karvani civilësh serbë të shpërngulur më 14 qershor 1999.

© JOANNE MARINER / HUMAN RIGHTS WATCH

kosovarë të zhdukur pa lënë gjurmë, kapte shifrën e 1000 vetëve.¹

Shumë shpejt dhuna do të shtrihej dhe pjesë e saj do të bëheshin sulmet edhe kundër pakicave të tjera, duke përfshirë këtu sidomos myslimanët që flisnin sllavisht dhe më pak shqiptarët, kroatët dhe turqit etnikë. Objekt i sulmeve do të bëheshin edhe shqiptarët tok me familjet e tyre, që kundroheshin si kolaboracionistë të qeverisë serbe dhe asaj jugosllave. Në të njëjtën kohë, dhuna politike ndërmjet partive politike shqiptare, si dhe fraksioneve e rivaliteteve midis ish-oficerëve të Ushtrisë për Çlirimin e Kosovës (ngandonjëherë të lidhura me probleme ekonomike dhe afera korruptive), shpunë në vrasjen e disa personaliteteve, gjë që do të vijonte dhe pas zgjedhjeve bashkiake më 28 tetor 2000.

SULMET MBI MINORITETET

Fill pas mbërritjes së trupave të KFOR-it në Kosovë, UÇK-ja dhe civilët shqiptarë ndërmorrën një fushatë të gjerë djegiesh dhe plaçkitjesh të shtëpive që iu përkisnin serbëve, romëve e pakicave të tjera, duke shkatërruar në të njëjtën kohë një numër të madh kishash ortodokse dhe manastiresh. Njerëzit që i ndërmorrën këto sulme do t'i kombinonin shkatërrimet me vrasje, abuzime dhe frikësime, përmes të cilave synonin t'i shtrëngonin pjesëtarët e pakicave të linin shtëpitë dhe bashkësitë, proces ky që vijon edhe sot e kësaj dite. Pjesëtarë të pakicave etnike në Kosovë janë mbajtur peng, rrahur e ngandonjëherë edhe torturuar, ndërkohë që 1000 serbë e romë janë zhdukur dhe nuk dihet gjë për fatin e tyre, të cilët janë rrëmbyer fill pas mbarimit të konfliktit. Të moshuarit e të pamundurit që kanë mbetur nëpër shtëpia, gjithnjë e më shpesh kanë përballuar barrën e kësaj dhune dhe fushatës së kërcënimeve që e ka shoqëruar atë, ndërkohë që sot, shumë prej tyre jetojnë virtualisht si të burgosur brenda mureve të shtëpive të tyre. Rrjedhojat demografike kanë qenë të mëdhaja: Jo më pak se 150.000 pjesëtarë të minoriteteve në Kosovë janë larguar nga provinca në drejtim të Serbisë dhe Malit të Zi, pjesa më e madhe e tyre brenda gjashtë javëve të para pas hyrjes së trupave të KFOR-it.² Përveç largimit të popullsisë jo shqiptare

Pjesëtarë të pakicave etnike në Kosovë janë mbajtur peng, rrahur e ngandonjëherë edhe torturuar, ndërkohë që 1000 serbë e romë janë zhdukur.

nga provinca, ka pasur raste të konsiderueshme zhvendosjesh brenda për brenda Kosovës, ku një numër i madh serbësh, por nga pakica të tjera, janë përqëndruar në enklava, si ajo në veri të Mitrovicës apo në Fushë Kosovë.

Edhe pse dëshira për hakmarrje e shpagim mund të shërbejë deri diku për të shpjeguar dhunën, sidomos në rastet e djegies së shtëpive dhe

Një pjesë e madhe e dhunës së ushtruar është e motivuar politikisht; fjala vjen, zhvendosja nga Kosova e banorëve jo shqiptarë etnikë.

plaçkitjes së pronës, gjithsesi, hulumtuesit e Human Rights Watch mendojnë se një pjesë e madhe e dhunës së ushtruar është e motivuar politikisht; fjala vjen, zhvendosja nga Kosova e banorëve jo shqiptarë etnikë me synimin për të përligjur më mirë një shtet të pavarur. Gjithashtu

ekzistojnë dëshmi të qarta se, disa prej njërive të UÇK-së janë përgjegjëse për dhunën e ushtruar kundër minoriteteve, duke nisur nga vera e vitit 1999 e për të vijuar gjatë gjithë 2000 dhe në fillim të 2001. Gjithsesi, lypset thënë se Human Rights Watch nuk ka ndonjë dëshmi se për këtë ekziston një politikë e bashkërenduar midis drejtuesve politikë dhe atyre ushtarakë të ish-UÇK-së, të cilët, nga ana tjetër, i kanë dënuar sulmet kundër pakicave etnike në një sërë deklaratash publike.³

Vullneti i pothuaj të gjithë shqiptarëve kosovarë për ta kyçur gojën kundrejt këtyre sulmeve, qoftë nga frika qoftë nga fakti se ata besojnë në fajësinë kolektive të serbëve e të romëve, ka krijuar një mjedis që e toleron dhunën kundër minoriteteve. Intervistat e Human Rights Watch me shqiptarë kosovarë nga i gjithë spektri i shoqërisë, na sugjerojnë se ekziston një frymë mbizotëruese e pikëpamjes se, mizoritë e kryera gjatë kohës së luftës do të thotë se, sot serbët nuk kanë të drejtë të qëndrojnë në Kosovë dhe të gëzojnë pronat e pasuritë e tyre, pavarësisht nëse kanë qenë apo jo të angazhuar në krime. Nga ana tjetër, shumë nga të intervistuarit do të shprehnin, privatisht, mospajtimin e tyre me dhunën e ushtruar kundër minoriteteve.

Nuk ka ndonjë shifër për numrin e shtëpive të shkatërruara në periudhën e pasluftës, që iu përkasin pjesëtarëve të pakicave etnike, por hulumtuesit e Human Rights Watch gjatë vizitave të tyre në verë të vitit 1999, në ish-bashkësitë e përziera në të gjithë territorin e Kosovës, vunë re gjithandej shtëpi të djegura e të palçkitura. Qysh nga qershori i vitit 1999, shtatëdhjetë e gjashtë kisha, manastire dhe vende të shenjta që i përkasin besimit ortodoks janë dëmtuar ose shkatërruar, sipas të dhënave

të ofruara nga Kisha Ortodokse Serbe në Kosovë.⁴ Hulumtuesit e Human Rights Watch vizituan një pjesë të objekteve të kultit.

Pas shumë vrasjeve dhe rrëbimeve që kanë ndodhur në provincë, që nga qershori i vitit 1999, ka të ngjarë të qëndrojnë më fort synimi i dëbimit nga Kosova të popullsisë serbe e rrome sesa ai i hakmarrjes. Në një numër të madh rastesh, janë bërë përpjekje të drejtpërdrejta dhe sistematike për t'i shtrënguar serbët e romët të largohen nga shtëpitë e tyre.⁵ Për shembull, Human Rights Watch ka dokumentuar një sërë abuzimesh të ushtruara kundrejt grash të moshuara serbe në ish-bashkësitë e përziera të komunave të Prizrenit e Gjilanit dhe ka marrë të dhëna për përpjekjet e shumta që janë bërë për t'i përzënë serbët nga shtëpitë e tyre në Prishtinë e Lipjan. Rromë janë nxjerrë nga shtëpitë në Prishtinë e gjetkë përmes kërcënimeve dhe abuzimesh të tjera.

Granatimet dhe sulmet me raketa ndaj shtëpive të pjesëtarëve të minoriteteve janë një tjetër metodë për t'i "bindur" banorët që të largohen. Sulme të kësaj natyre janë raportuar në komunat e Lipjanit, Vitisë, Gjilanit, Obiliqit, Rahovecit, Fushë Kosovës, Pejës, Prizrenit dhe Vushtrisë. Sulme

Fëmijë serb duke u larguar nga Prizreni tok me familjet e tyre më 14 qershor 1999. Pjesa më e madhe e popullsisë serbe të komunave të Prizrenit, Prishtinës, Pejës, Ferizajit dhe Istogut i braktisën shtëpitë e tyre me mbarimin e luftës për shkak të sulmeve bakmarrëse.

kundër rromëve janë regjistruar në komunat e Shtimjes, Prishtinës dhe Pejës. Shtëpitë e Goranëve, një tjetër etnik grup sllavësh myslimanë, kanë qenë objekt sulmesh me granata në komunën e Gorës, ndërkohë që edhe sllavë myslimanë të tjerë, si boshnjakët, janë bërë objekt sulmesh me granata në Prizren, Pejë dhe Istog. Në Prishtinë, familje serbësh dhe rromësh kanë marrë telefonata kërcënuese, si dhe janë vizituar nga civilë të armatosur, por edhe persona me uniformën e UÇK-së, gjatë të cilave, atyre iu është kërkuar shkoqur e qartë të largohen. Sulmi me dy granata në një treg të Fushë Kosovës, plot e përplot me civilë serbë, në shtator të vitit 1999, gjatë të cilit u vranë dy vetë si dhe u plagosën dyzet e shtatë, lypset parë në të njëjtin kontekst. Madje edhe ata që zgjedhin rrugën e largimit nuk se janë të imunizuar prej dhunës; në tetor 1999, një karvan prej 150 serbësh që po largohej nga Kosova, i shoqëruar nga trupat e KFOR-it, u sulmua në Pejë. Makinat u goditën me gurë, ndërsa udhëtarët e tyre u nxorën me përdhunë dhe u rrahën, para se automjeteve t'u vihej flaka. Jo më pak se pesëmbëdhjetë serbë mbetën të plagosur gjatë sulmit.

Sipas një sondazhi të kryer nga UNHCR, më shumë se 150.000 vetë nga 210.000 gjithsejt të shpërngulur nga Kosova për në Serbi dhe Mal të Zi, janë larguar pas 12 qershorit.⁶ Përafërsisht 143.000 persona nga 210.000 të shpërngulurit nga Kosova për në Serbi dhe Mal të Zi janë serbë, ndërsa rreth 25.000 janë rromë. Disa mijëra serbë dhe rromë hynë në Maqedoni në të njëjtën kohë, teksa një numër i panjohur u largua në drejtim të vendeve të treta. Veç kësaj, siç është përmendur, ka pasur zhvendosje të konsiderueshme popullore që iu përkisnin minoriteteve të tjera, brenda për brenda Kosovës, në enklava monoetnike (të cilat nganndonjëherë përbënin një ndërtesë të vetme) përgjithësisht nën mbrojtjen e KFOR-it. Një numër i konsiderueshëm njerëzish nga pakicat e tjera, që s'kishin pasur të bënin me krimet e kryera kundër shqiptarëve, siç qenë Goranët, sllavë myslimanët dhe kroatët janë shpërngulur nga shtëpitë e tyre, të shtrënguar prej kanosjeve, abuzimeve madje edhe sulmeve të dhunshme. Shpjegimi sepse të gjithë këta që nuk qenë përfshirë në sulmet kundër shqiptarëve u bënë objekt i sulmeve të tyre është kompleks: një shpjegim mund të jetë se, duke qenë sllavisht folës, pjesëtarët e këtyre pakicave janë shoqëruar me Jugosllavinë në përgjithësi dhe Serbinë në veçanti. Për më tepër, të gjithë këto minoritete mund të jenë konceptuar në bazë të asaj që kanë pasë gëzuar një status të privilegjuar në Kosovë, sidomos pas dhunës së ushtruar kundër shqiptarëve nga viti 1990 e këndej.

Pjesa më e madhe e popullsisë serbe në komunat e Prishtinës, Pejës, Prizrenit, Ferizajt dhe Istogut i kanë braktisur shtëpitë e tyre, ashtu siç kanë vepruar edhe ata që banonin në qytetin e Gjilanit. Duke iu referuar një raporti të vitit 2000 të ndëragjencisë së Task Force-s ad hoc mbi minoritetet, vetëm 700 deri më 800 serbë kanë mbetur në Prishtinë, krahasuar me rreth 20.000 që qenë në vitin 1998.⁷ Task Force do të raportonte gjithashtu se, në qytetin e Prizrenit kanë mbetur vetëm 120 serbë dhe njëzet e tre gjithsejt në qytetin e Ferizajt. Serbët e zhvendosur brenda për brenda Kosovës janë përqëndruar kryesisht në ato qytete apo fshatra që në rrjedhë të kohërave janë banuar në shumicë dërrmuese nga vetë serbët dhe që shpejt e shpejt u vunë nën mbrojtjen e KFOR-it. Këtu përfshihen Fushë Kosova, Babimoçi, Plemetina, Shtërpëca, Graçanica (në komunën e Prishtinës), Hoça e Madhe (në komunën e Rahovecit), Dobrotina dhe kudo gjetkë në komunën e Lipjanit (ku popullsia serbe kap shifrën e 9500 vetëve), komuna e Gjilanit (sipas vlerësimeve banohet nga 12.500 serbë), pjesa veriore e Mitrovicës, si dhe pjesa veriore e komunave të Leposaviqit dhe Zubin Potokut.⁸ Veç kësaj, sipas UNHCR-së, nga 6000 refugjatë serbë të ardhur nga Kroacia e të vendosur në Kosovë, mbeten capak qindra, pasi të dy qendrat e grumbullimit të tyre u dogjën.

Siç është përmendur edhe më sipër, romët e zhvendosur nga Kosova për në Serbi e Mal të Zi, janë jo më pak se 25.000 vetë, pa llogaritur këtu disa mijëra që gjenden në kampet e Maqedonisë. Gjithashtu edhe përbrenda Kosovës ka pasur zhvendosje të konsiderueshme, ndërsa numri i popullsisë së mbetur është i panjohur.⁹ Qendra Europiane për të Drejtat e Rromëve (ERRC), një organizatë me qendër në Budapest, raportonte në korrik të vitit 1999 se, nga gjithë bashkësitë e rromëve që ajo kishte vizituar, asnjëra nuk kishte as gjysmën e popullsisë që kish pasur në periudhën e para konfliktit. Në shkurt të vitit 2000, vlerësimet e bëra nga Task Force ad hoc për Minoritetet, dëftonin se në qytetin e Prishtinës numri i rromëve të mbetur ishte diçka ndërmjet 115 deri më 140 vetë. Ndërsa raporti i hartuar nga po kjo Task Force, në nëntor 1999, e vlerësonte asokohe numrin e rromëve në komunën e Prishtinës nga 300 deri në 600 vetë.¹⁰ Në fillim të vitit 2000, gjendja e popullsisë rrome në zona të ndryshme paraqitej kështu: Fushë Kosovë (ndërmjet 1700 deri në 2800 vetë), Obiliq (rreth 1200 vetë), Lipjan (rreth 1500 vetë), Ferizaj (4200 vetë), dhe Prizren (4-5000 vetë).¹¹

Dhuna e ushtruar kundër rromëve ashkali shqipfolës, vijoi edhe pas zgjedhjeve bashkiake të 28 tetorit 2000. Më 8 nëntor, katër burra ashkali u

ekzekutuan nga mësymës të panjohur, në rrethinat e fshatit Dashevc, pranë Skënderajt. Ashkalitë, që jetonin në çadra, sapo ishin kthyer në shtëpitë e tyre, me ndihmën e UNHCR-së.¹² Në përgjigje të vrasjeve, kreu UNMIK-ut Bernard Kouchner u shpreh “Diku në Kosovë, ekstremistët duan të minojnë procesin e kthimit të njerëzve përsëmbëri në shtëpitë e tyre.”¹³

Edhe pjesëtarë të minoriteteve të tjera janë gjithashtu zhvendosur brenda për brenda Kosovës ose e kanë braktisur provincën një herë e mirë. Në nëntor të vitit 1999, 293 kroatë etnikë u evakuan nga Kosova për në Zagreb, pasi ata qenë ankuar për abuzimet e kryera kundër tyre, zjarrvënie dhe faktin që, nuk lejoheshin të flisnin gjuhën kroatisht.¹⁴ Popullsia e kroatëve etnikë në Janjevo ishte vendosur nën mbrojtjen e rreptë të KFOR-it dhe në këtë pikë gjendja dukej e qëndrueshme. Gjithsesi, fill pas heqjes së rojeve të përhershme të KFOR-it, në mars 2000, sulmet kundër bashkësive kroate dhe rrome u intensifikuan dhe, do të pakësoheshin vetëm pas rivendosjes së trupave mbrojtëse të KFOR-it.

Popullsia sllave myslimane e Kosovës (shpesh të cilësuar si Boshnjakë) është gjithashtu larguar nga Prishtina, në një masë të konsiderueshme, kryesisht në drejtim të Bosnjës. Nga 3500 deri më 4000 që përlllogaritej para luftës, tashmë kanë mbetur rreth 1600 deri më 1800 vetë.¹⁵ Popullsia sllavo myslimane e Prizrenit (të cilët e quajnë veten Torbesh), që sipas përlllogaritjeve shkon nga 23.000 deri më 25.000 vetë, i është nënshtruar një trysnie të fortë për t'u larguar, duke përfshirë këtu sulmet me granata, vrasjen e një familjeje të përbërë nga katër vetë në janar dhe atë të një burri në shkurt, si rrjedhojë e së cilës, një pjesë e tyre do të largohet.¹⁶ Popullsia sllavo myslimane në Pejë ngjan pak a shumë e sigurt, e megjithatë pjesëtarë të ndryshëm të kësaj bashkësie i janë nënshtruar sulmeve të ndryshme: në prill, një grup i përbërë nga pesëmbëdhjetë shqiptarë sulmoi dhe rrahu një grua boshnjake shtatëdhjetë vjeçare. (Sipas të gjitha gjasave, gruaja ishte marrë gabimisht për serbe.) Sulme janë ndërmarrë edhe mbi shtëpitë e etnisë Gorani, të cilët dallohen nga sllavo myslimanët boshnjakë.

Që në fillim të qershorit 1999, grupe të armatosura shqiptarësh etnikë, përgjithësisht të pidentifikuar, kanë kryer rrëmbime serbësh e romësh, në të gjithë territorin e Kosovës. Në disa raste, ata i kanë mbajtur të burgosur personat e rrëmbyer dhe pasi i kanë marrë në pyetje e rrahur, më pas i kanë liruuar. E megjithatë, sipas Komitetit Ndërkombëtar të Kryqit të Kruq (ICRC), deri në prill të vitit 2001, për afro 500 nga personat e rrëmbyer nuk kishte asnjë të dhënë.¹⁷

Sipas Ranko Gjinoviç, president i Shoqatës së Familjeve të Personave të Zhdukur e të Rrëmbyer në Kosovë e Metohi, nga janari i vitit 1998 deri në nëntor 2000, rreth 1230 persona jo shqiptarë rezultonin të zhdukur. Njëzet përqind e këtyre personave ishin zhdukur para ndërhyrjes së NATO-s, 5 përqind gjatë fushatës ajrore, dhe 75 përqind pas hyrjes së NATO-s në Kosovë, do të shprehej Gjinoviç.¹⁸ Lypset thënë se kjo shifër mund të jetë ca e tepruar, duke pasur parasysh se disa prej emrave në listën e shoqatës janë shënuar nga dy herë, si dhe një pjesë e atyre që deklaroheshin të zhdukur ishin të burgosur dhe më pas janë liruar.

Në maj të vitit 2000, ICRC publikoi një libër me listën e emrave të personave të zhdukur në Kosovë, të regjistruar deri më atë kohë. Sipas ICRC-së, 450 persona ishin zhdukur nga 10 qershori i vitit 1999 deri më 31 mars 2000. Human Rights Watch pasi e pa listën e ICRC-së, vuri re që, sipas emrave, të paktën 309 prej tyre ishin pjesëtarë të pakicave (jo shqiptarë).¹⁹ Kjo listë ishte e përafërt me shifrat e dhëna nga Qendra Ligjore Humanitare, e cila kishte regjistruar 318 persona të zhdukur, jo të etnisë shqiptare, nga 24 marsi deri më 10 gusht 1999.²⁰ Numri në total i të zhdukurve të dhënë nga ICRC-ja për periudhën deri në prill të vitit 2001 ishte 3525 vetë, por kurrfarë dëshmie tjetër për dhunën etnike.²¹

Përdhunimi i grave nga pakicat e tjera etnike është raportuar qysh nga qershori i vitit 1999. Në mënyrë të veçantë objekt i kësaj dhune kanë qenë gratë rome. Qendra Europiane për të Drejtat e Rromëve ka regjistruar tri raste përdhunimi të grave rome të kryer nga persona me uniformën e UÇK-së. Kjo qendër kishte intervistuar një dëshmitar okular, i cili kishte dëshmuar se motra dhe gruaja e tij ishin përdhunuar nga katër vetë me uniformën e UÇK-së, në qytetin e Gjakovës, më 29 qershor 1999. Ata kishin intervistuar edhe të afërmen e një gruaje nga Mitrovica, që ishte përdhunuar më 20 qershor 1999, nga gjashtë persona me uniformën e UÇK-së.²²

Më 26 qershor 1999, KFOR-i regjistroi denoncimin e një mesogruaje serbe nga Gjilani, që ishte përdhunuar nga dy shqiptarë kosovarë.²³ Dy gra shqiptare do të dëshmonin se i kishin parë të dy burrat kur kishin hyrë në apartamentin e gruas. OSBE-ja do të regjistronte rastin e përdhunimit të një gruaje rome, në qytetin e Prizrenit, në tetor 1999, nga një grup burrash shqiptarë.²⁴ Njëri nga fajtorët, që u arrestua më pas nga KFOR-i, dyshohej për përdhunimin edhe të një romeje tjetër, po në atë zonë. Raporti i muajit shkurt i Task Force mbi Minoritetet, kishte dokumentuar përdhunimin e një gruaje shtatzanë ashkali, në qytetin e

Ferizajt, në nëntor 1999, si dhe përdhunimin apo tentativat për përdhunim të një numri grash rome në rajonin e Gjakovës, po atë muaj.

Sipas statistikave të KFOR-it, për afro pesë muaj, duke nisur nga mbërritja e KFOR-it më 12 qershor dhe deri në fillim të nëntorit 1999, në Kosovë kishin ndodhur 379 vrasje, prej të cilave 135 ishin serbë. Për personat nga pakicat e tjera etnike nuk ka të dhëna të veçanta, por gjithsesi shifrat e dhëna nxjerrin në pah, si mungesën e ligjit në Kosovën e pas luftës, ashtu edhe dhunën ndërmjet shqiptarëve dhe paraushtarakëve e civilëve serbë që vijoi përgjatë gjithë verës, sidomos në Kamenicë, Mitrovicë dhe disa zona të tjera. Nga 30 janari deri më 27 maj 2000, KFOR-i do të raportonte nëntëdhjetë e pesë vrasje në Kosovë.²⁶ Njëzet e gjashtë nga viktimat ishin serbë, shtatë romë, dy sllavo myslimanë, pesëdhjetë e dy shqiptarë, ndërsa etniciteti i tetë prej viktimave të tjera mbetet i panjohur. Ndonëse statistikat shënojnë një rënie në numrin e vrasjeve, ajo çka ia vlen të theksohet është fakti se, vrasjet (tok me një sërë krimesh të tjera të rënda si mësymjet, zjarrvëniet dhe rrëmbimet) vijojnë të godasin në mënyrë disproporcionale pakicat etnike, të cilat, sot e kësaj dite, përbëjnë më pak se 10 përqind të popullsisë së Kosovës.²⁷

Disa prej akteve më të rënda të dhunës kundër pakicave etnike kanë ndodhur në qytetin e ndarë të Mitrovicës dhe rreth e qark tij, i cili ka qenë gjithashtu skena e disa prej shpërnguljeve më masive të popullsisë, brenda për brenda Kosovës. Në vijim të shpërnguljes së rreth 8000 shqiptarëve gjatë kohës së luftës nga pjesa në veri të lumit Ibar (sot e banuar në shumicë mbizotëruese nga serbët), më shumë se 2000 serbë do të shpërnguleshin nga pjesa jugore e lumit (sot e banuar në shumicë mbizotëruese nga shqiptarët). Po kështu 8000 deri 10.000 romë janë shtrënguar të largohen nga zona në jug të lumit. Pavarësisht nga përpjekjet gjithsesi të vonuara të KFOR-it dhe policisë së O.K.B.-së për të siguruar rendin e qetësinë në qytet, abuzimet, kërcënimet dhe incidentet e tjera e kanë pakësuar numrin e pakicave etnike në të dy krahët e lumit Ibar.

Praktikisht qyteti është i ndarë, ku të bie në sy një prani e madhe paqeruajtësish të KFOR-it, të ngarkuar me detyrën për t'i mbajtur larg njëra-tjetrës bashkësitë etnike, si dhe të mbrojtje xhepat e ishulluar të serbëve e romëve në pjesën jugore të qytetit dhe të shqiptarëve, sllavo myslimanëve e turqve në pjesën veriore (pjesa më e madhe e tyre janë përqëndruar në lagjen e ashtuquajtur të "boshnjakëve"). Aktet më të rënda të dhunës në Mitrovicë do të shpërthenin pas sulmit me raketa, më 2 shkurt 2000, kundër një autobuzi të UNHCR-së, të shoqëruar nga trupat

e KFOR-it, që udhëtonte nga enklava serbe e Banjës për në Mitrovicë. Si rrjedhojë e sulmit do të humbisnin jetën dy serbë të moshuar e do të mbesnin të plagosur tre të tjerë, ndërkohë që do të ndizte fitilin e dhunës në pjesën veriore të qytetit, prej së cilës do të mbeteshin të vrarë tetë persona nga pakica jo serbe, ndërsa më shumë se 1700 shqiptarë, sllavo myslimanë dhe turq do të largoheshin për në pjesën jugore të qytetit. Pas këtij sulmi, për afro dy muaj linja e autobuzëve të UNHCR-së që ndërlidhte enklavat e pakicave etnike nuk do të funksiononte.

Pas ngjarjeve të pranverës së vitit 2000, pakicat etnike mbetën një shënjestër e dhunës ndëretnike të ushtruar me vrazhdësi, e cila synonte t'i shtrëngonte ata të braktisnin Kosovën. Raporti i majit i Task Force ad hoc për Minoritetet përshkruante se, "serbja e fundit e mbetur në Klobukar (një fshat në komunën e Novo Bërdos) ishte goditur me thikë në gjoks, më 14 shkurt, teksa trupi i saj u zbulua vetëm një ditë më pas, mes rrënojave të shtëpisë së djegur."²⁸ Më 26 shkurt, Josip Vashiq, një doktor i njohur dhe anëtar i Këshillit Kombëtar Serb ishte qëlluar për vdekje në një nga rrugët e Gjilanit.²⁹ Më 11 mars, teksa punonte tokenë në fshatin Bërnica e Poshtme, në afërsi të Prishtinës, një serb njëzet e nëntë vjeçar ishte qëlluar për vdekje. Më 27 mars, një rom i seksit mashkull ishte gjetur i mbytur me litar në Istog. Më 28 mars, një serbe e moshuar ishte rrahur në shtëpinë e saj në Prizren. Si pasojë plagëve të marra, gruaja do të vdiste më pas në spital. Më 3 prill 2000, Metodije Halauska, një plak tetëdhjetë e gjashtë vjeçar, me origjinë çeke, u rrëmbye nga shtëpia e tij në Prishtinë, u rrah për vdekje dhe më pas u qëllua me pistoletë nga pas kokës. Më 8 prill, trupi i paidentifikuar i një gruaje të moshuar, u gjet në gërmadhat e një shtëpie serbe të djegur në Pejë.³⁰ Po atë ditë, dy adoleshentë romë, njëri shtatëmbëdhjetë dhe tjetri tetëmbëdhjetë, si dhe një grua dyzet e tetë vjeçare e po kësaj etnie, u gjetën të vrarë në Pejë. Më 9 prill, një serb u ekzekutua në një restorant në qytetin e Gjilanit. Po atë javë u vranë edhe tri serbë të tjerë.

Javët para dhe pas përvjetorit të parë të hyrjes së NATO-s në Kosovë do të ishin veçanërisht të përgjakura. Sulmet me granata, mina këmbësorësh dhe të shtëna "të orientuara" kundër serbëve, do të shënonin njëmbëdhjetë të vrarë dhe mëse një dyzinë të plagosurish. Më 22 maj, një fermer serb shtatëdhjetë vjeçar do të qëlluhej për vdekje në fshatin Gojbuje (komuna e Vushtrisë).³¹ Dy ditë më pas, një serb pesëdhjetë vjeç do të vritej në qytetin e Vitisë. Më 28 maj, dy burra dhe djalë katër vjeç do të vriteshin, ndërsa dy burra të tjerë do të plagoseshin nga të shtëna me armë në Černicë (komuna e Gjilanit).³² Më 31 maj, nga të shtënat në Babimoç, një serb do të vritej,

ndërsa një tjetër do të mbetet i plagosur. Më 1 qershor, një grup serbësh nga fshati Kllokot (komuna e Gjilanit) që ktheheshin nga një varrim, u ndodhën nën zjarrin e shqiptarëve etnikë, për pasojë një grua u vra ndërsa tre burra u plagosën.³³ Më 2 qershor, dy serbë duke udhëtuar me makinë në një rrugë që lidh dy fshatra të banuara nga serbë, mbetën të vrarë kur makina e tyre hasi në një minë. Një grua dhe dy fëmijë që gjendeshin në të njëjtën makinë u plagosën. Para pak kohësh, rruga kish qenë pastruar nga minat.³⁴ Më 6 qershor, një sulm me granata në një enklavë serbe në Graçanicë do të shkaktonte pesë të plagosur.³⁵ Më 15 qershor, dy serbë mbetën të vrarë dhe një tjetër u plagos pasi automjeti i tyre hasi në një minë pranë fshatit Lepinë (komuna e Lipjanit). Zëdhënësi i KFOR-it e përshkroi këtë ngjarje si “një sulm të qëllimtë e të planifikuar me kujdes.”³⁶

Edhe të qenurit në shërbim të ndonjë organizate ndërkombëtare do të rezultonte i pamjaftueshëm për pjesëtarët e pakicave etnikë për të qenë i imunizuar nga dhuna. Në tetor 1999, një zyrtar i O.K.B.-së nga Bullgaria u qëllua për vdekje në një nga rrugët kryesore të Prishtinës; siç do të raportohet më vonë, ishte marrë gabimisht për serb. Po atë muaj, në apartamentin e një përkthyesje serbe në Prishtinë që punonte për O.K.B.-në, do të hidhej një granatë, që do ta plagoste lehtazi. Edhe më parë, për shkak të kërcënimeve, ajo kishte qenë shpesh e shtërnguar të ndërronte banesë. Më 15 maj, trupi i njëzet e pesë vjeçarit Petar Topoljski, përkthyes serb i UNMIK-ut, u gjend në fshatin Rimanishtë, jo larg Prishtinës.³⁷ Topoljski kishte rreth një javë që nuk ishte dukur në punë, pasi emri, fotografia dhe adresa e tij ishin publikuar në të përditshmen kosovare “Dita”, bashkë me akuzën se ai ishte paraushtarak serb dhe se kish marrë pjesë në dëbimet në masë të shqiptarëve nga provinca. (Kjo gazetë u mbyll përkohësisht nga UNMIK-u për tetë ditë, pasi botuesi i gazetës s’pranoi të kërkojë falje publike për botimin e atij artikulli, të botonte një shënim ku të tërhiqte akuzën, ose të pranonte që në të ardhmen të mos bënte më akuza të ngjashme. Pas heqjes së dënimit, gazeta e ribotoi artikullin.)

DHUNA E USHTRUAR KUNDËR SHQIPTARËVE ETNIKË

Aшту siç ngjarjet e Mitrovicës dhe statistikat e vrasjeve e dëshmojnë qartë, dhuna nuk ka prekur vetëm pjesëtarët e pakicave etnike jo

shqiptare. Më 12 qershor 2000, dy shqiptarë etnikë u vranë dhe një i tretë u plagos në një sulm nga mësymës serbë në fshatin Qubrel. Siç është përmendur edhe më sipër, dhuna në pjesën veriore të Mitrovicës, që pasoi sulmin me raketa mbi autobuzin e UNHCR-së, në muajin shkurt, shkaktoi tetë vranë, si dhe detyroi pothuaj dymijë të tjerë të braktisin vatrat e tyre. Sikur të mos mjaftonin sulmet e serbëve kundër shqiptarëve në Mitrovicë, në Kosovë ka pasur edhe një dhunë të konsiderueshme të ushtruar prej shqiptarëve-kundër-shqiptarëve. Shqiptarët e akuzuar si “kolaboracionistë” të autoriteteve serbe, janë rrahur dhe shpesh shtrënguar të largohen nga banesat e tyre, sidomos në komunat e Prizrenit, Gjakovës dhe Klinës. Shqiptarët e besimit katolik dhe familjet e të gjithë atyre që kanë pasë punuar për shtetin serb, kanë ndeshur një sërë vështirësish.³⁸

Gjithashtu edhe personat e moderuar të politikës shqiptare janë kërcënuar. Në tetor 1999, Veton Surroi dhe Baton Haxhiu, botuesi dhe kryeredaktori i të përditshmes kryesore në gjuhën shqipe, “Koha Ditore” u akuzuan nga KosovaPress, agjencia zyrtare e lajmeve e UÇK-së, si “vampirë pro-serbë”, që “nuk kanë vend në Kosovën e lirë.” Më tej, në artikull thuhej se, “nuk ka asgjë për t’u habitur në qoftë se ata bëhen viktima të ndonjë akti të mundshëm e të kuptueshëm hakmarrjeje” – një nxitje e qartë për të ushtruar dhunë kundër dy gazetarëve. Sulmi verbal erdhi si pasojë e artikujve editorialë të botuar në *Koha Ditore*, si dhe një komenti të fuqishëm të Surroit, ku dënoheshin sulmet kundër pakicave kombëtare dhe përfundohej me fjalët se, klima e krijuar nga sulme të kësaj natyre, ka të ngjarë të ketë pasoja të rënda negative për demokracinë në Kosovë, gjë që do të prekë të gjithë banorët e saj, minoritetet dhe shqiptarët.

Edhe lufta për të zënë kryet e vendit midis fraksioneve të ish-Ushtrisë Çlirimtare Kombëtare dhe Lidhjes Demokratike të Kosovës (LDK), shpuri gjithashtu në akte dhune. Vrasja e një politikani të LDK-së, si dhe rrëmbimi e marrja në pyetje e një tjetri në rajonin e Drenicës, në nëntor të vitit 1999, do të pasoheshin nga një mori vrasjesh, stil ekzekutimi të disa prej luftëtarëve më në zë të UÇK-së.³⁹ Sipas *New York Times*-it, nga qershori 1999 deri në maj të 2000, ishin vranë njëzet e tre pjesëtarë të UÇK-së.⁴⁰ Edhe pse shpesh vrasjet i atribuohen rivaliteteve në radhët e krimit të organizuar, disa prej vrasjeve, si ajo në maj e politikanit të moderuar dhe ish-udhëheqësit të shquar

Shqiptarët e akuzuar si “kolaboracionistë” të autoriteteve serbe, janë rrahur dhe shpesh shtrënguar të largohen nga banesat e tyre.

të UÇK-së, Ekrem Rexha (i njohur si komandant “Drini”), kanë një dimension të qartë politik.⁴¹ Më 15 qershor 2000, njerëz të armatosur që mbanin shenjat e UÇK-së, vranë Ali Dresaj, një politikan të lartë të LDK-së.⁴²

Dhuna kundër anëtarëve të partive politike do të vijonte edhe pas zgjedhjeve vendore më 28 tetor 2000, ndonëse jo gjithmonë ka qenë e qartë nëse këto vrasje ishin të motivuara politikisht. Një anëtar i LDK-së në Klinë, Hazir Raci, u vra tri ditë pas zgjedhjeve.⁴³ Më 16 nëntor, një anëtar i Këshillit të ri Bashkiak të Pejës, që i përkiste LDK-së, Shkëlzen Hysi, u sulmua dhe u plagos në banesën e vet.⁴⁴ Më 23 nëntor, Xhemail Mustafa, njëri nga themeluesit e LDK-së dhe këshilltar i Ibrahim Rugovës, u vra nga dy persona të panjohur, më orën 3 të pasdites, jashtë apartamentit të tij në lagjen Dardania, në Prishtinë.

PËRGJIGJA E BASHKËSISË NDËRKOMBËTARE

Deklaratat e udhëheqësve të vendeve anëtare të NATO-s, si dhe zyrtarëve të lartë të O.K.B.-së, në muajt e parë kritikë pas hyrjes së

Ky shqiptar kosovar u mbajt mbyllur për dy ditë në Prizren nga trupat e UÇK-së dhe u rrab keqazi. Më 18 qershor 1999 ai dhe një numër të burgosurish të tjerë u liruuan nga trupat gjermane të KFOR-it.

trupave të NATO-s në Kosovë, pohonin se ajo çka po ndodhte në atë vend ndryshonte krejtësisht nga dhuna në pranverë; se ajo çka shihte e dëgjonte bota ishin akte hakmarrjeje individuale; se nuk mund të vihej kurrfarë shenje barazie midis persekutimeve të kryera nga Serbia kundrejt pakicës shqiptare dhe persekutimeve të minoriteteve në Kosovën e pas luftës. Në hyrje të raportit prej 400 faqesh të OSBE-së, ku përshkruheshin në mënyrë të detajuar abuzimet kundrejt pakicave kombëtare në Kosovën e pas luftës, Bernard Kouchner, kreu i UNMIK-ut, shkruante:

Në muajt e parë pas hyrjes në Kosovë, NATO nuk ia doli të ndërmarrë aksione të vendosura për të ndaluar shpërnguljen e detyruar dhe vrasjet e në radhët e pakicave etnike.

“Nuk do të ishte e ndershme të bëheshin krahasime me situatën para ose gjatë luftës ... as që mund të bëhet fjalë për hesape politike ... krimet që kemi parë janë thjesht akte individësh.”⁴⁶ Gjatë vizitës në Kosovë, më 29 korrik 1999, Sekretarja e Shtetit e SH.B.A.-së Madeline Albright u pyet rreth vrasjes së katërmëdhjetë fermerëve serbë në fshatin Graçko. Përgjigja e saj ishte se, “s’ka pikë dyshimi që ky ishte një incident rrënoqthës. Ne s’mund të harrojmë se ç’gjëra të tmerrshme kanë ndodhur në këtë vend më parë, por tashmë është ngritur një sistem për t’i mbrojtur ata. Prandaj dhe ata duhet të qëndrojnë.”⁴⁷ Ambiguiteti në përgjigjen e saj, tipizonte reagimin ambivalent të ushëheqësve Perëndimorë kundrejt dhunës së ushtruar kundër pakicave etnike në Kosovë.

Në muajt e parë pas hyrjes në Kosovë, NATO nuk ia doli të ndërmarrë aksione të vendosura për të ndaluar shpërnguljen e detyruar dhe vrasjet e në radhët e pakicave etnike. Fillimisht, KFOR-i ishte përgjegjës vetëm për rendin e sigurinë, por ai do t’i shmangej kryerjes së detyrave të policisë qytetare, ndaj dhe të ndaluarit do të ishin fare të pakët. Gjithsesi, pjesa më e madhe e të ndaluarve do të lroheshin shumë shpejt. Lirimi i tyre do të përlligjej me mungesën e një kuadri ligjor, i cili do të garantonte mbajtjen e mëtejshme në burg. Kësisoj, qysh ditët e para të pranisë së strukturave të O.K.B.-së dhe NATO-s në Kosovë, dhuna e kriminaliteti (duke përfshirë këtu edhe sulmet kundër minoriteteve), praktikisht nuk njohën kurrfarë pengese. Përpjekjet më të fundit të kryera nga policia e O.K.B.-së janë vështirësuar nga një gjyqësor vendas plot të meta, vullnetmangët për të arrestuar apo dënuar shqiptarët e pandehur, veçanërisht në gjithë ato raste që kanë të bëjnë me dhunë kundër minoriteteve. Rrjedhojë e pashmangshme ka qenë krijimi i një mjedisi mosndëshkues në mbarë provincën.

Çështja e dhunës kundër minoriteteve ka tërhequr në mënyrë të konsiderueshme vëmendjen e aktorëve ndërkombëtarë në Kosovë. Krijimi dhe drejtimi nga ana e UNHCR-së dhe OSBE-së, më 14 korrik 1999, së Task Force ad hoc, s'ka dyshim që ka luajtur një rol të dorës së parë në zhvillimin e nismave humanitare, si dhe për mbrojtjen më mirë të pakicave kombëtare. Një raport i Task Force, i nëntorit 1999, rreshtonte një sërë masash të përvijuara për të përmirësuar elementët e sigurisë për popullsinë e rrezikuar në Kosovë, ku përfshiheshin: "përforcimi i dyerve, instalimi në shtëpi i aparaturave për thirrje urgjence, si dhe vendosja e një *hotline* për të lidhur agjencitë e sipërpërmendura me KFOR-in."⁴⁸ Gjithashtu, raporti bën të ditur se, "UNHCR-ja ka ngritur një rrjet shpërndarës special humanitar për grupet minoritare në nevojë, si dhe sisteme të brendshme për të ofruar ndihmë mjekësorë grupeve minoritare që iu mohohet kjo lloj ndihme."⁴⁹ Tashmë nuk ka pikë dyshimi se, pa mbrojtjen e KFOR-it, enklavat e pakicave etnike në Rahovec, Graçanicë dhe Prizren as që kishin për të mbijetuar.

Tek e fundit, përgjigja e bashkësisë ndërkombëtare kundrejt abuzimeve të kryera kundër pakicave kombëtare ka qenë e vonuar dhe e pabarabartë, në mënyrë të veçantë në fushën e sigurisë. Tërheqja e njësisve policore serbe dhe atyre ushtarake jugosllave, ndërkohë që i dha një fund të shumë-e-mirëpritur abuzimeve kundër shqiptarëve kosovarë, shkoi e la një vakuum sigurie për civilët serbë dhe pakicat e tjera etnike, që do të mbushej vetëm pjesërisht nga paqeruajtësit e KFOR-it dhe policia e O.K.B.-së. Sidomos në dy muajt e parë kritikë të ndërhyrjes ndërkombëtare, në vend nuk kishte më shumë se një grusht policësh të O.K.B.-së, duke ia lënë barrën e kryerjes së detyrave të policisë qytetëse trupave të KFOR-it. Me synimin për ta ngushtuar sa më shumë këtë boshllëk, Franca dhe Italia sollën njësi paraushtarake të policisë, ndërsa kontigjentet e tjera vunë në përdorim policinë ushtarake për të kryer funksionet e policisë qytetëse, duke përfshirë këtu edhe hetimin për ankesat e ndryshme të qytetarëve.

Përgjigja e KFOR-it ndaj sulmeve dhe kanosjeve kundër minoriteteve gjatë mujave të parë të operacioneve do të ishte jo e njëtrajtshme. Ndërkohë që në disa zona minoritetet do të kishin mbrojtje njëzet e katër orëshe, në disa të tjera ato do të shtrëngoheshin të braktisnin shtëpitë e tyre. Në një llogari të fundit, rezultatet e KFOR-it në parandalimin e rrëmbimeve, burgosjeve dhe vrasjeve të serbëve e romëve do të ishin të dobëta, gjatë kësaj periudhe përnjëmend kritike. Madje një oficer i KFOR-it në Kosovën lindore i tha Human Rights Watch se, në fund të qershorit 1999, njësia e tij

hoqi dorë nga regjistrimi i rasteve të rrëmbimeve për shkak të shpeshëtisë së tyre. Në një pjesë të madhe rastesh, oficerët e KFOR-it të të gjithë kontigjenteve do të shprehnin pikëpamjen se, kryerja e këtyre krimeve ishte diçka e pashmangshme. Përpjekjet e kryera nga njëri prej hulumtuesve të Human Rights Watch për të raportuar një rast abuzimi në fshatin Ljubizhdë, më 30 qershor 1999, te kontigjenti gjerman i KFOR-it, lypën vizita të shumta në postën e policisë vendore e më pas në shtabin qendror të kontigjentit në Prizren, ku oficeri i një celule civilo-ushtarake të implementimit (CMIC) u duk krejtësisht i çinteresuar për rastin në fjalë.

Mangësia e një politike të qëndrueshme nga ana e KFOR-it, si dhe përgjigjet shpesh jo adekuate, mund të shpjegohen, pjesërisht, me shqetësimin për të mbrojtur trupat e veta, interpretimet e ndryshme rreth mandatit prej çdo kontigjenti, por edhe me mungesën e përvojës në kryerjen e detyrave të policisë qytetëse. Është gjithashtu e rëndësishme të rikujtojmë këtu se, para se të hynte në Kosovë, më 12 qershor 1999, KFOR-i ishte përgatitur të haste në qendresë të armatosur të ushtrisë dhe civilëve serbë. Kjo gjë dëshmohet nga mbingarkesa e armëve të rënda, ku përfshiheshin tankset dhe artileria, që NATO-ja kishte rreshtuar në kufijtë e Maqedonisë e Shqipërisë dhe që më pas do të vendoseshin në të gjithë truallin e Kosovës. Atëherë është mëse e arsyeshme të hamendësojmë që, kjo forcë e armatosur, hë për hë, nuk ishte psikologjikisht e përgatitur që të mbronte popullsinë,

së cilës, për mendimin e tyre nuk i mbetej rrugë tjetër veçse të nënshtrohej dhe, të cilën, ata e kundronin si përgjegjëse për krijimin e krizës së refugjatëve. Veç kësaj, duke qenë se pjesa më e madhe trupave të para ishin kryesisht të armatosura rëndë, fillimisht KFOR-i nuk ishte pajisur të organizonte patrulla të vogla nëpër fshatrat me popullsi të përzierë dhe, as t'u përgjigjej protestave të dhunshme apo çfarëdo trazire qytetare.

Nga ana tjetër, gjatë muajve të parë dhe

Fëmijë shqiptar etnik enden mbi rrënojat e kishës ortodokse serbe në Çjakovë, e hedhur në erë në korrik 1999.

më kritikë të operacionit, nuk qenë siguruar mjete të mjaftueshme për trupat e policisë qytetëse, nga strukturat qeverisëse të O.K.B.-së. Në fund të korrikut të vitit 1999, në Kosovë ndodheshin rreth 200 policë si pjesë e trupës ndërkombëtare, pjesa më e madhe e të cilëve qenë angazhuar në ngritjen e

Ofiqarë të lartë të NATO-s dhe të OKB-së janë të vetëdijshëm se persona të lidhur me ish-UÇK-në apo pasardhësen e UÇK-së, Trupat Mbrojtëse të Kosovës, janë të implikuar në akte dhune kundër minoriteteve.

zyrave të shtabeve dhe hartimin e procedurave të ushtrimit. Teksa që dështimi për mëkëmbjen e shpejtë të policisë, pjesërisht mund të ketë qenë rrjedhojë e mangësive logjistike nga ana e qeverive kontribuese, paaftësia për të arrestuar e gjykuar përgjegjësit e akteve kriminale kundër pakicave etnike e krimeve të tjera, sidomos gjatë muajve të parë të misionit të administratës civile ndërkombëtare, nuk bëri

gjë tjetër, veçse rrënjosi një kulturë të mosndëshkimit për këto akte të dhunës. Ndërkohë më 19 tetor 2000, UNMIK-u hodhi në terren 4162 oficerë policie, duke përfshirë ndër ta edhe policinë e kufirit, shifër që gjithsesi mbetej në kuotën e forcës së autorizuar prej 4718 vetësh.⁵⁰ Më 16 dhjetor 2000, akademia e policisë e administruar nga OSBE-ja (një kurs ushtrimi tetë javor me elementët bazë) diplomoi njëmbëdhjetë të shkolluarit e parë për Shërbimin e Policisë së Kosovës (SHPK), duke e çuar në 2851 numrin e të diplomuarve. Dyzet e pesë përqind e 312 kadetëve të porsadiplomuar nuk janë shqiptarë etnikë. Ndërsa pesëdhjetë e nëntë prej tyre janë femra.⁵¹

Ndërkohë që edhe pse me vonesë, policia e OKB-së dhe Shërbimi i Policisë së Kosovës, kanë nisur të kryejnë detyrat e veta, përpjekjet e tyre janë ndrydhur nga vonesat në mëkëmbjen e një sistemi gjyqësor efektiv. Pjesërisht vonesa ka të bëjë me sherret ndërmjet UNMIK-ut dhe gjykatësve shqiptarë rreth sistemit ligjor që lypset aplikuar në Kosovë. Edhe pse disa qindra gjykatës lokalë tashmë janë caktuar, paaftësia e Kombeve të Bashkuara për të bindur gjykatësit prej pakicave etnike të zënë vendet që u takojnë, si dhe trysnia mbi gjykatësit shqiptarë, kanë rezultuar në një sistem gjyqësor në lindje e sipër, të cilit i mungon vullneti për të ndaluar apo për të shpallur fajtorë të akuzuarit shqiptarë, sado serioze janë akuzat apo të palëkundshme janë dëshmitë. Nga ana tjetër, serbët dhe pjesëtarët e minoriteteve të tjera që merren si të pandehur, shpesh e shohin veten në gjendjen e paraburgimit dhe gjithnjë e më shpesh dënohen edhe në ato raste kur provat janë të dobëta.⁵² Disa prej zyrtarëve të OKB-së, sot e

pranojnë se, ashtu si Shërbimi i Policisë së Kosovës kërkon një shkallë të kontrollit e mbikqyrjeje nga ana e ndërkombëtarëve, edhe sistemi gjyqësor ka nevojë për gjykatës dhe prokurorë ndërkombëtarë për t'iu siguruar një proces gjyqësor të drejtë e të paanshëm të gjithë të akuzuarve, por edhe paditësve. Sot për sot, funksionimi i çalë i sistemit gjyqësor është duke bërë pak për të mbajtur nën fre ciklin e një klime mosndëshkimi e pasigurie në Kosovë.⁵³

Refreni familjar që vjen nga OKB-ja është se, situata e pasigurisë në Kosovë është rrjedhojë e mungesës së burimeve. Sigurisht është e vërtetë që në vend ende ka një mungesë të ndjeshme në radhët e policisë qytetëse, si dhe fonde të pamjaftueshme për të paguar siç duhet gjykatësit dhe prokurorët. Por Kombet e Bashkuara dhe OSBE-ja kanë një personel të përbërë prej qindra vetësh në zyrat e tyre qendrore në Prishtinë, ndërkohë që KFOR-i ka një prani ushtarake prej 42.000 trupash, prej të cilëve 32.000 u përkasin vendeve anëtare të NATO-s. Zbrazëtinë më të ndjeshme e përbën mungesa e vullnetit politik. Ofiqarë të lartë të NATO-s dhe të OKB-së janë të vetëdijshëm se persona të lidhur me ish-UÇK-në apo pasardhësen e UÇK-së, Trupat Mbrojtëse të Kosovës⁵⁴, janë të implikuar në akte dhune kundër minoriteteve dhe veprimtari të tjera kriminale, por ata vetë kanë zgjedhur të rrinë e bëjnë sehir.⁵⁵ Për zyrtarët e NATO-s ka qenë një brengë e madhe shmangia nga ngritja e akuzave ndaj ish-pjesëtarëve të UÇK-së për dhunën e ushtruar kundrejt pakicave. Ç'është e vërteta, gjenerali Wesley Clark, Komandanti Suprem i NATO-s në Europë, në gusht të vitit 1999, shkoi tepër larg kur tha se nuk ka asnjë dëshmi të angazhimit të UÇK-së në këso sulmesh, duke u shprehur, "Unë s'kam ndërmend të drejtoj gishtin kundër UÇK-së."⁵⁶

Pavarësisht nga deklaratat e gjeneralit Clark për UÇK-në, oficerët e NATO-s në terren i thanë Human Rights Watch se, shërbimet e tyre inteligjente kanë nxjerrë në shesh bash të kundërtën. Policia e Kombeve të Bashkuara ka mbledhur një sërë të dhënash rreth abuzimeve të kryera nga persona të lidhur me UÇK-në dhe TMK-në, të cilat janë përmbledhur e pasqyruar në një raport të brendshëm të UNMIK-ut, të shkurtit të vitit 2000.⁵⁷ Pavarësisht nga këto dëshmi, një numër i vogël njerëzish janë arrestuar ose janë akuzuar për rolin që kanë luajtur në këto veprimtari, madje nuk është ushtruar as ndonjë trysni e fortë mbi udhëheqësit e ish-UÇK-së apo të TMK-së për të frenuar abuzimet e kësaj natyre në radhët e tyre.

Me përjashtim të shqetësimeve të lidhura me sulmet e vazhduara nga

grupe të armatosura shqiptarësh në Serbinë jugut dhe në Maqedoni,⁵⁸ qeveritë e vendeve anëtare të NATO-s, në përgjithësi nuk kanë shprehur ndonjë vullnet për t'u përballur me rolin ambig të luajtur nga elementë të ish-UÇK-së në Kosovë, qysh nga qershori i vitit 1999. U desh pothuajse një vit, para se zyrtarë të lartë ndërkombëtarë, duke përfshirë këtu Sekretarin e Përgjithshëm të Kombeve të Bashkuara Kofi Annan, Sekretarin e Përgjithshëm të NATO-s, lordin Robertson dhe të dërguarin e posaçëm të Departamentit të Shtetit të Shteteve të Bashkuara James O'Brien, të pranonin se sulmet kundër pakicave etnike në Kosovë ishin të një natyre sistematike.⁵⁹ Mungesa e vullnetit nga ana e aleancës ushtarake më të fuqishme në botë qoftë edhe për të sugjeruar se njësitë e UÇK-së lokale mund të jenë angazhuara në këtë veprimtari, si dështimi i derisotëm për të ndërmarrë aksione kundër këtyre njësive, na sugjeron fuqimisht se, udhëheqësit politikë në Uashington, Londër, Paris, Berlin e kudogjetkë, si dhe ata të Kombeve të Bashkuara, dëshirojnë t'i shmangen çfarëdo konfrontimi me udhëheqjen politike e ushtarake të ish-UÇK-së. Ky dështim i tyre bëhet edhe më i rëndë, duke pasur parasysh faktin se, Këshilli i Sigurimit autorizoi Kombet e Bashkuara dhe NATO-n të administrojnë dhe sigurojnë Kosovën. Deri ditën kur qeveritë e vendeve anëtare të NATO-s nuk do të vendosin t'i ndalojnë personat përgjegjës për aktet e dhunës dhe krimeve në Kosovë, pavarësisht nga lidhjet e tyre politike, cikli i mosndëshkimeve dhe pasiguria kanë gjasa të vijojnë.

TË BURGOSURIT SHQIPTARË KOSOVARË NË SERBI QYSH NGA FUNDI I LUFTËS

Më 10 qershor 1999, fill pas nënshkrimit të Marrëveshjes Tekniko Ushtarake midis NATO-s dhe Ushtrisë Jugosllave që i jepte fund luftës, rreth 2000 shqiptarë kosovarë u mbartën nga burgjet e Kosovës në burgjet e Serbisë dhe më konkretisht në Sremska Mitrovica, Nish, Prokuplje dhe Pozharevac.⁶⁰ Pjesa më e madhe e të burgosurve ishin civilë të arrestuar në mënyrë të paligjshme nga forcat serbe të sigurimit përgjatë luftës. Sipas shtypit serb, Ministria e Drejtësisë së Serbisë urdhëroi transferimin e të burgosurve “për të siguruar jetët e tyre.”⁶¹

Në mars të vitit 2001, përfaërsisht 1400 të burgosur shqiptarë kosovarë u liruan, ndërkohë që 150 prej tyre falë një Ligji Amnistie të miratuar në

shkurt të 2001.⁶² Pjesa tjetër e të burgosurve, të regjistruar e të vizituar nga Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq – rreth 480 vetë – ndodheshin në faza të ndryshme të procedurave ligjore të ndërmarra kundër tyre.

Një pjesë e shqiptarëve kosovarë që ndodhen në burgjet serbe me akuza politike mund të kenë qenë të angazhuar me Ushtrinë Çlirimtare të Kosovës. Por shumica dërrmuese e tyre janë rrëmbyer prej policisë serbe gjatë aksioneve të spastrimit, të cilët kanë pasur urdhëra të qarta për të arrestuar një numër sa më të madh shqiptarësh. Siç doli edhe në gjyqin e organizuar në pranverë të vitit 2000, kundër 143 burrave nga Gjakova, policia kishte arrestuar njerëz që kishin pasë qenë të fshehur nëpër shtëpitë e tyre.⁶³ Rrahjet gjatë kohës së arrestimit ishin një gjë mëse e zakonë, duke përfshirë këtu edhe arrestimin e studentit veprimtar dhe zëdhënës të UÇK-së, Albin Kurti, më 27 prill 1999, ndonëse trajtimi që do t'i bëhej më pas në burgjet e Serbisë do të ishte disi më i mirë.⁶⁴

Të burgosurit e transferuar nga burgu i Lipjanit në Serbi, më 10 qershor, i kallzuan Human Rights Watch se si rojet e burgut iu kishin lidhur duart dhe më pas i kishin hipir nëpër autobuzë, duke rrahur këdo që lëvizte sadopak. Njëri prej të burgosurve tha:

Na lidhën me litarë dhe na ndanë në grupe me nga pesëdhjetë vetë. E kishim të pamundur të uleshim. Sakaq ata zunë të tërhiqen dhe të shtien në ajër. U trembëm se menduam që do të na vrisnin në vend. Që nga ora 6 e mëngjesit deri në orën 12.00, të datës 10 qershor nuk na dhanë as për të ngrënë as për të pirë. Paskëtaj na futën nëpr autobuzë me kryet ulur. Gjysma prej nesh ndodhej përtokë. Bënte ftohtë. Ata godisnin këdo që lëvizte.⁶⁵

Përgjatë vitit 1999 dhe 2000, qeveria serbe do të lironte në mënyrë sporadike një pjesë të burgosurve, zakonisht pasi ata ishin nxjerrë të pafajshëm nga gjykata. Më 25 qershor 1999, 166 burra u liruan dhe u kthyen në Kosovë nga Kryqi i Kuq Ndërkombëtar.⁶⁶ Më 4 tetor, u liruan nga burgu i Sremska Mitrovicës edhe pesëdhjetë e katër persona të tjerë.⁶⁷ Nga data 27 deri më 29 janar, u liruan edhe dyzet e nëntë persona të tjerë, pasi ishin mbajtur për më shumë se shtatëmbëdhjetë muaj në burg. Midis tyre ishte edhe shkrimtari dhe gazetari Halil Matoshi.⁶⁸

Por, nga ana tjetër, përgjatë viteve 1999 dhe 2000 do të vazhdonin dënimet e shqiptarëve nga gjykatat serbe. Më 22 maj 2000, 143 burra

nga Gjakova u gjykuan dhe u dënuan me 1632 vjet burg, të marrë sëbashku, për komplot kundër shtetit dhe terrorizëm, nga një proces gjyqësor, i cili sipas grupeve për të drejtat e njeriut në Serbi, binte ndesh **“Meqenëse në këtë proces është i pranishëm edhe publiku do të doja të të thoja: Si ta merr mendja ty, mos vallë policia në vendet europiane vepron ndryshe me të burgosurit?”**

-Gjykatësi Dragisha Sljipçeviç

standarteve ndërkombëtare.⁶⁹ (Më 23 prill 2001, Gjykata e Lartë e Serbisë i liroi të pandehurit, duke ia kaluar rishikimin e çështjes gjykatës së rrethit.) Më 10 korrik 2000, pesë studentë shqiptarë kosovarë të universitetit të Beogradit u gjykuan

për akte terrorizmi dhe u dënuan me afate burgimi që shkonin nga gjashtë deri më dymbëdhjetë vjet, pavarësisht se nga dëshmitë e gjyqit ata iu ishin nënshtruar tortura për t'i shtrënguar të pohonin.⁷⁰ Human Rights Watch mbikqyri procesin gjyqësor tri ditë dhe vuri re një sërë shkeljesh proceduriale, bie fjala si, përplasje midis prokurorit dhe kryetarit të gjykatës, pranimin e dëshmive të dyshimta dhe transmetimin në televizionin shtetëror të pohimeve të rregjistruara paraprakisht.⁷¹ Ditën e tretë të gjyqit, më 25 nëntor 1999, pasi njëri nga të pandehurit bëri një përshkrim të hollësishëm të torturave që ishin ushtruar mbi të gjatë kohës së paraburgimit, kryetari i trupit gjykues, gjykatësi Dragisha Sljipçeviç iu përgjigj: “Meqenëse në këtë proces është i pranishëm edhe publiku do të doja të të thoja: Si ta merr mendja ty, mos vallë policia në vendet europiane vepron ndryshe me të burgosurit?”

Në mënyrë të vazhdueshme të gjithë të burgosurve politikë iu është mohuar e drejta për të pasur një proces gjyqësor të drejtë e të paanshëm. Gjykatat i kanë dënuar shqiptarët kosovarë mbi bazën e kallzimeve të nxjerra me pahir dhe në mënyrë të përsëritur, gjykatësit s'kanë pranuar paraqitjen e provave që mund t'i çlironin të pandehurit nga akuza. Prova kryesore e prokurorëve kundër të pandehurve shpesh ka qenë tejet i diskredituari dhe aspak i besueshmi “testi i parafinës”, i cili rreh të pikasë gjurmët e barutit në duart e të pandehurit.

Dy organizata me qendër në Beograd, Qendra Ligjore Humanitare dhe Grupi 484, kanë monitoruar gjerësisht proceset gjyqësore që kanë vazhduar përgjatë pranverës dhe verës së vitit 2000. Në një deklaratë për shtyp, ku kërkonin lirim të shqiptarëve kosovarë të mbajtur në mënyrë të paligjshme gjatë kohës së konfliktit në Kosovë, QLH, pahtësonte:

Shkelje të rënda të një procesi të ndershëm gjyqësor nga organizmat e drejtësisë serbe dhe institutet e korrektimit kundër shqiptarëve etnikë të arrestuar gjatë periudhës nga 24 marsi më 10 qershor të këtij viti, me akuzën për terrorizëm dhe akte të tjera kriminale kundër rendit kushtetues të RF të Jugosllavisë ...⁷²

QLH raportonte se në shumë raste të monitoruara prej saj, periudha e paraburgimit ishte e tejzgatur, avokatëve iu mohohej e drejta të takonin klientët e tyre, ndërsa data e gjykimit caktohej para se mbrojtja të kishte parë akuzën. Gjithashtu QLH do të bënte thirrje për lirimin e njëzet e pesë të miturve, njëmbëdhjetë grave, rreth 200 personave të plagosur si dhe pesëdhjetë të tjerëve në gjendje të rëndë shëndetësore, midis shqiptarëve kosovarë, që mbaheshin në burgjet serbe në fund të vitit 1999.⁷³

Në gjykatat serbe do të trajtoheshin edhe disa raste të spikatura. Më 9 dhjetor 1999, një gjykatë e Nishit do të dënonte me dymbëdhjetë vjet burg për veprimtari antishtetërore,⁷⁴ mjeken dhe poeteshën e mirënjohur shqiptare Dr. Flora Brovina. Ajo akuzohej se kishte furnizuar me ushqime, veshmbathje dhe pajisje mjekësore UÇK-në, si dhe për planifikimin e akteve terroriste. Në qershor, Gjykata e Lartë e Serbisë vendosi që rasti i saj të rigjykohej nga gjykata e Nishit, kështu procesi gjyqësor rifilloi më 14 shtator 2000. Më 2 nëntor 2000, Vojislav Koshtunica, i porsa zgjedhur President i Jugosllavisë nxori një amnisti për të dhe Flora Brovina u kthye në Kosovë.

Dr. Brovina, themeluese dhe kryetare e Lidhjes së Grave Shqiptare, u arrestua nga policë serbë me petka civile, para apartamentit të saj, në Prishtinë, më 20 prill 1999. Fillimisht ajo u mbajt në burgun e Lipjanit, në Kosovë, ndërsa më 10 qershor u transferua në burgun e Pozharevacit. Gjatë kohës së burgimit ajo ishte kejuar të vizitohej nga Kryqi i Kuq Ndërkombëtar, avokatët e saj dhe bashkëshorti, por në takime duhej të flitej vetëm serbisht.⁷⁵ Sipas raportimeve, gjyqi i saj ka pasur një sërë parregullsish të karakterit procedural.⁷⁶

Gjithashtu, sipas raporteve familjet e shqiptarëve kosovarë në një sërë rastesh kanë paguar mitë për lirimin e familjarëve të tyre nga burgjet e Serbisë. Në një artikull të *Washington Post* thuhej se, familjet kanë paguar deri në 10.000 dollarë për një të burgosur.⁷⁷ Në një raport mbi të burgosurit nga Grupi Ndërkombëtar i Krizave (ICG) thuhet se, avokatët serbë iu kanë premtuar familjarëve të shqiptarëve të burgosur t'i lirojnë ata kundrejt një pagese që shkonte nga 10.000 deri në 50.000 marka gjermane.⁷⁸

Nga ana tjetër, disa prej avokatëve në Serbi që kanë përsipër të mbrojnë shqiptarët e burgosur janë kërcënuar për të mos thënë që mbi ta është ushtruar edhe dhunë fizike. Më 3 dhjetor 1999, një jurist shqiptar që punonte më Qendrën Ligjore Humanitare, Teki Bokshi, u rrëmbye në autostradën pranë Beogradit, teksa kthehej nga burgu u Sremska Mitrovicës, ku kishte të vizitonte një klientët shqiptarë. Sipas Qendrës Ligjore Humanitare, Bokshi u ndalua tok me dy kolegë të tij nga policë me petka civile që kishin një veturë Mercedes ngjyrë hiri, me targa zyrtare.⁷⁹ Bokshi u lëshua pas një jave.

Më 16 mars, një tjetër jurist i Qendrës Ligjore Humanitare, Hysni Bytyqi bashkë me të shoqen u rrahën keqazi nga mësymës të panjohur në apartamentin e tyre në Beograd. Bytyqit, i cili ishte parashikuar të mbronte, një ditë më pas, gjashtë shqiptarë kosovarë të akuzuar për terrorizëm, iu desh t'i nënshtrohej ndërhyrjes kirurgjikale për shkak të plagëve të marra në kokë. Bytyqi ishte kërcënuar në mënyrë të përsëritur nga avokatë serbë në Kosovë, të cilët ai i kishte akuzuar se merrnin mitë për lirim të të burgosurve shqiptarë.⁸⁰

Në shkurt 2001, parlamenti i porsa zgjedhur jugosllav kaloi një Ligj për Amnistimin e të burgosurve politikë, ndonëse ligji nuk aplikohet për të gjithë ata që ishin akuzuar se kishin kryer akte terroriste. Në mes të marsit të vitit 2001, 157 shqiptarë kosovarë u liruan prej këtij ligji.⁸¹

Megjithë lirimet e kryera, çështja e të burgosurve shqiptarë kosovarë në burgjet e Serbisë vazhdon të mbetet një problem tejet delikat në Kosovë, sidomos midis familjeve të të burgosurve. Sipas raportit të Grupit Ndërkombëtar të Krizave, mbajtja e tyre në burg ka "një efekt gërryes kundrejt përpjekjeve, si të faktorit ndërkombëtar ashtu edhe atij vendor, për vendosjen e paqes në Kosovë."

Është e qartë që Millosheviçi u përpoq t'i përdorte të burgosurit në daç si një karrem për pazar, në daç si një mjet për t'i vënë shkopinjtë në rrota administratës ndërkombëtare në Kosovë. E vërteta është se, përgjatë viteve 1999 dhe 2000, shqiptarët do të ishin tejet të acaruar me paaftësinë e bashkësisë ndërkombëtare për të liruar të burgosurit.

Pas zgjedhjes në tetor të vitit 2000, presidenti jugosllav Vojislav Koshtunica garanoi se do të respektonte të drejtat e njeriut dhe rivendoste shtetin ligjor në Jugosllavi. Ndreqja e padrejtësive gjyqësore, si ato kundër të burgosurve politikë shqiptarë të Kosovës, përbën një pjesë të qenësishme të angazhimit të tij për të mbajtur premtimet. Duke iu referuar Kushtetutës dhe ligjit federal të Jugosllavisë, presidenti jugosllav ka të gjitha fuqitë ligjore të falë të gjithë ata të akuzuar apo dënuar qofshin për krime federale, madje edhe ato që kanë të bëjnë me veprimtari armiqësore dhe akte terroriste kundër shtetit.

PUNA E GJYKATËS KUNDËR KRIMEVE TË LUFTËS

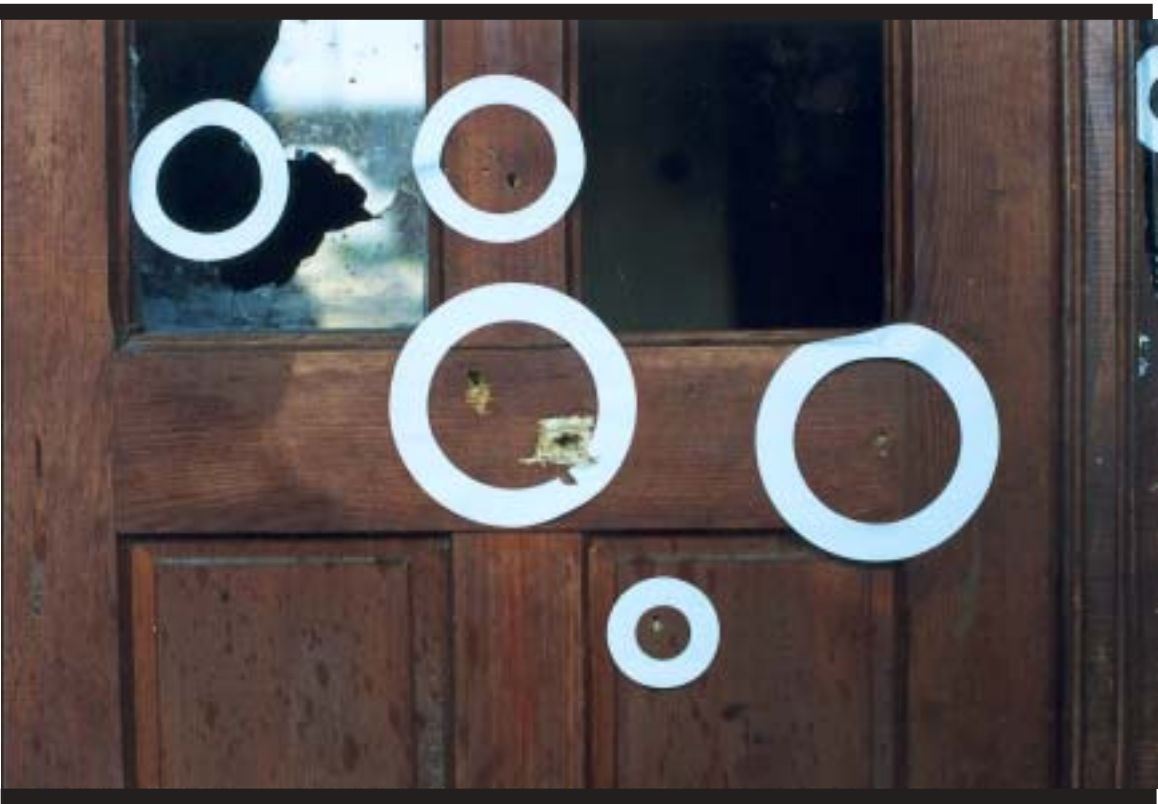
Gjykata Ndërkombëtare për Krimet e Luftës në ish-Jugosllavi u krijua në maj të vitit 1993 për të ndjekur krimet e luftës të kryera në territorin e ish-Jugosllavisë që nga viti 1991.¹ Që nga 15 marsi 2001, janë ngritur akt-padi për gjashtëdhjetë e dy persona, tridhjetë e gjashtë prej të cilëve janë arrestuar, njëzet janë gjykuar dhe dy janë liruar.²

Referenca e parë publike e kësaj Gjykate për Kosovën është ajo e datës 10 mars 1998, fill pas sulmit në shkallë të gjerë të ndërmarrë nga qeveria serbe në rajonin e Drenicës, kur prokurori i Gjykatës deklaroi se juridiksioni i saj “shtrihet dhe mbulon edhe dhunën e kryer së fundi në Kosovë.”³ Tri ditë më pas, qeveria e Shteteve të Bashkuara njoftoi se do të ofrojë 1.075.000 \$ për të mbështetur hetimet e Gjykatës në Kosovë.

Më 12 qershor 1998, në takimin e Londrës, Grupi i Kontaktit i kërkoi Gjykatës të ndërmerre “një hetim të shpejtë dhe të plotë” për të gjithë rastet e mundshme të shkeljeve të së drejtës humanitare në Kosovë.⁴ Më 7 korrik, kryeprokurorja e asaj kohe e Gjykatës, Louise Arbour, i dërgoi një letër Grupit të Kontaktit, në të cilën ajo riafirmonte vullnetin dhe mandatin e Gjykatës për Kosovën:

Prokurori mendon se, natyra dhe shkalla e konfliktit tregojnë se “një konflikt i armatosur” ekziston tashmë në Kosovë, brenda suazës së ligjeve ndërkombëtare. Për rrjedhojë, ajo synon të ngrejë akuza për krime kundër njerëzimit apo për krime lufte, në qoftë se dëshmitë për këto krime nuk do të mungojnë.⁵

Përgjatë gjithë vitit 1998, një numër politikanësh të lartë Perëndimorë

Hetuesit e Gjykatës Ndërkombëtare të Hagës rrethojnë me të bardhë vrimat e plumbave në fshtatin Qyshkë.

© FRED ABRAHAMS/HUMAN RIGHTS WATCH

dhe përfaqësues organizmash politike e mbështetën publikisht punën e Gjykatës për Kosovën. Më 31 gusht, ambasadori amerikan për çështjen e krimeve të luftës, David Scheffer, deklaroi se ai nuk ishte në gjendje të vizitonte Beogradin dhe Kosovën, ngaqë i ishte mohuar viza hyrëse. Gjatë një konference shtypi në Zagreb, në Kroaci, ai tha:

Shtetet e Bashkuara janë duke bashkëpunuar plotësisht me Gjykatën në procesin hetimor rreth konfliktit në Kosovë. Ne jemi duke punuar që Gjykatës t'i sigurohet informacion i rëndësishëm në kohën e duhur, në mënyrë që hetimet të mund të vijojnë në mënyrë eficiente. Ne dëshirojmë që edhe qeveritë e tjera të bashkëpunojnë dhe t'i ofrojnë gjithë informacionin e duhur Gjykatës Ndërkombëtare për Krimet e Luftës lidhur me konfliktin në Kosovë.⁶

Në fillim të korrikut, Gjykata dërgoi ekipin e parë të hetuesve në Republikën Federale të Jugosllavisë dhe në Kosovë për të hetuar rreth konfliktit, i cili do të ndiqej nga ekiye më të vogla dhe për periudha më të shkurtëra kohe, në shtator.

Autoritetet jugosllave refuzuan të njihnin e të pranonin juridiksionin e Gjykatës dhe penguan në çdo hap punën e hetuesve duke iu mohuar dhënien e vizave ose duke i ndaluar të hynin e kryenin hetime në Kosovë. Vetëm një numër i pakët hetuesish ia dolën të hynin në Kosovë më 1998 dhe fillim të vitit 1999, por edhe atyre iu ndalua zyrtarisht nga autoritetet jugosllave të intervistonin persona apo të mblidhnin dëshmi. Autoritetet jugosllave e bazonin refuzimin e tyre për të bashkëpunuar me Gjykatën, duke e paraqitur konfliktin në Kosovë si një problem të brendshëm me "terroristët", pikëpamje kjo e hedhur poshtë në mënyrë të përsëritur nga Gjykata, Këshilli i Sigurimit i Kombeve të Bashkuara, si dhe aktorë të tjerë ndërkombëtarë, duke përfshirë këtu edhe Human Rights Watch.⁷

Në tetor të vitit 1998, një ekip ekspertësh finlandezë të sponsorizuar nga Bashkimi Europian u lejua nga autoritetet jugosllave dhe gjykatat vendore të Kosovës të ekzumonin kufomat nga gjashtë vendvarrime në Kosovë: Abria e Epërme, Rahovec, Gollubofc, Glllogjan, Kleçkë dhe Volujak. Tri vendvarrimet e para përmbanin trupat e viktimave që supozohej se ishin kryer nga forcat serbe dhe ato jugosllave; ndërsa tri vendvarrimet e fundit mendohej të kishin viktimat e krimeve të kryera nga UÇK-ja.⁸

Ekipi finlandez u lejua të kryejë hetime në Kleçkë dhe Volujak – të dy

vendvarrime të krimeve të supozuara të UÇK-së. Por, teksa më 10 dhjetor, u orvat të hynte në Abrinë e Epërme, ku Human Rights Watch kishte arritur në përfundimin se trupat serbe kishin vrarë njëzet e një anëtarë të një familjeje etnike shqiptare, në shtator të vitit 1998,⁹ ekipi i ekspertëve finlandezë u bllokua në rrugë e sipër nga një kolonë e policisë serbe. Rreth dhjetë automjete të fortifikuar transportuesisht trupash, ku ndodheshin forca policore të armatosura rëndë, kërkuan me forcë të shoqëronin ekipin e ekspertëve në Abrinë e Epërme, që ndodhej në thellësi të një territori të kontrolluar në mënyrë të pjesshme nga UÇK-ja.¹⁰

Policët serbë ngulmuan që ekipi i huaj të shoqërohej nga një ofiqar i drejtësisë serbe dhe anëtarët e një ekipi ekspertësh kriminalistë të ardhur enkas nga Beogradi dhe s'pranuan ta lejonin ekipin të vijonte udhën i pashoqëruar nga policia, gjë që drejtuesit e ekipit të ekspertëve iu kundërvunë, ngaqë një gjë e tillë mund të provokonte një konfrontim me UÇK-në. Përgjatë negociatave që zhgjatën rreth dy orë midis ekipit të ekspertëve dhe policisë jugosllave, një polic me petka civile dhunoi sheshit imunitetin diplomatik të ambasadorit finlandez Timothy Lahelma, duke hapur derën veturës diplomatike, rrëmbyer aparatin fotografik nga duart dhe nxjerrë prej tij filmin. Sipas anëtarëve të ekipit të ekspertëve, të intervistuar më pas nga Human Rights Watch, policët serbë duke iu druajtur sulmit të UÇK-së, do të orvateshin në mënyrë të vazhdueshme të lëviznin e fshiheshin pas automjeteve me targa diplomatike, që i përkisnin kontigjentit të BE-së të Misionit Diplomatik të Vëzhguesve në Kosovë (KDOM). Për të parandaluar një përballje midis UÇK-së dhe policisë serbe ekipi i ekspertëve vendosi të heqë dorë nga përpjekja për të hyrë në Abrinë e Epërme.

Më 18 janar 1999, tri ditë pas vrasjes së dyzet e pesë shqiptarëve etnikë në Raçak (shih sfondin), kryeprokurorja Arbour u rrek të hynte në Kosovë përmes Maqedonisë, me synimin për të hetuar mizoritë e kryera në Raçak. Duke qenë se ajo nuk kishte vizë jugosllave, ngaqë i ishte mohuar prej autoriteteve, asaj iu ndalua hyrja në vend. Me t'u kthyer në Hagë, Arbour deklaroi troç e shkoqur se, ajo do të hetonte rreth masakrës së Raçakut "me ose pa lejen e autoriteteve për të hyrë në vend". Lidhur me frikën për manipulimin e provave, ajo u shpreh:

Dëshmi për manipulim të provave – po qe se këto dëshmi bëhen të disponueshme është në fakt një rrethanë e mrekullueshme e dëshmimit të fajit. Në qoftë se arrin të ngjitesh deri te burimi prej nga ka dalë

urdhëri për manipulimin e provave, kjo të lejon të mbërrish në një përfundim të patundshëm se kjo gjë është bërë për të fshehur të vërtetën, gjë që dëshmon ndjenjë të fortë faji.¹¹

Dy ditë pas vrasjeve, ekipi i ekspertëve finlandezë të kriminalistikës u lejua të kryente autopsinë e dyzet viktimave të Raçakut, sëbashku me ekipe nga Jugosllavia dhe Bjellorusia. Raporti i tyre i datës 17 mars 1999, nuk ofronte kurrfarë detajesh rreth zbulimeve post-mortem. Raporti përfundonte se “nuk u gjetën tregues të tjerë përveç atyre që kishin të bënin me njerëz të paarmatosur.”¹²

Gjatë fushatës së bombardimeve të NATO-s në Jugosllavi, Gjykata hapi një zyrë në Tiranë, Shqipëri, për të intervistuar refugjatët. Kjo zyrë bashkëpunoi ngushtësisht me organizmat qeveritarë dhe organizatat jo qeveritare në Shqipëri e Maqedoni, për mbledhjen e informacionit rreth shkeljeve të së drejtës humanitare ndërkombëtare.

Më 7 prill, Departamenti i Shtetit i Shteteve të Bashkuara lëshoi një deklaratë që përmendte me emra nëntë komandantë të Ushtrisë Jugosllave, duke cilësuar se, “Ushtria Jugosllave dhe forcat e Ministrisë Punëve të Brendshme janë duke kryer krime lufte dhe krime kundër njerëzimit” – krime për të cilat Gjykata mund të ngrejë akt-padi.¹³ Në deklaratë thuhej:

Asnjë komandant i Ushtrisë Jugosllave apo i Ministrisë së Punëve të Brendshme është i imunizuar dhe nuk mund të ndiqet penalisht, sot ose në të ardhmen. Çdo komandant i Ushtrisë Jugosllave apo i njësisë të Ministrisë së Punëve të Brendshme që planifikon, nxit, urdhëron apo ndihmon e mbështet krime lufte, krime kundër njerëzimit ose ushtron genocid, është përgjegjës individualisht për krime të kryera në Kosovë. Brenda juridiksionit të Gjykatës Ndërkombëtare nuk ka ndonjë statut që ta kufizojë atë të ndërmarrë hapa kundër krimeve të luftës, krime kundër njerëzimit apo kundër genocidit.¹⁴

Deklarata në fjalë identifikonte personat e mëposhtëm si komandantët e sipërpërmendur:

- Kolonel Millosh Mandić, Komandant, Brigada e 252-të e korracuar, e dislokuar në Kosovën qendrore (Vendndodhja e garnizonit: Kraljevo, Serbi);

- Gjeneral major Vladimir Llazareviç, Komandant, Korpusi i Prishtinës;
- Kolonel Mladen Cirkoviç, Komandant, Brigada e 15-të e korracuar, Shtabi në Prishtinë;
- Kolonel Krsman Jeliç, Komandant, Brigada e 243-të e mekanizuar, Shtabi në Ferizaj;
- Kolonel Bozhidar Deliç, Komandant, Brigada e 549-të e motorizuar, Shtabi në Prizren dhe në Gjakovë;
- Kolonel Radojko Stefanoviç, Komandant, Brigada e 52-të e Artilerisë së Përzierë, Shtabi në Gjilan;
- Kolonel Millosh Gjosan, Komandant, Bateria e 52-të e Mbrojtjes Kundërajrore-Regjimenti i Raketave, Shtabi në Gjakovë;
- Major Zheljko Pekoviç, Komandant, Batalioni i 52-të i Policisë Ushtarake, Shtabi në Prishtinë.

Më 27 maj 1999, Gjykata bënte të ditur emrat e të akuzuarve, të cilët ishin ndër zyrtarët më të lartë kundër të cilëve ajo kishte ngritur ndonjëherë akt-padi deri në atë ditë: atë kundër Presidentit të Jugosllavisë Slllobodan Millosheviç dhe katër ofiqarëve të lartë për “vrasje, persekutime dhe internime në Kosovë” për periudhën midis 1 janarit dhe fundmajit 1999. Të pandehurit janë:

- Slllobodan Millosheviç, President i Republikës Federale të Jugosllavisë, Kryekomandant i Ushtrisë Jugosllave dhe President i Këshillit të Lartë të Mbrojtjes;
- Milan Milutinoviç, President i Serbisë dhe anëtar i Këshillit të Lartë të Mbrojtjes;
- Dragoljub Ojdaniç, Shef i Shtabit të Përgjithshëm të Ushtrisë Jugosllave;
- Nikolla Shahinoviç, Zëvendëskryeministër i Republikës Federale të Jugosllavisë;
- Vllajko Shtojiljkoviç, Ministër i Punëve të Brendshme të Serbisë.

Slllobodan Millosheviç, Millan Milutinoviç, Dragoljub Ojdaniç dhe Vllajko Shtojiljkoviç u akuzuan se kishin shkelur ligjet ose zakonet e luftës (vrasje dhe persekutim për arsye politike, racore ose fetare) dhe krime kundër njerëzimit (shpërngulje më dhunë dhe vrasje). Nikolla Shahinoviç u

akuzua për të njëjtat krime në bazë të përgjegjësisë së tij personale.¹⁵ Padia fillestare nuk lidhej me krimet e kryera në Bosnjë apo në Kroaci, por kishte të bënte vetëm me krimet e kryera në Kosovë gjatë pesë muajve të parë të vitit 1999.

Fill pas hyrjes së NATO-s në Kosovë, në qershor 1999, Gjykata shkoi e hapi një zyrë në Prishtinë, për të kryer sa më mirë detyrën tejet të vështirë të hetimeve. Faza e parë e zhvarrosjeve zgjati nga qershori deri më 1 tetor 1999. Gjashtë javë më pas, e porsaemëruara kryeprokurore, Carla Del Ponte, i paraqiti Këshillit të Sigurimit, në New Jork, rezultatet paraprake të hetimeve. Ajo raportoi që, përsa i takon periudhës deri më 10 nëntor 1999, Gjykata kishte mbaruar punë në 195 nga 529 vendvarrimet që ndodhen në Kosovë, duke ekzumuar 2108 kufoma. Del Ponte, vuri në dukje, që kjo shifër nuk përfaqëson numrin në total të

RRADHA E SIPËRME NGA E MAJTA NË TË DJATHTË: *Isb-presidenti jugosllav Slobodan Millosbeviç, isb-ministri serb i punëve të brendshme Vllajko Stojiljkoviç, isb-zëvendëskryeministri jugosllav Nikolla Shabinoviç.* RRADHA E POSHTME NGA E MAJTA NË TË DJATHTË: *Isb-shefi i shtabit të përgjithsbëm të ushtrisë jugosllave Dragoljub Ojdaniç, presidenti i serbisë Millan Milutinoviç, (korrik 2001).*

FOTO AFP

kufomave. Ekzumimi vazhdonte ndërsa Gjykata “kishte zbuluar gjithashtu dëshmi të falsifikimit të provave.”¹⁶ Faza tjetër e zvarrosjeve nisi në prill dhe zgjati deri në tetor 2000. Sipas fjalimit të Del Pontes të mbajtur para Këshillit të Sigurimit në nëntor 2000, ekipet e ekspertëve të Gjykatës kishin ekzaminuar edhe 325 vendvarrime të tjera, duke ekzaminuar edhe 1577 trupa, si dhe mbetjet e pjesshme të 258 të tjerëve. Del Ponte deklaroi se, numri i përkohshëm i trupave të ekzaminuar për rreth dy vjet është “afro 4000 trupa ose gjymtyrë trupash.” Me këtë rast, ajo do të shtonte se, një shifër e saktë nuk do të jetë kurrë e mundur “për shkak të përpjekjeve të qëllimita për t’i djegur trupat apo për t’i zhdukur ata në një mënyrë ose një tjetër.”¹⁷

Më 29 shtator 1999, Del Ponte e përcaktoi punën e Gjykatës në Kosovë si një përparësi absolute.¹⁸ Ajo bëri të ditur se, fokusi kryesor i punës së tyre do të ishte hetimi dhe gjykimi i Millosheviçit dhe udhëheqësve të tjerë të paditur qysh në maj. Paskëtaj mund të ngrihen padi edhe për persona të tjerë që kanë pasur poste drejtuese në politikë apo në ushtri. Veç kësaj, Gjykata është duke hetuar fajtorët e disa prej krimeve më tronditëse – të ashtuquajturit “fajtorë të bujshëm.” Këtu hynin të gjithë ata që kishin kryer përdhunime ose kishin ushtruar dhunë seksuale gjatë kohës së konfliktit.

Por, nga ana tjetër, Gjykata do të pranonte se “nuk kishte as mandatin as mundësitë” për të qenë hetuesi kryesor dhe njëkohësisht agjencia që duhej të kryente ndjekjen penale në Kosovë.¹⁹ Pjesa më e madhe e krimeve të kryera gjatë konfliktit të armatosur do të lypte angazhimin edhe të policisë vendore dhe sistemit gjyqësor në Kosovë, aktualisht nën mandatin e Misionit të Kombeve të Kombeve të Bashkuara në Kosovë (UNMIK).

Në fjalimin e nëntorit 2000 para Këshillit të Sigurimit, Del Ponte nënvizoi nevojën për të arrestuar Slllobodan Millosheviçin, i cili, në shtator, kishte humbur garën elektorale për t’u rizgjedhur President, ndërsa më 5 tetor 2000 ishte larguar forcërisht nga detyra. Del Ponte i kërkoi Kombeve të Bashkuara të ushtronin trysni mbi autoritetet e reja jugosllave që të bashkëpunonin në arrestimin e Millosheviçit dhe ekstradimin e tij në Hagë, duke thënë se, “do të ishte e pakonceptueshme të lejohej që Millosheviçi t’i shmangej përgjegjësisë e të mos përgjigjej për rrjedhoja e veprimeve të veta.”²⁰ Nga ana tjetër, ajo i bëri thirrje Këshillit të Sigurimit të modifikonte statusin e Gjykatës, në mënyrë që ajo të kishte mundësi për t’u marrë me abuzimet kundër serbëve dhe pakicave të tjera në Kosovë, në situatën e

krijuar pas luftës. Sipas statutit aktual, me përjashtim të genocidit, juridiksioni i Gjykatës shtrihet vetëm mbi krimet e kryera gjatë një konflikti të armatosur.

Pas ardhjes në pushtet, në tetor të vitit 2000, Presidenti i ri jugosllav Vojislav Koshtunica deklaroi se, bashkëpunimi me Gjykatën “nuk ishte një prioritet.” E megjithatë, në nëntor ai pranoi që Gjykata të rihapte zyrën e vet në Beograd. Ministri i Jashtëm i porsa emëruar, Goran Svilanović, tha, “Ne nuk mund dhe nuk duhet t’i shmangemi ballafaqimit me rrjedhojat e luftës dhe përgjegjësisë së krimeve të kryera.”²¹ Ndonëse një numër përfaqësuesish të qeverisë serbe ishin shprehur në të mirë të bashkëpunimit me Gjykatën, Koshtunica nga ana e tij e kishte denigruar këtë organizëm ndërkombëtar si një institucion anti-serb. Qëndrimi i tij negativ kundrejt Gjykatës do të ndryshonte disi, pas trysnisë së fortë të ushtruar nga qeveria e Shteteve të Bashkuara.

Në tetor 2000, Kongresi i Shteteve të Bashkuara parashtroi direktiva tepër strikte për Aktin e Asistencës në kuadër të Operacioneve të ndihmës për vendet e Huaja për vitin 2001, duke e ndaluar qeverinë e Shteteve të Bashkuara të vazhdonte e të ndihmonte Beogradin, veç në rast se Jugosllavia do të pranonte të bashkëpunonte me Gjykatën, duke përfshirë këtu “dorëzimin dhe transportimin e të akuzuarve ose ndihmë në kapjen e tyre.” Sipas legjislacionit në fuqi, administrata e Bushit duhej që brenda datës 31 mars 2001, të vendoste nëse lypsej të ndalonte ndihmën e Shteteve të Bashkuara, gjë që efektivisht do të thoshte të bllokoje afro 50 milion \$ të caktuara për Jugosllavinë.

Në fund të janarit 2001, Del Ponte vizitoi Beogradin për t’u takuar me përfaqësuesit e qeverisë së re jugosllave. Pas kthimit në Hagë, gjatë një konference për shtyp, prokurorja tha, se ishte e zhgënjyer me nivelin e bashkëpunimit që i ishte ofruar, edhe pse mbetej “optimiste me masë.” Për takimin me Presidentin Koshtunica ajo u shpreh, “nuk hapi rrugën e një dialogu të frytshëm.”²²

Bashkëpunimi i qeverisë jugosllave me Gjykatën u përmirësua paksa para 31 marsit, që ishte edhe afati i fundit i vendosur nga qeveria e Shteteve të Bashkuara. Qeveria jugosllave nisii debatin rreth një ligji të ri, i cili i hapte rrugë bashkëpunimit të plotë me Gjykatën e Hagës dhe dorëzimit të të akuzuarve, nga an tjetër Gjykata e Hagës lejohej të kryente

Pjesa më e madhe e krimeve të kryera gjatë konfliktit të armatosur do të lypte angazhimin edhe të policisë vendore dhe sistemit gjyqësor në Kosovë.

hetime brenda territorit të Jugosllavisë, duke përfshirë këtu edhe dëgjimin e dëshmitarëve dhe mundësinë për të hyrë në arkiva e shtënë në dorë dokumantacionin e duhur.²³ Veç kësaj, dy serb të Bosnjës të akuzuar për krime lufte përfunduan në duart e Gjykatës. I pari, Bllagoje Simić, ish-kryetari i bashkisë së Samacit iu dorëzua vetë Gjykatës së Hagës, më 12 mars 2001. Dhjetë ditë më pas, Millomir Stakiq, ish-kryetar i bashkisë së Prijedorit, u arrestua nga policia serbe dhe iu dorëzua Gjykatës së Hagës.²⁴

Më 1 prill, policia serbe dhe trupat speciale arrestuan ish-Presidentin Sllobodan Millosheviç me akuzën për korrupsion. Por qeveria nuk mori përsipër t'ia dorëzonte Gjykatës së Hagës. Të paktën publikisht, deri në fund të prillit, hetimet e kryera nuk u morën me rolin që ai kishte pasur në krimet e luftës apo krimet kundër njerëzimit të kryera gjatë luftrave që pasuan shpërbërjen e Jugosllavisë.

Më 2 prill, qeveria e Shteteve të Bashkuara vendosi se kushtet për të vazhduar ndihmën ekonomike ishin plotësuar. Gjithsesi, mbështetja e plotë e Shteteve të Bashkuara për thirrjen e një konference ndërkombëtare të donatorëve, do të rezervohej në varësi të ecurisë së bashkëpunimit me Gjykatën e Hagës. Zëdhënësi i Departamentit të Shtetit, Richard Boucher tha se, qeveria e Shteteve të Bashkuara "priste" që Jugosllavia t'ia dorëzonte Millosheviçin Gjykatës dhe se vazhdimi i ndihmës nuk do të "bazohej në një hap të vetëm."²⁵ Deri në prill të vitit 2001, të paktën tetë persona të akuzuar nga Gjykata e Hagës besoj se jetonin në Serbi, duke përfshirë këtu katër ish-zyrtarët e lartë serbë dhe jugosllavë të akuzuar bashkë me Millosheviçin, si dhe tre oficerë të Ushtrisë Jugosllave të cilët ishin akuzuar lidhur me pushtimin e Vukovarit, në Kroaci, në nëntor të vitit 1991.

Më 28 qershor, nën një trysni të fortë ndërkombëtare, qeveria serbe e transferoi Millosheviçin në Gjykatën e Hagës. Ai u shfaq para trupit gjykues për t'iu përgjigjur akuzave të ngritura kundër tij, më 2 korrik, por nuk pranoi avokat mbrojtës dhe e denoncoi procesin si një gjyq politik.

GJYKIMET KUNDËR KRIMEVE TË LUFTËS BRENDIA VENDIT

Megjithëse shumica dërrmuese e atyre që ishin akuzuar për krime lufte e braktisën Kosovën, fill pas mbarimit të luftës, në vend mbeti një numër fare i pakët të dyshuarish. Individë të ndryshëm janë

hetuar dhe gjykuar nga gjykatat vendase kosovare. Deri në gusht të vitit 2000, rreth dyzet persona të akuzuar për krime lufte në Kosovë, ndodheshin në gjendje arresti. Numri i saktë i të burgosurve ishte i panjohur, ngaqë një pejsë e këtyre personave është liruar, ndërsa të tjerët ia kanë mbathur nga spitalet apo burgjet ku mbaheshin, duke përfshirë këtu trembëdhjetë persona që u arratisën nga burgu në pjesën veriore të Mitrovicës, në shtator 2000, si dhe një person që arriti të shpëtojë nga kampi ushtarak amerikan Bondsteel.²⁶ Të paktën tre prej të akuzuarve ishin romë, ndërsa pjesa tjetër qenë serbë. Sipas statistikave të policisë të dhëna edhe shtypit, deri më dhjetor 2000, organet vendore të drejtësisë kishin ngritur akt-padi për krime lufte njëzet e dy persona dhe nëntë për genocid.²⁷

Në qershor 2000, UNMIK-u bëri të ditur krijimin e Gjykatës për Krimet e Luftës dhe Krimet kundër Etnive në Kosovë (KWECC), e cila do të merrej me gjykimin e krimeve të luftës të kryera gjatë konfliktit. Mandati i Gjykatës ishte që të mbulonte ngjarjet nga janari i vitit 1999 e këndeje dhe të përfshinte gjithë krimet e motivuara etnikisht të kryera pas bombardimeve të NATO-s, por kjo ide nuk funksionoi plotësisht.

Përgjatë viteve 2000 dhe 2001, një pjesë e proceseve gjyqësore kundër krimeve të luftës u kryen në gjykatat vendore me pjesëmarrjen edhe të gjykatësve ndërkombëtarë. Më 20 shtator 2000, përfundoi njëri prej gjyqeve kundër krimeve të luftës, duke dënuar me njëzet vjet burg Milosh Jokiç, për vrasjen e një njeriu dhe urdhërimin për të vvarë një të dytë. Në qershor 2001, gjykatat të përbëra nga gjykatës ndërkombëtarë dënuan tre serbë me burg për krime kundër shqiptarëve etnikë. Zoran Stanojeviç, një ish-polic, u dënua me pesëmbëdhjetë vjet burg për pjesëmarrje në masakrën e Raçakut, Çedomir Jovanoviç, pjesëtar i një grupi parashtarak, u dënua me njëzet vjet burg për krimet e kryera në komunën e Rahovecit dhe Angjelko Kollasinac, ish-kryetar i bashkisë së Rahovecit, u dënua me pesë vjet burg për të njëjtën akuzë. Të tre vendimet e dhëna u kritikuan rëndë nga vëzhguesit për të drejtat e njeriut, për mangësira të theksuara procedurale gjatë procesit të gjykimit.

**Gjykatat vendore
vuajnë nga mungesa
e fondeve, organizimi
i keq dhe
manipulimet politike.**

E vërteta është se UNMIK-u është në hall se si duhet të veprojë me proceset gjyqësore vendore për krimet e luftës. Nga njëra anë, administrata ndërkombëtare kërkon që sistemi gjyqësor të fillojë e të funksionojë, teksa

trysnia nga bashkësia shqiptare për të nxjerrë përgjegjësit e krimeve para gjyqit është e madhe. Nga ana tjetër, gjykatat vendore vuajnë nga mungesa e fondeve, organizimi i keq dhe manipulimet politike, kështu që për të akuzuarit serbë për krime lufte shanset për të pasur një gjykim të ndershëm në një sistem të mbizotëruar nga shqiptarët janë fare të pakta.²⁸ Në janar 2000, raporti i OSBE-së për sistemin gjyqësor në Kosovë arrinte në përfundimin se, lidhur me gjyqet për krime lufte kundër serbëve “ka shqetësime serioze për anshmëri nga ana e gjykatave.”²⁹

Pas luftës në Kosovë, edhe gjykatat serbe kishin nisur disa procese gjyqësore për krime të kryera gjatë konfliktit të armatosur. Dy shqiptarë kosovarë, Bekim dhe Luan Mazreku ishin paditur si luftëtarë të UÇK-së, se kishin përdhunuar gra serbe dhe kishin ekzekutuar civilë serbë në fshatin Kleçkë, në Kosovë, në vitin 1998 (shih më sipër, Abuzimet e UÇK-së).³⁰ Më 18 prill 2001, pas një procesi që zgjati një vit, të dy këta persona u cilësuan fajtorë për terrorizëm dhe u dënuan me maksimumin e mundshëm, njëzet vjet burg. Duke cituar një trup gjykues të anshëm, ku e drejta për t'u mbrojtur ishte e kufizuar, si dhe përdorimin e forcës për të nxjerrë pohimin, Qendra Ligjore Humanitare që monitoroi gjyqin, arriti në përfundimin se gjykata “nuk paraqiti asnjë provë që dëshmon se vllëzërit Mazreku i kishin kryer krimet për të cilat akuzoheshin.”³¹

Më 19 korrik 2000, një gjykatë në qytetin Pozharevac, në Serbi, dënoi dy policë serbë për vrasjen e tre shqiptarëve etnikë në Kosovë në vitin 1999.³² Boban Petkoviç nga Hoça e Madhe u dënua me katër vjet e nëntë muaj burg për vrasjen e Ismail Durgutit, Sezair Miftarit dhe gruas së Sezairit, Shefkije, më 9 maj 1999. Xhorxhe Simiç u dënua me një vit burg si bashkëpunëtorë i vrasësve.

Më 20 dhjetor 2000, një gjykatë ushtarake e Nishit dënoi dy rezervistë të Ushtrisë Jugosllave, Nenad Stamenkoviç dhe Tomisha Joviç, me nga katër vjet e gjysmë burg për vrasjen e dy civilëve shqiptarë kosovarë në fshatin Shushicë. Kapiteni i ushtrisë Dragisha Petroviç u gjykua dhe u dënua për nxitjen e vrasjeve të civilëve, me katër vjet e dhjetë muaj. Në një vlerësim për këtë çështje, Qendra Ligjore Humanitare e përshëndeti dënimin, por e kritikoi masën e dënimit si “tepër të butë.” Të akuzuarit ishin dënuar për vrasje dhe jo për krime lufte, thanë përfaqësuesit e Qendrës, të cilët i qenë referuar nenit 142 të Kodit të Procedurës Penale të Jugosllavisë.³³ Kryegjykatësi, koloneli Radenko Milladinoviç, u shpreh se, dënimi kishte qenë i butë duke pasur parasysh që ushtarët kishin

pasë vuajtur nga “psikoza e luftës” në kohën kur kishin kryer krimin.³⁴

Më 19 prill 2001, Ushtria Jugosllave njoftoi se gjykatat ushtarake kishin nisur njëzet e katër procese gjyqësore kundër një numri ushtarësh që dyshohej se kishin kryer krime lufte në Kosovë.³⁵ Më 24 prill, zëdhënësi i ushtrisë njoftoi se, prokurori ushtarak kishte urdhëruar nisjen e hetimeve kundër “ushtarëve, nënoficerëve dhe oficerëve ... për krime me pasojë vdekjen dhe plagosjen e civilëve, si dhe për privimin e tyre nga të drejtat themelore të njeriut përgjatë veprimeve luftarake në provincën e Kosovës më 1998 dhe 1999.”³⁶

Sipas Radios B92, më 24 maj 2001, shefi i ri i policisë në Serbi, Sreten Lukiç, i cili kishte pasë qenë shef i policisë në Kosovë më 1998 dhe 1999, njoftoi se gjashtëdhjetë e gjashtë oficerë policie ishin duke u hetuar për krime kundër shqiptarëve etnikë të kryera gjatë fushatës së bombardimeve të NATO-s. Më 14 korrik 2001, ministri i Drejtësisë i Serbisë, Vlladan Batiç, se gjyqet për krime lufte të kryera nga qytetarët serbë do të fillonin pas pak javësh.

HETIMET KUNDREJT NATO-s DHE UÇK-së

Në përputhje me mandatin për të hetuar të gjitha palët, më 14 maj 2000, Gjykata e Hagës formoi një komitet të brendshëm për të shoshitur e vlerësuar akuzat se NATO-ja kishte kryer shkelje të së drejtës humanitare gjatë fushatës së bombardimeve kundër Jugosllavisë, si dhe për të vendosur nëse Gjykata lypsej të niste hetimet. Në një raport të bërë publik më 8 qershor, komiteti u shpreh kundër hetimeve të mëtejshme, si për fushatën e bombardimeve në tërësi ashtu edhe për incidente të shkëputura. Raporti konkludonte “Qoftë për faktin se ligji nuk është në mënyrë të mjaftueshme i qartë, qoftë për faktin se hetimet ka pak të ngjarë të mbledhin prova të mjaftueshme për akuza të qenësishme si kundër të akuzuarve të nivelit të lartë ashtu edhe për ata të një niveli më të ulët, për krime veçanërisht të rënda.”³⁷

Carla Del Ponte shprehej se zyra e saj do të hetonte si udhëheqësit ushtarakë ashtu edhe ata civilë “të çdonjërës prej palëve në konflikt”.

Në korrik të vitit 2001, hetimet e Gjykatës së Hagës kundër UÇK-së vijonin. Në një deklaratë të bërë më 29 shtator 1999, Carla Del Ponte shprehej se zyra e saj do të hetonte si udhëheqësit ushtarakë ashtu edhe

ata civilë “të çdonjërës prej palëve në konflikt”, që mund të ketë kryer krime gjatë konfliktit të armatosur.³⁸ Në një konferencë për shtyp të mbajtur në Prishtinë, më 21 qershor 2000, Del Ponte theksoi se, ndonëse puna e saj ishte fokusuar mbi udhëheqjen serbe dhe atë jugosllave, hierarkia e lartë e UÇK-së ishte gjithashtu objekt hetimesh. Duke iu shmangur praktikës së mëparshme që rëndom nuk ofronte hollësira rreth hetimeve në proces e sipër, Del Ponte bëri të ditur se “pesë episode” krimesh të supozuara të UÇK-së ishin duke u hetuar, megjithëse ajo nuk pranoi të specifikonte se për ç’incidente bëhej fjalë.

Del Ponte kritikoi gjithashtu abuzimet e pas luftës në Kosovë kundër serbëve dhe romëve, duke i cilësuar ato si “fara që mbjellin hakmarrjen në të ardhmen dhe zgjasin mungesën e stabilitetit në rajon.”³⁹ Në fjalimin e mbajtur në nëntor 2000, para Këshillit të Sigurimit të Kombeve të Bashkuara, Del Ponte kërkoi që të amendohej statuti i Gjykatës, në mënyrë që zyra e saj të mund të ndiqte krimet që ndodhnin në Kosovë edhe pas mbarimit të konfliktit.

Katër muaj më pas me shpërthimin e konfliktit në luginën e Preshevës, në Serbinë e jugut dhe rajonet veriore të Maqedonisë, Del Ponte bëri të ditur se mandati i Gjykatës së Hagës i mbulonte që çke me të ngjarjet që po ndodhnin në ish-Jugosllavi, në mënyrë specifike në Kosovë, Serbinë e jugut dhe Maqedoni. Në një konferencë për shtyp të mbajtur në Hagë, më 21 mars 2001, kryeprokurorja u shpreh, “vazhdimi i dhunës në këto zona (Kosovë, Serbinë e jugut dhe Maqedoni) i përmbush përnjëmend kriteret ligjore për ta përcaktuar “konflikt të armatosur”, si dhe për të ndjekur synimet kriminale, ashtu siç parashtrohet në statutin e gjykatës.” Ajo do të bënte të ditur gjithashtu se zyra e saj kishte hapur dy dosje hetimesh: e para kishte të bënte me të gjitha veprimtaritë kundër serbëve dhe pakicave të tjera etnike në Kosovë nga grupe të armatosura shqiptarësh të panjohur, qysh nga qershori i vitit 1999 e deri më sot dhe, e dyta, me veprimtarinë e Ushtrisë për Çlirimin e Preshevës, Medvegjës e Bujanovcit (UÇPMB) në Serbinë e jugut, qysh nga nëntori i vitit 1999 e deri në ditët e sotme.⁴⁰

STANDARTET LIGJORE NË KONFLIKTIN E KOSOVËS

HYRJE

Human Rights Watch ka raportuar gjerësisht rreth abuzimeve ndaj të drejtave të njeriut në Kosovë që nga viti 1990, vit në të cilin u hoq autonomia e Kosovës, deri në vitin 1997.¹ Abuzimet e policisë, arrestimet arbitrare dhe shkeljet e proceseve të ndershme gjyqësore që karakterizojnë trajtimin nga shteti të shqiptarëve etnikë gjatë asaj periudhe ishin shkelje të Paktit Ndërkombëtar për të Drejtat Civile e Politike, tek i cili Republika Federale e Jugosllavisë është palë, të cilat, përveç kësaj, ndaloheshin nga e drejta e brendshme jugosllave. Rritja e kundërshtimit të armatosur ndaj rendit të drejtpërdrejtë abuziv të Beogradit, në formën e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës dhe intensifikimi i luftimeve ndërmjet forcave qeveritare dhe rebelëve të armatosur nga pranvera e vitit 1998, ndryshoi natyrën e konfliktit, llojet e abuzimeve të kryera dhe ligjin e aplikueshëm.

Nga 28 shkurti i vitit 1998, luftimet ndërmjet forcave të ndryshme të sigurimit serb e jugosllav dhe UÇK-së mund të karakterizohen si një konflikt i armatosur jo ndërkombëtar (i brendshëm), në bazë të së drejtës humanitare ndërkombëtare (ligjet e luftës). E drejta e aplikueshme gjatë kësaj periudhe përfshin nenin 3 të përbashkët të katër Konventave të Gjenezës të vitit 1949, Protokollin e II-të të këtyre konventave dhe të drejtën zakonore të luftës – të gjitha këto aplikohen si ndaj forcave qeveritare ashtu dhe ndaj rebelëve të armatosur. Shkeljet e dokumentuara të së drejtës humanitare ndërkombëtare gjatë kësaj periudhe përfshin ekzekutimin e jo ndërluftuesve, përdorimin jo proporcional të forcës ushtarake, sulmet pa dallim kundër civilëve dhe shkatërrimin sistematik

Refugjatë shqiptarë kosovar duke hyrë në Shqipëri.

© JOANNE MARINER / HUMAN RIGHTS WATCH

të pasurisë së civilëve nga policia speciale serbe dhe ushtria jugosllave, si dhe dhunimet e serbëve nga UÇK, si psh. shpërnguljet me forcë, marrja e pengjeve dhe ekzekutimet e menjëhershme.

Me fillimin e bombardimeve të NATO-s më 24 mars 1999, konflikti në Kosovë dhe në të gjithë Republikën Federale të Jugosllavisë, për aq sa përfshiu NATO-n dhe forcat serbe e jugosllave, u kthye në një konflikt të armatosur ndërkombëtar, ndaj të cilit u aplikua i tërë korpusi i së drejtës humanitare ndërkombëtare. Gjatë kësaj periudhe, NATO bëri shkelje të së drejtës humanitare ndërkombëtare në fushatën e saj të bombardimeve në RFJ (shih Fushata Ajrore e NATO-s). Forcat e sigurimit serb dhe jugosllav ishin përgjegjëse gjatë kësaj periudhe për shpërnguljet masive dhe për numrin e madh të vrasjeve të civilëve etnikë shqiptarë në periudhën mars-qershor 1999. Tërheqja e forcave serbe dhe jugosllave nga Kosova dhe pushimi i fushatës së bombardimeve të NATO-s më 12 qershor 1999, përfundoi gjendjen e konfliktit të armatosur në Kosovë. Protokollin I parashikon se aplikimi i Konventave të Gjenevës do të pushojë me përfundimin e operacioneve ushtarake.

KOSOVA SI NJË KONFLIKT I BRENDSHËM I ARMATOSUR

E drejta humanitare ndërkombëtare bën një dallim të rëndësishëm ndërmjet konflikteve të armatosura ndërkombëtare dhe jo ndërkombëtare (të brendshme), e cila përcakton ligjin e aplikueshëm. Neni 2, i përbashkët për të katër Konventat e Gjenevës të vitit 1949, përcakton se një konflikt ndërkombëtar i armatosur duhet të përfshijë një luftë të deklaruar ose çdo konflikt tjetër të armatosur i cili mund të lindë “ndërmjet dy ose më shumë Palëve të Larta Kontraktuese” të Konventës. Komentari zyrtar i Konventave të Gjenevës përkufizon gjerësisht “konfliktin e armatosur” si çdo mosmarrëveshje ndërmjet dy shteteve që pason me një ndërhyrje të forcave të armatosura.³

Një konflikt i brendshëm i armatosur është më i vështirë për t’u përkufizuar, përderisa shpeshherë debatohet nëse veprimet luftarake brenda një shteti kanë arritur nivelin e një konflikti të armatosur ose jo, në kontrast me tensionet e brendshme, trazirat, kryengritjet, ose aktet e izoluar të dhunës. Komentari zyrtar i nenit 3 të përbashkët të Konventave

të Gjenevës, i cili rregullon konfliktet e brendshme të armatosura, përmend një seri kushtesh që, pavarësisht se nuk janë të detyrueshme, parashikojnë disa orientime përkatëse. Kushti i parë dhe më i rëndësishëm ndërmjet këtyre është nëse një palë në revoltë kundër qeverisë *de jure*, në rastin konkret UÇK, “zotëron një forcë të organizuar ushtarake, një autoritet që përgjigjet për aktet e saj, e cila vepron brenda një territori të përcaktuar dhe ka mjetet e respektimit dhe sigurimit të respektimit të Konventës.”⁴

Kushtet e tjera të nënvizuara në komentarin e konventës trajtojnë kundërpërgjigjen e qeverisë ndaj rebelimit. Një tjetër tregues i ekzistencës së konfliktit të brendshëm të armatosur është njohja nga ana e qeverisë të detyrimit të saj për të përdorur forcat e rregullta të armatosura kundër një rebelimi.⁵

Konfliktet e brendshme të armatosura që kanë arritur një shkallë të lartë të veprimeve luftarake rregullohen nga Protokollu II i vitit 1977 i Konventave të Gjenevës, i cili është më i shtjelluar se Neni 3 i Përbashkët në mbrojtjen që i bën civilëve (shih më poshtë). Protokollu II vihet në zbatim kur konflikti i armatosur:

Ndodh në territorin e një Pale të Lartë Kontraktuese ndërmjet forcave të tij të armatosura dhe forcave disidente të armatosura ose grupet e tjera të armatosura, të cilat, nën një komandë të përgjegjshme, ushtrojnë një kontroll të tillë mbi një pjesë të territorit të tij, që t’i mundësojë kryerjen e operacioneve ushtarake të qëndrueshme dhe intensive dhe të zbatojnë këtë Protokoll.⁶

Së fundi, konfliktet e brendshme të armatosura rregullohen gjithashtu nga e drejta zakonore ndërkombëtare, si psh. normat zakonore ndërkombëtare të shpallura në Rezolutën 2444 të Asamblesë së Përgjithshme të Kombeve të Bashkuara.⁷ E miratuar me votë unanime më 19 Dhjetor 1969, kjo rezolutë njeh në mënyrë të qartë parimin e së drejtës zakonore të imunitetit të civilëve dhe parimin plotësues, i cili i kërkon palëve ndërluftuese që të dallojnë civilët nga forcat ndërluftuese në të gjitha kohët. Hyrja e kësaj rezolute nënvizon se këto parime themelore të së drejtës humanitare aplikohen “në të gjitha konfliktet e armatosura,” që nënkuptojnë si konfliktet e armatosura ndërkombëtare ashtu dhe ato të brendshme.⁸

Duke interpretuar juridiksionin e saj mbi shkeljet e zakoneve të luftës

të kryera në territorin e ish-Jugosllavisë, ICTY (Gjykata Ndërkombëtare për Krimet në ish-Jugosllavi) ka mbajtur pikëpamjen se ky juridiksion përfshin “shkeljet e Nenit 3 të Përbashkët dhe rregullat e tjera zakonore ndaj konfliktit të brendshëm” dhe “shkeljet e marrëveshjeve që janë të detyrueshme për palët në konflikt që konsiderohen *quae* drejtë traktatesh, psh. Marrëveshjet, të cilat nuk janë kthyer në të drejtë zakonore ndërkombëtare,” si psh. Protokollin II i Konventave të Gjenevës.⁹

APLIKUESHMËRIA E NENIT 3 TË PËRBASHKËT DHE E PROTOKOLLIT II

Që prej 28 shkurtit 1998, veprimet luftarake ndërmjet UÇK-së dhe forcave qeveritare arritën nivelin e një konflikti ndaj të cilit aplikohen detyrimet e Nenit 3 të Përbashkët. Duke pasur parasysh intensitetin e mëvonshëm të konfliktit deri në qershor të vitit 1999, Human Rights Watch është duke vlerësuar gjithashtu, veprimet e UÇK-së dhe të forcave qeveritare bazuar në standartet e mishëruara në Protokollin II të Konventës së Gjenevës.¹⁰

Më 28 shkurt, forcat speciale të policisë serbe nisën sulmin e tyre të parë në shkallë të gjerë në fshatrat e Drenicës: Likosan dhe Cirez, të cilat dyshoheshin se strehonin anëtarët e UÇK-së (shih. “Sfondi”). Ndërmjet kësaj date dhe tërheqjes së forcave serbe e jugosllave nga Kosova në qershor 1999, UÇK dhe qeveria u angazhuan në veprime luftarake të vazhdueshme që përfshinin sulme ushtarake, fronte luftarake dhe përdorimin e helikopterëve të sulmit dhe artilerisë (këto dy të fundit u përdorën ekskluzivisht nga qeveria). UÇK zotëronte armë të lehta dhe artileri të lehtë.

Pavarësisht se UÇK ishte fillimisht një ushtri guerrile pa ndonjë hierarki të fuqishme të centralizuar dhe me ndasi të fuqishme rajonale, për qëllimet e së drejtës humanitare ndërkombëtare,

rebelimi ishte një force e organizuar ushtarake. UÇK kishte shtatë “zona operacionale” me nga një komandant, shef shtabi, brigada dhe batalione. Shtabi i Përgjithshëm, megjithëse pa pasur një kontroll të plotë mbi

Që prej 28 shkurtit 1998, veprimet luftarake ndërmjet UÇK-së dhe forcave qeveritare arritën nivelin e një konflikti ndaj të cilit aplikohen detyrimet e Nenit 3 të Përbashkët.

komandantët rajonalë, koordinonte aksionet ushtarake dhe aktivitetet politike, një strukturë e cila lejonte vendimet që do t'u transmetoheshin luftëtarëve.

Gjatë vitit 1999, korrespondentët veteranë të luftës, ashtu si dhe hulumtuesit e Human Rights Watch të cilët kishin vendosur kontakte me UÇK-në, herë pas here vinin re disiplinë ndërmjet luftëtarëve që kontrollonin postbllloqet dhe tendencën e tyre për të aplikuar politika dhe procedura të ngjashme (p.sh. lidhur me krijimin e mundësisë për gazetarët që të hynin në zonat e kontrolluara nga UÇK). Kjo disiplinë ishte një tregues se luftëtarët merrnin urdhëra politike dhe se luftëtarët përgjigjeshin së paku para komandantëve rajonalë. Po kështu, kishte raste kur vihej re një mungesë e qartë discipline dhe stërvitjeje, e cila dëshmon për disa dobësi strukturore brenda UÇK-së. Pavarësisht nga kjo, në mesin e vitit 1998 u bë e qartë se udhëheqja e UÇK-së ishte e aftë të organizonte sulme sistematike në zona të gjera të Kosovës. Gjithashtu, ajo koordinonte mbështetjen logjistike dhe financiare nga diaspora shqiptare në Europën Perëndimore dhe në Shtetet e Bashkuara. Armët vinin rregullisht nga veriu i Shqipërisë. Ky koordinim u rrit më tej ndërsa lufta bëhej më e ashpër dhe pavarësisht se UÇK mbante gjithmonë një karakter të qartë rajonal.

Që prej prillit e deri në mesin e muajit korrik 1998, UÇK zotëronte afërsisht 40% të territorit të Kosovës, megjithëse pjesa më e madhe e këtij territori u vendos përsëri nën kontrollin e forcave qeveritare prej gushtit 1998. Megjithatë, deri në atë kohë UÇK kishte pasur në zotërim një numër qytetesh dhe fshatrash strategjikë dhe kontrollonte postbllloqet përgjatë disa rrugëve të rëndësishme të Kosovës; që prej shtatorit 1998 zona e tyre e kontrollit ishte reduktuar në disa pjesë të Drenicës dhe një numër të shpërndarë zonash të izoluara në perëndim, veçanërisht natën.¹¹

Megjithëse struktura e komandës së UÇK-së u dëmtua si rezultat i sulmit të forcave qeveritare gjatë verës, bërthama e organizimit vazhonte të ekzistonte. Një organizatë e veçantë shqiptare e armatosur e njohur si FARK (Forcat e Armatosura të Republikës së Kosovës), e cila kishte një bazë të veçuar në Shqipërinë e Veriut dhe ishte kryesisht e pranishme në Metohi (Dukagjin), rajon i Kosovës, ishte një komplikim i mëtejshëm i situatës. Në shtator 1998, u bë e qartë se ky grup alternativ, që përfshinte kryesisht shqiptarë etnikë me një eksperiencë të shkuar në Ushtrinë Jugosllave dhe policinë serbe, nuk pajtohej me strategjinë ushtarake të

UÇK-së, duke kritikuar mungesën e saj të profesionalizmit. Megjithatë, FARK dhe UÇK nuk u angazhuan kurrë në veprime luftarake kundër njëra-tjetrës.

Siç përmendet në kapitullin Forcat në Konflikt, zëdhënësi i UÇK-së deklaronte vazhdimisht vullnetin e organizatës për të respektuar rregullat e luftës, gjë e cila është një ndër faktorët që duhet të merren në konsideratë në përcaktimin nëse ekziston një konflikt i brendshëm i armatosur ndaj të cilit mund të aplikohen standartet e Protokollit II.¹² Në një intervistë të dhënë për gazetën në gjuhën shqipe *Koha Ditore* në qershor 1998, zëdhënësi i UÇK-së Jakup Krasniqi tha:

UÇK njih Konventat e Gjenevës dhe konventat që aplikohen në kohë lufte.

-Zëdhënësi i U«K-së Jakup Krasniqi

Që në fillim ne kishim rregullat tona të brendshme për operacionet që kryenim. Këto rregulla përcaktojnë qartë se UÇK njih Konventat e Gjenevës dhe konventat që aplikohen në kohë lufte.¹³

Komunikata e UÇK-së numër 51, e lëshuar nga Shtabi i Përgjithshëm i UÇK-së më 26 gusht, deklaronte se: “UÇK si një Ushtri e institucionalizuar dhe e organizuar, po ngrihet profesionalisht dhe është e gatshme për të fituar luftën.”¹⁴

Në nëntor të vitit 1998, hulumtuesit e Human Rights Watch zhvilluan një takim me dy përfaqësues të UÇK-së, Hashim Thaçin dhe Fatmir Limajn, për të diskutuar për angazhimet e UÇK-së në zbatimin e ligjeve të luftës. Përfaqësuesit e UÇK-së pranuan se në një situatë të tillë lufte kishte pasur dhe “probleme”. Por ata theksuan se UÇK ishte e angazhuar për të zbatuar Konventat e Gjenevës dhe se respektonte të drejtën humanitare ndërkombëtare. Megjithatë, pavarësisht nga kërkesat e përsëritura, përfaqësuesit refuzuan të jepnin ndonjë provë të angazhimit të deklaruar të UÇK-së. Ata thonin se UÇK kishte një kod sjelljeje të ushtarëve të saj, por ai nuk mund të shihej. Ata pretendonin se për ushtarët që kishin kryer abuzime ishin vendosur masa disiplinore, por nuk dhanë detaje. Të ndaluarit ishin trajtuar në mënyrë njerëzore, theksonin ata, por të ndaluarit nuk mund të vizitoheshin për “arësye sigurimi.”

Ka pasur raste të raportuara, por të pavërtetuara, të masave disiplinore nga komandantët e UÇK-së për ushtarët e tyre në rastet kur këta të fundit kishin kryer dhunime ose kishin goditur gazetarët e huaj, por nuk ka pasur raste të raportuara që luftëtarët e UÇK-së të jenë ndëshkuar

për rastet kur ata kanë pasur si objekt vrasjesh civilët serbë ose shqiptarë, kur kanë abuzuar me personat e ndaluar ose kur kanë shkelur Nenin 3 të Përbashkët ose Protokollin II.

Së fundi, përmes fjalëve dhe veprimeve të saj, qeveria jugosllave njohu në mënyrë të qartë UÇK-në si një forcë të organizuar të armatosur. Përveç policisë speciale dhe të rregullt serbe, e cila vepron në mënyrë të ngjashme me një organizatë ushtarake, qeveria ishte e detyruar që të përdorte forcat e saj të rregullta ushtarake, Ushtrinë Jugosllave, kundër rebelëve. Gjatë periudhës 28 shkurt – 12 qershor 1999, kushtet e nenit 3 dhe Protokollit II u përmbushën. Për pasojë, Human Rights Watch është duke vlerësuar veprimet e qeverisë dhe UÇK-së bazuar në parimet e përmendura në Nenin 3 të Përbashkët dhe Protokollin II.

Neni 3 i Përbashkët dhe Mbrojtja e Palëve Jo Luftuese

Neni 3 i Përbashkët i të katër Konventave të Gjenevës është konsideruar si një konventë brenda konventës. Ajo është dispozita e vetme e konventave të Gjenevës që aplikohet drejtpërsëdrejti ndaj konflikteve të brendshme të armatosura (ashtu si dhe ndaj konflikteve ndërkombëtare).

Neni 3 i Përbashkët, Seksioni 1 përcakton se:

Në rastin e konfliktit të armatosur të një karakteri jo ndërkombëtar që ndodh në territorin e një Pale të Lartë Kontraktuese, secila palë në konflikt do të jetë e detyruar të zbatojë, si minimum, dispozitat e mëposhtme:

(1) Personat që nuk kanë marrë pjesë aktivisht në veprimet luftarake, përfshirë anëtarët e forcave të armatosura që kanë lënë armët dhe ata që kanë dalë jashtë luftimit për shkak të sëmundjeve, plagëve, ndalimit ose ndonjë shkakut tjetër, në çdo rrethanë duhet të trajtohen në mënyrë njerëzore, pa ndonjë diferencim të pafavorshëm, bazuar në racën, ngjyrën, besimin fetar, seksin, lindjen ose pasurinë, ose çdo kriter tjetër të ngjashëm.

Për pasojë aktet e mëposhtme janë të ndaluara dhe duhet të ndalohen në çdo kohë dhe në çdo vend të çfarëdoshëm në lidhje me personat e mësipërm:

- (a) dhunimi i jetës së personit, veçanërisht vrasjet e çdo lloji, plagosjet, trajtimi çnjerëzor dhe tortura;
- (b) marrja e pengjeve;
- (c) marrja nëpër këmbë e dinjitetit personal, veçanërisht trajtimi poshtërues dhe degradues;
- (d) nxjerrja e vendimeve gjyqësore dhe kryerja e ekzekutimeve pa një gjykim të mëparshëm të shpallur nga një gjykatë e rregullt e cila jep të gjitha garancitë gjyqësore që njihen si të domosdoshme për popujt e civilizuar.

Neni 3 i Përbashkët vendos në këtë mënyrë detyrime ligjore fikse mbi palët në një konflikt të brendshëm të armatosur për të siguruar trajtimin njerëzor të personave, të cilët nuk kanë më një rol aktiv në veprimet luftarake.

Neni 3 i Përbashkët aplikohet kur situata e një konflikti të brendshëm të armatosur ekziston objektivisht në territorin e një Shteti Palë; ai sjell detyrime të qarta për të gjitha palët në një konflikt të brendshëm, përfshirë rebelët, pavarësisht se ata nuk kanë zotësinë ligjore për të nënshkruar Konventat e Gjenevës. Në Jugosllavi, forcat qeveritare dhe të UÇK-së ishin palë në konflikt dhe për pasojë kishin detyrime në bazë të Nenit 3 të Përbashkët.

Detyrimi për të zbatuar nenin 3 është absolut për të gjitha palët në konflikt dhe i pavarur nga detyrimi i palës kundërshtarë. Kjo nënkupton se qeveria jugosllave nuk mund të përjashtojë veten nga plotësimi i detyrimeve të nenit 3 me justifikimin se UÇK është duke shkelur nenin 3 dhe anasjelltas.

Zbatimi i nenit 3 nuk vendos ndonjë status mbi palën rebele, nga e cila mund të pasonte njohja e detyrimeve plotësuese ligjore jashtë nenit 3. Po kështu, me qëllim zbatimin e nenit 3, nuk është e nevojshme për cilëndo qeveri që të njohë statusin e palës ndërluftuese për UÇK-në.

Në kontrast me konfliktet ndërkombëtare, ligji që rregullon konfliktet e brendshme të armatosura nuk njeh privilegjin e anëtarëve të forcave ndërluftuese¹⁵ dhe për pasojë nuk parashikon ndonjë status të posaçëm

Neni 3 i Përbashkët vendos në këtë mënyrë detyrime ligjore fikse mbi palët në një konflikt të brendshëm të armatosur për të siguruar trajtimin njerëzor të personave, të cilët nuk kanë më një rol aktiv në veprimet luftarake.

për këta persona, edhe në rast se ata kapen rob. Në këtë mënyrë, qeveria jugosllave nuk ishte e detyruar që t'i njihte anëtarëve të kapur të UÇK-së statusin e të burgosurit të luftës. Po kështu, anëtarëve të forcave të armatosura qeveritare të cilët ishin kapur nga UÇK nuk ishte e nevojshme që t'u njihej ky status. Megjithatë, secila palë mund të jetë dakort që trajtojë të burgosurit e saj si të burgosur luftime dhe të gjitha palëve u është kërkuar që të trajtojnë në mënyrë humane ushtarët e kapur rob dhe civilët. Ekzekutimet pa gjyq, ndaj personave ndërluftues apo civilëve, kanë kanë shkëlur ndalimin e vendosur për “vrasjet e çdo lloji.”

Duke pasur parasysh faktin se forcat e UÇK-së nuk kishin “privilegjin e personave ndërluftues” ata mund të gjykoreshin dhe të ndëshkoheshin nga gjykatat jugosllave për krimin e tradhëtisë, rebelimit dhe kryerjen e krimeve të tjera në bazë të ligjeve të brendshme.

Protokolli II dhe Mbrojtja e Personave jo Luftues

Protokolli II shtjellon sanksionimin që i bën Neni 3 i Përbashkët trajtimit njerëzor dhe parashikon një listë më të plotë të mbrojtjeve të civilëve në konfliktet e brendshme të armatosura. Pavarësisht se nuk është një listë gjithëpërfshirëse, ajo ndalon praktikën, urdhërat dhe veprimet e mëposhtme:

- Urdhërat për eliminimin e të mbijetuarve, si p.sh. kërcënimet ndaj luftëtarëve ose urdhërat për të kryer veprime luftarake mbi këtë bazë.
- Aktet e dhunës kundër të gjithë personave, përfshirë luftëtarët e kapur, të dorëzuar ose që janë nxjerrë jashtë luftimit.
- Torturën, çdo formë ndëshkimi fizik, ose trajtim tjetër çnjerëzor të personave në çfarëdo rrethane.
- Plaçkitjen dhe shkatërrimin e pasurisë civile. Ky ndalim është vendosur për të shpëtuar civilët nga vuajtjet që rrjedhin nga shkatërrimi i pasurisë së tyre reale dhe personale: shtëpitë, mobiljet, veshjet, ushqimet, pajisjet dhe kështu me radhë. Plaçkitja përfshin aktet e organizuara dhe aktet individuale të kryera pa miratimin e autoriteteve ushtarake.¹⁶

- Marrjen e pengjeve.¹⁷
- Dhunimin e kufomave.¹⁸ Dëmtimi i personave të vdekur nuk lejohet kurrë dhe shkel rregullat e luftës.

Protokollu II përmend gjithashtu se fëmijëve duhet t'i kushtohet kujdes dhe ndihmë sipas kërkesës. Neni 4, paragrafi 3, thekson se asnjë fëmijë nën 15 vjeç “nuk duhet të rekrutohet nga forcat ose grupet e armatosura.”

Mbrojtja e Popullsisë Civile

Dallimi ndërmjet civilëve dhe luftëtarëve është i rëndësishëm për ligjet që rregullojnë si konfliktet e brendshme të armatosura ashtu dhe konfliktet ndërkombëtare. Përgjithësisht në situatat e konflikteve të brendshme të armatosura, civil është cilido person që nuk është anëtar i forcave të armatosura ose i një grupi të armatosur të organizuar të një pale në konflikt. Për pasojë, “popullsia civile përfshin të gjithë personat të cilët nuk marrin pjesë aktivisht në veprimet luftarake.”¹⁹

Anëtarët e përhershëm të forcave të armatosura serbe dhe jugosllave dhe luftëtarët e UÇK-së janë objektiva ushtarake legjitime dhe subjekte sulmesh legjitime, individualisht ose kolektivisht, deri në momentin që ata dalin jashtë luftimit, që nënkupton dorëzimin, plagosjen ose kapjen e tyre.²⁰

Policët që nuk kanë detyra luftimi nuk janë objektiva ushtarake legjitime. Po kështu, nuk janë objektiv ushtarak legjitim personeli qeveritar i autorizuar për të mbajtur armë si p.sh. agjentët doganorë.²¹ Megjithatë, policët me detyra luftimi, mund të jenë objektivë të përshtatshëm ushtarakë dhe subjekte për sulme të drejtpërdrejta.

Civilët nuk mund të jenë subjekt i sulmeve të qëllimshme të individualizuara për sa kohë që ata nuk përbëjnë kërcënim direkt për kundërshtarin.²² Termi “civil” përfshin gjithashtu disa punonjës të njësisë ushtarake, të cilët nuk janë anëtarë të forcave të armatosura por që i ndihmojnë ata.²³ Ndërsa gjatë kohës që janë civilë këta punonjës nuk mund të jenë objektiva ushtarake, këta punonjës të njësisë ushtarake ose ata që ndihmojnë në mënyrë jo të drejtpërdrejtë ndërluftuesit marrin përsipër rrezikun e vdekjes ose të plagosjes që shoqëron sulmet kundër

objektivave legjitime ushtarake në kohën që ata janë brenda objektivave ushtarakë ose pranë tyre.

Gjithashtu, të dy palët mund të shfrytëzojnë si ndërluftues personat që angazhohen në një formë tjetër në aktivitetet civile. Këta civilë humbasin

Dallimi ndërmjet civilëve dhe luftëtarëve është i rëndësishëm për ligjet që rregullojnë si konfliktet e brendshme të armatosura ashtu dhe konfliktet ndërkombëtare.

imunitetin e tyre nga sulmet për aq kohë sa marrin pjesë drejtpërsëdrejti në veprimet luftarake.²⁴ “Pjesëmarrja e drejtpërdrejtë në veprimet luftarake nënkupton aktet e luftës, të cilat për shkak të natyrës dhe qëllimit të tyre mund të shkaktojnë dëme aktuale ndaj personelit dhe pajisjeve të forcave të armatosura të armikut,” dhe përfshin veprimet mbrojtëse.²⁵

“Veprimet luftarake” nuk mbulojnë vetëm kohën kur personi civil përdor një armë, por gjithashtu kohën që ai mban armën, si dhe situatat në të cilat ai merr përsipër veprime luftarake pa përdorimin e armës.²⁶ Shembuj janë parashikuar në një Manual të Forcave Tokësore të Shteteve të Bashkuara të Amerikës të cituara nga ICRC (Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq), ku përfshihen disa veprime luftarake si:

sabotazhi, shkatërrimi i pajisjeve të komunikimit, keqorientimi i qëllimshëm i trupave nga udhërrëfyesit dhe lirimi i të burgosurve të luftës ... Po kështu është dhe rasti i një personi që vepron si anëtar i personelit të një arme ose personi që siguron informacion rreth objektivat ushtarakë për sistemet e armëve që kanë për synim përdorimin e menjëhershëm kundër armikut si p.sh., zbuluesit e artilerisë ose anëtarët e skuadrave vëzhguese në terren. Kjo mund të përfshijë mbështetjen e drejtpërdrejtë logjistike për njësitë e angazhuara drejtpërsëdrejti në luftë, si p.sh., dërgimi i municioneve në një pozicion zjarri. Nga ana tjetër, civilët që japin mbështetje jo të drejtpërdrejtë për forcat e armatosura, si p.sh. punonjësit e një fabrike që i shërben mbrojtjes ose ata që angazhohen në shpërndarjen ose ruajtjen e pajisjeve ushtarake në prapavijë, nuk përbëjnë një kërcënim të menjëhershëm për kundërshtarin dhe për pasojë nuk mund të jenë subjekt i sulmeve të qëllimshme individuale.²⁷

Personat që mbrohen nga Neni 3 i Përbashkët përfshijnë si forcat qeveritare

ashtu edhe forcat e UÇK-së që janë dorëzuar, plagosur, sëmure, të paarmatosur ose kapur rob. Këto forca konsiderohen *hors de combat*, dmth. jashtë luftimit.

Përcaktimi i Objektivave Ushtarake

Dallimi themelor ndërmjet civilëve dhe ushtarakëve aplikohet, gjithashtu, ndaj natyrës së objekteve që mund të jenë objekte sulmi legjitime. Për të konsideruar një objekt ushtarak si legjitim, objekti ose objektivi, i zgjedhur për nga natyra, vendndodhja, qëllimi ose përdorimi, duhet të kontribuojë efektivisht në aftësinë ose aktivitetin ushtarak të armikut dhe shkatërrimi ose neutralizimi i plotë ose i pjesshëm i tij duhet të japë sipas rrethanave një avantazh ushtarak të përcaktuar.²⁸

Objektiva ushtarake legjitime janë armët e ndërluftuesve, karvanet, instalimet dhe pajisjet. Përveç kësaj:

një objekt i përdorur përgjithësisht për qëllime civile, si p.sh. një banesë, autobuz, grup taksish ose një aerodrom civil apo stacion hekurudhor, mund të kthehet në objektiv ushtarak nëse vendndodhja e tij përmbush kriteret e Protokollit I, neni 52(2).²⁹

Për të përcaktuar një objekt ushtarak legjitim, objektivi duhet të: 1) kontribuojë efektivisht në aftësinë ose aktivitetin ushtarak të armikut dhe, 2) shkatërrimi ose neutralizimi i plotë ose i pjesshëm i tij duhet të japë, sipas rrethanave, një avantazh ushtarak të përcaktuar.

Ligjet e luftës i karakterizojnë të gjitha objektet si civile me përjashtim të rasteve kur ato plotësojnë dy kriteret e mësipërme. Objektet që normalisht shfrytëzohen për qëllime civile, si p.sh., kishat, shtëpitë dhe shkollat, konsiderohen se nuk janë objektiva ushtarake. Nëse këto objekte ndihmojnë faktikisht veprimet luftarake të armikut, ato humbasin imunitetin e tyre nga sulmi i drejtpërdrejtë. Supozimi se një objekt ka një natyrë civile mund të mos përfshijë objekte të tilla si sistemet e transportit dhe komunikimit që kanë qëllim ushtarak. Në këto rrethana është e nevojshme që të analizohet nëse një objekt ose shërbim i caktuar plotëson dy kriteret e mësipërme.

Sulmuesi duhet të bëjë gjithçka “të mundur” për të verifikuar nëse

objektivat që do të sulmohen nuk janë civile. Termi “të mundur” nënkupton “atë çfarë është e praktikueshme ose mundësisht e praktikueshme duke marrë parasysh të gjitha rrethanat në një kohë të caktuar, përfshirë ato rrethana që kanë lidhje me suksesin e operacioneve ushtarake.”³⁰

Ndalimi i Sulmeve Rastësore dhe Parimi i Proporcionalitetit

Sidoqoftë, edhe sulmet kundër objektivave ushtarake legjitime kufizohen nga parimi i proporcionalitetit. Ky parim vendos një detyrim ndaj forcave ndërluftuese për të zgjedhur mjetet e sulmit që shmangin ose minimizojnë dëmet ndaj civilëve. Në veçanti, sulmuesi nuk duhet të nisë një sulm në qoftë se viktimat civile që mund të rrjedhin prej tij mund të balancojnë rëndësinë e objektivit ushtarak për sulmuesin. Parimi i proporcionalitetit kodifikohet në Protokollin I, neni 51⁵:

Ndërmjet të tjerave tipet e mëposhtme të sulmeve duhet të konsiderohen si rastësore ...

- (b) një sulm i cili konsiderohet se mund të shkaktojë humbje rastësore të jetës së civilëve, plagosje të civilëve, dëmtime të objekteve civile, ose një kombinim të këtyre, i cili mund të jetë joproportional në lidhje me avantazhin konkret dhe të drejtpërdrejtë të parashikuar.

Në qoftë se një sulm konsiderohet se mund të shkaktojë viktima ose dëmtime rastësore në radhët e civilëve, duhet të plotësohen dy kërkesa përpara se të fillojë sulmi. Së pari, duhet të ekzistojë një avantazh ushtarak “konkret dhe i drejtpërdrejtë” i parashikuar. “I drejtpërdrejtë” nënkupton “pa kushtin ndërhyrës të veprimit... Një avantazh i parëndësishëm që do të fitohet në një kohë të pacaktuar në të ardhmen nuk duhet të jetë një vlerësim i përshtatshëm mase përkundrejt humbjeve në radhët e civilëve.”³¹

Krijimi i kushteve “ndihmëse për dorëzim nëpërmjet sulmeve që rastësisht dëmtojnë popullsinë civile”³² është shumë i parëndësishëm dhe i pamjaftueshëm nga ana ushtarake për t’u konsideruar si një avantazh ushtarak “konkret dhe i drejtpërdrejtë”. Një avantazh ushtarak mund të konsistojë vetëm në marrjen e territorit dhe në shkatërrimin ose dobësimin e forcave të armatosura të armikut.”³³

Kërkesa e dytë e parimit të proporcionalitetit është se dëmtimi i parashikuar i civilëve dhe dëmtimi i objekteve civile nuk duhet të jetë jo proporcional, që nënkupton se është “tepër i madh” në krahasim me avantazhin e prishëm “konkret dhe të përcaktuar ushtarak.”

Dëmi tepër i madh është një koncept relativ. Për shembull, prania e një ushtari në ikje nuk mund të shërbejë si justifikim për shkatërrimin e një fshati të tërë. Në qoftë se shkatërrimi i një ure është i një rëndësie madhore për pushtimin e një zone strategjike, “është e kuptueshme se disa shtëpi mund të goditen, por nuk mund të neutralizohet një zonë e tërë urbane.”³⁴ Nuk ka kurrë justifikim për viktimat tepër të mëdha në radhët e civilëve, pavarësisht nga vlera e objektivit ushtarak.³⁵

Sulmuesi nuk duhet të nisë një sulm në qoftë se viktimat civile që mund të rrjedhin prej tij mund të balancojnë rëndësinë e objektivit ushtarak për sulmuesin.

Sulmet rastësore përcaktohen në Protokollin I, neni 51⁴, si psh:

- a) ato që nuk drejtohen ndaj një objekti specifik ushtarak;
- b) ato që përdorin një metodë ose mjete luftimi të cilat nuk mund të drejtohen ndaj një objekti specifik ushtarak; ose
- c) ato që përdorin një metodë ose mjete luftimi efektet e të cilave nuk mund të kufizohen në mënyrën e kërkuar nga ky Protokoll; dhe për pasojë, në çdo rast të tillë, kanë si natyrë goditjen pa dallim të objektivave ushtarake dhe të civilëve ose objekteve civile.

Mbrojtja e Civilëve nga Shpërnguljet

Ka vetëm dy përjashtime në ndalimin e shpërnguljes së civilëve, për arsye që lidhen me luftën: sigurimi i tyre ose arsye të rëndësishme ushtarake. Neni 17 i Protokollit II parashikon se:

Shpërngulja e popullsisë civile nuk duhet të urdhërohet për arsye që lidhen me konfliktin me përjashtim rasteve kur sigurimi i civilëve të përfshirë ose arsye të rëndësishme ushtarake kërkojnë një gjë të tillë. Në qoftë se duhet të kryhen këto shpërngulje, atëherë duhet të merren të gjitha masat e mundshme me qëllim që popullsia civile të pritët në kushte të kënaqshme banimi, higjiene, shëndetësore, sigurimi dhe ushqimi.

Termi “arësye të rëndësishme ushtarake” zakonisht i referohet evakuimit për shkak të operacioneve që priten të ndodhin. Masa e përkohshme e evakuimit është e përshtatshme në qoftë se në një zonë të caktuar ekziston

Shpërngulja ose kapja e civilëve vetëm për t'i mohuar një bazë sociale armikut nuk ka të bëjë fare me sigurimin e civilëve.

rrezik si rezultat i operacioneve ushtarake ose ajo mund të jetë subjekt i bombardimeve intensive. Gjithashtu, ajo mund të lejohet nëse prania e personave të mbrojtur në një zonë pengon operacionet ushtarake. Rikthimi i shpejtë i të evakuarve në shtëpitë e tyre kërkohet në momentin që kanë pushuar veprimet luftarake

në këtë zonë. Autoriteti që bën evakuimin ka barrën që të provojë se rivendosja e detyruar e tyre është në përputhje me këto kushte.

Shpërngulja ose kapja e civilëve vetëm për t'i mohuar një bazë sociale armikut nuk ka të bëjë fare me sigurimin e civilëve. Po kështu, shpërngulja nuk justifikohet me “arësye ushtarake të rëndësishme,” të cilat kërkojnë “vlerësimin më të kujdesshëm të rrethanave”³⁶ sepse këto rrethana krijojnë mundësinë e abuzimit. Komentari i ICRC-së për Protokollin II parashikon:

Në mënyrë të qartë, arësyet e rëndësishme ushtarake nuk mund të justifikohen nga motivet politike. Për shembull, duhet të ndalohet lëvizja e një popullsie me qëllim ushtrimin e një kontrolli më efektiv mbi një grup etnik disident.³⁷

Zhvendosja ose shpërngulja në masë e civilëve me qëllim mohimin e një baze sociale të vullnetshme për forcat kundërshtarë ndalohet përderisa ajo i kundërpërgjigjet këtij motivi tërësisht politik.

Edhe nëse qeveria duhet të tregojë se shpërngulja ishte e nevojshme, ajo ka ende detyrimin e pavarur për të marrë “të gjitha masat e mundshme” për të pritur popullsinë civile “në bazë të kushteve të kënaqshme të banimit, higjienës, shëndetit, sigurimit dhe ushqimit.”

E DREJTA E BRENDSHME JUGOSLLAVE

Kushtetuta Federale e Jugosllavisë e shpallur në vitin 1992, krijoi Jugosllavinë si një shtet demokratik “të themeluar bazuar në rendin ligjor.”³⁸ Të 49 nenet të seksionit mbi të drejtat dhe liritë i garantojnë

të gjithë qytetarëve jugosllavë të drejtat bazë civile dhe politike, si p.sh. liria e fjalës, liria e grumbullimit dhe e drejta për një proces gjyqësor të ndershëm.

Ligjet jugosllave u garantojnë të gjithë të pandehurve të drejtën për një proces gjyqësor korrekt. Neni 23 i kushtetutës federale pengon arrestimin arbitrar dhe i detyron autoritetet që të informojnë menjëherë të ndaluarin për arësyet e ndalimit të tij/saj dhe t'i garantojnë mundësinë që të ketë mbrojtje ligjore. Neni 24 i detyron autoritetet që të informojnë me shkrim të ndaluarin për arësyet e arrestimit të tij/saj brenda 24 orësh. Arrestimi paragjyqësor i urdhëruar nga një gjykatë e shkallës së ulët nuk mund të kalojë të tre muajt, me përjashtim të rasteve kur afati zgjatet nga një gjykatë e një shkalle më të lartë dhe për një periudhë maksimale prej gjashtë muajsh. Neni 25 konsideron të paligjshme torturën, si dhe çdo mënyrë tjetër shtrëngimi për dhënien e dëshmimeve apo deklaratave. Gjithashtu, konsiderohet vepër penale përdorimi i forcës kundër një të arrestuari.

Seksioni 1, Neni 11 i kushtetutës garanton të drejtën e minoriteteve “për të ruajtur, nxitur dhe shprehur atributet e tyre etnike, kulturore, gjuhësore etj., si dhe për të përdorur simbolet e tyre kombëtare, në përputhje me të drejtën ndërkombëtare.” Seksioni 1, Neni 20 thekson se: “Qytetarët duhet të jenë të barabartë pavarësisht nga kombësia e tyre, rraca, seksi, gjuha, besimi fetar, besimet politike dhe të tjera si këto, arsimimi, origjina sociale, pasuria dhe statusi tjetër personal.”

Kushtetuta Federale e Jugosllavisë e shpallur në vitin 1992, krijoi Jugosllavinë si një shtet demokratik “të themeluar bazuar në rendin ligjor.”

Nenet 46 dhe 47 i garantojnë minoriteteve të drejtën për arsimim dhe për të pasur mjete informimi në gjuhën e tyre, si dhe të drejtën për të krijuar shoqata arsimore dhe kulturore. Megjithatë, Neni 48 vendos kufizime në lidhje me grumbullimin e lirë nëpër shoqata të minoriteteve, të cilat janë të ndjeshme ndaj një interpretimi të gjerë dhe arbitrar.

Anëtarët e minoriteteve kombëtare kanë të drejtën që të krijojnë dhe nxisin marrëdhënie në mënyrë të lirë me bashkëkombasit e tyre brenda Republikës së Jugosllavisë dhe jashtë kufijve të saj me bashkëkombasit e tyre në shtetet e tjerë, si dhe të marrin pjesë në organizatat ndërkombëtare jo qeveritare, *me kusht që këto marrëdhënie nuk i sjellin dëm Republikës Federale të Jugosllavisë ose një republike anëtare.*

Kushtetuta jugosllave garanton gjithashtu se qeveria do të respektojë të drejtën ndërkombëtare. Neni 10 parashikon se: “Republika Federale e Jugosllavisë do të njohë dhe garantojë të drejtat dhe liritë e njeriut dhe të qytetarit të njohura nga e drejta ndërkombëtare.” Neni 16 shton:

Republika Federale e Jugosllavisë do të plotësojë me mirëbesim detyrimet që përfshihen në traktatet ndërkombëtare në të cilat ajo është palë kontraktuese. Traktatet ndërkombëtare që janë ratifikuar dhe shpallur në përputhje me këtë Kushtetutë dhe që përgjithësisht kanë pranuar rregullat e së drejtës ndërkombëtare do të jenë pjesë përbërëse e rendit ligjor të brendshëm.

Në lidhje me respektimin nga ana e ndërluftuesve të së drejtës ndërkombëtare, ligji jugosllav është gjithashtu shumë i qartë. Ligji Jugosllav “mbi Mbrojtjen”, neni 19, i detyron ushtarët që të respektojnë të drejtën ndërkombëtare që ka të bëjë me të plagosurit, të burgosurit dhe civilët. Neni thotë:

Anëtarët e Ushtrisë Jugosllave që marrin pjesë në një konflikt të armatosur janë të detyruar në bazë të të gjitha rrethanave që të respektojnë rregullat e të drejtës humanitare ndërkombëtare dhe rregullat e tjera mbi trajtimin e të plagosurve dhe të burgosurve dhe mbi mbrojtjen e civilëve.³⁹

Gjithashtu, ligji serb mbi Punët e Brendshme i adresohet veprimeve të policisë. Neni 33 parashikon se punonjësit e Ministrisë së Punëve të Brendshme janë të detyruar që të zbatojnë të gjithë urdhërat e ministrit ose të eprorit të tyre, “me përjashtim të atyre që urdhërojnë kryerjen e një akti që përbën vepër penale.”⁴⁰

BIBLIOGRAFI E PËRZGJEDHUR E TË DREJTAVE TË NJERIUT NË KOSOVË

Raportet e Human Rights Watch mbi Kosovën

Kosovë: Përdhunimet si një armë e "Spastrimit Etnik," 3/300
Vrasjet e civilëve gjatë fushatës ajrore të NATO-s, 2/00
Një fshat i shkatërruar: Krimet e Luftës në Kosovë, 10/99
Abuzimet e kryera kundër Serbëve dhe Rromëve në Kosovën e Re, 8/99
"Spastrimi etnik" në komunën e Glllogocit, 7/99
Përdorimi nga ana e NATO-s i minave kasetë, 5/99
Të dhëna të shpejta nga Kosova #1-50, 3-6/99
Një javë terror në Drenicë, 2/99
Burgosjet dhe abuzimet në Kosovë, 12/98
Shkeljet ligjore të të drejtave të njeriut në Kosovë, 10/98
Persekutimet vijnë: Shkeljet e të drejtave të njeriut në Kosovë, 12/96
Abuzime me të drejtat e njeriut për popullsinë jo serbe në Kosovë, Sanxhak & Vojvodinë, 10/94
Plagë të hapura: Shkeljet e të drejtave të njeriut në Kosovë, 3/94
Abuzimet vazhdojnë në ish-Jugosllavi: Serbi, Mal i Zi & Bosnjë-Hercegovinë, 7/93
Abuzimet me të drejtat e njeriut në Kosovë, 10/92
Të drejtat e njeriut në një Jugosllavi në shpërbërje e sipër, 1/91
Jugosllavia: Krizat në Kosovë, 3/90

Raporte të tjera për Kosovën

American Association for the Advancement of Science (AAAS) dhe Institute for Legal and Policy Studies, *Politikë apo Panik? Largimi i shqiptarëve etnikë nga Kosova, mars-maj 1999*, Prill 2000.
American Bar Association (CEELI program) dhe AAAS, *Vrasjet politike në Kosovë/ Kosova, Shtator 2000*.
Masakër në Qushkë, dokumentar i American RadioWorks, www.americanradiowork.org.
Raportet e Amnesty International gjenden edhe në www.amnesty.org.

Balkan Human Rights Web Page, www.greekhelsinki.gr/.

Bar Human Rights Committee of England and Wales, *Kosovë 2000: Drejtësi, jo hakmarrje*, Shkurt 2000.

Council for the Defense of Human Rights and Freedoms, raporte të ndryshme, të vlefshëm në: www.albanian.com/kmdlj/.

European Roma Rights Center, *Rromët në konfliktin e Kosovës*, Shkurt 2000.

Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, *Statusi i pakicave kombëtare në Kosovë*, maj 1998.

Raportet e Humanitarian Law Center gjenden në www.hlc.org.yu.

Independent International Commission për Kosovën, *Raporti i Kosovës*, tetor 2000.

International Crisis Group, *Kërkesat e realitetit: Duke dokumentuar shkeljet e të Drejtës Humanitare Ndërkombëtare në Kosovë, më 1999*, qershor 2000.

International Crisis Group, *Shqiptarët e Kosovës në burgjet e Serbisë: Punët e papërfunduara në Kosovë*, janar 2000.

International Helsinki Federation, raporte dhe deklarata të ndryshme gjenden në www.ihf.hr.org.

International Press Institute, *Lajmet nga Kosova dhe lufta propagandistike*, shtator 1999.

Lawyers Committee for Human Rights, *Mbrojtja e refugjatëve dhe e të kthyerve: Parimet ligjore*, qershor 1999.

Lawyers Committee for Human Rights, *Kosovë: Mbrojtja dhe Rindërtimi i paqes – Mbrojtja e Refugjatëve, të të kthyerve, të zhvendosurve të brendshëm dhe minoriteteve*, gusht 1999.

Lawyers Committee for Human Rights, *Një paqe e thyeshme: Duke hedhur themelet për drejtësi në Kosovë*, tetor 1999.

Medecins Sans Frontiere, *Kosovë: Përllogaritja e të dëbuarve*, prill 1999.

Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE), *Kosovo/Kosova: Si e pamë/ si na e treguan, Pjesa e I dhe e II*, dhjetor 1999.

Physicians for Human Rights, *Krimet e Luftës në Kosovë: Një vlerësim i bazuar në popullsinë për shkeljet e të drejtave të njeriut kundrejt shqiptarëve të Kosovës*, gusht 1999.

Society for Threatened Peoples, *Kosova: Luftë, dëbime, masakra*, gusht 1998.

United Nations High Commissioner for Refugees and OSCE, *Vlerësim i gjendjes së pakicave etnike në Kosovë* (korrik 1999, nëntor 1999, shkurt 2000, qershor 2000).

United Nations Special Rapporteur rreth gjendjes së të drejtave të njeriut në Bosnjë dhe Hercegovinë, Republikën e Kroacisë dhe Republikën Federale të Jugosllavisë, *Raport periodik rreth gjendjes së të drejtave të njeriut në Bosnje dhe Hercegovinë, Republikën e Kroacisë dhe Republikën Federale të Jugosllavisë* (24 shtator 1999) dhe Addendum (1 nëntor 1999).

United States Department of State, *Spastrimi etnik – Një vështrim i hollësishëm*, dhjetor 1999, *Zhbërja e historisë: Spastrimi etnik në Kosovë*, maj 1999.

United States Department of State, *Raport i misionit për vlerësimin e gjendjes ligjore në Kosovë*, prill 2000.

Kreu 2. Sfondi

1. Për një përshkrim më të mirë të evoluimit të UÇK-së, shih Tim Judah, *Kosova, Luftë dhe hakmarrje* (New Haven dhe London: Yale University Press, 2000).
2. Ruza Petroviç dhe Marina Bllagojeviç, *Migrimi i serbëve dhe malazezëve nga Kosova dhe Metohia*, Akademia e Shkencave dhe Arteve të Serbisë, 7 qershor 1988.
3. Për hollësira të mëtejshme, shih Helsinki Watch (tani Human Rights Watch), *Jugosllavia: Kriza në Kosovë*, mars 1990.
4. Petroviç dhe Bllagojeviç, *Migrimi i serbëve dhe malazezëve nga Kosova dhe Metohia*.
5. Judah, *Kosova, Luftë dhe Hakmarrje*, f. 49.
6. Laura Silber dhe Allan Little, *Jugosllavia: Vdekja e një kombi*, (New York: Penguin USA, 1995).
7. Më 25 gusht 2000, Ivan Stamboliç u rrëmbye nga persona të panjohur në parkun Kosutnjak, të Beogradit. Deri në gusht të vitit 2001, vendndodhja e tij nuk dihej. Familja e Stamboliçit akuzoi Millosheviçin dhe të shoqen e tij Mirjana Markoviç, ish-ministrin e Brendshëm të Serbisë Vllajko Stojiljkoviç si dhe ish-shefin e Sigurimit të Shtetit Rade Markoviç, si organizatorë të rrëmbimit, ngaqë i druheshin kthimit të tij në politikë.
8. Tim Judah, "Udha e Kosovës për në luftë," *Survival*, 1 korrik 1999.
9. Pas gjashtë muajsh në burg, më 28 gusht, Vllasi u akuzua për "veprimtari kundër-revolucionarë", si dhe u fajësua për vdekjen e njëzet e katër shqiptarëve etnikë, të cilët ishin vrarë nga policia më 28 mars 1989 (shih më poshtë), edhe pse në këtë kohë ai ndodhej në burg. Vllasi u dënua, por u lirua pas afro një viti. (Shih Helsinki Watch (sot Human Rights Watch) dhe International Helsinki Federation for Human Rights, *Jugosllavia: Kriza në Kosovë*, mars 1990.)
10. Ibid., nga Helsinki Watch dhe International Helsinki Federation for Human Rights, *Jugosllavia: Kriza në Kosovë*, mars 1990.
11. Programi për realizimin e Paqes, Lirisë, Barazisë, Demokracisë dhe Begatisë në Provincën Autonome Socialiste të Kosovës, pika 6, Republika e Serbisë, 30 mars 1990.
12. Nën tryshninë e Perëndimit, mbështetja e Shqipërisë për pavarësinë e Kosovës do të ndalej me ndryshimin e qeverisë më 1992.

13. Për dokumenta të tjera rreth shkeljeve të të drejtave të njeriut pas heqjes së autonomisë së Kosovës, *shih* Human Rights Watch, "Shkeljet e të drejtave të njeriut për popullsinë jo serbe në Kosovë, Sanxhak e Vojvodinë," *Raport i Human Rights Watch*, vëll. 6, nr. 6, tetor 1994, Human Rights Watch; *Plagë të hapura: Shkeljet e të drejtave të njeriut në Kosovë*, (New York: Human Rights Watch, 1994); Human Rights Watch, "Shkeljet vazhdojnë në ish-Jugosllavi: Serbi, Mal i Zi, Bosnjë e Hercegovinë," *Raport i Human Rights Watch*, vëll. 5, nr. 11, korrik 1993; Helsinki Watch (sot Human Rights Watch), "Shkeljet e të drejtave të njeriut në Kosovë," *Raport i Human Rights Watch*, vëll. 8, nr. 63, tetor 1992; *Të drejtat e njeriut në një Jugosllavi duke u shpërbërë, 1/91, Jugosllavia: Kriza në Kosovë, 3/90*.
14. Qeveria serbe ndërtoi banesa për serbët e shpërngulur në të gjithë Kosovën. Shqiptarët etnikë i konsideruan të porsaardhurit "kolonizatorë."
15. Shqiptarëve kosovarë iu kërkohet t'i paguanin LDK-së tri përqind të të ardhurave të tyre vjetore.
16. Ivo H. Daalder, "Kosova: Bosnja déjà vu," *Washington Post*, 17 prill 1998.
17. Judah, *Kosova: Luftë dhe hakmarrje*, f.113.
18. Në përgjigje të kërkesës së bazuar në Aktin e së Drejtës dhe Lirisë për Informim, Human Rights Watch mori një telegram të paklasifikuar të dërguar nga ambasada e Shteteve të Bashkuara në Beograd, më 2 dhjetor 1996, që nxirrte në pah "mungesën e vetëdijës (midis shqiptarëve) se politika e Shteteve të Bashkuara kundrejt Kosovës nuk, e përsëris nuk, mbështet pavarësinë e saj." Zyrtari që kishte dërguar telegramin ishte i shqetësuar se, "98 përqind e shqiptarëve nuk e dinë se Shtetet e Bashkuara nuk e mbështetin pavarësinë e Kosovës" dhe ai kishte kërkuar nga Uashingtoni për ta bërë më të qartë këtë qëndrim, në mënyrë të veçantë në programet e radios Voice of America.
19. LDK-ja i hodhi poshtë ofertat për të mbështetur kundërshtarët e Millosheviçit, në zgjedhjet e vitit 1992, siç ishte rasti i Milan Paniç, ngaqë ata mendonin se synimi i tyre për pavarësi ishte më i realizueshëm me Millosheviçin në pushtet, i cili urrehej nga bashkësia ndërkombëtare. Një të qëndrim të ngjashëm, ata të do të mbanin edhe në zgjedhjet e tetorit 2000, kur shqiptarët druheshin se fitorja e Vojislav Koshtunicës do të ndërpriste rrugën e tyre drejt pavarësisë.
20. Për dokumenta rreth shkeljeve në Shqipëri nga viti 1992 deri më 1996, *shih* Human Rights Watch, *Të drejtat e njeriut në Shqipërinë paskomuniste*, maj 1996. Destabilizimi i Shqipërisë kulmoi më 1997 me rënien e të ashtuquajturave skema piramidale, pasojë e të cilave do të ishin humbjet financiare prej shumë milionash dhe disa muaj anarki. Depot e armëve u plaçkitën në të gjithë vendin dhe dhjetëra mijëra armatime të lehta u mbartën në Kosovë.
21. Marrëveshja e Dayton-it e ndau ish-Republikën Jugosllave të Bosnjës dhe Hercegovinës në dy entitete: Republika Srpska dhe Federatën e Bosnjës dhe Hercegovinës. Pas spastrimit etnik në shkallë të gjerë të kryer gjatë luftës, Republika Srpska kishte një popullsi pothuaj ekskluzivisht serbe.
22. Ndërmjet të vrarëve ishin Stana Radusinoviç, një emigrant serb nga Shqipëria dhe Bllagoje Okuliç, një refugjat serb nga Knini, të cilët u vranë teksa ishin ulur në

- kafenenë e një pronari serb në qytetin e Deçanit. Dy policë serbë Zoran Dashiç dhe Safet Koçan u plagosën.
23. Intervistë me ish-komandantin e UÇK-së për rajonin e Llapit, Rustem Mustafa (a.k.a. Remi), botuar në të përditshmen kosovare *Zëri*, midis 21 prillit dhe 4 majit 2000.
24. Më 16 qershor, një polic serb, Goran Mitroviç, u plagos me armë zjarri në një stacion autobuzi në Podujevë. Një ditë më pas, një tjetër polic, Predrag Georgoviç u qëllua për vdekje në fshatin Shipol, ndërsa kolegu i tij Zoran Vujkoviç, u plagos. Gjithashtu u sulmua rajoni i policisë në fshatin Lluzhanë. Paskëtaj, më 2 gusht, katër rajone policie në Podujevë dhe në Prishtinë u sulmuan, por nuk u lëndua njeri. Gjashtë ditë më pas, pati një sërë shpërthimesh në një vendbanim serb pranë Deçanit.
- Më 28 gusht, në rajonin e policisë në Llollopak, pranë Pejës, u hodhën tri granata, të cilat nuk shkaktuan viktima, por dëme materiale të rëndësishme. Po atë ditë, një inspektor i policisë serbe, Ejup Bajgora, u vra me një breshëri automatiku pranë shtëpisë në Lupqin e Poshtëm, në afërsi të Podujevës. Më 26 tetor, një oficer i policisë serbe, inspektori Milosh Nikiç dhe Dragan Arkiç, nëpunës i zyrës së punësimit, u vranë në një pritë pranë fshatit Surkish, në afërsi të Podujevës, nga njerëz të panjohur. *Shih* Human Rights Watch, "Persekutimet vazhdojnë: Shkeljet e të drejtave të njeriut në Kosovë," Raporti i Human Rights Watch, vëll. 8, nr. 18, dhjetor 1996.
25. Për një përshkrim të dhunës policore më 1996, *shih* Human Rights Watch, *Persekutimi vazhdon*.
26. Marrëveshja e fjalëzuar në mënyrë të vagullt bënte thirrje për "normalizimin e sistemit arsimor në Kosovë, për të rinjtë shqiptarë," dhe "kthimin e studentëve dhe mësuesve shqiptarë nëpër shkolla."
27. Sipas qeverisë së Shteteve të Bashkuara, sanksionet kundër Jugosllavisë nuk do të hjiqeshin deri sa ajo të plotësonte kushtet e mëposhtme: zbatimi i të gjitha pikave të Marrëveshjes së Dejtonit, bashkëpunimi me Gjykatën Ndërkombëtare të Hagës për Krimet në ish-Jugosllavi, rregullimi i marrëdhënieve me të gjithë shtetet pasuese të ish-Jugosllavisë dhe rikthimi i të drejtave politike dhe civile në Kosovë. Ky qëndrim ishte theksuar në një sërë rastesh nga diplomatët europianë dhe ata të Shteteve të Bashkuara.
28. *Shih* Human Rights Watch, *Persekutimi vazhdon*.
29. Intervistë e Human Rights Watch me zëvendësministrin Rade Drobac, Beograd, Jugosllavi, 19 korrik 1996.
30. Paqeruajtësit e O.K.B.-së ishin vendosur në Maqedoni qysh në vitin 1991 për të ruajtur unitetin e shtetit, e cila shihet edhe sot e kësaj dite e një rëndësie jetike për Ballkanin e jugut, midis shteteve konkurruese. Për informacion lidhur me ta drejtat e njeriut në Maqedoni, *shih* Human Rights Watch, *Një kërcënim për stabilitetin: Të drejtat e njeriut në Maqedoni*, (New York, Human Rights Watch, prill 1996), dhe Human Rights Watch, *Dhuna policore në Maqedoni*, (New York, Human Rights Watch, prill 1998).
31. *Shih* Human Rights Watch, "Demokracia e shkurajuar: Zgjedhjet dhe të drejtat e

- njeriut në Serbi," *Raport i Human Rights Watch*, vëll. 9, nr. 11, shtator 1997.
32. Tre luftëtarët ishin Rexhep Selimi, Mujë Krasniqi dhe Daut Haradinaj.
 33. Deklaratë nga Grupi i Kontaktit për Kosovën, Moskë, 25 shkurt 1998.
 34. Konferencë për shtyp nga Përfaqësuesi Special i Shteteve të Bashkuara Robert S. Gelbard, Beograd, Prishtinë, Serbi dhe Mal i Zi, 22 shkurt 1998.
 35. Konferencë për shtyp nga Përfaqësuesi Special i Shteteve të Bashkuara Robert S. Gelbard, Beograd, Prishtinë, Serbi dhe Mal i Zi, 23 shkurt 1998. Gjatë një fjalimi të mbajtur në Institutin e Paqes në Washington, Gelbard përsëriti qëndrimin e tij dhe dënoi aksionet e armatosura të terroristëve shqiptarë.
 36. Për listën e të gjithë atyre organizatave që konsiderohen grupe terroriste nga qeveria e Shteteve të Bashkuara, shih: www.state.gov/www/global/terrorism/, mars 2001.
 37. Adem Jashari, luftëtar i njohur i UÇK-së, i shndërruar në hero dhe martir i popullit të tij pas vdekjes, ishte dënuar në mungesë nga një gjykatë e Prishtinës, më 11 korrik 1997, për akte terroriste, bashkë me katërmbëdhjetë shqiptarë të tjerë etnikë, nga një gjykatë që, jashtë çdo dyshimi, ishte tepër larg standarteve ndërkombëtare. Shih deklaratën për shtyp, "Human Rights Watch/Helsinki dënon proceset politike në Kosovë," 15 korrik 1997.
 38. Shih Human Rights Watch, *Shkeljet e të drejtës humanitare në Kosovë*, (New York: Human Rights Watch, 1998).
 39. "Zëdhënisi i Ministrisë së Brendshme në konferencë për shtyp," Tanjug, 7 mars 1998.
 40. Gjykata Ndërkombëtare për Krimet e Luftës në ish-Jugosllavi, "Deklaratë e Prokurores lidhur me juridiksionin e kësaj gjykate mbi Kosovën," Hagë, 10 mars 1998.
 41. Deklaratë për shtyp nga James P. Rubin, zëdhënës i Departamentit të Shtetit të Shteteve të Bashkuara, 2 mars 1998.
 42. Takim i Grupit të Kontaktit, Londër, 9 mars 1998, Deklaratë për Kosovën. E vlefshme edhe në www.secretary.state.gov/www/travels/980309_kosovo.html, mars 2001.
 43. Grupi i Kontaktit përshtati katër masa, ndonëse ai nuk e specifikoi se si ato do të zbatoheshin: a) shqyrtimin nga ana e Këshillit të Sigurimit të Kombeve të Bashkuara vendosjen e një embargoje të plotë armësh kundër RFJ, duke përfshirë edhe Kosovën; b) Refuzimi për të furnizuar me pajisje RFJ, të cilat mund të përdoren për represion të brendshëm apo terrorizëm; c) Mosdhënia e vizave për zyrtarë të lartë të RFJ-së dhe përfaqësues të Serbisë përgjegjës për aksione represive nga forcat e sigurimit të RFJ-së në Kosovë; d) Një moratorium mbi kreditë për mbështetjen financiare nga ana e qeverisë e eksporteve në tregti dhe investime, duke përfshirë financimet qeveritare për privatizimin në Serbi.
 44. Më 10 mars 1998, zyra e Prokurorit të Gjykatës për Krimet e Luftës në ish-Jugosllavi, deklaroi se dhuna në Kosovë ishte brenda mandatit të kësaj gjykate.
 45. Deklaratë e Grupit të Kontaktit për Kosovën, Bonn, 25 mars 1998.
 46. Deklaratë e Grupit të Kontaktit për Kosovën, Romë 29 prill 1998.

47. Anëtarët e grupit të shqiptarëve të Kosovës, i njohur edhe si G5, ishin : Ibrahim Rugova, Pajazit Nushi (kryetar i Këshillit për Mbrojtjen e Lirive dhe të Drejtave të Njeriut), Mahmut Bakalli (ish-kryetar i Partisë Komuniste të Kosovës), Fehmi Agani (një nga udhëheqësit e LDK-së, i cili u vra nga policia serbe gjatë bombardimeve të NATO-s) dhe Veton Surroi (botues i gazetës së pavarur *Koha Ditore*).
48. Qendra e Medias Prishtinë, *Dialog dhe jo separatizëm e terrorizëm*, Botim i tretë i amenduar, (Prishtinë: Qendra e Medias Prishtinë, 1998), fq. 96-97.
49. Konkluzione të Këshillit të Çështjeve të Përgjithshme të Bashkimit Europian, 25 maj 1998.
50. Në librin Kosova, Luftë dhe Hakmarrje, Tim Judah mëton se Rugovës i ishte premtuar një takim me Clinton-in, në rast se ai do të pranonte të takohej me Millosheviç-in. Judah, *Kosova, Luftë dhe Hakmarrje*, f.154.
51. Negociatat dështuan ngaqë kryesisht shqiptarët, që kishin formuar një grup të madh të quajtur G15, s'pranuan të bisedonin gjatë një ofensive që shkaktoi viktima të rënda në radhët e civilëve.
52. Shih Human Rights Watch, *Shkeljet e të drejtës humanitare në Kosovë*.
53. Për informacion rreth ligjit universitar, shih Human Rights Watch, "Forcimi i autoritarizmit në Serbi: Spastrimet në universitete," *Raport i Human Rights Watch*, vëll. 11, nr. 2, janar 1999. Për informacion rreth medias në Serbi, veçanërisht rreth ligjit mbi median elektronike, shih "Kufizime për median elektronike në RF të Jugosllavisë," raport nga Free2000, shtator 1998, komiteti ndërkombëtar për mbrojtjen e shtypit të lirë në Serbi, degë e Shoqatës së Meidas Elektronike të Pavarur (ANEM), me qendër në Serbi. Shih <http://www.free2000.opennet.org/>, mars 2001.
54. Deklaratë e Bashkimit Europian për Kosovën, Bruksel, 9 qershor 1998.
55. Deklaratë për Kosovën të bërë në takimin e Këshillit të ministrave të Mbrojtjes të Alenacës së Atlantikut të Veriut, Bruksel, 11 qershor 1998.
56. Deklaratë e Sekretarit të Përgjithshëm të NATO-s, Dr. Javier Solana për stërvitjen "Fajkoi i vendosur," Bruksel, 13 qershor 1998.
57. Deklaratë e Grupit të Kontaktit për Kosovën, Londër, 12 qershor 1998.
58. Shih ANEM website në: www.anem.opennet.org/index.phtml
59. Shih Humanitarian Laë Center, Spotlight Report Nr. 28, janar 1999, dhe Human Rights Watch, *Burgosjet dhe abuzimet në Kosovë*.
60. Shih Human Rights Watch, *Një javë terror në Drenicë*.
61. Ibid.
62. "Persona të zhdukur lidhur me ngjarjet në Kosovë, nga janari 1998," Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq, Botimi i parë, maj 2000.
63. Humanitarian Laë Center, "Kosova-Zhdukjet gjatë kohës së konfliktit të armatosur," *Spotlight Report*, nr. 27, 5 gusht 1998.
64. Shih Human Rights Watch, "Shkeljet e të Drejtës Humanitare në Kosovë."
65. Për hollësi rreth rastit të Kleçkës, shih Human Rights Watch, "Shkeljet e të Drejtës Humanitare në Kosovë."
Në prill të vitit 2000, dy shqiptarë kosovarë, Luan dhe Bekim Mazreku, dolën në

- gjyq në Nish të Serbisë, me akuzën se kishin ekzekutuar civilë serbë në fshatin Kleçkë. Më 30 maj, procesi gjyqësor u shty për një kohë të papërcaktuar dhe deri në shtator, kundrejt tyre nuk ishte marrë ndonjë vendim. Shih raportet e monitorimit të procesit gjyqësor nga organizata me bazë në Serbi, Grupi 484, të dtatave 21 prill dhe 20 shtator 2000.
66. *Koha Ditore*, 11 korrik 1998.
 67. Reuters, 29 korrik 1998.
 68. Rezoluta 1199 e Këshillit të Sigurimit të Kombeve të Bashkuara, 23 shtator 1998.
 69. Deklaratë e Sekretarit të Përgjithshëm të NATO-s, Javier Solana, Vilamoura, Portugali, 24 shtator 1998.
 70. Dejan Anastasijeviç, "Përplasja e derës," *Vreme*, nr. 415, 3 tetor 1998.
 71. Krijimi i një departamenti të madh për të drejtat e njeriut ishte një risi për misionin e OSBE-së. Të dhënat rreth gjendjes së të drejtave të njeriut gjatë misionit të KVM-së, si dhe gjatë e pas bombardimeve të NATO-s, do të paraqiteshin më vonë në dy raporte të dobishme: OSBE/ODHIR, *Kosova: Si e pamë dhe si e treguam*, Pjesa e I dhe e II.
 72. Me rastin e dorëheqjes, Stanishiq, nxori një deklaratë të shkurtër ku gjendeshin edhe këto radhë: "Nën drejtimin tim shërbimi funksionoi në përputhje me kushtetutën dhe kuadrin ligjor dhe do të ishte vazhdimisht nën kontrollin ligjor të Gjykatës së Lartë të Serbisë. Veprimtaria dhe përgjegjësitë e shërbimit ishin lidhur kryesisht me institucionin e Presidentit të Serbisë." BBC Worldwide Monitoring, "Teksti i deklaratës së lëshuar nga shefi i sigurimit të Serbisë me rastin e dorëheqjes," Burimi: Agjencia e Lajmeve Beta, Beograd, 28 tetor 1998.
 73. Perishiç, shefi i Shtabit të Përgjithshëm të Ushtrisë Jugosllave nga gushti i vitit 1993 deri në nëntor 1998, përgjithësisht konsiderohej si një njeri i prirur drejt kompromisit me Perëndimin. Për të dhëna të mëtejshme rreth negociatave të Perishiçit me udhëheqësit ushtarakë perëndimorë, shih "Serbët, ofensiva ishte planifikuar deri në detajet më të imta," nga R. Jeffrey Smith dhe William Drozdiak, 11 prill 1999, *The Washington Post*. Shih gjithashtu, "Hakmarrje e plotë pas humbjeve të para, ushtria zgjodhi përdorimin e forcës," nga Michael R. Gordon dhe Thom Shanker, *New York Times*, 29 maj 1999.
 74. Shih intervistën me ish-komandantin e UÇK-së për rajonin e Llapit Rustem Mustafa (alias Remi) botuar në të përditshmen e Kosovës *Zëri*, më 21 prill dhe 4 maj 2000. Komandant Remi deklaroi, "UÇK-ja (?) mirëpriti marrëveshjen e (KVM) dhe në përgjithësi ajo ishte e dobishme për ne, për mobilizimin e mëtejshëm, për stërvitjen e ushtarëve tanë dhe për mbledhjen e forcave, kësajsoj ne mund të vazhdonim rrugën që kishim nisur."
 75. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam* – Pjesa e parë, fq. 26-29.
 76. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam* – Pjesa e parë, fq. 384.
 77. Smith dhe Drozdiak, "Ofensiva serbe ishte planifikuar deri në detajet më të imta."
 78. *Shih* Human Rights Watch, "Krim lufte i qeverisë jugosllave në Raçak," Raport i Human Rights Watch, janar 1999.

79. Deklaratë e Presidentit serb, Milan Milutinović, *Borba*, 18 janar 1999.
80. Marrëveshja e Rambujesë, Marrëveshje Interim për Paqe dhe Vetëqeverisje në Kosovë, 23 shkurt 1999, Apendiksi B, paragrafët 8 dhe 21.
81. OSBE/ODHIR, Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam – Pjesa I, f.27.
82. Konferencë për shtyp e ministrit të Jashtëm të Gjermanisë, Fischer, 6 prill 1999, World Hall of Foreign Office, dhe Tony Paterson, “Gjermania jep detaje të planit të fshehtë,” *Times* (Londër), 9 prill 1999.
83. John Goetz dhe Tom Walker, “Frika e ndonjë spastrimi etnik serb ishte i rremë, thotë gjenerali,” *Sunday Times*, 2 prill 2000.

Kreu 3. Forcat e konfliktit

1. Për një tregues të shumëllojshmërisë së forcave serbe e jugosllave, shih Marrëveshjen Tekniko-Ushtarake, të nënshkruar midis Forcave Ndërkombëtare të Sigurisë (KFOR) dhe qeverive të Republikës Federale të Jugosllavisë dhe Republikës së Serbisë, më 8 qershor 1999. Marrëveshja thotë që “forcat e RFJ-së” përbëheshin nga: “ushtria e rregullt dhe forcat detare, grupe civile të armatosura, grupet paraushtarake, forcat ajrore, garda kombëtare, policia kufitare, rezervistët, policia ushtarake, shërbimet e fshehta, Ministria e Punëve të Brendshme federale dhe ajo e Serbisë, trupat speciale kundër trazirave dhe anti-terroriste, si dhe të gjithë grupet apo individët të përkufizuar kështu nga komanda e forcave ndërkombëtare të sigurisë (KFOR).”
2. Fotografi të pjesëtarëve të forcave të sigurimit të siguruara nga Human Rights Watch tregojnë se, trupat qeveritare shpesh mbanin shirita me ngjyra në krah. Deklaratat e dëshmitarëve të panumërt, gjithashtu pohojnë të njëjtën gjë. Shiritat mund të kenë shërbyer për të identifikuar njësitë të angazhuara në operacione të veçanta ose për të minimizuar mundësinë e depërtimit të UÇK-së.
3. Intervistë e Human Rights Watch, emri dhe vendi janë mbajtur të fshehtë, 19 korrik 1999.
4. Intervistë e Human Rights Watch me R.N., Cegrane, Maqedoni, 18 maj 1999.
5. Pas ndryshimeve në qeveritë e Serbisë e Jugosllavisë në fund të vitit 2000, gjykatat serbe hapën procese gjyqësore kundër disa prej ushtarëve të UJ për krime të kryera në Kosovë gjatë luftës. Shih “Puna e Gjykatës kundër Krimeve të Luftës.”
6. Në mes të dhjetorit të vitit 2000, Kertes i dha një intervistë *Nedeljni Telegraf*, në të cilën ai pranonte dhënien e fondeve partisë në pushtet, si dhe ushtrisë e policisë (shih Danijela Bogunović, “Ata kërkonin gjithnjë! Edhe më shumë, edhe më shumë!” *Nedeljni Telegraf*, 13 dhjetor 2000). Dy ditë më pas, ai u arrestua nën akuzën e shpërdorimit të fondeve, 2 milion \$ dhe 700.000 \$, veç e veç (shih “Policia serbe arreston aleatët e Millosheviçit,” Associated Press, 15 dhjetor 2000.
7. *Beta*, 9 prill 1998. Komandanti i Armatës së Tretë të Ushtrisë Jugosllave, gjenerali Nebojša Pavković, përgjegjës për Kosovën, do t’i mbronte kohë më pas vrasjet e kryera në Drenicë, duke i quajtur ato “likuidim i capak anëtarëve, një pasojë.” Shih

intervistën e gjeneralit Pavkoviç me Frontline, e gjendshme në: www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/kosovo/interviews/pavkovic.html, (20 mars 2001).

8. Momçillo Perishiç ka qenë Shef i Shtabit të Përgjithshëm të Ushtrisë Jugosllave nga gushti i vitit 1993 deri më nëntor 1998. Gjatë gjithë kësaj kohe, ai ka drejtuar UJ dhe mendohet se ka qenë në lidhje të ngushtë me kolegët e tij serbë në Republika Srpska Krajina dhe në Republika Srpska. Nga viti 1990 deri më 1991, Perishiç ka qenë komandant i shkollë së artilerisë të Ushtrisë Popullore të Jugosllavisë (JNA), në Zadar, Kroaci. Më pas, ai u bë shef i shtabit të korpusit të porsaformuar të Bileças dhe e komandoi deri në vitin 1992. Më 1992, u bë shef i shtabit dhe zëvendëskomandant i Armatës së 3. Në gusht të vitit 1993, u gradua Gjeneral Kolonel dhe u caktua Shef i Shtavit të UJ, duke zëvendësuar në atë detyrë, Zhivota Paniç. Në vitin 1997, u gjykua në mungesë nga një gjykatë e Zadarit dhe u dënua me njëzet vjet burg për krime lufte dhe mizori të kryera gjatë sulmit të UJ kundër Zadarit. Në janar 2001, Perishiç u emërua Zëvendëskryeministër i qeverisë së re të Serbisë, gjë që shkaktoi protesta nga Ministria e Jashtme e Kroacisë.
9. Në vazhdim të dëshmimeve të shumta të mbledhura nga Human Rights Watch, vazhdimësia e bashkëpunimit midis Ministrisë së Punëve të Brendshme dhe Ushtrisë Jugosllave do të pasqyrohet në një deklaratë të Ministrisë së Punëve të Brendshme të Serbisë të nxjerrë pas luftës, në lidhje me një takim ndërmjet krerëve të MPB dhe UJ:
 U vu në pah suksesi i jashtëzakonshëm dhe bashkëpunimi eficient gjatë periudhës së fundit, veçanërisht lidhur me luftën kundër separatistëve dhe terroristëve shqiptarë në Kosovë e Metohi, si dhe uniteti i veçantë ndërmjet Ushtrisë Jugosllave dhe forcave të policisë për mbrojtjen nga agresioni i NATO-s. (Njoftim i bërë në website-in e MPB, 10 prill 2000.)
10. OSBE/ODHIR, Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I, fq.21.
11. Kushtetuta e Republikës Federale të Jugosllavisë, nenet 135 dhe 136.
12. Lajmet e FreeB92, 1 nëntor 2000.
13. Edhe pse kjo gjë nuk parashikohet në mënyrë eksplicite në kushtetutën jugosllave apo në ndonjë ligj federal, që vendimet e SDC-së duhet të jenë unanime, ky interpretim përgjithësisht është pranuar dhe është rrjedhojë e klauzolave të kushtetutës jugosllave, në mënyrë të veçantë e nenit 1, i cili e përkufizon Republikën Federale të Jugosllavisë, si një shtet sovran, të ndërtuar mbi barazinë e qytetarëve dhe *barazinë e republikave në përbërje të saj* (theksimi është shtuar.) Rregullat e procedurës së SDC-së nuk janë publike.
14. "Gjukanoviç: Milosheviçi nuk është komandant suprem," Radio B92, 16 mars 1999.
15. Ojdanic zëvendësoi Gjen.Kol. Momçillo Perishiç më 3 nëntor 1998. Perishiç u tërhoq nga shërbimi ushtarak më 30 nëntor 2000.
16. "Tre mijë oficerë, oficerë rezervistë, ushtarë dhe civilë u thirrën për të shërbyer në Ushtrinë Jugosllave," *Politika*, 16 qershor 1999.
17. Sipas Ministrisë së Mbrojtjes së Mbretërisë së Bashkuar, shef i kundërzbulimit të UJ ishte Gjen.Kol. Geza Farkash. Shih www.mod.uk/news/kosovo/yugoforces.htm, 20 prill 2001.

18. Armata e Parë komandohej nga Gjeneral Srboljub Trajkoviç. Në fillim të bombardimeve të NATO-s, Armata e Dytë komandohej nga Gjeneral Radosav Martinoviç. Ai do të zëvendësohej nga Gjen.Kol. Millorad N. Obradoviç menjëherë pas fillimit të sulmit ajror të NATO-s dhe do të nxirrej në pension.
19. Shih më poshtë për më shumë informacion: website i Federatës së Shkencëtarëve Amerikanë (www.fas.org/man/dod-101/ops/kosovo.htm, 20 mars 2001) website i Ministrisë së Mbrotjes së Mbretërisë së Bashkuar (www.janes.com/regional_news/europe/news/kosovo/jwa990401_01_n.shtml, 20 mars 2001), si dhe një raport nga International Crisis Group, *Realiteti kërkon*, qershor 2000.
20. Ibid.
21. Shih Jane's World Armies në www.janes.com/regional_news/europe/news/kosovo/jwa990401_01_n.shtml, mars 2001.
22. Zoran Milladinoviç, "Ngaherë midis të shquarve," *Vojska*, 29 tetor 1998. Cirkoviç ishte edhe komandant i garnizonit të Kosovski Junaci në Prishtinë. B.K., "Përkushtim ndaj thirrjes," *Vojska*, 5 nëntor 1998. Cirkoviç ishte përmendur publikisht nga Departamenti i Shtetit të SH.B.A., më 7 prill 1999, si komandant i Brigadës së 15-të të Motorizuar.
23. Artikulli i datës 25 qershor 1998, në *Vojska* (Vladica Krstić, "Ushtar, shkruaj një letër,") në të cilin thuhej se, Zhivanoviç ishte planifikuar të zëvendësonte Kol. Srba Zdravkoviç. Gjithashtu Zhivanoviç ishte përmendur publikisht, më 7 prill 1999, nga Departamenti i Shtetit të SH.B.A., si komandant i brigadës së 125 të motorizuar. Një njësi e motorizuar me vendndodhje në garnizonin Vojvoda Petar Bojoviç, në Pejë, i përkiste brigadës së komanduar nga majori Milicko Jankoviç. Ljiljana Basareviç, "Harmonia midis Dijes dhe Përvojës," *Vojska*, 22 tetor 1998.
24. Zoran Milladinoviç, "Përkujdesja ndaj ushtarëve përbën përparësi," *Vojska*, 12 nëntor 1998, në faqen nëntëmbëdhjetë i referohet "njësisë së motorizuar të korpunit të Prishtinës, nga Prizreni, nën komandën e Bozhidar Deliç." Sipas artikullit, kjo njësi "kishte kryer detyra komplekse për sigurimin e kufijve dhe kontrollimin e komunikimeve në zonat kufitare ... Qysh nga fillimi i konfliktit në Kosovë e Metohi, njësi është ndeshur disa herë me bandat e terroristëve që janë përpjekur të hyjnë në vendin tonë nga territori i Republikës së Shqipërisë." Deliç do të përmendej publikisht nga Departamenti i Shtetit të Shteteve të Bashkuara, më 7 prill 1999, si komandant i brigadës së 549-të të mekanizuar.
25. Më 7 prill 1999, Jeliç do të përmendej publikisht si komandant i Brigadës së 243-të të Mekanizuar, nga Departamenti i Shtetit të SH.B.A.
26. "Faktori njerëzor nuk bën gabime," *Vojska*, 10 shtator 1998. Kjo është një nga tre brigadat e artilerisë së Armatës së Tretë, që tok me të tjerat ndodhet në Aleksinac dhe Vranje. Ajo kishte qenë e vendosur në Gjilan, në garnizonin Knjez L Lazar. Stefanoviç gjithashtu do të përmendej publikisht si komandant i Brigadës së 52-të të Artilerisë së Përzierë, më 7 prill 1999, nga Departamenti i Shtetit të SH.B.A. Departamenti i Shtetit do të identifikonte gjithashtu edhe kol. Millosh Gjosan, si komandant të Regjimentit të 52-të të Artilerisë së Lehtë së Mbrojtjes Kundërajrore, me qendër në Gjakovë.

27. Zoran Miladinoviç, "Luftëtarët e duhur në vendin e duhur," *Vojska*, 7/14 maj 1998. Pekoviç do të përmendej publikisht nga Departamenti i Shtetit i SH.B.A., më 7 prill 1999, si komandant i Batalionit të 52-të të Policisë Ushtarake. Sipas *Vojska*s, Policia Ushtarake e Korpusit të Prishtinës ka një njësi speciale antiterroriste, të komanduar nga togeri i dytë Milija Vukanoviç. Zoran Milladinoviç, "Terroristët nuk kanë asnjë shans," *Vojska*, maj 7/14 maj 1998 dhe Branko Kopunoviç, "Njerëzit që kaptojnë hijen e tyre," *Vojska* 7/14 maj 1998.
28. Sipas një hulumtuesi të UJ të Institutit të Historisë Bashkëkohore në Beograd, një nga dy regjimentet luftuese të UJ (Lovaçki Puk) në aeroportin Sllatina të Prishtinës, përbëhej nga dy skuadronë aeroplanësh Mig-21. "Njësitë të ngarkuara në maksimum," *Nasha Borba*, 4 maj 1998.
29. "Dekrete për gradime dhe emërime," *Vojska*, 31 dhjetor 1998 dhe 7 janar 1999.
30. Zoran Miladinoviç, "Te sfida ju shihni një hero," *Vojska*, 8 tetor 1998. Pozita e Mirko Starçeviç-it në Armatën e Tretë u bë i qartë nga shfaqja e tij në një konferencë për shtyp në Prishtinë, më 24 prill 1998, ku ai informoi gazetarët rreth sulmeve më të fundit kundër ushtrisë, pranë kufirit me Shqipërinë. Ai u paraqit si "një nga përfaqësuesit e Korpusit të Armatës Jugosllave në Prishtinë."
31. "Dekrete për gradime dhe emërime," *Vojska*, 31 dhjetor 1998 dhe 7 janar 1999.
32. "Gjeneral Stojimiroviç betohet se do të mbrojë RFJ," *Tanjug*, 26 mars 1999.
33. "Gjeneral: Kosovarët nuk kanë 'veçse fjalë të mira' për ushtrinë serbe," *Beta*, 17 korrik 1999.
34. Në një letër të botuar më 24 gusht 1999, në Blic, "gjeneralët e Armatës së Tretë të Ushtrisë Jugosllave" bashkë me Vladimir Llazareviç-in, u ballafaquan me akuzën se ata kishin kërcënuar disa prej anëtarëve të opozitës politike në Serbi. Sipas Radio B2-92, 24 gusht 1999.
35. Website i Ministrisë së Mbrojtjes së Mbretërisë së Bashkuar, www.kosovo.mod.uk, mars 2001.
36. R. Jeffrey Smith dhe Dana Priest, "Operacioni jugosllav i dëbimeve 'Punë me themel'; Forcat qeveritare në Kosovë, synojnë një qëndrim të mëtejshëm," *Washington Post*, 11 maj 1999.
37. Branko Kopunoviç, "Me shpatë e mburojë," *Vojska*, 23 prill 1998 dhe "Kush janë gjeneralët e rinj," *Vojska*, 22 janar 1998, i cili përshkruan Stojimiroviç-in si komandant të brigadës së motorizuar të Korpusit dhe shef shtabi, para se të bëhej komandant i përgjithshëm.
38. "Dekrete për gradime dhe emërime," *Vojska*, 31 dhjetor 1998 dhe 7 janar 1999. Stojimiroviç-i zëvendësoi Gjeneral Majorin Miodrag Simiç. Zoran Miladinoviç, "Besim i bazuar te njerëzit," *Vojska*, 15 janar 1998 dhe Zoran Miladinoviç, "Mënyra praktike të të stërviturit," *Vojska*, 15 janar 1998. *Shih gjithashtu*, "Gjeneral Stojimiroviç betohet se do të mbrojë RFJ," *Tanjug*, 26 mars 1999.
39. Branko Kopunoviç, "Me shpatë e mburojë," *Vojska*, 23 prill 1998.
40. "Lufta në të cilën u përfshimë ishte më e pabarabarta luftë që ka ngjarë deri më sot," *Politika*, 27-30 nëntor 1999. Dëshmitë që brigada e 63-të e parashutistëve ishte aktive në Kosovë, janë të shumta dhe vijnë nga burime të ndryshme. Më 15

- tetor 1999, Presidenti Millosheviç e dekoroi brigadën e 63-të të parashutistëve me Urdhërin e Heroit Kombëtar, i cili iu dorëzua Nënkolonelit Todorov. Në fjalimin e mbajtur me këtë rast, Todorov tha se, brigada e tij kishte humbur shumë njerëz, “në mbrojtje të Jugosllavisë nga forcat europiane dhe ato të brendshme, si dhe në luftimet kundër terroristëve shiptarë (shprehje përkeqësuese për shqiptarët) gjatë vitit 1998 dhe në mbrojtje të luftës më të fundit mbrojtëse.” *Politika*, 15 tetor 1999. Veç kësaj, ishte bërë e ditur se një kolonel nga brigada e 63-të e parashutistëve, Goran Stojiç ishte vrarë në gusht të vitit 1998, pasi ishte dërguar “në front.” Srboljub Bogdanoviç dhe Daniel Bukumiroviç, “Edukimi special,” *Evropjlanin*, 27 gusht 1998. Dhe e fundit, në një fjalim të mbajtur në tetor 1998, Shefi i Shtabit të Përgjithshëm të UJ, Gjenerali Momçillo Perishiç tha: “Unë përgëzoj të gjithë ushtarët, nënoficerët, oficerët dhe civilët që kanë shërbyer në Brigadën e 63-të të Parashutistëve, pjesëtare e Korpusit të Frocave Speciale ... Në rrethana komplekse, duke i qëndruar besnik traditës dhe mbajtur lart krenarinë e profesionit, ju treguat se si duhet mbrojtur dhe shërbyer mëmëdheut. Me përgjegjësi të lartë profesionale dhe gatishmëri për t'i bërë ballë të gjitha përpjekjeve, në mënyrën më të mirë të mundshme ju konfirmuat statusin e njësisë elitë të Ushtrisë Jugosllave.” “Ata konfirmojnë statusin e njësisë elitë të UJ,” *Vojska*, 15 tetor 1998.
41. B. Kopunoviç, “Kur vidrat fluturojnë me fajkojtë,” *Vojska*, 7/14 maj 1998. Artikulli thotë gjithashtu se, midis pjesëtarëve të Brigadës së 72-të “gjenden edhe të mirënjohurit aq popullorë, Fajkoj.”
 42. Website i Federatës së Shkencëtarëve Amerikanë, www.fas.org/man/dod-101/ops/kosovo.htm, (mars 2001).
 43. Branko Kopunoviç, “Njerëz që kalojnë hijen,” *Vojska*, 7/14 maj 1998.
 44. Večernje Novosti, 30 qershor 1999.
 45. Republika e Serbisë, Provinca Autonome e Vojvodinës, Distrikti i Kovaçicës, Departamenti i Administrimit të Përgjithshëm dhe Shërbimit Publik, Zyra vendore e Debeljacas, Numër III-111/99-05, 26 mars 1999, 2621 Debeljaca.
 46. Maggie O’Kane, “Pastruesit’ e Kosovës tregojnë se si u zbrazën fshatrat,” *Guardian* (Londër), 27 prill 1999.
 47. Ibid.
 48. Frontline, Sistemi i Transmetimit Publik, i vlefshëm në: <http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/kosovo/interviews/pavkovic.html>, (20 mars 2001).
 49. Ibid.
 50. Departamenti i Shtetit të SH.B.A., Deklaratë për shtyp nga James P. Rubin, Zëdhënës, 7 prill 1999, “Përgjegjësia është e individëve në krye të Ushtrisë Jugosllave dhe Ministrisë së Punëve të Brendshme për të gjitha krimet e kryera nga trupat e tyre në Kosovë.” Emrat e komandantëve ishin: Gjeneral major Vladimir Llazareviç, komandant i Korpusit të Prishtinës; kolonel Mlladen Cirkoviç, komandant i Brigatës së 15 të Motorizuar, shtabi në Prishtinë; kolonel Dragan Zhivanoviç, komandant i Brigatës së 125 të Motorizuar, shtabi në Mitrovicë dhe në Pejë; kolonel Krsman Jeliç, komandant i Brigatës së 243 të Mekanizuar, shtabi në Ferizaj; kolonel Bozhidar Jeliç, komandant i Brigatës së 549 të Motorizuar, shtabi

- në Prizren dhe Gjakovë; kolonel Radojko Stefanović, komandant i Brigatës së 52 të përzierë të Artilerisë, shtabi në Gjilan; kolonel Millosh Gjilan, komandant i Regjimentit të 52, Mbrojtjes së Lehtë Kundër-Ajrore, shtabi në Gjakovë; dhe major Zheljko Peković, komandant i Batalionit të 52 të Policisë Ushtarake, shtabi në Prishtinë.
51. Jane's World Armies (www.janes.com/defence/news/kosovo/jwa990401_01_n.shtml, mars 2001.)
 52. "Komandanti i Armatës së Tretë së Ushtrisë Jugosllave, Gjeneral togeri Nebojsa Pavković: Kosmet-i nuk është i humbur," *Vojska*, 16 qershor 1999.
 53. Për detaje rreth MPB, shih website e saj, edhe në anglisht, në www.mup.sr.gov.yu/domino/mup.nsf/pages/index-e, (20 mars 2001).
 54. Më 7 shkurt 2001, Sokolloviç u gjend i vdekur me një plumb në kokë, në veturën e vet në Zajëçar, Serbi. Raporti fillestar i autopsisë përfundoi se vdekja ishte vetëvrasje. "Sokolloviç postmortem flasin për vetëvrasje," Radio B92, 8 shkurt 2001.
 55. Akt-Padia e Millosheviçit et al., Case IT-99-37-I, Gjykata Ndërkombëtare për Krimet në Ish-Jugosllavi, 24 maj 1999.
 56. Për hollësira rreth incidentit të Drashkoviçit, shih raportin e Human Rights Watch, "Kundërshtimi i disidencës politike: Fushata në Serbi e dhunës dhe abuzimeve kundër kritikëve të qeverisë," prill 2000.
 57. Milanka Iveziç, "I suksesshëm, profesional, i përgjegjshëm dhe i disiplinuar," *Policajac*, Nr. 4/97, prill 1997, "Emërimet dhe caktimet në Ministri," *Policajac*, Nr. 4/97, prill 1997, dhe Filip Svarm, "Shko në Kosovë," *Vreme*, 28 mars 1998.
 58. Svarm, "Shko në Kosovë," dhe website i Federatës së Shkencëtarëve Amerikanë: www.fas.org/man/dod-101/ops/kosovo.htm, verifikimi i marsit 2001.
 59. Mbretëria e Bashkuar, Ministria e Mbrojtjes, www.kosovo.mod.uk/mupstruct.htm, verifikuar mars 2001.
 60. Dejan Anastasijeviç, "Si e braktisi policia Slllobodan Millosheviçin," *Vreme*, 19 tetor 2000.
 61. "SAJ Beogradi fitoi më së pari," *Policajac*, Nr. 6/97, qershor 1997.
 62. Gradisha Katiç, "Ata stërviten me vite për një operacion që zgjat pak sekonda," *Blic*, 15 mars 1998, që raporton se SAJ mori pjesë në mars 1998 në sulmin në Prekazin e Poshtëm, bashkë me PJP dhe policinë e rregullt.
 63. Para kësaj, Lukiç ishte ndihmës i shefit të policisë në Beograd. Më 2 gusht 1997, ai shoqëroi Ministrin e Brendshëm të Serbisë Vllajko Stojiljkoviç në një vizitë të SAJ në Beograd. "Zotësi, mjeshteri dhe profesionalizëm," *Policajac*, nr. 9/97, gusht 1997.
 64. "Sreten Lukiç i ngritur në rangun e Gjeneralit me dy yje të policisë," *Politika*, 13 maj 1999.
 65. Milan dhe Sredoje Lukiç janë akuzuar bashkë me Mitar Vasiljeviç, për ekzekutimin masiv të afro 135 boshnjakëve myslimanë, në rrethinat e qytetit Vishegrad, në lindje të Bosnjës, ndërmjet majit 1992 dhe tetorit 1994.
 66. Shih Chuck Sudetiç, "Gjendarmi ngurrues," *Atlantic Monthly*, prill 2000.

67. Ç'të reja ka: Diplomata të huaj vizitojnë Kosovën dhe Metohinë, website i MPB (20 mars 2001).
68. Tom Walker, "Beogradi të fshijë nga faqja e dheut "Terroristët" në Kosovë," *Times* (Londër), 11 qershor 1998.
69. Ç'të reja ka: Diplomata të huaj vizitojnë Kosovën dhe Metohinë, website i MPB (20 mars 2001).
70. Shih Human Rights Watch, *Shkeljet e të Drejtës Humanitare në Kosovë*, tetor 1998.
71. KDOM, Raport i përditshëm për datën 21 gusht 1998.
72. R. Jeffrey Smith, "Informacionet shpërfaqin fshehjen e masakrave në Kosovë," *Washington Post*, 28 janar 1999.
73. Dejan Anastasijeviç, "Si braktisi policia Sllobodan Millosheviçin," *Vreme*, 19 tetor 2000.
74. Shih "Qeveria serbe emëron një abuzues me të drejtat e njeriut: Komandanti i ri policisë në Kosovë, i emëruar nga Ministria e Brendshme," deklaratë për shtyp e Human Rights Watch, 2 shkurt 2001.
75. Z. Miladinoviç, "Dhuratë nga populli," *Vojska*, nr. 331, 10 dhjetor 1998.
76. M. Maniç dhe S. Kovaçeviç, "Vullnet dhe gatishmëri për të përbushur të gjitha detyrat e sigurisë," *Policajac*, nr. 18/98, tetor 1998.
77. "Gjithçka na lidh me këtë vend," *Policajac*, nr. 18/98, tetor 1998.
78. "Po bëjmë më të mirën e asaj që mundemi," *Policajac*, nr. 4/97, prill 1997.
79. "Në rrethana komplekse të sigurisë, ata përbushin me sukses detyrimet e tyre," *Policajac*, nr. 3/98, shkurt 1998. Kol. Zekavica u dekorua me Urdhërin e Meritave të shkallës së Parë, për çështjet e Mbrojtjes dhe të Sigurisë, më 7 korrik 1999 (shih "Shembuj të Heroizmit dhe të Patriotizmit," *Politika*, 11 korrik 1999.)
80. "Detyra të reja," *Policajac*, nr. 1/99, janar 1999.
81. "Besimi arrihet përmes punës dhe rezultateve të mira," *Policajac*, nr. 3/98, shkurt 1998.
82. "Të aftë dhe syçelët," *Policajac*, nr. 8/98, prill 1998.
83. "Zotësia për të rezistuar në luftën e së Mirës kundër së Keqes," *Policajac*, nr. 8/98, prill 1998.
84. "Angazhime të reja," *Policajac*.
85. Shih Human Rights Watch, *Një javë terror në Drenicë*, shkurt 1999.
86. "Policia Milan Teniç i vrarë," *Policajac*, nr. 8/98, prill 1998.
87. Milanki Mijatov, "Ne jemi të aftë për më shumë dhe për mirë," *Policajac*, nr. 4/99, shkurt 1999 dhe Dejan Anastasijeviç, "Fundjavë e përgjakur në Drenicë," *Vreme*, 7 mars 1998.
88. Shih "Drejtësi për Kosovën," në website e American RadioWorks: www.americanradioworks.org, (20 mars 2001).
89. Gajiç ishte me Sreten Lukiç në takimin me diplomatët e huaj në Pejë, më 7 qershor 1999. Sipas një informacioni nga shtypi, pas kolapsit të përgjithshëm të çështjeve publike në mars 1998, pasi disa familje shqiptarësh ishin masakruar në Drenicë, Gajiç u emërua në detyrën e kontrollit të sigurisë në rajonin perëndimor të Kosovës gjatë ofensivës së pranverës. Tom Walker, "Beogradi betohet të fshijë nga

- faqja e dheut "Terroristët" në Kosovë," *The Times* (Londër), 11 qershor 1998.
90. Mbretëria e Bashkuar, Ministria e Mbrojtjes, www.kosovo.mod.uk/mupstruct.htm, (20 mars 2001).
 91. Dejan Anastasijeviç, "Djemtë nga Brazili," *Vreme*, 19 tetor 2000, dhe "Si e braktisi policia Sllobodan Millosheviçin," *Vreme*, 19 tetor 2000; Robert Block dhe Matthew Kaminski, "A ishte revolta në Serbi, vepër vetëm e popullit?" *Wall Stret Journal*, 23 tetor 2000.
 92. Shih VIP Report 1975, 28 shkurt 2001, i cili citon gazetën *Veçernje Novosti*, si dhe VIP Report, 7 maj 2001. Nofka e Millorad Ulemek (apo Lukoviç) "Legija" ka shkaktuar pështjellim për shkak se, ka të paktën edhe dy persona të tjerë të njohur me të njëjtën nofkë në strukturat paraushtarake serbe.
 93. Intervistë e Human Rights Watch me J.J., Beograd, Jugosllavi, 2 nëntor 1998.
 94. Intervistë e Human Rights Watch me ushtarin V.J., Deçan, Kosovë, 24 shtator 1998.
 95. Mbretëria e Bashkuar, Ministria e Mbrojtjes, www.kosovo.mod.uk/mupstruct.htm, 20 mars 2001.
 96. Srboljub Bogdanoviç dhe Daniel Bukumiroviç, "Edukimi special," *Evropljanin*, 27 gusht 1998, dhe Filip Svarm, "Shko në Kosovë," *Vreme*, 28 mars 1998.
 97. Anastasijeviç, "Djemtë nga Brazili."
 98. Shih, për shembull, Zoran B. Mijatoviç, "Si e shkatërruan Shërbimin e Sigurimit të Shtetit, SPS dhe JUL," *Nedeljni Telegraf*, 8 nëntor 2000.
 99. Andrew Purvis dhe Dejan Anastasijeviç, "Të shumëmallkuarit Bereta të Kuqe," *Time.com*, 12 mars 2001.
 100. VIP Report, 7 maj 2001.
 101. Ibid.
 102. Mbretëria e Bashkuar, Ministria e Mbrojtjes, www.kosovo.mod.uk/mupstruct.htm, 20 mars 2001.
 103. Shih "Drejtësi për Kosovën," website American RadioWorks.
 104. *Veçernje Novosti*, 30 qershor 1999.
 105. Tigrat e Arkanit ishin gjithashtu të njohur edhe si Garda e Vullnetarëve Serbë. Kjo strukturë u themelua nga Zheljko Raznatoviç ("Arkan"), kundrejt të cilit u ngrit akt-padi nga ICTY, më 30 shtator 1997, për krime në Kosovë. Ai u vra nga një i panjohur në një nga hotelet e Beogradit, në janar të vitit 2000.
 106. Shqiponjat e Bardha ishte një formacion paraushtarak nën komandën e Vojisllav Shesheljit, zëvendëskryeministër në qeverinë e Serbisë dhe kryetar i Partisë Radikale të Serbisë.
 107. Sipas OSBE-së, Delta Force e Republika Srpska vinte nga Ministria e Punëve të Brendshme të Republika Srpska. Shih OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I*, fq. 24.
 108. Ibid.
 109. Ibid.
 110. Intervistë e Human Rights Watch me M.J.Dobratin, Kosovë, 13 korrik 1999.
 111. Philip Sherwell, "Në fokus biznesi i spastrimit etnik: 'S'vramë e përdhnuam aq sa deshëm ...," *Sunday Telegraph* (Londër), 27 qershor 1999.

112. James M. Dorsey, "Faktori vdekje: Për të gjithë këta serbë, spastrimi etnik ishte një biznes i leverdisshëm," *Wall Street Journal Europe*, 31 gusht 1999.
113. Jack Kelley, "Trupat rrëfejnë pa brerje ndërgjegjeje plaçkitjet në Kosovë," *USA Today*, 22 korrik 1999.
114. Shih "Drejtësi për Kosovën," website i American RadioWork.
115. Ibid.
116. Humanitarian Law Center, *Rromët e Kosovës: Objekt dhune dhe abuzimesh, 24 mars-1 shtator 1999*.
117. Shih si vijon: Roy Gutman, "Sipas të gjitha gjasave, 'Vullnetarë' rusë në ndihmë të serbëve," *Newsday*, 22 qershor 1999; Maggie O'Kane, "Roli paqeruajtës i ushtarëve rusë, iu fut drithërimat refugjatëve," *Guardian* (Londër), 24 qershor 1999; "Retour des Russes sous l'habit de la KFOR: Tusus n'y croit Pas," *France 3 Infos*, 21 qershor 1999.
118. Ron Ben-Yishay, "Ushtarët izraelitë në ushtrinë serbe," *Tel Aviv Yedi'ot Aharonot*, 11 qershor 1999.
119. "Mercenarët danezë të çliruar nga akuzat," *Agence France Presse*, 31 gusht 1999.
120. Shahinoviç kryesonte komisionin e bashkëpunimit me misionin KVM të OSBE-së dhe ishte anëtar i delegacionit serb në takimin e Rambujesë, në shkurt të vitit 1999. Më 11 maj 2001, parlamenti jugosllav votoi për t'i hequr imunitetin Shahinoviçit dhe Jovan Zebić, që të dy ish-zëvendëskryeministra të Jugosllavisë. Shahinoviç dhe Zebić janë kërkuar nga Gjykata e Distriktit të Beogradit me akuzën se kanë abuzuar me pozitën zyrtare duke ndihmuar Presidentin Millosheviç të përftojë nga fondet shtetërore.
121. Statuti i Gjykatës Ndërkombëtare për Krimet në ish-Jugosllavi, i adoptuar më 25 maj 1993, i amenduar më 13 maj 1998. Nenet dy dhe pesë rendisin listën e krimeve të ndëshkueshëm sipas statutit të kësaj gjykate: Dhunimi i varreve sipas Konventës së Gjenevës së vitit 1949, shkelje e ligjeve dhe dokeve të luftës, genocid dhe krime kundër njerëzimit (si vrasje, internime, torturë e përdhunime).
122. Në një intervistë me Radio B92, të Beogradit, më 16 janar 2001, Gjenerali Pavkoviç u pyet në mënyrë të drejtpërdrejtë lidhur me viktimat nga radhët e civilëve dhe varret masive në Kosovë. Ai u përgjigj: "Ajo që unë di është se ushtria i ka respektuar vendosmërisht të gjitha pikat e Konventës së Gjenevës dhe marrëveshjet ndërkombëtare." Kur u pyet, "Po krimet e luftës?" Pavkoviç u përgjigj, "Unë nuk kam dijeni për ndonjë gjë të këfillë." Shih http://www.b92.net/intervju/eng/2001/0116.phtml_28 prill 2001.
123. Njoftim i datës 26 mars 1999, website i MPB, 20 mars 2001.
124. Njoftim i datës 4 maj 1999, website i MPB, 20 mars 2001
125. Shih www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/kosovo/interviews/pavkovic.html (20 mars 2001).
126. Intervistë e Radio B92 me Gjen. Nebojsa Pavkoviç, e gjendshme në <http://www.b92.net/intervju/eng/2001/0116.phtml>, 22 prill 2001.
127. Dosjet e policisë ishin lënë në zyrat e qarkut të Pejës dhe do të këqyreshin nga Human Rights Watch, në korrik 1999.

128. Shih "Drejtësi për Kosovën," website i American RadioWork.
129. Në vitin 2001, qeveria e re e Serbisë dhe UJ nisën disa procese gjyqësore. Shih Puna e Gjykatës Ndërkombëtare për Krimet në Ish-Jugosllavi.
130. Dushan Stojanović, "Millosheviç shfaqet në publik," Associated Press, 25 nëntor 2000.
131. Anëtarët e Organeve të Sigurimit dhe të Shërbimeve, Ditën e Sigurisë, 13 maj, website i MPB, (20 mars 2001).
132. "Letër e Drejtorit të Humanitarian Laë Center drejtuar Shtabit të Përgjithshëm të Ushtrisë Jugosllave," *Danas*, 21 gusht 2000.
133. Në vitin 1998, një grup i vogël u përpoq të krijonte një forcë luftuese paralele: FARK – Forcat e Armatosura të Republikës së Kosovës, të cilat ishin nën komandën e Bujar Bukoshit, kryeministër i qeverisë së vetëshpallur të Kosovës. FARK-u u shpërnda dhe në mars 1999, pjesëtarët e saj u rreshtuan për të luftuar krah atyre të UÇK-së.
134. Në tetor të vitit 1999, shtypi britanik publikoi raporte të pakonfirmuara se Çeku ishte duke u hetuar nga Gjykata e Hagës për krime të kryera nga forcat e armatosura kroate kundër serbëve etnikë më 1993. Gjykata vetë as e konfirmoi as e mohoi këtë spekulim, në përputhje me politikën e saj për të mos bërë komente rreth hetimeve. Shih, "Komandanti kosovar i mohon krimet e luftës në Kroaci," Agence France Presse, 12 tetor 1999.
135. Anëtarë të tjerë të Shtabit të Përgjithshëm të UÇK-së, duke përfshirë Jakup Krasniqin, Azem Sylën, Xhavit Halitin, Rame Bujën dhe Sokol Bashotën, që të gjithë në direktoratin politik, si dhe Fatmir Limaj e Rexhep Selimi.
136. Rexha do të qëllohej nga mësymës të panjohur përballë shtëpisë së tij në Prizren, më 8 maj 2000.
137. Për hollësira rreth disa prej personaliteteve të UÇK-së, shih raportet e International Crisis Group, *Zbatimi i çështjeve kritike dhe një "Who's Who i lojtarëve kyç, mars 1999, Who's Who në Kosovë, gusht 1999, dhe Çfarë ngjau me UÇK?-në, mars 2000*. Shih gjithashtu Zoran Kusovac, "UÇK-ja: Ujdisur për të mbrojtur e kontrolluar," *Jane's Intelligence Review*, 7 prill 1999.
138. *Koha Ditore*, 12 korrik 1998.
139. Komunikatë nr. 51 e UÇK-së, siç është publikuar në *Koha Ditore*, 26 gusht 1998.
140. "Përpjekjet e riintegritimit në Kosovë, po japin fryte," deklaratë për shtyp e IOM, 16 mars 2000.
141. Marrëveshja e çmilitarizimit e nënshkruar nga UÇK-ja, më 20 qershor 1999, prirej të konfirmonte se, shqiptarë jo nga Kosova kishin marrë pjesë në UÇK. Pika 23 (e) kushtëzonte tërheqjen nga Kosova të "gjithë personelit të UÇK-së që nuk ishin vendas, pavarësisht nga fakti nëse ata ishin ose jo ligjërish në Kosovë, duke përfshirë këtu këshilltarët individualë, luftëtarët e lirisë, stërvitësit, vullnetarët dhe pjesën tjetër të personelit nga vendet fqinje ose shtetet e tjerë." ("Ndërmarrja e çmilitarizimit dhe transformimit nga ana e UÇK-së" është e gjendshme në www.kforonline.com/resources/documents/uck.htm, 20 mars 2001.)
142. Për hollësi të mëtejshme shih, Roger Boyes dhe Eske Wright, "Paratë e drogës të

- lidhura me rebelët e Kosovës,” *The Times* (Londër), 24 mars 1999; Frank Viviano, “Separatistët mbështeten te trafiku i narkotikëve,” *San Francisco Chronicle*, 10 qershor 1994; “Shumë spekulim dhe pak fakte rreth grupit të separatistëve në Kosovë,” *Baltimore Sun*, 6 mars 1998; Zoran Kusovac, “Një tjetër banjo gjaku në Ballkan? – Pjesa e parë,” *Jane’s Intelligence Review*, 1 shkurt 1998; “Lajmet televizive thonë se shqiptarët e Kosovës janë të përfshirë në biznese ilegale në Gjermani,” BBC Worldwide Monitoring, Agjencia e Lajmeve AND, Berlin, 28 qershor 1999.
143. “Sreten Lukiç i graduar gjeneral me dy yje i policisë,” *Politika*, 13 maj 1999. Shih gjithashtu website e MPB.
144. “Nderime për mbrojtjen e atdheut,” *Policajac*, korrik 1999.
145. “Tremijë oficerë, oficerë rezervistë, ushtarë dhe civilë të marrë në shërbim në UJ,” *Politika*, 16 qershor 1999.
146. Ibid.
147. “Shembuj të heroizmit dhe patriotizmit,” *Politika*, 11 korrik 1999. Shih gjithashtu website e MPB. Në të Gjorgjeviç cilësohet Gjeneral toger, Stavanoviç është Gjeneral major dhe Lukiç është gjithashtu Gjeneral major.
148. “Radojko Stefanoviç, komandanti i ri i Korpusit të Prishtinës,” *Hronika*, 30 dhjetor 1999.
149. “Lufta në të cilën u përfshimë ishte më e pabarabarta lufta që është parë ndonjëherë,” *Politika*, 27-30 nëntor 1999.
150. Njoftim i datës 13 maj 2000, website i MPB (20 mars 2001).
151. Njoftim i datës 5 korrik 2000, website i MPB (20 mars 2001).

Kreu 4. Mars-qershor 1999: Vështrim i përgjithshëm

1. Sipas statistikave të UNHCR, numri i përgjithshëm i refugjatëve nga Kosova, në datën 9 qershor kapte shifrën e 862.979 vetëve. Nga kjo shifër janë përjashtuar të gjithë ata që kishin kërkuar strehim politik në Europë para marsit 1999. Ndërsa për numrin e njerëzve të shpërngulur brenda për brenda Kosovës, për periudhën mars –qershor 1999, nuk shifra të sakta, ndonëse një pjesë e mirë e vlerësojnë nga 500.000 deri në 600.000 numrin e tyre, ku përfshihen edhe mëse 200.000 të shpërngulur para marsit.
2. Përzënia virtualisht e të gjithë gazetarëve të huaj nga Prishtina, më 25 mars, përmbylli largimin e të gjithë dëshmitarëve të huaj nga Kosova.
3. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam*, Pjesa e I, fq.37.
4. Shih deklaratën për shtyp që vijon: “Numri i viktimave nga lufta në Kosovë ishte rreth 2000 në fund të vitit të kaluar (1999), por sot kjo shifër është disa herë më e madhe,” Anne Thompson, “Një terror i përkeqësuar: Rritet numri i të zhdurkurve në Kosovë,” Associated Press, 18 mars 1999; “... më shumë se 1500 njerëz janë vrarë,” Charles Trueheart, “Delegacioni kosovar angazhohet të nënshkruajë Marrëveshjen e Paqes; Perëndimi të riushtrijë trysni mbi Beogradin,” *Washington Post*, 16 mars 1999; “... më shumë se 2000 të vrarë,” Kurt Schork (Reuters), “Para

- një viti, sulmi serb shqelmoi luftën në Kosovë,” *Seattle Times*, 5 mars 1999. Shih gjithashtu, *Raport mbi Kosovën*, Komisioni Ndërkombëtar i Pavarur mbi Kosovën, tetor 2000.
5. UNHCR, Njoftim për Shtyp: Kosovë, e martë, 2 shkurt 1999.
 6. Sipas një vëzhgimi të kryer në nëntor 1998, në 285 fshatra të Kosovës, nga UNHCR dhe një grup OJQ, 210 fshatra ishin prekur nga luftimet më 1998. Njëzet e tetë përqind e shtëpive në këto fshatra (9809) ishin shkatërruar plotësisht, ndërsa 15 përqind (5112) kishin pësuar dëmtime serioze. (UNHCR, Prishtinë, “IDP/Strehëza, Vëzhgim në Kosovë: Vlerësim i përbashkët në 20 komuna,” 12 nëntor 1998.)
 7. Nga 1.8 milion që vlerësohet popullsia e Kosovës, 850.000 kosovarë ishin refugjatë, ndërsa rreth 600.000 ishin të shpërngulur brenda për brenda vendit. Duke pasur parasysh se afro 200.000 njerëz nga numri i përgjithshëm i popullsisë qenë serbë, romë dhe pakica të tjera, del se përqindja e shqiptarëve të zhvendosur nga Kosova, shkon në 90 përqind.
 8. Planet paraprake të UNHCR të përgatitura nga i Dërguari Special i UNHCR për ish-Jugosllavinë para 24 marsit, e parashihnin numrin e përgjithshëm të refugjatëve nga Kosova, si pasojë e rritjes së dhunës në provincë, në 100.000 vetë. “Kriza e refugjatëve në Kosovë: një vlerësim i pavarur i gatishmërisë dhe aftësisë përgjigjëse të UNHCR në rast emergjencash,” Njësia e vlerësimit dhe analizave politike të UNHCR, shkurt 2000.
 9. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam*, Pjesa e I, fq. 21-30.
 10. Ibid.
 11. Rreth një deklaratë të Shesheljit për dëbimin e dhunshëm, të publikuar në Gazeta e Serbisë së Madhe, më 14 tetor 1995, shih: www.alb-net.com/cleansing.htm, (mars 2001).
 12. Human Rights Watch zbuloi pak raste të “këmbimit të identitetit” në radhët e refugjatëve që mbërrinin në Maqedoni. Kjo mund të shpjegohet me mbështetjen e pakët për UÇK-në në Kosovën lindore (pika e origjinës e pjesës më të madhe të refugjatëve që mbërrinin në Maqedoni). Një tjetër mundësi është se Maqedonia, krejt ndryshe nga Shqipëria, nuk do të lejonte që një influks aq i madh shqiptarësh të ardhur nga Kosova të rrinin për një kohë të papërcaktuar.
 13. E mbështetur për katër vjet me radhë nga një trupë paqeruajtësish e Kombeve të Bashkuara, Maqedonia ia doli ta shmangë konfliktin civil që kishte mbërthyer republikat e tjera të Republikës Federale Socialiste të Jugosllavisë. Zgjedhja e një qeverie koalicioni multi-etnike i kishte platitur tensionet në radhët e bashkësisë së madhe të shqiptarëve etnikë, përvoja e diskriminimit të vazhdueshëm të së cilës i kishte përforcuar zërat e atyre që kërkonin një autonomi më të madhe, ndërkohë që popullsia etnike maqedonase, e cila i druhej një Shqipërie të madhe, ishte përndezur nga këto thirrje.
Për më tepër rreth të drejtave të njeriut në Maqedoni, shih Human Rights Watch, “Dhuna policore në Maqedoni,” prill 1998, dhe Human Rights Watch, Një kërcënim për stabilitetin: Të drejtat e njeriut në Maqedoni (New York: Human Rights Watch, 1996).
 14. Qeveria maqedonase do t’i mbyllte në mënyrë periodike kufijtë për refugjatët kosovarë, deri sa bashkësia ndërkombëtare pranoi që të nxirrte nga vendi disa prej

- atyre që tashmë ndodheshin në Maqedoni. Për më tepër, rreth trajtimit të refugjatëve nga qeveria maqedonase gjatë luftës, shih deklaratën e Human Rights Watch, "Maqedonia duhet t'i hapë kufijt refugjatëve," 1 prill 1999.
15. Me mbarimin e luftës, disa prej politikanëve europianë deklaruan se, kthimi i refugjatëve ishte edhe objektivi kryesor i aksionit të NATO-s – diçka e pamundur, së cilës i kundërviheshin vetë parashikimet e NATO-s rreth një rrjedhje të mundshme refugjatësh që mund të pasonte fillimin e bombardimeve.
 16. Intervista të Human Rights Watch, Bogovinë, Maqedoni, 15 prill 1999; Neprosteno, Maqedoni, 10-11 prill 1999; Kukës, Shqipëri, 17 dhe 26 prill 1999; Kukës, Shqipëri, 12-13 maj 1999; Kukës, Shqipëri, 6 qershor 1999.
 17. Para marsit 1999, 90 përqind e popullsisë së Leposovacit dhe afërsisht 75 përqind e popullsisë së Zubin Potokut dhe Zveçanit ishin serbë.
 18. Intervista të Human Rights Watch, Bogovinë, Maqedoni, 4 prill 1999.
 19. Intervista të Human Rights Watch, Kukës, Shqipëri: 16-19 prill 1999; 23 prill 1999; 26 prill 1999; 10 maj 1999; 11 maj 1999; 13 maj 1999; 22 maj 1999; 2 qershor 1999 dhe 7 qershor 1999.
 20. Shumë prej tyre do të shpërnguleshin sërish gjatë dëbimit të dhunshëm të një pjese të madhe të banorëve të Prishtinës në mars dhe prill 1999. (Intervista të Human Rights Watch, Xhepistë, Maqedoni, 3 prill 1999).
 21. Intervista të Human Rights Watch, qyteti i Podujevës, fshati Dobratin (komuna e Podujevës), 13 korrik 1999; Kukës, Shqipëri, 22 maj 1999.
 22. Për më shumë informacion rreth ngjarjeve në komunat e Fushë-Kosovës dhe Obiliqit gjatë vitit 1998, shih: OSBE/ODHIR, Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, fq. 235-239 dhe fq. 268-273. Disa detaje rreth kapjes për një kohë të shkurtër nga UÇK-ja të minierës së Bellaçevacit dhe nëntë serbëve të zhdukur, mund të gjenden në raportin e Human Rights Watch, Shkeljet e të drejtës humanitare në Kosovë, tetor 1998.
 23. Intervista të Human Rights Watch, Bogovinë, Maqedoni, 4 prill 1999; Kukës, Shqipëri, 4-14 prill 1999; Kukës, Shqipëri, 8 qershor 1999.
 24. Intervista të Human Rights Watch, Bogovinë, Maqedoni, 31 mars 1999 dhe 5 prill 1999; Kukës, Shqipëri, 29 prill 1999 dhe 10 maj 1999.
 25. Për më shumë informacion mbi Ade, shih: Human Rights Watch, Kosovo Human Rights Flash #32, 29 prill 1999.
 26. Intervista të Human Rights Watch, Morinë, Shqipëri, 4 prill 1999; Kukës, Shqipëri, 29 prill 1999; Tetovë, Maqedoni, 30 prill 1999.
 27. Intervista të Human Rights Watch, Krumë, Shqipëri, 2 prill 1999; Kukës, Shqipëri, 8-9 prill 1999.
 28. Intervista të Human Rights Watch, Morinë, Shqipëri, 4 prill 1999; Kukës, Shqipëri 8 prill 1999; Morinë, Shqipëri, 28 prill 1999.
 29. OSBE/ODHIR, Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, fq. 216-226.
 30. Intervista të Human Rights Watch, Neprosteno, Maqedoni, 8 dhe 11 prill 1999; Zelino, Maqedoni, 12 prill 1999; Orasje, Maqedoni, 14 prill 1999; Senekos, Maqedoni, 16 dhe 17 prill 1999; Gostivar, Maqedoni, 18 prill 1999.

31. Intervista të Huamn Rights Watch, Orasje, Maqedoni, 12 dhe 14 prill 1999; Kotlina, Kosovë, 8 gusht 1999. Shih gjithashtu, Amnesty International, "RFJ: Vrasjet në zonën e Kaçanikut," 9 prill 1999.
32. Intervista të Human Rights Watch, Senekos, Maqedoni, 16 prill 1999; Gostivar, Maqedoni, 18 prill 1999; Kukës, Shqipëri, 18 prill 1999; Kukës, Shqipëri, 14 maj 1999.
33. Intervista të Human Rights Watch, Nprosteno, Maqedoni, 8 prill 1999; 10-11 prill 1999.
34. "Jugosllavët derdhin lotë krokodili": Cohen – 100.000 kosovarë mund të jenë vrarë, thotë Sekretari për Mbrojtjen," *Toronto Star*, 17 maj 1999; David E. Rosenbaum, "Kriza në Ballkan: të Vrarët: Të dhënat e zyrtarëve të SH.B. për vrasjet në Kosovë, janë tepër të ulta," *New York Times*, 19 prill 1999.
35. Departamenti i Shtetit të Shteteve të Bashkuara, "Fshirja e historisë: Spastrimi etnik në Kosovë," maj 1999; Trasnkriptimi i konferencës për shtyp të Jamie Shea dhe Gjeneralit Giuseppe Marani, Shtabi i NATO-s, 17 prill 1999.
36. "Kombet e Bashkuara e shpien në 11.000 numrin e të vrarëve në Kosovë," Reuters, 3 gusht 1999, dhe "Zëdhënësja e Kouchner-it, komenton shifrat e të vdekurve në Kosovë," Agence France Presse, 3 gusht 1999.
37. Shih, për shembull: Charles a. Radin dhe Louise D. Palmer, "Numri i kosovarëve të zhdukur është i jashtëzakonshëm," *The Boston Globe*, 21 prill 1999.
38. Për transkriptimin e programit, plus dy raporte të tjera rreth krimeve të luftës në Kosovë, shih: www.americanradioworks.org, (mars 2001).
39. "Millosheviçi u përpoq të mbulonte krimet në Kosovë: Zyrtare," Agence France Presse, 26 maj 2001, dhe "Një sekret i errët del në dritë në Serbi," nga Carlotta Gall, *New York Times*, 1 qershor 2001.
40. Beta News, 17 korrik 2001, dhe Madam Carla Del Ponte, Prokurore, ICTY, "Shënime për Këshillin e Sigurimit," 10 nëntor 1999.
41. Deklaratë e ICRC, "Numri i personave të panumërt në lidhje me krizën në Kosovë," 10 prill 2001. Para kësaj deklarate, ICRC kishte thënë se 3368 persona nga Kosova llogariteshin të humbur deri më 27 qershor 2000. Shumica dërmuese e të zhdukurve janë shqiptarë kosovarë, por në këtë shifër bëjnë pjesë edhe 400 serbë, njëqind rromë si dhe nga pakica të tjera. Shtatëdhjetë e katër përqind e tyre janë zhdukur nga marsi deri më qershor 1999. ICRC, "Update 00/01 mbi veprimtarinë e ICRC në Republikën Federale të Jugosllavisë," 27 qershor 2000.
42. Madam Carla Del Ponte, Prokurore, ICTY, "Deklaratë para Këshillit të Sigurimit," 10 nëntor 1999.
43. Fjalim drejtuar Këshillit të Sigurimit nga Madam Carla Del Ponte, prokurore, Gjykata Ndërkombëtare kundër Krimeve të Luftës në ish-Jugosllavi dhe Ruanda, 21 nëntor 2000, New York.
44. Intervistë e Human Rights Watch me N.B., Studencane, Kosovë, 29 gusht 1999.
45. Paul B. Spiegel dhe Peter Salama, "Lufta dhe mortaliteti në Kosovë, 1998-99: një dëshmi epidemiologjike," *The Lancet*, Vol. 355, Nr. 9222, 24 qershor 2000.
46. Vrasjet politike në Kosova/Kosovo, Central and East European Laë Initiative of the American Bar Association and the American Association for the Advancement of Science, Washington D.C., tetor 2000.

47. Të tjerë juristë të njohur që u vranë gjatë luftës ishin edhe Urim Rexha nga Gjakova, Mehdi Elshani nga Suhareka dhe Ismet Gashi nga Prizreni.
48. Intervistë e Human Rights Watch me Nekibe Kelmendi, Prishtinë, Kosovë, 25 korrik 1999.
49. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam*, Pjesa e I, fq. 151-152.
50. 7 maj 1999, Njoftim, website i MPB, www.mup.sr.gov.yu/domino/mup.nsf/pages/index, (mars 2001).
51. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam*, Pjesa e I, fq. 151-152.
52. Në kujtim të Mehmetit dhe Dervishit, shih Robert Elsie, "Të vdekur, por jo të harruar," *Guardian*, 3 prill 1999.
53. Zbulimet e këtij hulumtimi janë pasqyruar në mënyrë të plotë në një raport me vete të Human Rights Watch: "Kosovo: Përdhunimi, si një armë e spastrimit etnik," *Raport i Human Rights Watch*, vëll. 12, nr. 3, mars 2000.
54. Human Rights Watch përftoi një sërë raportesh të besueshme rreth rasteve të përdhunimeve nga Qendra për Mbrojtjen e Grave dhe Fëmijëve, me qendër në Prishtinë, (njëzet e nëntë raste); Qendra e Këshillimit për Gratë dhe Vajzat, një OJQ në Shqipëri (njëzet e tetë raste); Qendra Ligjore Huamnitare me qendër në Jugosllavi, (katër raste); dhe Këshilli për Mbrojtjen e të Drejtave dhe Lirive të Njeriut, me qendër në Kosovë (katër raste). Medecins Sans Frontieres (MSF), me zyra në Kosovë, para dhe pas luftës, raportoi katër raste, si dhe pjesa tjetër e personelit mjekësor që punon në Kosovë e Shqipëri, konfirmoi edhe tetë raste të tjera. Mjekët e Human Rights intervistuan katër viktime të dhunës seksuale, ndërsa Amnesty International dokumentoi tri raste të tjera të dhunës seksuale, ndonëse dy prej tyre ishin dokumentuar edhe nga Human Rights Watch.
55. Intervistë e Human Rights Watch, R.G. kampi i refugjatëve në Kukës, Shqipëri, 5 qershor 1999.
56. Intervistë e Human Rights Watch, P.J., kampi i refugjatëve në Kukës, Shqipëri, 5 qershor 1999.
57. UNHCR Press Briefing Note: Kosovë, e martë, 2 shkurt 1999.
58. UNHCR Press Briefing Note: Kosovë, 13 prill 1999.
59. UNHCR Press Briefing Note: Kosovë, 13 maj 1999.
60. Statistikë nga: Kriza e refugjatëve në Kosovë: vlerësim i pavarur i UNHCR, gatishmëri për t'iu përgjigjur çdo emergjence," Njësia e analizave politike dhe vlerësimeve, UNHCR, shkurt 2000. Nga kjo shifër janë përjashtuar të gjithë ata që kishin kërkuar strehim në Europë, para marsit 1999.
61. Nuk ekzistojnë shifra të sakta rreth numrit të përgjithshëm të njerëzve të zhvendosur brenda për brenda Kosovës, midis marsit dhe qershorit 1999, por një pjesë e mirë e vlerësimeve shkojnë nga 500.000 deri në 600.000 vetë.
62. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam*, fq.98-99.
63. The American Association for the Advancement of Science, East-West Management Institute dhe The Institute for Legal and Policy Studies, *Politikë apo Panik: Largimi i shqiptarëve etnikë nga Kosova, mars-maj 1999*, maj 2000. Raporti është i vlefshëm në: <http://hrdata.aas.org/kosovo/policyorpanic/>, (mars 2001).

64. Intervistë e Human Rights Watch me M.B., Shkup, Maqedoni, 2 prill 1999.
65. Intervistë e Human Rights Watch me X.P., Shkup, Maqedoni, 2 prill 1999.
66. Intervistë e Human Rights Watch me N.J., Tetovë, Maqedoni, 31 mars 1999.
67. Intervistë e Human Rights Watch me S.K., Shkup, Maqedoni, 2 prill 1999.
68. Shih Human Rights Watch, Kosovo Human Rights Flash # 16, "Spastrim etnik i dhunshëm në Gjakovë," 3 prill 1999.
69. Intervistë e Human Rights Watch, emri i panjohur, Krumë, Shqipëri, 2 prill 1999.
70. Gjykata Ndërkombëtare e Krimeve në ish-Jugosllavi, "Prokurori i Gjykatës kundër Sllobodan Millosheviçit dhe të tjerëve: Akt-Padi," qershor 1999.
71. Shih Human Rights Watch, "Burgosje dhe abuzime në Kosovë," Raport i Human Rights Watch, vëll. 10, nr. 10, dhjetor 1998.
72. Intervistë e Human Rights Watch me A. S., Prizren, Kosovë, 13 qershor 1999.
73. Shih Human Rights Watch, "Kosovë: Përdhunimet si armë e 'spastrimit etnik'".
74. Intervistë e Human Rights Watch me R.N., Glogovac, Kosovë, 5 nëntor 1999.
75. Për më tepër informacion rreth shkatërrimeve gjatë vitit 1998, shih Human Rights Watch, *Një javë terror në Drenicë*, shkurt 1999, fq. 57-62.
76. UNHCR Prishtinë, "IDP/Shelter Survey Kosovo: Vlerësim i përbashkët në 20 komuna," 12 nëntor 1998.
77. UNHCR GIS Unit, Prishtinë, Kosovë, "UNHCR Shelter verification: Agency coverage," 9 nëntor 1999.
78. Status Report, United Nations Interim Administration Mission in Kosovo, 14 korrik 2000.
79. Mjekët për Human Rights, *Krimet e Luftës në Kosovë: Një vlerësim i shkëlqejve të të drejtave të njeriut kundër shqiptarëve të Kosovës*, gusht 1999.
80. Protokollu II, Neni 14 i Konventës së Gjenevës thotë: "Është e ndaluar të sulmohet, shkatërrohet, zhvendosësh ose të nxjerrësh jashtë përdorimit, për atë qëllim, objekte të domosdoshme për mbijetesën e popullsisë civile, të tilla si, produktet ushqimore, zonat bujqësore për prodhimin e sendeve ushqimore, drithëra, gjësë gjallë, instalimeve të ujit të pijshëm, si dhe të strukturave ujitëse."
81. "Kriza ballkanike: Pastrimi i burimeve në Kosovë," ICRC News 99/37, 8 shtator 1999.
82. Për më tepër informacion rreth rastit, shih: Human Rights Watch, "Kosova: Përdhunimi si një armë e 'spastrimit etnik'".
83. R. Jeffrey Smith, "Kërmat të hedhura në burime teksa përfundon fushata serbe," *Washington Post*, 10 dhjetor 1998.
84. Valerie Reitman, "Burimet e Kosovës si varre masive," *Los Angeles Times*, 10 gusht 1999.
85. Intervistë e Human Rights Watch me Dr. Asllanin, Pejë, Kosovë, 23 korrik 1999.
86. *Corriere della Sera*, 6 korrik 1999.
87. Intervistë e Human Rights Watch, Kukës, Shqipëri, 4 prill 1999.
88. Intervistë e Human Rights Watch me A.H., Cegrane, Maqedoni, 15 maj 1999.
89. Intervistë e Human Rights Watch me H.M., kampi i refugjatëve Stenkovac II, Maqedoni, 10 maj 1999.
90. Intervistë e Human Rights Watch me I.X., Cegrane, Maqedoni, 15 maj 1999.

91. Shenja e katër C-ve është simboli i nacionalizmit serb, ku përmblihet një kryq dhe katër shkronja S. E ka prejardhjen nga sllogani “Vetëm bashkimi i shpëton serbët” (Samo sloga Srbina spasava).
92. Intervistë e Human Rights Watch me H.S., Nprosteno, Maqedoni, 22 prill 1999.
93. International Crisis Group, *Realiteti kërkon: Dokumentimin e shkeljeve të së Drejtës Humanitare Ndërkombëtare në Kosovë, më 1999* (Bruksel: International Crisis Group, 2000)
94. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam*, fq.94-96.
95. Shih gjithashtu, Ian Fisher, “Refugjatët si “mburoja njerëzore”, Dëshmitarët thonë se mbaheshin në fshatra që ishin objektiva,” *New York Times*, 31 maj 1999.
96. Intervistë e Human Rights Watch, kampi i refugjatëve në Stenkovac II, Maqedoni 9 maj 1999.
97. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I*, fq.94-96.
98. Mjekët për Human Rights, *Krimet e luftës në Kosovë: Vlerësim i bazuar në të dhënat e popullsisë rreth shkeljeve të të drejtave të njeriut kundër shqiptarëve të Kosovës*, gusht 1999.
99. Fushata Ndërkombëtare për ndalimin e minave, *Landmine Monitor Report 2000*, gusht 2000.
100. “103 të vrarë dhe 394 të gjymtuar nga minat,” *KosovaLive*, 20 nëntor 2000.
101. Raport i Sekretarit të Përgjithshëm rreth Misionit të UNMIK në Kosovë, 6 qershor 2000 (S/2000/538)
102. Status Report, United Nations Interim Administration Mission in Kosovo, 14 korrik 2000.
103. Lord Robertson of Port Ellen, Sekretar i Përgjithshëm i NATO-s, “Kosova pas një viti – Arritje dhe Sfida,” 21 mars 2000.
104. Pikat themelore të fjalimit të mbajtur nga përfaqësuesi i Republikës Federale të Jugosllavisë në seminarin ndërkombëtar për minat anti-personel, Budapest, 26-28 mars 1998. Për hollësi të mëtejshme rreth fjalimit dhe qëndrimit të RFJ, shih Human Rights Watch, *Shkeljet e të Drejtës Humanitare në Kosovë*.
105. Fushata Ndërkombëtare për Ndalimin e Minave Anti-Personel, *Landmine Monitor Report 2000*, gusht 2000.
106. Consolidated Minefield Survey Results: Kosovo, the HALO Trust, Prishtinë, 14 gusht 1999.
107. Kosovo Crisis Fact Sheet # 133, U.S. Agency for International Development, 10 dhjetor 1999.
108. Marrëveshja Tekniko-Ushtarake ndërmjet Forcave Ndërkombëtare të Sigurisë (“KFOR”) dhe qeverisë së Republikës Federale të Jugosllavisë dhe Republikës së Serbisë. Neni 2, Paragrafi 2.
109. Press Briefing nga Përfaqësuesi Special i Sekretarit të Përgjithshëm për Çështjet Humanitare në Kosovë, 20 shtator 1999.
110. Shih Human Rights Watch, “Tik-taku i bombës kohë: Përdorimi nga NATO i minave kasetë në Jugosllavi,” *Raport i Human Rights Watch*, vëll. 11, nr.6 (D), qershor 1999.
111. Shih Human Rights Watch, “Vdekjet e civilëve gjatë fushatës ajrore të NATO-s,”

Raport i Human Rights Watch, vëll.12, nr.1, (D), shkurt 2000.

112. Fushata Ndërkombëtare për Ndalimin e Minave Anti-Personel, *Landmine Monitor Report 2000*, gusht 2000. Shih gjithashtu Human Rights Watch, "Vdekjet e civilëve gjatë fushatës ajrore të NATO-s," *Minat Kasetë: Memorandum për delegatët e CCË*, 16 dhjetor 1999, dhe "Tik-Taku i bombës kohë: Përdorimi nga NATO i minave kasetë në Jugosllavi."
113. Vlerësimi i përgjithshëm luhartet nga 2 deri 5 përqind me tepër rezervë, sipas aparaturave, dhe shkon në 23 përqind të vërejtura në testet e pranimit dhe operacionale, dhe nga 10 deri në 30 përqind të vënë re në zona të tëra të Irakut pas Luftës së Gjirit. Human Rights Watch ka shtënë në përdorim një vlerësim të rezervuar prej 5 përqind, gjë që nuk mund të vlerësojë pasojat te qeniet njerëzore. Për hollësi të mëtejshme shih Human Rights Watch, "Tik-Taku i bombës kohë: Përdorimi nga NATO i minave kasetë në Jugosllavi."
114. NATO, "T'i mësojmë fëmijët t'u qëndrojnë larg – Fact Sheet për minat kasetë," <http://kforonline.com>, 6 korrik 2000.
115. BBC News, "Eksptertët e minave në Kosovë, kritikojnë NATO-n," 23 maj 2000.

Kreu 5. Rajoni i Drenicës.

1. Historia e ndërthurrur e dy komunave të Drenicës, si dhe shtrirja gjeografike e abuzimeve, bën që rajoni të trajtohet në mënyrë logjike si një i tërë dhe jo si komuna të ndara, siç kemi vepruar në raste të tjera të këtij raporti.
2. Për më tepër informacion mbi sulmet shih: Human Rights Watch, *Republika Federale e Jugosllavisë: Shkeljet e të Drejtës Humanitare në Kosovë* (New York: Human Rights Watch, 1998), fq. 18-37.
3. *Ibid.*, fq. 33-37.
4. Për më tepër informacionet mbi sulmet shih: Human Rights Watch, *Një javë terror në Drenicë: Shkeljet e të Drejtave Humanitare në Kosovë* (New York: Human Rights Watch, 1999).
5. Deri më 15 maj 2000, më shumë se 200 persona nga rajoni i Drenicës mbeteshin të zhdukur dhe, sipas të gjitha gjasave të vdekur. ICRC, "Persona të zhdukur në lidhje me ngjarjet në Kosovë qysh nga janari 1998," 15 maj 2000.
6. Gjykata Ndërkombëtare për Krimet në ish-Jugosllavi, "Prokurorja e gjykatës kundër Sllobodan Millosheviç, Milan Milutinoviç, Nikolla Shahinoviç, Dragoljub Ojdaniç, Vllajko Stojiljkoviç," seksioni 98.f, 24 maj 1999.
7. Intervistë e Human Rights Watch me S.E., Kukës, Shqipëri, 25 mars 1999.
8. Intervistë e Human Rights Watch me H.D., kampi i refugjatëve Stenkovac I, Maqedoni, 9 qershor 1999.
9. Intervistë e Human Rights Watch me S.E., Kukës, Shqipëri, 25 mars 1999. Për përmbajtjen e plotë të historisë së saj, shih Human Rights Watch, *Kosovo Human Rights Flash* nr. 39, 19 maj 1999.
10. Intervistë e Human Rights Watch me Z.D. dhe S.E., kampi i refugjatëve Stenkovac

- I, Maqedoni, 9 qershor 1999, dhe Kukës, Shqipëri, 25 mars 1999.
11. Intervistë e Human Rights Watch me H.D., kampi i refugjatëve Stenkovac I, Maqedoni, 9 qershor 1999.
 12. Intervistë e Human Rights Watch me F.A., Kukës, Shqipëri, 2 qershor 1999.
 13. Intervistë e Human Rights Watch me S.E., Kukës, Shqipëri, 25 mars 1999.
 14. Ibid.
 15. Intervistë e Human Rights Watch me Z.D., kampi i refugjatëve Stenkovac I, Maqedoni, 9 qershor 1999.
 16. Intervistë e Human Rights Watch me H.D., kampi i refugjatëve Stenkovac I, Maqedoni, 9 qershor 1999.
 17. Intervistë e Human Rights Watch me I.H., Kukës, Shqipëri, 3 qershor 1999.
 18. Amnesty International, "Republika Federale e Jugosllavisë: Vrasjet në rajonin e Izbicës," *Kosovo update*, 25 maj 1999.
 19. Intervistë e Human Rights Watch me A.H., Vajzë, Shqipëri, 3 qershor 1999.
 20. Intervistë e Human Rights Watch me F.A., Kukës, Shqipëri, 2 qershor 1999.
 21. Ibid., dhe intervistë e Human Rights Watch me A.H., Vajzë, Shqipëri, 3 qershor 1999.
 22. Konferencë shtypi e NATO-s nga Jamie Shea dhe Gjeneral Brigade Giuseppe Marani, 17 prill 1999. (Për të lexuar transkriptimin e konferencës për shtyp dhe për ta parë pamjet ajrore, shih <http://www.nato.int/kosovo/all-frce.htm>, mars 2001).
 23. Intervistë e Human Rights Watch me H.D., kampi i refugjatëve Stenkovac I, Maqedoni, 9 qershor 1999.
 24. Fjala në Këshillin e Sigurimit nga Madam Carla Del Ponte, Prokurore, Gjykata Ndërkombëtare për Krimet e Luftës në ish-Jugosllavi, 10 nëntor 1999, New York.
 25. "Serbët zhvendosin trupat e shqiptarëve në zonat e bombarduara nga NATO – Televizioni shqiptar," BBC World Wide Monitoring Service, lajm i dhënë nga TV shqiptar (Tiranë), 12 prill 1999.
 26. Intervistë e Human Rights Watch me X.X., Kosovë, 11 tetor 1999, vendndodhja mungon, incialet janë ndryshuar.
 27. Intervistë e Human Rights Watch me M.D., Skënderaj, Kosovë, 11 tetor 1999.
 28. Ibid.
 29. Intervistë e Human Rights Watch me X.X., Kosovë, 11 tetor 1999.
 30. Intervistë e Human Rights Watch me M.D., Ferizaj, Kosovë, 11 tetor 1999.
 31. Ibid.
 32. Julian Borger dhe Owen Bowcott, "Krimet e luftës: Serbët akuzohen se kanë prishur dëshmitë rreth varreve masive," *The Guardian*, 17 qershor 1999.
 33. Intervistë e Human Rights Watch me M.D., Ferizaj, Kosovë, 11 tetor 1999.
 34. International Management Group, "Vlerësimi i ndërtesave të dëmtuara si dhe strukturës vendore në Kosovë," janar 1999.
 35. Human Rights Watch, Shkeljet e të Drejtës Humanitare në Kosovë, fq. 33-37.
 36. Një listë që iu dha Human Rights Watch nga familja Muçolli në një kamp refugjatësh në Maqedoni, më 8 maj 1999, kishte dyzet e katër emra si dhe shtatë viktima të panjohura, ndërsa në një tjetër listë që iu dha Human Rights Watch në Poklek, më 25 qershor 1999, gjendeshin dyzet e tetë emra. Në media janë dhënë të

- tjera shifra, si pesëdhjetë e dy (*Irish Times*, 18 qershor 1999) dhe gjashtë dhjetë e dy (*Associated Press*, 17 qershor 1999).
37. Intervistë e Human Rights Watch me F.M., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 8 maj 1999.
 38. Intervistë e Human Rights Watch me R.M., Stari Poklek, Kosovë, 25 qershor 1999.
 39. Vlerësim i OKB-së, GIS unit Prishtinë, 28 janar 1999.
 40. Një numër fshatarësh nga Çikatova e Vjetër kërkuan të mbeten anonimë në këmbim të dëshmive të tyre. Ndaj dhe inicialet A.A., B.B., C.C., janë përdorur në këtë seksion për të mbrojtur identitetin e tyre.
 41. Intervistë e Human Rights Watch me A.A., kampi i refugjatëve, Stenkovac II, Maqedoni, 9 maj 1999.
 42. Intervistë e Human Rights Watch me B.B., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 8 maj 1999.
 43. Ibid.
 44. Intervistë e Human Rights Watch me A.A., kampi i refugjatëve, Stenkovac II, Maqedoni, 9 maj 1999.
 45. Intervistë e Human Rights Watch me D.D., kampi i refugjatëve, Stenkovac II, Maqedoni, 9 maj 1999.
 46. Intervistë e Human Rights Watch me C.C., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 12 maj 1999.
 47. Intervistë e Human Rights Watch me E.E., kampi i refugjatëve, Stenkovac II, Maqedoni, 9 maj 1999.
 48. Intervistë e Human Rights Watch me A.A., kampi i refugjatëve, Stenkovac II, 9 maj 1999.
 49. Intervistë e Human Rights Watch me C.C., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 12 maj 1999.
 50. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I*, fq. 190-191.
 51. Në mbarim të sezonit të zhvarrimeve të vitit 1999, ICTY kishte konfirmuar gjetjen e njëzet e pesë trupave në Vërbofçe, por nuk kishte as edhe një konfirmim për gjetjen e trupave në Shtuticë. Deri në 15 maj, ICRC kishte marrë raporte për mëse njëqind persona të zhdukur nga ai rajon, duke përfshirë këtu shtatëdhjetë e pesë nga Vërbofça dhe njëzet e shtatë nga Shtutica. (ICRC, "Persona të zhdukur në lidhje me ngjarjet në Kosovë, qysh nga janari i vitit 1998," 15 maj 2000.)
 52. Intervistë e Human Rights Watch me R.K., Vërbofçë, Kosovë, 1 tetor 1999.
 53. Intervistë e Human Rights Watch me F.P., Vërbofçë, Kosovë, 29 shtator 1999.
 54. Intervistë e Human Rights Watch me R.N., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 18 maj 1999.
 55. Intervistë e Human Rights Watch me M.H., Poklek, Kosovë, 2 tetor 1999.
 56. Intervistë e Human Rights Watch me S.G., Vërbofçë, Kosovë, 1 tetor 1999.
 57. Intervistë e Human Rights Watch me B.R., Vërbofçë, Kosovë, 1 tetor 1999.
 58. Intervistë e Human Rights Watch me Z.Z., Poljancë, Kosovë, 4 tetor 1999. (Inicialet janë ndryshuar).
 59. Intervistë e Human Rights Watch me A.D., Tërstenik, Kosovë, 2 tetor 1999.

60. Intervistë e Human Rights Watch me Y.Y., Globare, Kosovë, 8 tetor 1999. (Inicialet janë ndryshuar).
61. Intervistë e Human Rights Watch me A.S., Çirezë, Kosovë, 13 tetor 1999.
62. Intervistë e Human Rights Watch me Z.K., Gladno Sello, Kosovë, 10 tetor 1999.
63. Intervistë e Human Rights Watch me R.B., Shtuticë, Kosovë, 25 qershor 1999.
64. Intervistë e Human Rights Watch me A.A., Shtuticë, Kosovë, 9 tetor 1999.
65. Intervistë e Human Rights Watch me A.S., Shtuticë, Kosovë, 5 tetor 1999.
66. Intervistë e Human Rights Watch me Z.K., Gladno Sello, Kosovë, 10 tetor 1999.
67. Intervistë e Human Rights Watch me F.R., Çirezë, Kosovë, 11 korrik 1999.
68. Intervistë e Human Rights Watch me M.F., Çirezë, Çirezë, Kosovë, 11 korrik 1999. Sipas M.F., viktimat ishin Rahim F. (18); Nazif F. (16); Dritan B. (16); Fidaim Z. (28); Mehmet M (40); Halit H. (41); dhe Ferti S. (28).
69. Intervistë e Human Rights Watch me Q.Q., (inicialet janë ndryshuar), Doshevac, Kosovë, 5 tetor 1999.
70. Intervistë e Human Rights Watch me A.S., Shtuticë, Kosovë, 5 tetor 1999.
71. Intervistë e Human Rights Watch me F.R., Çirezë, Kosovë, 11 korrik 1999.
72. Intervistë e Human Rights Watch me A.A., Shtuticë, Kosovë, 9 tetor 1999.
73. Intervistë e Human Rights Watch me A.D., Tërshitenik, Kosovë, 2 tetor 1999.
74. Intervistë e Human Rights Watch me Z.K., Gladno Sello, Kosovë, 10 tetor 1999.
75. Intervistë e Human Rights Watch me F.R., Çirezë, Kosovë, 11 korrik 1999.
76. Intervistë e Human Rights Watch me A.S., Çirezë, Kosovë, 13 tetor 1999.
77. Intervistë e Human Rights Watch me Z.Z., Poljance, Kosovë, 4 tetor 1999. (Inicialet janë ndryshuar).
78. Intervistë e Human Rights Watch me Q.Q., Doshevac, Kosovë, 5 tetor 1999. (Inicialet janë ndryshuar).
79. Intervistë e Human Rights Watch me përfaqësues të Këshillit për Mbrojtjen e të Drejtave të Njeriut, Gllgofc, Kosovë, 12 tetor 1999.
80. Intervistë e Human Rights Watch me A.S., Çirezë, Kosovë, 13 tetor 1999.
81. Intervistë e Human Rights Watch me R.B., Shtuticë, Kosovë, 25 qershor 1999.
82. Intervistë e Human Rights Watch me S.G., Vërbofc, Kosovë, 1 tetor 1999.
83. Intervistë e Human Rights Watch me Y.Y., Globare, Kosovë, 8 tetor 1999. (Inicialet janë ndryshuar).
84. Intervistë e Human Rights Watch me A.D., Tërshitenik, Kosovë, 2 tetor 1999.
85. Intervistë e Human Rights Watch me R.B., Shtuticë, Kosovë, 25 qershor 1999.
86. Intervistë e Human Rights Watch me Z.K., Gladno Sello, Kosovë, 10 tetor 1999.
87. Intervistë e Human Rights Watch me A.A., Shtuticë, Kosovë, 9 tetor 1999. (Inicialet janë ndryshuar).
88. Human Rights Watch, *Një javë terror në Drenicë*, fq. 42-47.
89. Fshatarët erdhën në Gllgofc nga Çikatova e Vjetër, Tërshiteniku, Pokleku, Banjica, Domaneku, dhe Gladno Selloja, midis qyteteve të tjerë?.
90. Për më tepër informacion rreth abuzimeve në qytetin e Gllgofcit, shih: Human Rights Watch, “‘Spastrimi etnik’ në komunën e Gllgofcit”, Raport i Human Rights Watch, vëll. 11, nr. 8, korrik 1999.

91. Hulumtuesit e Human Rights Watch, në shtator të vitit 1998, hasën në Drenicë, disa ushtarë të Ushtrisë Jugosllave me simbolet e UÇK-së në uniformat e tyre, gjë që dukej sheshit që e bënin për karshillëk.
92. Intervistë e Human Rights Watch me N.B., kampi i refugjatëve në Stenkovac, Maqedoni, 8 maj 1999.
93. Intervistë e Human Rights Watch me B.K., kampi i refugjatëve në Senekos, Maqedoni, 23 maj 1999.
94. Intervistë e Human Rights Watch me A.H., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 15 maj 1999.
95. Intervistë e Human Rights Watch me A.G., kampi i refugjatëve në Stenkovac, Maqedoni, 8 maj 1999.
96. Intervistë e Human Rights Watch me një burrë tridhjetë e pesë vjeç, kampi i refugjatëve në Neprosteno, Maqedoni, 30 prill 1999.
97. Intervistë e Human Rights Watch me I.X., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 15 maj 1999.
98. Intervistë e Human Rights Watch me B.B., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 14 maj 1999.
99. Intervistë e Human Rights Watch me X.D., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 14 maj 1999.
100. Intervistë e Human Rights Watch me R.M., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 8 maj 1999.
101. Intervistë e Human Rights Watch me N.B., kampi i refugjatëve në Stenkovac, Maqedoni, 8 maj 1999. N.B. dëshmoi se kishte kaluar tri ditë në një spital fushor në kampin e refugjatëve, për shkak të plagëve që kishte marrë në kokë. Human Rights Watch vërejti një të çarë pas kokës, e cila sipas dëshmitarit ishte shkaktuar nga policia.
102. Intervistë e Human Rights Watch me një njëzet e tre vjeçar nga Glllogofci, kampi i refugjatëve në Neprosteno, Maqedoni, 29 prill 1999.
103. Intervistë e Human Rights Watch me M.S., kampi i refugjatëve në Neprosteno, Maqedoni, 15 maj 1999.
104. Intervistë e Human Rights Watch me A.H., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 15 maj 1999.
105. Intervistë e Human Rights Watch me C.C., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 12 maj 1999.
106. Intervistë e Human Rights Watch me H.M., kampi i refugjatëve Stenkovac II, Maqedoni, 10 maj 1999.
107. Intervistë e Human Rights Watch me B.B., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 13 maj 1999.
108. Intervistë e Human Rights Watch me A.H., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 15 maj 1999.
109. Intervistë e Human Rights Watch me X.D., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 14 maj 1999.

Kreu 6. Komuna e Gjakovës.

1. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si treguam, Pjesa e I.*
2. Për një përshkrim sa më të plotë të abuzimeve të kryera në komunë, shih International Crisis Group, *Reality Demands: Dokumentimi i shkeljeve të së Drejtës Humanitare Ndërkombëtare në Kosovë, 1999*, (Bruksel: International Crisis Group, qershor 2000).
3. Shih Human Rights Watch, "Vdekjet e civilëve gjatë fushatës ajrore të NATO-s," shkurt 2000.
4. Qysh nga hyrja e NATO-s në Kosovë, rromët i janë nënshtruar dhunës dhe abuzimeve të përsëritura nga ana e shqiptarëve etnikë, pjesa më e madhe e të cilëve i shohin rromët në grup si pjesëmarrës në krimet e kryera kundër shqiptarëve dhe bashkëpunëtorë të represionit të shtetit jugosllav. Në Gjakovë, një pjesë e lagjes së rromëve në Brekoc u dogj dhe përgjatë gjithë gjysmës së vitit 1999, rreth 600 rromë ishin të shtrënguar të jetonin në një kamp refugjatësh në rrethinat e qytetit. Deri në gusht të vitit 1999, pesëmbëdhjetë rromë nga Gjakova ishin deklaruar të vrarë ose të zhdukur, si rrjedhojë e dhunës politike. (Shih kreun mbi abuzimet pas 12 qershorit 1999).
5. Intervistë e Human Rights Watch me Faton Polloshka, Gjakovë, Kosovë, 24 korrik 1999.
6. Kopje të listave janë të arkivuar në dosjet e zyrave të Human Rights Watch, New York.
7. Peter Finn, "Mbi listën e Polloshkës, një rregjistër i tmerreve," *Washington Post*, 20 qershor 1999.
8. John Kifner, "Varret masive, sot të zbrazur, kujtojnë masakrën e kryer mbi dëshmitë," *New York Times*, 23 qershor 1999.
9. Intervistë e Human Rights Watch, emri i mbajtur i fshehtë, Gjakovë, Kosovë, 24 korrik 1999.
10. Intervistë e Human Rights Watch me Faton Polloshka, Gjakovë, Kosovë, 24 korrik 1999.
11. Megjithëse *Washington Post* cilësonte Zdravkoviç si komandant i Brigadës së 25-të të Motorizuar, një artikull në *Vojska*, revista e Ushtrisë Jugosllave, cilësonte Kol. Dragan Zhivanoviç, si "komandantin e ardhshëm" të kësaj brigade, pa specifikuar se kur do të merrte komandën. (Vllada Krstić, "Shkruaj një letër, ushtar," *Vojska*, 25 qershor 1998.) Zhivanoviç do të cilësohej publikisht si komandant i Brigadës së 25-të të Motorizuar nga ana e Departamentit të Shtetit të Shteteve të Bashkuara, më 7 prill 1999. Shih kreun, Forcat në Konflikt.
12. Peter Finn dhe R. Jeffrey Smith, "Vdekje e papritur në 'Zemrën e errësirës' të Kosovës," *Washington Post*, 30 prill 1999.
13. Në një deklaratë, më 7 prill 1999, zëdhënësi i Departamentit të Shtetit të Shteteve të Bashkuara, James Rubin, bënte të ditur se, kolonelët Mandiç dhe Stefanoviç, si dhe shtatë policë të tjerë e komandantë të ushtrisë, ishin "nën vëzhgim" ngaqë "trupat e tyre janë duke kryer krime lufte dhe krime kundër njerëzimit në Kosovë." Shih deklaratën nga James P. Rubin, Zëdhënës i Departamentit të Shtetit, 7 prill 1999.
14. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I.*
15. Nga 24 marsi deri më 12 qershor, tri doktorë nga qyteti ishin vrarë, dy në Gjakovë

- (Dr. Zet Hima dhe Dr. Masar Radoniqi) dhe një tjetër në Raça, aty pranë (Dr. Bedri Beqa). Gjithashtu do të vritej edhe zëvendës drejtori i spitalit, Esat Biçuri. Sipas mjekëve të spitalit të Gjakovës, i cili qëndroi i hapur gjatë gjithë kohës së luftës, policia dhe ushtria ngritën spitale fushore në disko Tiffany dhe në Kishën Katolike. Intervista të Human Rights Watch me Dr. Junikun, Gjakovë, Kosovë, 26 korrik 1999 dhe Dr. Burim Sahatçija, Gjakovë, Kosovë, 4 gusht 1999.
16. Finn "Mbi listën e Polloshkës, një regjistër i tmerreve."
 17. Në periudhën midis 24 marsit dhe 12 qershorit, u vranë gjashtë punonjës të Shoqatës Nënë Tereza në komunën e Gjakovës, dy të tjerë u plagosën, ndërsa nëntë janë zhdukur. Tetë të tjerë u burgosën për një farë kohe dhe u keqtrajtuat, ndërsa më 25 mars zyra u dogj. Intervistë e Human Rights Watch me Sadik Polloshka dhe Peter Quni, Gjakovë, Kosovë, 23 korrik 1999.
 18. Sipas akt-akuzës, tri personat e tjerë të vrarë ishin Sylejman Begolli, Arif Bytyqi dhe Urim Bytyqi. Kjo ngjarje përmendet gjithashtu edhe në raportin e OSBE-së mbi Kosovën, "Si e pamë, si e treguam," faqe 174, edhe pse përshkrimi në të ndryshon nga ai i akt-akuzës.
 19. Finn, "Mbi listën e Polloshkës, një regjistër i tmerreve."
 20. Lista e personave të vrarë për periudhën nga marsi deri në maj 1999, Këshilli për Mbrotjtjen e të Drejtave të Njeriut, korrik 1999.
 21. *Shih* Human Rights Watch, "Spastrim i dhunshëm etnik në Kosovë," *Kosovo Flash* nr. 16, 3 prill 1999.
 22. Intervistë e Human Rights Watch me X.K., Krumë, Shqipëri, 2 prill 1999.
 23. Intervistë e Human Rights Watch, emri i personit i panjohur, Krumë, Shqipëri, 2 prill 1999.
 24. Intervistë e Human Rights Watch me N.C., Gjakovë, Kosovë, 24 korrik 1999.
 25. Intervistë e Human Rights Watch me A.N., Gjakovë, Kosovë, 24 korrik 1999.
 26. Intervistë e Human Rights Watch me G.J., Gjakovë, Kosovë, 25 korrik 1999.
 27. Human Rights Watch inspektoi vrimën në murin me tulla të papafingos, prej së cilës mund të shihej përnjëmend poshtë në rrugë.
 28. Intervistë e Human Rights Watch me A.N., Gjakovë, Kosovë, 24 korrik 1999.
 29. *Shih* Finn, "Vdekje e papritur në 'Zemrën e errësirës' në Kosovë." Sipas artikullit në fjalë, vrasjet ndodhën sipas këtij rendi:
 1. Një person i panjohur jo nga Gjakova.
 2. Rexh Guci, 43 dhe vëllai i tij
 3. Fehmi Lleshi, 46, kasap, dhe e shoqja
 4. Hysen Deda, 77, e shoqja, Saja, 65, e bija Drita, 33, dhe djali i saj, 6
 5. Njëzet vetë nga pesë familje, duke përfshirë këtu dymbëdhjetë fëmijë (shih më poshtë)
 6. Jonuz Cana, 65, e shoqja, e bija dhe i biri
 7. Hasan Hasani, e shoqja, e bija dhe kunati
 8. Vëllai i Hasanit, i biri dhe e bija
 9. Melahim Carkaxhiu, 36
 10. Gëzim Bërdeniqi, 40

11. Osam Dika, 70 dhe tre djemtë
12. Skënder Dylatahu, 34 dhe i vëllai
13. Myrteza Dinaj, 55, i biri dhe katër refugjatë
30. Akt-padia e ICTY ndaj Millosheviçit, Milutinoviçit, Shahinoviçit, Ojdaniçit dhe Stojiljkoviçit, paragrafi 98 (G).
31. Intervistë e Human Rights Watch me N.C., Gjakovë, Kosovë, 24 korrik 1999.
32. Intervistë e Human Rights Watch me A.N., Gjakovë, Kosovë, 24 korrik 1999.
33. Intervistë e Human Rights Watch me G.J., Gjakovë, Kosovë, 25 korrik 1999.
34. Intervistë e Human Rights Watch me Faton Polloshka, Gjakovë, Kosovë, 24 korrik 1999.
35. Intervistë e Human Rights Watch me V.V., Krumë, Shqipëri, 10 prill 1999.
36. Intervistë e Human Rights Watch me R.R., Gjakovë, Kosovë, 15 qershor 1999.
37. Intervistë e Human Rights Watch me Hekuran Doda, Gjakovë, Kosovë, 24 korrik 1999.
38. Intervistë e Human Rights Watch me L.V., Gjakovë, Kosovë, 23 korrik 1999.
39. Intervistë e Human Rights Watch me B.E., Gjakovë, Kosovë, 24 korrik 1999.
40. Intervistë e Human Rights Watch me Faton Polloshka, Gjakovë, Kosovë, 24 korrik 1999.
41. Intervistë e Human Rights Watch me S.G., Gjakovë, Kosovë, 15 qershor 1999.
42. Intervistë e Human Rights Watch me Fuat Haxhibeqiri, Gjakovë, Kosovë, 20 qershor 1999.
43. Midis personave të liruar, gjithmonë sipas Këshillit, janë: Nezhdet Mejzini, Tomor Dyla, Afrim Gala, Nevruz Bakida, Ahmet Bakida (vëllai i Nevruzit), Gëzim Qela, Afrim Qela (vëllai i Gëzimit), Mirsad Qela (vëllai i Gëzimit dhe i Afrimit), dhe Hazmi Morina.
44. Frederik Dahl, "Gjykata serbe urdhëron lirimin e 143 shqiptarëve të Kosovës," Reuters, 23 prill 2001.
45. Intervistë e Human Rights Watch me A.H., Gjakovë, Kosovë, 20 korrik 1999.
46. Intervistë e Human Rights Watch me Dr. Sejoullah Hoxha, Prishtinë, Kosovë, 21 korrik 1999.
47. Intervistë e Human Rights Watch me Silvana Mirija, Tiranë, Shqipëri, 24 korrik 1999.
48. Konferencë për shtyp nga Jamie Shea dhe Gjeneral Brigade Giuseppe Marani, në selinë e NATO-s, Bruksel, 20 prill 1999.
49. Meja do të ishte gjithashtu vendngjarja e një sulmi të NATO-s mbi një kolonë shqiptarësh të shpërngulur brenda për brenda Kosovës, më 14 prill.
50. Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq, "Personat e zhdukur në lidhje me ngjarjet e ndodhura në Kosovë, qysh nga janari i vitit 1998," Botimi i parë, maj 2000.
51. Intervistë e Human Rights Watch, Kukës, Shqipëri, 28 prill 1999.
52. Intervistë e Human Rights Watch me V.A., Kukës, Shqipëri, 30 prill 1999.
53. Intervistë e Human Rights Watch me R.R., Kukës, Shqipëri, 4 qershor 1999.
54. Intervistë e Human Rights Watch me A.S., Kukës, Shqipëri, 30 prill 1999.
55. Intervistë e Human Rights Watch me M.B., Kukës, Shqipëri, 4 qershor 1999.
56. Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq, "Personat e zhdukur në lidhje me ngjarjet e ndodhura në Kosovë, qysh nga janari i vitit 1998."
57. Intervistë e Human Rights Watch me M.Z., Kukës, Shqipëri, 30 prill 1999.
58. Intervistë e Human Rights Watch, pa emër, Kukës, Shqipëri, 29 prill 1999.

59. Intervistë e Human Rights Watch, pa emër, Kukës, Shqipëri, 29 prill 1999.
60. Intervistë e Human Rights Watch me Ray Wilkenson, Kukës, Shqipëri, 29 prill 1999.
61. Intervistë e Human Rights Watch me M.J., Kukës, Shqipëri, 29 prill 1999.
62. Intervistë e Human Rights Watch me L.J., Kukës, Shqipëri, 29 prill 1999.
63. Intervistë e Human Rights Watch me F.S. Kukës, Shqipëri, 29 prill 1999.
64. Intervistë e Human Rights Watch me V.A., Kukës, Shqipëri, 30 prill 1999.
65. Intervistë e Human Rights Watch me M.B., Kukës, Shqipëri, 30 prill 1999.
66. Intervistë e Human Rights Watch me K.S., Kukës, Shqipëri, 30 prill 1999.
67. Ramë Mehmeti (dyzet e tre vjeç) dhe Mehmet Mehmeti (nëntëmbëdhjetë vjeç) janë që të dy në listën e ICRC të personave të zhdukur nga Meja. Sipas listës, e cila është ripërtëritur më 15 maj 2000, të dy këta persona, që ishin me prejardhje nga Brovina, qenë parë për herë të fundit në Mejë, më 27 prill 1999.
68. Intervistë e Human Rights Watch me A.S., Kukës, Shqipëri, 30 prill 1999.
69. Personi përgjegjës i brigadës së pastruesve të rrugëve, me origjinë rrome, ishte Faton Polloshka, drejtor i departamentit të punëve publike në Gjakovë (shih kreun mbi Gjakovën). Sipas Polloshkës, të intervistuar nga Human Rights Watch, më 19 qershor, punëtorët e bashkisë morën rreth tridhjetë trupa nga Meja, megjithëse numri i të vrarëve mendohet të jetë shumë herë më i madh, edhe pse vendvarrimet e tyre janë të panjohura.
70. Emri i Milutin Prasheviçit do të dilte gjatë një sërë intervistash në Koronicë (shih kreun mbi Koronicën). Një person dëshmoi se, Prasheviçi ndodhej bashkë me policët që keqtrajtuuan fshatarët, në fillim të prillit. Intervistë e Human Rights Watch me M.M., Koronicë, Kosovë, 26 korrik 1999. Më 7 qershor 1999, oficeri Prasheviç, pjesëtar i trupave të policisë së Gjakovës do të dekorohet pas vdekjes me Urdhërin e Meritës të Shkallës së Parë, për Çështjen e Mbrojtjes e të Sigurisë. *Politika*, 15 tetor 1999.
71. Intervistë e Human Rights Watch me K.H., Mejë, Kosovë, 25 korrik 1999.
72. Intervistë e Human Rights Watch me Marie Colvin, Kukës, Shqipëri, 30 prill 1999.
Intervistë e Human Rights Watch me Ian Fisher, Korenicë, Kosovë, 16 qershor 1999.
73. Jonathan S. Landay, "Rriten dëshmitë për krimet e luftës," *Christian Science Monitor*, 21 qershor 1999.
74. Shih <http://www.mup.sr.gov.yu/domino/mup.nsf/pages/index->, 21 janar 2000.
75. Intervistë e Human Rights Watch me K.H., Mejë, Kosovë, 25 korrik 1999.
76. Intervistë e Human Rights Watch me M.M., Korenicë, Kosovë, 26 korrik 1999.
77. Intervistë e Human Rights Watch me K.H., Mejë, Kosovë, 25 korrik 1999.
78. Intervistë e Human Rights Watch me A.S., Kukës, Shqipëri, 30 prill 1999.
79. Intervistë e Human Rights Watch me F.B. Kukës, Shqipëri, 29 prill 1999.
80. Në radhët e të zhdukurve nga Guska janë: Gjon Dedaj, rreth të pesëdhjetë e pesave, Pjetër Dedaj, rreth pesëdhjetë e dy vjeç, dhe Martin Dedaj (i biri i Pjetrit) rreth njëzet e nëntë vjeç.
81. Intervistë e Human Rights Watch me M.M. Korenicë, Kosovë, 26 korrik 1999.
82. Ibid.
83. Intervistë e Human Rights Watch me Anton Dedaj, Korenicë, Kosovë, 16 qershor 1999.
84. Intervistë e Human Rights Watch me Tom Dedaj, Korenicë, Kosovë, 16 qershor

1999. Fakti që disa prej paraushtarakëve mbanin shami të kuqe në krah, le të kuptosh që ata kishin një komandë qendrore.

85. Ibid.

86. Intervistë e Human Rights Watch me K.M., Korenicë, Kosovë, 16 qershor 1999.

87. Intervistë e Human Rights Watch me R.R., dhe S.R., Kukës, Shqipëri, 4 qershor 1999.

Kreu 7. Komuna e Istogut.

1. Njësia GIS, UNHCR, Prishtinë, Kosovë, "UNHCR Shelter Verification: Agency Coverage," 9 nëntor 1999.
2. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I*, fq. 208-210.
3. M. Maniç dhe S. Kovaçević, "Vullnet dhe gatishmëri për të kryer gjithë detyrat e sigurisë," *Policajac*, Nr. 18/98, tetor 1998.
4. Nga mesi i vitit 2000, një pjesë e madhe e të mbijetuarve të burgut të Dubravës u liruan. Në shtator shtatëdhjetë e nëntë të burgosur organizuan një grevë urie në burgun e Dubravës për të ndriçuar gjendjen e vështirë të të burgosurve shqiptarë ende në burgjet serbe.
5. Shih intervistat me Ahmet Ahmetin (Izabela Kisiç "Tucli su nas, muçili elektrohokovima i pucili," *Danas*, 5 nëntor 1999); Bajrush Xhemali ("Ish të burgosurit kosovarë thonë se serbët 'masakruan' mbi 100 të burgosur," BBC Worldwide Monitoring of *Beta News Agency*, 26 gusht 1999); dhe Remzi Tetrica ("Në burgun e Dubravës na sulmuan me armë automatike, snajpera dhe bomba," *Kosova sot*, 30 shtator 1999); dhe informacionin nga Naser Husaj (Carlotta Gall, "Një duhmë tmerri mbizotëron në një burg të Kosovës," *New York Times*, 8 nëntor 1999.)
6. "Krimet e NATO-s në Jugosllavi: Dëshmi dokumentare, 25 prill-10 qershor 1999," Ministria e Punëve të Jashtme të Jugosllavisë, Beograd, korrik 1999, fq. 319.
7. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I*, fq. 213-214.
8. "Në burgun e Dubravës na sulmuan me armë automatike, snajpera dhe bomba," *Kosova sot*, 30 shtator 1999.
9. "Raport rreth procesit gjyqësor të të ashtuquajturit 'Grupi i Gjakovës'," Grupi 484, Qendra e Vullnetarëve për të Drejtat e Njeriut, prill 2000.
10. "Ish të burgosurit kosovarë thonë se serbët 'masakruan' mbi 100 të burgosur," BBC Worldwide Monitoring.
11. Hoti (pesëdhjetë e gjashtë vjeç), kryetar i Partisë së Unitetit Kombëtar (Unikomb), u arrestua më 14 maj 1993 dhe u dënua me pesë vjet burg.
12. Paul Watson, "Bombat e NATO-s shkaktajnë kaos në burg – Në radhët e të burgosurve edhe oficerë të UÇK-së," *Toronto Star*, 22 maj 1999.
13. A.K. u arrestua në Pejë në gusht të vitit 1998 dhe në nëntor të po atij viti u dënua me një vit burg për "akte terroriste". Human Rights Watch inspektoi vendimin e Gjykatës së rrethit të Pejës, të nënshkruar nga gjykatësi Goran Petronijević, por numri i dokumentit dhe datat e sakta të gjyqit nuk janë dhënë për të mbrojtur identitetin e dëshmitarit. A.K. i tha Human Rights Watch se ai ishte futur në

- radhët e UÇK-së në qershor të vitit 1998 dhe se kishte luftuar në Glllogjane nën komandën e Ramush Haradinajt, komandanti i UÇK-së për atë zonë.
14. Intervistë e Human Rights Watch me A.K., Pejë, Kosovë, 17 nëntor 1999.
 15. B.K. u arrestua në shtator të vitit 1998 dhe u dënua me një vit burg në mars 1999, nën akuzën për veprimtari terroriste. Ai i pohoi Human Rights Watch se kishte pasë qenë komandant batalioni në radhët e UÇK-së. Datat e sakta të arrestimit dhe të gjykimit të tij nuk janë dhënë për të mbrojtur identitetin e dëshmitarëve.
 16. Intervistë e Human Rights Watch me B.K., pranë Pejës, Kosovë, 17 nëntor 1999.
 17. Konferencë për shtyp e NATO-s, Shtabi i NATO-s, Bruksel, 20 maj 1999.
 18. Ministria e Punëve të Jashtme të Jugosllavisë, Sulmet e NATO-s mbi objektet industriale dhe ato civile më 19 maj, si dhe natën midis 19 e 20 majit 1999.
 19. Ibid.
 20. Jacky Roëland, "Bomba, Gjak dhe Dëshpërim pafund," *Scotland on Sunday*, 23 maj 1999.
 21. Paul Watson, "Telegram nga Kosova: 20 të vrarë, 10 të plagosur nga sulmi i NATO-s mbi një burg," *Los Angeles Times*, 22 maj 1999.
 22. Ibid.
 23. "NATO godet sërish një burg në Kosovë, natën e së premtes," *Associated Press*, 21 maj 1999.
 24. Njoftim për shtyp i mëngjesit i NATO-s, Shtabi i NATO-s, Bruksel, 22 maj 1999.
 25. Watson "Bombat e NATO-s shkaktojnë kaos në burg."
 26. Ish të burgosur kosovarë thonë se serbët 'masakruan' mbi 100 të burgosur," BBC Worldwide Monitoring.
 27. Izabela Kisiç "Tukli su nas, muçili elektroskokovima i puçli," *Danas*, 5 nëntor 1999.
 28. "Jo më pak se 19 të vrarë gjatë një bombardimi të NATO-s mbi burgun e Istogut," Tanjug, 21 maj 1999.
 29. "Avionët e NATO-s sulmojnë gjashtë herë brenda ditës burgun e Istogut," Tanjug, 22 maj 1999.
 30. "Një dyzinë të burgosurish të vrarë gjatë sulmit të NATO-s mbi burgun e Istogut," Tanjug, 22 maj 1999.
 31. Intervistë e Human Rights Watch me B.K., pranë Pejës, Kosovë, 17 nëntor 1999.
 32. Intervistë e Human Rights Watch me A.K., Pejë, Kosovë, 17 nëntor 1999.
 33. Bajrush Xhemaili ishte kryetar për Ferizajn i Këshillit për Mbrojtjen e të Drejtave dhe Lirive Themelore të Njeriut, si dhe anëtar i kryesisë së këtij Këshilli në Prishtinë. Ai u arrestua në vitin 1993 dhe më 5 gusht 1993 u dënua me tetë vjet burg. Ai u lirua nga burgun më 8 qershor 1999 dhe aktualisht është veprimtar i Partisë për Prosperitet Demokratik, një parti të re politike të drejtuar nga Hashim Thaçi, ish-drejtor politik i UÇK-së dhe aktualisht kryeministër i qeverisë së Përkohshme të Kosovës.
 34. Ish të burgosur kosovarë thonë se serbët 'masakruan' mbi 100 të burgosur," BBC Worldwide Monitoring of *Beta News Agency*, 26 gusht 1999.
 35. Intervistë e Human Rights Watch me B.K., pranë Pejës, Kosovë, 17 nëntor 1999.
 36. Intervistë e Human Rights Watch me A.K., Pejë, Kosovë, 17 nëntor 1999.

37. Reporterja e *New York Times*, Carlotta Gall, e cila vizitoi burgun e Dubravës më 7 nëntor 1999, pa armë në depon e qendrës kulturore, duke përfshirë edhe një shpatë, shufra metalike, shkopinj druri dhe tuba metalikë. ("Një duhmë tmerri mbizotëron në një burg të Kosovës," nga Carlotta Gall, *The New York Times*, 8 nëntor 1999.)
38. Gall "Një duhmë tmerri mbizotëron në një burg të Kosovës."
39. Ibid.
40. "Në burgun e Dubravës na sulmuan me armë automatike, snajpera dhe bomba," *Kosova sot*, 30 shtator 1999.
41. Human Rights Watch intervistoi një tjetër ish të burgosur, që kishte pasë qenë në burgun e Lipjanit nga 24 maji deri më 9 qershor, i cili tha se kishte qenë i shtrënguar të ecte përmes një korridorit nga të dy anët me policë. Intervistë e Human Rights Watch me R.M., Glllogovc, Kosovë, 5 nëntor 1999.
42. Komunikatë e Humanitarian Laë Center, 10 tetor 1999.
43. Intervistë e Human Rights Watch me A.K., pranë Pejës, Kosovë, 17 nëntor 1999.
44. Intervistë e Human Rights Watch me B.Z., Glllogovc, Kosovë, 5 nëntor 1999.
45. "Numri i personave të vrarë gjatë sulmit të NATO-s mbi burgun e Istogut, ende i paqartë," *Tanjug*, 25 maj 1999.
46. Më 24 maj, në Radion Shtetërore të Beogradit, Vlladan Bojiç ishte shprehur se NATO "kishte kryer vrasjen më masive të të burgosurve në historinë e shoqërisë moderne," dhe se gjykata do të niste hetimet rreth këtij krimi.
47. MPJ të RFJ, Sulmet e NATO-s mbi objektet industriale dhe civile më 29 maj dhe natën midis 29 e 30 majit 1999.
48. Njoftime nga shtypi jugosllav; "Identifikovano 86 mrtvih," *DAN*, 27 maj 1999, fq. 2; "Josh sedam lesheva," *DAN*, 30 maj 1999.
49. "Krimet e NATO-s në Jugosllavi: Dëshmi dokumentare, 25 prill-10 qershor 1999," fq. 319, Ministria e Punëve të Jashtme të Jugosllavisë, Beograd, korrik 1999.
50. "Pyetje pa përgjigje nga burgu i Istogut," *BBC World News*, 25 maj 1999.
51. Daniel Willimas, "Kthim në Kosovë; Me mbarimin e luftës, vendet e vjetar të para nën një dritë të re," *Washington Post*, 26 qershor 1999.
52. Ibid.
53. Gall, "Një duhmë tmerri mbizotëron në një burg të Kosovës."
54. "Ekipet spanjolle rrëmihin vendvarrimet masive," *Associated Press*, 13 gusht 1999.
55. Fjala para Këshillit të Sigurimit nga Madam Carla Del Ponte, Prokurore, Gjykata Ndërkombëtare për Krimet e Luftës në Ish-Jugosllavi, New York, 10 nëntor 1999.
56. William Booth, "Doktori flet për jetën midis të burgosurve të serbëve," *Washington Post*, 19 korrik 1999.
57. Paul Watson, "Bombat e NATO-s shkaktojnë kaos në burg – oficerë të UÇK-së në radhët e të burgosurve," *Toronto Star*, 22 maj 1999.
58. Intervistë e Human Rights Watch me Faton Mexhmeti Ramushi, Baballoq, 17 korrik 1999.

Kreu 8. Komuna e Lipjanit.

1. Intervistë e Human Rights Watch me A.I., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 4 maj 1999.
2. Intervistë e Human Rights Watch me B.S., kampi i refugjatëve në Neprosteno, Maqedoni, 29 prill 1999.
3. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I*, fq. 254-265.
4. Një numër i madh banorësh nga fshatrat rreth e qark u strehua në Llugagji. Edhe fshati i Smollushës, i cili nuk u sulmua drejt për drejt, do të shërbente si një strehë e ngjashme.
5. Intervistë e Human Rights Watch me S.S., Zelino, Maqedoni, 7 maj 1999.
6. Ibid.
7. Intervistë e Human Rights Watch me B.D., Kukës, Shqipëri, 18 prill 1999. Kreu mbi Lipjanin në OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam*, përmban një përshkrim ta ngjashëm të ngjarjeve në fshat.
8. Intervistë e Human Rights Watch me K.G., kampi i refugjatëve në Neprosteno, Maqedoni, 29 prill 1999; intervistë e Human Rights Watch me B.D., Kukës, Shqipëri, 18 prill 1999.
9. Kreu mbi Lipjanin në OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam*, përfshin rrëfimin e dëshmitarëve mbi një sulm në Gadimjen e Epërme më 26 mars, dëbimet e dhunshme më 29 mars dhe, për pasojë, numrin e madh të peersonave të shpërngulur në mes të muajit prill.
10. Intervistë e Human Rights Watch me B.H., Kukës, Shqipëri, 18 prill 1999; Intervistë e Human Rights Watch me B.D., Kukës, Shqipëri, 18 prill 1999; Intervistë e Human Rights Watch me B.E., Kukës, Shqipëri, 19 prill 1999. Dëshmitarët e cituar në *Si e pamë, si e treguam*, tregojnë se popullsia u përzu më 17 prill, gjë që të jep të kuptosh se janë konsistentë.
11. Intervistë e Human Rights Watch me N.L., kampi i refugjatëve në Negotino, Maqedoni, 27 prill 1999.
12. Intervistë e Human Rights Watch me S.S., Zelino, Maqedoni, 7 maj 1999.
13. Intervistë e Human Rights Watch me Q.F., kampi i refugjatëve në Neprosteno, Maqedoni, 27 prill 1999.
14. Ibid.
15. Intervistë e Human Rights Watch me F.P., kampi i refugjatëve në Neprosteno, Maqedoni, 29 prill 1999.
16. Intervistë e Human Rights Watch me M.L., kampi i refugjatëve në Neprosteno, Maqedoni, 27 prill 1999.
17. Intervistë e Human Rights Watch me A.A., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 1 maj 1999.
18. Ibid.
19. "Si e pamë, si e treguam," kreu mbi Lipjanin.
20. Intervistë e Human Rights Watch me B.B., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 1 maj 1999.

21. Intervistë e Human Rights Watch me F.P., kampi i refugjatëve në Neprosteno, Maqedoni, 29 prill 1999.
22. Intervistë e Human Rights Watch me B.B., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 1 maj 1999. "Si e pamë, si e treguam," Kreu mbi Lipjanin.
23. Intervistë e Human Rights Watch, Bogovinë, Maqedoni, 6 maj 1999.
24. Deklarata e dëshmitarit në kreun mbi Lipjanin te "Si e pamë, si e treguam," konfirmon vdekjen si dhe pjesën më të madhe të hollësirave, ashtu siç u përcollën nga gruaja.
25. Intervistë e Human Rights Watch me Y.S., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 20 maj 1999.
26. "Si e pamë, si e treguam," përfshin një rrëfim të detajuar të vrasjeve dhe përshkruan njëzet e gjashtë apo njëzet e shtatë të vrarët. Shih gjithashtu Julian Borger, "Një mirëseardhje e gëzueshme nga të gjallët, një kujtesë ngjethëse nga të vdekurit," *Guardian*, 14 qershor 1999. Artikulli i Broger-it i shkruar pas vizitës në fshat, na bën me dije për njëzet e gjashtë varre. ICTY ka zhvarrosur 26 kufoma nga ai vend.
27. Intervistë e Human Rights Watch me J.K., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 3 maj 1999.
28. Ibid.
29. Gregor Mayer "Varret masive dalin në dritë pas hyrjes së KFOR"-it, Deutsche Presse Agentur, 14 qershor 1999. Shih gjithashtu, David Rohde, "Shenja masakrash dhe mbulimesh të provave në Kosovë," *New York Times*, 14 qershor 1999.
30. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam*, kreu mbi Lipjanin.
31. ICTY zhvarrosi njëzet trupa nga varret e fshatit.
32. Susan Milligan dhe Mary Leonard, "Shtohen dëshmitë për mizoritë serbe," *Boston Globe*, 18 qershor 1999.
33. Intervistë e Human Rights Watch me F.B., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 1 maj 1999.
34. Intervistë e Human Rights Watch me F.G., Sllovi, Kosovë, 24 korrik 1999.
35. Intervistë e Human Rights Watch me F.B., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 1 maj 1999; F.G., Sllovi, Kosovë, 24 korrik 1999.
36. Më 25 qershor 1999, policia ushtarake britanike tok me KFOR-in arrestoi një serb nga Sllovia, pasi kishte hetuar në bazë të akuzave për pjesëmarrje në vrasje në radhët e trupave paraushtarake.
37. Intervistë e Human Rights Watch me Z.G., Sllovi, Kosovë, 23 korrik 1999.
38. Intervistë e Human Rights Watch me F.B., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 1 maj 1999; intervistë me M.B., Cegrane, Maqedoni, 4 maj 1999; intervistë me F.G., Sllovi, Kosovë, 24 korrik 1999.
39. Intervistë e Human Rights Watch me I.N., Sllovi, Kosovë, 23 korrik 1999.
40. Intervistë e Human Rights Watch me M.B., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 4 maj 1999.
41. Intervistë e Human Rights Watch me K.G., kampi i refugjatëve në Neprosteno, Maqedoni, 29 prill 1999.
42. Intervistë e Human Rights Watch me H.K., Sllovi, Kosovë, 22 qershor 1999.

43. Intervistë e Human Rights Watch me F.G., Sllovi, Kosovë, 24 korrik 1999.
44. Intervistë e Human Rights Watch me S.B., Sllovi, Kosovë, 24 korrik 1999.
45. Intervistë e Human Rights Watch me F.B., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 3 maj 1999. (Intervistë e mëpasme në Lugu i Demës (pranë fshatit Sllovi), Kosovë, 23 korrik 1999.
46. Bashkëshortja e Jonuzit Havushe Pacolli (datëlindja 1946), vdiq nga një infarkt në zemër, më 18 prill.
47. Intervistë e Human Rights Watch me F.G., Sllovi, Kosovë, 24 korrik 1999.
48. Ibid.
49. Intervistë e Human Rights Watch me F.B., kampi i refugjatëve në Cegrane, Maqedoni, 3 maj 1999. (Intervistë e mëpasme në Lugu i Demës (pranë fshatit Sllovi), Kosovë, 23 korrik 1999.)
50. Intervistë e Human Rights Watch me S.B., Sllovi, Kosovë, 24 korrik 1999.
51. Ibid.
52. Intervistë e Human Rights Watch me H.K., Sllovi, Kosovë, 22 qershor 1999.
53. Intervistë e Human Rights Watch me Z.G., Sllovi, Kosovë, 23 qershor 1999.
54. Intervistë e Human Rights Watch me S.B., Sllovi, Kosovë, 24 qershor 1999.
55. Përveç gjashtëmbëdhjetë të vrarëve më 16 prill, në vendvarrim ishte gëpësuar edhe trupi i viktimës nga infarkti Havushe Pacolli.
56. Intervistë e Human Rights Watch me S.S., Sllovi, Kosovë, 24 qershor 1999.
57. Ibid.
58. Ibid.
59. Ibid.
60. Intervistë e Human Rights Watch me P.F., Sllovi, Kosovë, 24 qershor 1999.
61. Ibid.
62. Ibid.
63. Familja Berisha do të ishte më pak fatlume. Më 12 qershor, ditën që forcat e NATO-s hynë në Kosovë, njerëzit e familjes ishin duke udhëtuar nga Sllovia për në Smollushë për të marrë ushqim, kur ata hasën në një minë të pashpërthyer, e cila sipas të gjitha gjasave duhej të ishte ndonjë bombë e NATO-s. Shabani gjashtëdhjetë e një vjeç, Mehazi njëzet e shtatë vjeç dhe Ibrahimini njëzet e pesë, u vranë në vend, ndërsa disa pjesëtarë të tjerë të familjes u plagosën rëndë. Intervistë e Human Rights Watch me familjen Berisha, Sllovi, Kosovë, 24 qershor 1999.
64. "Parashutarakë" është një term i pasaktë në Kosovë, i cili përshkruan e përmbledh çfarëdolloj force të parregullt, si civilë të armatosur, ashtu edhe persona me uniformë të forcave të rregullta të sigurimit, që mbajnë maska për të fshehur fytyrën.
65. Intervistë e Human Rights Watch me D.N., Sllovi, Kosovë, 23 korrik 1999.

Kreu 9. Komuna e Rrahovecit.

1. Për hollësira të mëtejshme shih Human Rights Watch, *Shkeljet e të Drejtës Humanitare në Kosovë*, tetor 1998.

2. Për shembull, në shkurt të vitit 1999, UÇK pranoi rrëmbimin e dy civilëve serbë nga Hoça e Madhe. Njëri prej tyre u vra, ndërsa tjetri u rrah keqazi. Shih OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I*, fq. 37.
3. "Ata përmbushin me nder detyrat e tyre, në rrethana komplekse të sigurisë," *Policajac*, Nr. 3/98, shkurt 1998.
4. "Me detyra të reja," *Policajac*, Nr. 1/99, janar 1999.
5. Një nga të mbijetuarit e masakrës i tha Human Rights Watch se UÇK-ja kishte një bazë në Drenoc dhe jo në Pastasel. Intervistë e Human Rights Watch, Pastasel, Kosovë, 26 qershor 1999. Shih gjithashtu "Raport i Komisionerit të Lartë për të Drejtat e Njeriut, rreth situatës së të Drejtave të Njeriut në Kosovë," U.N. Doc. E/CN.4/2000/10, 27 shtator 1999, para 35 (duke theksuar se luftimet e mëparshme midis UÇK-së dhe serbëve në atë zonë shpunë në raprezaljet e Pastaselës); dhe OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I*. (kreu mbi Rrahovecin, i cili nënvizon se luftimet ndërmjet UÇK-së dhe Serbëve kishin ndodhur në rajonin rreth Pastaselës, para masakrës).
6. Intervistë e Human Rights Watch me B.K., Pastaselë, Kosovë, 26 qershor 1999.
7. Intervistë e Human Rights Watch me T.K., Pastaselë, Kosovë, 26 qershor 1999.
8. Intervistë e Human Rights Watch me B.K., Pastaselë, Kosovë, 26 qershor 1999.
9. Intervistë e Human Rights Watch me B.K., Pastaselë, Kosovë, 26 qershor 1999.
10. Intervistë e Human Rights Watch me R.K., Pastaselë, Kosovë, 26 qershor 1999.
11. Pothuajse në këtë kohë, u shfaq në Kosovapress, agjencia e lajmeve e UÇK-së, raporti i parë rreth vrasjeve në Pastaselë. Ajo nxori një buletin të shkurtër rreth masakrës, më 3 prill, duke publikuar një listë me emrat e nëntëdhjetë e nëntë të vrarëve, një ditë më pas. "Rahovec: Trupat e 136 njerëzve të masakruar u gjendën në një fshat pranë Rahovecit," Kosovapress, 3 prill 1999, dhe; "Lista e njerëzve të ekzekutuar e të masakruar në një fshat pranë Rahovecit," Kosovapress, 4 prill 1999.
12. Fotografitë e u vendosën në website e Departamentit të Shtetit të Shteteve të Bashkuara: http://www.state.gov/www/regions/eur/rpt_9905_ethnic_ksvo_7b.html, (22 mars 2001).
13. Shih, për shembull, "NATO: Fotot ajrore mund të tregojnë varre masive në Kosovë," CNN, 11 prill 1999; "Refugjatët e malit dhe varret masive," ABC.NEWS.com, 11 prill 1999.
14. Intervistë e Human Rights Watch me T.K., Pastaselë, Kosovë, 26 qershor 1999. Departamenti i Shtetit i Shteteve të Bashkuara, më 7 maj 1999, në deklaratën e vet të përditshme rreth krizës në Kosovë, thoshte se burime të UÇK-së, bënë fjalë për zhvarrosje në Pastaselë, duke nisur nga data 23 prill dhe që trupat ishin dërguar në Rahovec me kamionë. Departamenti i Shtetit i Shteteve të Bashkuara, "Fact Sheet: Spastrimi etnik në Kosovë," 7 maj 1999.
15. Panorama, "Lugina e të vdekurve," transmetuar më 5 korrik 1999 (e vlefshme edhe në internet, http://news.bbc.co.uk/hi/english/static/inside_kosovo/, (22 mars 2001).
16. "Fotografitë e NATO-s për varret masivë në Kosovë janë të rreme: Raport," Agence France Presse, 24 prill 1999.

17. Aty nga fundi i vitit 1999, teksa po hidhte shtat një strukturë përgjegjëse për numrin e shqiptarëve etnikë të vrarë gjatë konfliktit, ishin botuar një sërë analizash që rrekeshin të argumentonin se NATO e kishte ekzagjeruar jashtë mase shkallën e mizorive serbe (shih “mars – qershor 1999: Një vështrim i përgjithshëm”). Për shkak se fotografitë ajrore të vendvarrimit në Pastaselë ishin ndër dëshmitë më ngjethëse të prodhuara nga NATO gjatë luftës, në mbështetje të pohimit të saj për vrasjet masive, mungesa e provës fizike të vrasjeve –thënë me fjalë të tjera të 106 e kufomave – do të përmendej gjerësisht në shkrimet me theks kritik rreth mënyrës së veprimit të NATO-s gjatë periudhës së luftës. Nga ky këndvështrim është tepër i njohur një artikull i Alexander Cockburn. Në të, përmend vrasjen e 106 shqiptarëve nga forcat serbe në Pastaselë, duke mëtuar se NATO i kishte “sajuar” fotografitë e varreve. Duke thënë se “nuk ekziston ende asgjë që të mbështesë akuzat,” ai neglizhon të përmendë faktin se, të mbijetuarit e masakrës ishin bërë të gjallë dhe e kishin përshkruar plojën deri në hollësitë më të imta, si dhe duke bërë fjalë edhe për zhvendosjen e mëpasme të trupave. Shih Alexander Cockburn, “Ku janë provat e genocidit kundër shqiptarëve të Kosovës?” *Los Angeles Times*, 29 tetor 1999. Ka të ngjarë që pjesën më të madhe të informacionit të përdorur në artikullin e vet, Cockburn ta ketë marrë nga një raport i Stratfor.com, një *think tank* në Teksas. Prapë se prapë, edhe në raportin e Stratfor.com, përmendet fakti se fshatarët e Pastaselës kishin shpjeguar se serbët i kishin zhvendosur trupat e të vrarëve, gjë që Cockburn nuk e bën në artikullin e vet. Shih Stratfor.com, “Ku janë fushat e të vdekurve në Kosovë?” 17 tetor 1999 (e gjendshme edhe në <http://www.stratfor.com/crisis/kosovo/genocide.htm> (21 mars 2001)
18. Intervistë e Human Rights Watch me T.K., Pastaselë, Kosovë, 26 qershor 1999.

Kreu 10. Komuna e Pejës.

1. Loxha është një fshat me 2800 banorë në rrethinat e Pejës, ku në verë të vitit 1998 u zhvilluan luftime të ashpra midis UÇK-së dhe trupave qeveritare. Në mes të gushtit, policia e nxori UÇK-në nga fshati përmes një sulmi të kombinuar tokësor dhe ajror dhe, më pas, plaçkiti e shkatërroi në mënyrë sistematike me buldozer të 284 shtëpitë e fshatit, duke përfshirë edhe xhaminë. Fotografitë e fshatit të shkatërruar, të bëra në shkurt të vitit 1999, mund të shihen në website e Human Rights Watch: www.hr.org/hr/campaigns/kosvo98/photo/pics299/299a.htm, (23 mars 2001).
2. Të vrarët qenë Zoran Stanojeviç (17), Svetislav Ristiç (17), Ivan Obradoviç (15), Dragan Trifoviç (17), Vukosav Gvozdenoviç (18) dhe Ivan Radeviç (25).
3. Dega vendore e Këshillit për Mbrojtjen e Lirive dhe të Drejtave të Njeriut pohonte se, më shumë se 500 njerëz në komunën e Pejës ishin vrarë gjatë luftës, ndonëse nuk është e qartë se sa prej tyre ishin civilë. Intervistë e Human Rights Watch me Dr. Neshat Asllani, Pejë, Kosovë, 15 korrik 1999.
4. “Raport special, shpagimet në Kosovë,” VIP Daily News Report, numër 1559, 28 korrik 1999.

5. M. Maniç dhe S. Kovaçeviq, "Vullnet dhe gatishmëri për të kryer të gjitha detyrat e sigurisë," *Policaçac*, Nr. 18/98, tetor 1998.
6. Mathew McAllester, "Shkruar në blu ..." *Newsday*, 15 gusht 1999.
7. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I*, fq. 284-290.
8. Intervistë e Human Rights Watch me Dr. Neshat Asllani, Pejë, Kosovë, 23 korrik 1999.
9. Intervistë e Human Rights Watch me X.H., Tiranë, Shqipëri, 29 mars 1999.
10. Intervistë e Human Rights Watch, Durrës, Shqipëri, 31 mars 1999.
11. Intervistë e Human Rights Watch me Mehe Muzlukaj, Tiranë, Shqipëri, 29 mars 1999.
12. Intervistë e Human Rights Watch me Bujar Tabaku, Tiranë, Shqipëri, 29 mars 1999.
13. Intervistë e Human Rights Watch me At Jovanin, Pejë, Kosovë, 17 korrik 1999.
14. "Gjurmë të përgjakura, Intervistë me At Savën," revista Nin, 8 korrik 1999.
15. Intervistë e Human Rights Watch me imamin e Pejës, Pejë, Kosovë, 19 korrik 1999.
16. Intervistë e Human Rights Watch me Agim, Pejë, Kosovë, 18 korrik 1999.
17. Intervistë e Human Rights Watch me Ibrahim, Pejë, Kosovë, 18 korrik 1999.
18. Më 26 qershor 1999, një grua që u mor për motrën e "Kapllanit", u përdhunua e më pas u vra nga njerëz me uniformat e UÇK-së.
19. Intervistë e Human Rights Watch me Dr. Ibrahim Rexhaj, Pejë, Kosovë, 15 korrik 1999.
20. Intervistë për shtyp e NATO-s nga Jamie Shea dhe Gjeneral Brigade Giuseppe Marani, Bruksel, 20 prill 1999.
21. Raport i Departamentit të Shtetit të Shteteve të Bashkuara, "Spastrimi etnik në Kosovë: Një këqyrje," është i gjendshëm edhe në www.state.gov/www/global/human_rights/kosovoii/op.html, (23 mars 2001).
22. Elisabeth Bumiller, "Moho që je përdhunuar ose do të përbuzesh: Zgjedhja e viktimave në Kosovë," *New York Times*, 22 qershor 1999; aty thuhet: "Tani për tani, zyrtarët e Departamentit të Shtetit në Uashington thonë se kanë marrë informacione nga refugjatët që, serbët kishin përdorur hotel Karagacin, në qytetin e Pejës, si dhe një kamp ushtarak pranë Gjakovës, si kampe përdhunimi."
23. Shih Peter Finn, "Shenjat e përdhunës, frikësojnë Kosovën; turpi familjar mund të cenohet hetimet," *Washington Post*, 27 qershor 1999.
24. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I*, fq. 290.
25. Në shtator Agim Çeku u bë komandanti i të porsaformuarit Trupat Mbrojtëse të Kosovës, pasardhësi i UÇK-së.
26. Intervistë e Human Rights Watch me A.A., Ulqin, Mal i Zi, Jugosllavi, 15 qershor 1999.
27. Dëshmi e pjesëtarëve të familjes Çeku, Komiteti i juristëve për të Drejtat e Njeriut, Projekti i Dëshmitarëve, Masakra në Qyshk të Pejës, Kosovë. Shih website i Projektit të Dëshmitarëve: www.witness.org, (23 mars 2001).
28. Website i Sekretarit serb për Informacionin, www.serbia-info.com, (23 mars 2001), "Terrorizmi shqiptar pas marrëveshjes Millosheviç-Holbrooke," 25 shkurt 1999, dhe BBC Worldwide Monitoring, Radioja Serbe, Beograd, "Serbi: Lajme për të shtëna në Pejë, ndërkohë që policia arreston gjashtë shqiptarë," 22 dhjetor 1998.
29. Qendra për Mbrojtjen e Grave dhe të Fëmijëve, Kronika javore e Luftës, 22 dhjetor 1998.
30. Intervistë e Human Rights Watch me A.A., Ulqin, Mal i Zi, Jugosllavi, 15 qershor 1999.
31. Dëshmi e pjesëtarëve të familjes Çeku, Komiteti i Juristëve për të Drejtat e

- Njeriut, Projekti i Dëshmitarëve, Masakra në Qyshk të Pejës, Kosovë. Shih website i Projektit: www.witness.org, (23 mars 2001).
32. Ibid.
 33. Intervistë e Human Rights Watch me B.B., Qyshkë, 15 korrik 1999.
 34. Intervistë e Human Rights Watch me A.S., Ulqin, Mal i Zi, Jugosllavi, 15 qershor 1999.
 35. Intervistë e Human Rights Watch me B.B., Qyshkë, Kosovë, 15 korrik 1999.
 36. Ibid.
 37. Intervistë e Human Rights Watch me C.C., Qyshkë, Kosovë, 16 korrik 1999.
 38. Intervistë e Human Rights Watch me D.D., Rozaje, Mal i Zi, Jugosllavi, 8 qershor 1999.
 39. Intervistë e Human Rights Watch me A.A., Ulqin, Mal i Zi, Jugosllavi, 15 qershor 1999.
 40. Intervistë e Human Rights Watch me C.C., Qyshkë, Kosovë, 16 korrik 1999.
 41. Human Rights Watch pa atë çka ngjante të ishte gërvishtja e një plumbi nën gjurin e majtë të dëshmitarit dhe përsipër gjurit të djathtë të tij. Në kohën e intervistës, korrik 1999, dëshmitari mbante një protezë nga gjuri i djathtë deri te çapoku i këmbës. Kur e vizitua një vit më pas, në korrik të vitit 2000, personi ishte larguar për kura të mëtejshme mjekësore.
 42. Intervistë e Human Rights Watch me B.B., Qyshkë, Kosovë, 15 korrik 1999.
 43. "Kriza kosovare – E vërteta e tmerrshme," *Time*, 28 qershor 1999.
 44. Intervistë e Human Rights Watch me A.A., Ulqin, Mal i Zi, Jugosllavi, 15 qershor 1999.
 45. Ibid.
 46. Intervistë e Human Rights Watch me D.D., Rozaje, Mal i Zi, Jugosllavi, 8 qershor 1999.
 47. Intervistë e Human Rights Watch me F.F., Pejë, Kosovë, 15 korrik 1999.
 48. Intervistë e Human Rights Watch, Qyshkë, 15 korrik 1999.
 49. "Kriza kosovare – E vërteta e tmerrshme," *Time*, 28 qershor 1999.
 50. Intervistë e Human Rights Watch me B.B., Qyshkë, Kosovë, 15 korrik 1999.
 51. Intervistë e Human Rights Watch me F.F., Pejë, Kosovë, 15 korrik 1999.
 52. Intervistë e Human Rights Watch me fshatarë në Zahaq, Kosovë, 17 korrik 1999.
 53. Të tjerët u vranë më 12 maj (një person), 10 qershor (shtatë vetë), dhe 14 qershor (një person).
 54. Intervistë e Human Rights Watch me fshatarët në Pavlan, Kosovë, 17 korrik 1999.
 55. Intervistë e Human Rights Watch me G.G., Pavlan, Kosovë, 17 korrik 1999.
 56. Intervistë e Human Rights Watch me H.H., Qyshkë, Kosovë, 16 korrik 1999.
 57. Intervistë e Human Rights Watch me B.B., Qyshkë, Kosovë, 15 korrik 1999.
 58. Një nga personat që e identifikoi burrin si komandant, pohoi gjithashtu se ai kishte marrë me vete dhe e kish pasë çuar në një shtëpi, pas të gjitha gjasave për ta përdhunuar. Sipas gruas, ai i kishte thënë asaj se ajo e dinte çfarë duhej të bënte që të shpëtonte familjen e saj. Për një arsye të panjohur, më pas ai e kishte lënë gruan të largohej.
 59. Më pas Human Rights Watch intervistoi të njëjtin shqiptar etnik, i cili, pa kurrfarë sugjerimi identifikoi personin në fotografinë nr. 3, si Sreçko Popoviç.
 60. Për më tepër informacion nga raportet e American RadioWorks, duke përfshirë edhe fotografitë, shih website e tyre: www.americanradioworks.org, (23 mars 2001).
 61. Kohë më pas, Smith dhe Montgomery u ballafaquan drejtpërdrejt më Cvetkoviçin

- në Mal të Zi, ku ai jetonte pas luftës. Ai e mohoi faktin e të qenurit në Qyshkë apo që kishte qenë në forcat ushtarake.
62. Intervistë e Human Rights Watch me I.I., Zahaq, Kosovë, 22 korrik 1999.
 63. Intervistë e Human Rights Watch me H.H., Qyshkë, Kosovë, 16 korrik 1999.
 64. Për një artikull mbi Salipurin, shih Paul Salopek, "Jeta dhe vdekja e pamëshirshme e një paraushtaraku; polici sadist torturues i një qyteti," *Chicago Tribune*, 27 qershor 1999.
 65. Policajac, korrik 1999.
 66. Kandiç e konfirmoi më pas raportin e saj drejtuar Human Rights Watch. Komandant i brigadës së 125 të Motorizuar ishte Kol. Dragan Zhivanoviç (shih kreun mbi Forcat në konflikt). Gjithsesi është e mundur që dokumenti i parë nga Kandiç të ishte nënshkruar nga kol. Xhorxhe Nikoliç, si përfaqësues i kol. Zhivanoviç. Human Rights Watch arriti të sigurojë një dokument nga Brigada e 125 e Motorizuar, që mbante datën 2 qershor 1999, me shënimin "Sekret Ushtarak", i cili ishte nënshkruar nga kol. Xhorxhe Nikoliç, përfaqësues i komandantit. Dokumenti në fjalë (Nr. 2824 – 1, 2 qershor 1999) ishte i parëndësishëm, urdhëronte të gjithë komandantët e batalioneve dhe divizioneve të përgatiteshin për të raportuar dhe për pjesëmarrjen në mbledhjen e ditës së nesërme.
 67. "Raport special, shpagimi në Kosovë," VIP Daily News Report, Numër 1559, 28 korrik 1999.
 68. Jack Kelley, "Materialet e OKB-së i bëjnë përgjegjës serbët për Krimet e Luftës," *USA Today*, 14 korrik 1999.
 69. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I, fq.?*
 70. Fjala para Këshillit të Sigurimit të OKB-së, nga Madam Carla Del Ponte, 10 nëntor 1999.
 71. Tanjug, 25 maj 1998.
 72. Shih Human Rights Watch, *Shkeljet e të Drejtës Humanitare në Kosovë*, (New York: Human Rights Watch, 1998).
 73. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e Parë*, fq. 290.
 74. Intervistë e Human Rights Watch me K.B., Lubeniç, Kosovë, 19 korrik 1999.
 75. Chris Stephen, "Vrasjet masive në Kosovë," *Scotsman*, 10 korrik 1999.
 76. James Pringle, "Serbët vrasin 350 vetë në një orgji dhune," *Times* (Londër), 10 korrik 1999.
 77. Michael Smith, "Zbulohet një varr i madh: Masakra në detaje," *Chicago Sun Times*, 10 korrik 1999.
 78. Paul Salopek, "Një fshat i pushtuar nga dhimbja, humbjet në njerëz," *Chicago Tribune*, 22 qershor 1999.
 79. Jim Heintz, "OKB raporton se ekziston mundësia e zbulimit të varreve masive në Kosovën perëndimore," Associated Press, 9 korrik 1999.
 80. Chris Stephen, "Vrasjet masive në Kosovë," *Scotsman*, 10 korrik 1999.
 81. Ibid., dhe "Lufta e familjes së saj – 'Ku është bota,'" *Providence Journal*, 8 gusht 1999; James Pringle, "Serbët vrasin 350 vetë në një orgji dhune," *Times* (Londër), 10 korrik 1999; dhe Sylvie Groult, "I mbijetuari nga masakra në Kosovë, tregon

mrekullinë e shpëtimit të tij,” *Agence France Presse*, 11 korrik 1999.

82. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e Parë*, fq. 290.
83. “Lufta e familjes së saj - Ku është bota,” *Providence Journal*.
84. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e Parë*, fq. 290.

Kreu 11. Komuna e Prizrenit.

1. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e Parë*, fq. 331.
2. “Në rrethana komplekse të sigurisë, ata i plotësojnë me nder detyrat e tyre,” *Policajac*, nr. 3/98, shkurt 1998.
3. “Me detyra të reja,” *Policajac*, nr. 1/99, janar 1999.
4. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I*, fq. 332-335.
Në kontrast, burimet serbe mëtojnë se ndërtesa u shkatërrua nga minat kasetë të hedhura nga avionët e NATO-s. Shih Komiteti për Solidaritetin Kombëtar, “Aide Memoire mbi përdorimin e armëve jo humane gjatë agresionit të NATO-s kundër Republikës Federale të Jugosllavisë,” 15 maj 1999.
Lidhja e Prizrenit u themelua në vitin 1878, duke bashkuar përfaqësuesit e të gjitha krahinave të banuara nga shqiptarët për të kërkuar autonominë nga Otomanët. Krijimi i Lidhjes do të përbënte një ngjarje të shënuar në lëvizjen shqiptare për vetëvendosje. Ndërtesa që u shkatërrua – aty ku dikur ishte mbledhur Lidhja – kishte të arkivuara dokumenta historikë lidhur me krijimin dhe veprimtarinë e Lidhjes.
5. Konferencë për shtyp nga zëdhënësi i NATO-s, Jamie Shea dhe zëdhënësi i SHAPE Gjeneral Majori Ëalter Jertz, Bruksel, Belgjikë, 17 maj 1999. (E gjendshme dhe në www.nato.int/kosovo/press/p990517b.htm, 19 prill 2001).
6. Intervistë e Human Rights Watch me R.G., Kukës, Shqipëri, 6 qershor 1999; Intervistë e Human Rights Watch me F.K., Kukës, Shqipëri, 9 qershor 1999. Human Rights Watch intervistoi gjithashtu të afërmit e gjashtë personave të tjerë, të cilët thuhej se ishin marrë në të njëjtën kohë. Të gjashtë u vranë gjatë sulmit mbi lagjen Tusus të Prizrenit, pak ditë pasi ata ishin liruar nga puna e detyruar për hapjen e llogoreve. Intervistë e Human Rights Watch me F.A., H.A., dhe J.A., Prizren, Kosovë, 14 qershor 1999.
7. Intervistë e Human Rights Watch me L.G., pika e kalimit të kufirit në Morinë, Shqipëri, 14 prill 1999.
8. Washington Post intervistoi një sërë refugjatësh që kishin qenë dëshmitarë okularë të incidentit, pak ditë pas ngjarjes. Shih John Ward Anderson, “Masakër në Kosovë,” *Washington Post*, 30 maj 1999. Për këtë incident do të raportonte edhe UNHCR, e bazuar në dëshmitë e refugjatëve. Shih *UNHCR, Kosovo Crisis Update*, 2 qershor 1999 (duke përcjellë lajmin se njëzet e pesë njerëz ishin vranë në Tusus, më 26 maj), e gjendshme edhe në www.ess.uwe.ac.uk/Kosovo/Kosovo-current_News209.htm, (23 mars 2001).
9. Intervistë e Human Rights Watch me L.V., Prizren, Kosovë, 14 qershor 1999. Një tjetër dëshmitar i tha Human Rights Watch se, gruaja e tij kishte parë në rrugë,

- rreth orës 7.30 të mëngjesit, kufomat e dy policëve serbë. Ai tha që u zgjua “nga breshëria e një arme automatike,” dhe gruaja e tij kishte dalë ndërkaq në dritare për të parë se ç’ndodhte jashtë dhe atëherë kish parë kufomat. Intervistë e Human Rights Watch me F.K., Kukës, Shqipëri, 9 qershor 1999.
10. “Teksa qyteti historik i Prizrenit po digjet, një dyzinë kosovarësh janë vvarë,” Kosovapress, 28 maj 1999. E vlefshme edhe në internet, <http://www.alb-net.com/kcc/052899.htm#7>, (23 mars 2001).
 11. Shih website e MPB, www.mup.sr.gov.yu/domino/mup.nsf/pages/index-e, (23 mars 2001).
 12. Intervistë e Human Rights Watch me F.K., Kukës, Shqipëri, 9 qershor 1999.
 13. Intervistë e Human Rights Watch me L.V., Prizren, Kosovë, 14 qershor 1999.
 14. Intervistë e Human Rights Watch me A.V., Prizren, Kosovë, 14 qershor 1999.
 15. Intervistë e Human Rights Watch me J.A., Prizren, Kosovë, 14 qershor 1999.
 16. Intervistë e Human Rights Watch me F.A., Prizren, Kosovë, 14 qershor 1999.
 17. Intervistë e Human Rights Watch me L.V., Prizren, Kosovë, 14 qershor 1999.
 18. Intervistë e Human Rights Watch me A.V., Prizren, Kosovë, 14 qershor 1999.
 19. Intervistë e Human Rights Watch me M.B., Kukës, Shqipëri, 11 qershor 1999.
 20. Intervistë e Human Rights Watch me K.V., Prizren, Kosovë, 14 qershor 1999.
 21. Intervistë e Human Rights Watch me M.B., Kukës, Shqipëri, 11 qershor 1999. Artikujt në shtyp citojnë dëshmitarë të tjerë që pohojnë se “mercenarë” rusë kishin dorë në vrasjet e fshatit Tusush. Roy Gutman, “Vullnetarë’ rusë përkrah serbëve,” *Newsday*, 22 qershor 1999; Maggie O’Kane, “Roli paqeruajtës i ushtarëve rusë iu fut drithmat refugjatëve,” *Guardian* (Londër), 24 qershor 1999; “Retour des russes sous l’habit de la KFOR: Tusus n’y croit pas,” *France 3 Infos*, 21 qershor 1999.
 22. *The Washington Post* njoftonte se, një grua pohonte të kish parë tridhjetë e një trupa në morg. Anderson, “Masakër në Kosovë.”
 23. Intervistë e Human Rights Watch me E.M., Kukës, Shqipëri, 11 qershor 1999.
 24. Intervistë e Human Rights Watch me A.M., Kukës, Shqipëri, 11 qershor 1999.
 25. Intervistë e Human Rights Watch me S.M., Kukës, Shqipëri, 11 qershor 1999.

Kreu 12. Rruga Prizren-Gjakovë

1. Intervistë e Human Rights Watch me B.Z., Kukës, Shqipëri, 15 prill 1999.
2. Intervistë e Human Rights Watch me N.Z., Domaj, Shqipëri, 15 prill 1999.
3. Ibid.
4. Intervistë e Human Rights Watch me S.Z., Domaj, Shqipëri, 15 prill 1999.
5. Intervistë e Human Rights Watch me I.Z., Kukës, Shqipëri, 12 prill 1999.
6. Intervistë e Human Rights Watch me I.Z., Kukës, Shqipëri, 16 prill 1999.
7. Në një dokumentar për Kosovën të prodhuar nga Frontline është përfshirë një intervistë me një ushtar të Ushtrisë Jugosllave, i cili kallzon se si i zhvishnin shqiptarët për të parë nëse kishin petka ushtarake në trup. Ushtari, i identifikuar me inicialin “K” tha: “Po, ata (shqiptarët etnikë) do të mund të harronin të ndërronin

- krejtësisht petkat dhe se ata i mbanin rrobat ushtarake në ato civile. Në parim, ata kishin një sistem të mirë. Ata vishnin rrobat civile mbi petkat ushtarake ... dhe po të paraqitej nevoja, nxirrnin petkat ushtarake mbi rrobat civile. Dhe një shtresë petkat civile mbi to ... të cilët ata i zhvishnin kur e lypte nevoja ...” Shih <http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/kosovo/interviews/>, (23 mars 2001).
8. Intervistë e Human Rights Watch me S.Z., Domaj, Shqipëri, 15 prill 1999.
 9. Intervistë e Human Rights Watch me I.Z., Kukës, Shqipëri, 16 prill 1999.
 10. Intervistë e Human Rights Watch me M.P., Kukës, Shqipëri, 11 maj 1999.
 11. Intervistë e Human Rights Watch me S.G., Kukës, Shqipëri, 15 prill 1999.
 12. Fjala e Carla Del Ponte para Këshillit të Sigurimit të OKB-së, 10 nëntor 1999, New York.
 13. Intervistë e Human Rights Watch, pika e kalimit të kufirit në Morinë, Shqipëri, 28 prill 1999.
 14. Ibid.
 15. Intervistë e Human Rights Watch me R.T., dhe H.T., Xërxe, Kosovë, 22 qershor 1999. Çifti dha emrat e gjashtëmbëdhjetë viktimave: Nasim Rexhepi (gjashtëdhjetë e gjashtë vjeç), Muharrem Rexhepi (rreth të gjashtëdhjetave), Nejazi Rexhepi (rreth pesëdhjetë e tetë vjeç), Shani Rexhepi (rreth pesëdhjetë e pesë vjeç), Teki Rexhepi (i biri i Muharremit, rreth dyzet e dy vjeç), Hysni Ibrahimimi (rreth dyzet e tre vjeç), Dërgut Rexhepi (rreth dyzet e tre vjeç), Naim Rexhepi (vëllai i Dërgutit, rreth dyzet vjeç), Isa Rexhepi, (axha i Naimit, rreth pesëdhjetë vjeç), Haki Rexhepi (vëllai i Isait, rreth gjashtëdhjetë vjeç), Alban Rexhepi (nipi i Hakiut, pesëmbëdhjetë vjeç), Betullah Rexhepi (rreth gjashtëdhjetë e pesë vjeç), Muhamet Hajdari, rreth shtatëdhjetë vjeç, Hajdar Hajdari (mosha e panjohur), Refahi Hajdari (i biri i Muhametit, mosha e panjohur), Nebi Krasniqi (mysafir nga Krusha e Madhe, mosha e panjohur).
 16. John Kifner, “Refugjatët rrëfejnë mizoritë,” *New York Times*, 6 prill 1999.
 17. Ka të ngjarë që ky rast të jetë i ndryshëm nga incidenti i vëzhguar nga dëshmitari i parë, në të cilin pesëmbëdhjetë apo gjashtëmbëdhjetë persona ishin vrarë dhe trupat e tyre qenë djegur.
 18. Intervistë e Human Rights Watch, Durrës, Shqipëri, 31 mars 1999.
 19. Ibid.
 20. Intervistë e Human Rights Watch me Q.R., Celinë, Kosovë, 21 qershor 1999.
 21. John Daniszewski, “Nën një shtresë dheu të freskët, historitë e tmerrit,” *Los Angeles Times*, 3 korrik 1999.
 22. John Daniszewski, “Të dhënat detajojnë planin e vrasjeve sistematike në Kosovë,” *Los Angeles Times*, 8 gusht 1999.
 23. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I*, fq. 279.
 24. UÇK-ja kishte ngritur postblloqe në atë zonë, duke nisur nga pranvera e vitit 1998, dhe sulmonte periodikisht postblloqet e policisë apo kolonat e saj. Kështu, më 27 prill, dy policë, Bojan Nikoliç dhe Srgjan Iliç, u plagosën pranë stacionit të trenit të Krushës së Vogë, duke iu referuar SRNA, agjencisë së shtypit të serbëve të Bosnjës, si dhe Ministrisë së Punëve të Brendshme të Serbisë. Po sipas Ministrisë

- së Punëve të Brendshme të Serbisë, policët Neven Gloginja (nëntëmbëdhjetë) dhe Boban Radenoviç (njëzet e gjashtë) mbetën të plagosur gjatë një sulmi të UÇK-së, pranë Piranës, më 14 nëntor 1998.
25. Mijëra fshatarë u mblodhën si brenda ashtu edhe në rrethinat e Nogovacit, dhe ka tregues që thonë se, ata ishin drejtuar për atje nga forcat e sigurimit. Një numër i vogël dëshmitarësh do të thonin se, capak policë ishin të predispozuar t'i ndihmonin, duke i paralajmëruar shqiptarët se, “në Krushën e Madhe gjenden ushtarët e Arkanit, ndaj dhe po ju shpiem në Nogovac.” Por, pjesa më e madhe e shqiptarëve do të tregonin për rrahjet, plaçkitjet e deri vrasjet. Në fund të marsit e fillim të prillit, Nogovaci do të granatohej të paktën dy herë, duke shkaktuar një numër të papërcaktuar të vvarës. Një burrë pesëdhjetë e katër vjeç, i cili ishte plagosur gjatë njërit prej sulmeve, tha se Nogovaci ishte bombarduar nga avionët serbë natën e 29 prillit.
 26. Fjala e Carla Del Ponte para Këshillit të Sigurimit të KOB-së, 10 nëntor 1999, New York.
 27. Sipas Kosovapress, agjencia e lajmeve e UÇK-së, katër ushtarë të UÇK-së ishin vvarë në Krushën e Madhe: Fitim Islam Duraku, Enver Eqrem Duraku, Bekim Ismet Gashi dhe Dalip Isuf Behra, Kosovapress, 16 maj 1999.
 28. Intervistë e Human Rights Watch me R.E., Kukës, Shqipëri, 8 qershor 1999.
 29. Artikuj të tjerë të shtypit do të flisnin për njëzet kufoma të karbonizuara. Shih, për shembull, “Trupat e NATO-s zbulojnë më shumë se 20 kufoma të karbonizuara në një shtëpi në Kosovë,” *Agence France Press*, 15 qershor 1999.
 30. Tom Cohen, “Viktimat e mësymjes serbe të rivarrozur,” *Associated Press*, 12 gusht 1999.
 31. John Daniszewski, “Viktimat e masakrës në fshat prehen në paqe,” *Los Angeles Times*, 28 qershor 1999.
 32. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I.*
 33. Intervistë e Human Rights Watch me R.E., Kukës, Shqipëri, 8 qershor 1999.
 34. Intervistë e Human Rights Watch me S.G., Krusha e Madhe, Kosovë, 19 qershor 1999.
 35. Intervistë e Human Rights Watch me R.D., Kukës, Shqipëri, 26 prill 1999.
 36. Intervistë e Human Rights Watch me R.H., Krushë e Madhe, Kosovë, 19 maj 1999.
 37. Intervistë e Human Rights Watch, pika kufitare e Morinës, Shqipëri, 2 prill 1999.
 38. “Vrasja e Kosovës,” *Panorama*, prill 1999.
 39. Tanjug, 5 prill 1999.
 40. Intervistë e Human Rights Watch me R.E., Kukës, Shqipëri, 8 qershor 1999.
 41. John Sweeney, “Ç’racë njerëzish janë ata që masakrojnë 100 fqinjët e tyre? Nga ky soj,” *Observer*, 31 tetor 1999.
 42. Shih <http://www.cnn.com/WORLD/europe/9904/03/kosovo.mizoritë/>, (26 mars 2001).
 43. “Spastrimi i Krushës,” nga John Sweeney, *The Observer*, 4 prill 1999.
 44. Intervistë e Human Rights Watch me E.B., Kukës, Shqipëri, 22 maj 1999.
 45. Intervistë e Human Rights Watch me R.T., Kukës, Shqipëri, 22 maj 1999.
 46. Pjesëtarët e një familjeje deklaruan se i kishin shtrënguar të largoheshin nga fshati më 4 prill, por dy ditë më pas ata ishin kthyer sërish, ngaqë autoritetet

serbe e kishin mbyllur kufirin. Më 4 maj, ata do t'i përzinin përsëri.

47. Intervistë e Human Rights Watch me S.G., Kukës, Shqipëri, 15 prill 1999.
48. Intervistë e Human Rights Watch me S.Z., Domaj, Shqipëri, 15 prill 1999.

Kreu 13. Komuna e Suharekës

1. Fshatrat rreth e qark Suharekës, si Restan, Peçan, Sllapuzhanë, Bukosh, Semetishtë dhe Vraniç, ishin zona të veprimtarisë së UÇK-së përgjatë viteve 1998 dhe 1999 dhe, për pasojë, objekt i sulmeve të trupave qeveritare, të cilat nuk bënë kurrfarë dallimi. Human Rights Watch e vizitoi Peçanin në shkurt të vitit 1999 dhe vuri re se, vetëm shtatë nga rreth 300 shtëpitë e fshatit kishin shpëtuar pa u dëmtuar në një farë mënyre nga ofensiva e verës. Në Sllapuzhanë, ku OSBE-KVM kishte pasur një prani të vogël, 131 nga 142 shtëpitë që kishte gjithsej fshati ishin dëmtuar. Për hollësi të mëtejshme rreth shkatërrimeve dhe vrasjeve të kryera në shtator të vitit 1998 në fshatin Vraniç, shih Human Rights Watch, *Shkeljet e të Drejtës Humanitare në Kosovë*, Apendiksi B.
2. Sipas raportit të OSBE-së, UÇK-ja i kishte informuar shqiptarët që banonin në komunën e Suharekës për zonat e sigurta ku ata mund të shkonin, duke përfshirë këtu: Budakovën, Gjinofcin, Dubravën, Grejkocin, Mushtishtën, Papazin, Savrovën, Sellograzhden dhe Sopinën.
3. Intervistë e Human Rights Watch me Skënder Bytyqin, Suharekë, Kosovë, 24 gusht 1999.
4. Intervistë e Human Rights Watch me Haki Gashin, Suharekë, Kosovë, 24 gusht 1999.
5. OSBE/ODHIR, *Kosovo, Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I*, fq. 361-370.
6. Fjala e Carla Del Ponte para Këshillit të Sigurimit të OKB, 10 nëntor 1999, New York.
7. Kur mbërriti për të parën herë, OSBE-KVM shkoi e qëndroi në hotel Mishkoviç Boss. Më pas, punonjësit e OSBE-KVM u vendosën nëpër shtëpi private.
8. Policajac, shkurt 1998. Nëntogeri Vitosheviç ishte njohur dhe identifikuar me emër nga një dëshmitar, i cili tha se e kishte parë atë në fshatin Vraniç, një ditë pas ofensivës qeveritare më 27 shtator 1998. Gjatë ofensivës së vitit 1998, dy dëshmitarë e identifikuan me emër policin e Suharekës Milan Shipka. Shih Human Rights Watch, *Shkeljet e të Drejtës Humanitare në Kosovë*, Apendiksi B.
9. Nuk është emri i vërtetë i të mbijetuarit.
10. Dëshmitari është gjinekolog.
11. Nuk janë emrat e vërtetë të asnjërit prej të mbijetuarve.
12. Intervistë e Human Rights Watch me A.B., Prizren, Kosovë, 25 gusht 1998.
13. Në këtë pikë raporti i OSBE ka lajthitur pakëz, ngaqë djali nuk ishte djali i gruas dhe ai kishte qenë goditur nga shrapnelë dhe jo nga plumb.
14. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë si e treguam, Pjesa e I*, fq. 363.
15. Ibid.
16. Intervistë e Human Rights Watch me N.E., Suharekë, Kosovë, 31 gusht 1999.
17. Intervistë e Human Rights Watch me Z.E., Suharekë, Kosovë, 31 gusht 1999.

18. Intervistë e Human Rights Watch me K.E., Suharekë, Kosovë, 31 gusht 1999.
19. Intervistë e Human Rights Watch me R.H., Suharekë, Kosovë, 31 gusht 1999.
20. Për hollësi të mëtejshme rreth historisë së Bardhyllit, duke përfshirë edhe fragmente nga ditari i tij, shih një artikull në *Berliner Zeitung*, Frank Nordhausen, "I burgosuri nga Suhareka," ("Der Gefangene von Suva Reka"), 29 qershor 1999.
21. Intervistë e Human Rights Watch me Bardhyl H., Suharekë, Kosovë, 31 gusht 1999.
22. Intervistë e Human Rights Watch me H.B., Kukës, Shqipëri, 12 prill 1999.
23. Intervistë e Human Rights Watch me X.X., Kukës, Shqipëri, 22 maj 1999.
24. Ibid.
25. Intervistë e Human Rights Watch me S.B., Kukës, Shqipëri, 4 prill 1999.
26. John Daniszewski, "Vdekja e Bellanicës," *Los Angeles Times*, 25 prill 1999.
27. Intervistë e Human Rights Watch me H.S., Kukës, Shqipëri, 18 maj 1999.
28. Intervistë e Human Rights Watch, Kukës, Shqipëri, 4 prill 1999.
29. Intervistë e Human Rights Watch, Kukës, Shqipëri, 4 prill 1999.
30. Intervistë e Human Rights Watch me S.B., Kukës, Shqipëri, 4 prill 1999.
31. Intervistë e Human Rights Watch me H.B., Kukës, Shqipëri, 4 prill 1999.
32. Intervistë e Human Rights Watch me H.S., Kukës, Shqipëri, 18 maj 1999.
33. Ibid.
34. Intervistë e Human Rights Watch, pa emër, Kukës, Shqipëri, 4 prill 1999.
35. Intervistë e Human Rights Watch me S.Z., Bellanicë, Kosovë, 15 gusht 1999.
36. Intervistë e Human Rights Watch me F.V., Moraliq, Kosovë, 20 gusht 1999.
37. Të dy dëshmitarët dhanë mosha të ndryshme për Bekim Vrenezin, i pari dha moshën pesëmbëdhjetë vjeç, i dyti gjashtëmbëdhjetë vjeç.
38. Intervistë e Human Rights Watch me R.B., Moraliq, Kosovë, 20 gusht 1999.
39. Sipas dëshmitarëve, të vetmit emra të njohur të viktimave janë: Osman Vrenezi (27), Bekim Vrenezi (15 ose 16), Agim Bytyqi (38-40) dhe Izet Hoxha (77).
40. John Daniszewski, "Një familje, një fshat ia nisin nga e para në luftën e Kosovës," *Los Angeles Times*, 30 dhjetor 1999.
41. Fjala e Carla Del Ponte, para Këshillit të Sigurimit të OKB-së, 10 nëntor 1999, New York.
42. Intervistë e Human Rights Watch me I.Z., Bellanicë, Kosovë, 19 gusht 1999.
43. Ibid.
44. Intervistë e Human Rights Watch me S.Z., Bellanicë, Kosovë, 19 gusht 1999.
45. Emri i fshatit nuk është bërë i ditur me synimin për të mbrojtur viktimat e shunës seksuale që jetojnë në të.
46. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I.*
47. Intervistë e Human Rights Watch me A.T., Suharekë, fshat, Kosovë, 1 gusht 1999.
48. Sipas website të Ministrisë së Punëve të Brendshme të Serbisë (www.mup.sr.gov.yu, (21 mars 2001)), policët e plagosur ishin: Vlastimir Seleniç (1971), Dejan Bajić (1976), Miodrag Gjikiç (1971), Srgjan Iliç (1965), Miodrag Gjukić (1971), Dejan Tosiç (1972), Sinisha Pejev (1960), Branislav Bozhiç (1969), Sllavko Miliç (1953), Danijel Spasenov (mosha e panjohur), Miodrag Stevanović (mosha e panjohur),

- Bratisllav_Stojkoviç (1961), Sllavljub Zhivkoviç (1970), Sasha Krstiç (1969), Ljubisha Miljkoviç (1968), Dragan Peshiç (1969), Sllavisha Ivkoviç (1964), Vukasin Jovanoviç (1963), Dragan Medič (1970).
49. Intervistë e Human Rights Watch, emri i paditur, Kukës, Shqipëri, 27 prill 1999.
 50. Intervistë e Human Rights Watch, emri i paditur, Kukës, Shqipëri, 27 prill 1999.
 51. Intervistë e Human Rights Watch, emri i paditur, Kukës, Shqipëri, 27 prill 1999.
 52. Intervistë e Human Rights Watch, emri i paditur, Kukës, Shqipëri, 27 prill 1999.
 53. Intervistë e Human Rights Watch me Dr. Saeed Albloushi, Kukës, Shqipëri, 27 prill 1999.
 54. Deklaratë e Carla Del Ponte para Këshillit të Sigurimit të OKB-së, 10 nëntor 1999, New York.
 55. Raport i OSBE/ODHIR, Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I, fq. 367, bazuar në të dhënat e dëshmitarëve dhe deklaratat e tjera, e nxjerr mesataren e moshës së të vrarëve "rreth 40 vjeç".
 56. Intervistë e Human Rights Watch me I.G., Tërnje, Kosovë, 29 gusht 1999.
 57. N.B., në sulmin e datës 25 mars humbi të shoqen, nusen dhe nipin.
 58. Human Rights Watch inspektoi atë çka u duk të ishte një plagë plumbi në dorën e tij.
 59. Intervistë e Human Rights Watch me N.B., Studencane, Kosovë, 29 gusht 1999.
 60. Intervistë e Human Rights Watch me B.G., Tërnje, Kosovë, 29 gusht 1999.
 61. Intervistë e Human Rights Watch me N.B., Studencane, Kosovë, 29 gusht 1999.

Kreu 14. Komuna e Vushtrrisë

1. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam*, fq. 384.
2. "Persona të zhdukur në lidhje me ngjarjet në Kosovë nga janari 1998," Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq, Botimi i parë, maj 2000.
3. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam, Pjesa e I*, fq.388-390.
4. Shih Human Rights Watch, Kosovo Flash # 40, 20 maj 1999.
5. Një ish-komandant i UÇK-së i tha Human Rights Watch se, ai ishte në krye të një njësie të përbërë nga pesëdhjetë e gjashtë persona dhe që mbulonte Studimin e Epërme dhe të Poshtme. Ai tha se, ata vendosën të tërhiqeshin nga ajo zonë, ngaqë nuk dëshironin të vinin në rrezik jetët e 10.000-15.000 e civilëve të shpërngulur. Njësia u kthye në fshat pas ofensivës së datës 2 maj. Intervistë e Human Rights Watch me M.T., Vushtrri, Kosovë, 18 gusht 1999.
6. Intervistë e Human Rights Watch me S.A., Kukës, Shqipëri, 13 maj 1999.
7. Intervistë e Human Rights Watch me K.B., Kukës, Shqipëri, 12 maj 1999.
8. Intervistë e Human Rights Watch me Z.A., Kukës, Shqipëri, 12 maj 1999.
9. Intervistë e Human Rights Watch me B.A., Kukës, Shqipëri, XX maj 1999.
10. Intervistë e Human Rights Watch me Z.G., Studime e Epërme, Kosovë, 14 gusht 1999.
11. Intervistë e Human Rights Watch me M.G., Studime e Epërme, Kosovë, 14 gusht 1999.
12. Intervistë e Human Rights Watch me S.B., studime e Epërme, Kosovë, 14 gusht 1999.
13. Human Rights Watch këqyri plagën.

14. Human Rights Watch këqyri atë çka shembëllente me një plagë plumbi, i cili kishte hyrë nga pas dhe kishte dalë në mes të gjoksit të personit.
15. Intervistë e Human Rights Watch me H.A., Studime e Epërme, Kosovë, 16 gusht 1999.
16. Fjala e Carla Del Ponte para Këshillit të Sigurimit të OKB, 10 nëntor 1999, New York.
17. Intervistë e Human Rights Watch me Z.G., Studime e Epërme, Kosovë, 14 gusht 1999.
18. Intervistë e Human Rights Watch me M.T., Vushtrri, Kosovë, 18 gusht 1999.
19. Ray Moseley, "Të gjallë e të vdekur dëshmojnë për mizoritë," *Chicago Tribune*, 16 qershor 1999.
20. Emma Dalay, "Luftë në Ballkan: Fshatarët kanë parë me sytë e tyre më shumë se 100 burra të pushkatuar," *Independent*, 5 maj 1999.
21. Dy burra të tjerë nga Vushtrria e identifikuan gjithashtu me emër Dragan Petroviçin, por për dy ngjarje të ndryshme. Shih më poshtë. Intervistë e Human Rights Watch me K.B., dhe Z.A., Kukës, Shqipëri, 12 maj 1999 dhe me S.B., Kukës, Shqipëri, 13 maj 1999.
22. Intervistë e Human Rights Watch me S.B., Kukës, Shqipëri, 13 maj 1999.
23. Përveç vrasjeve të kryera gjatë kësaj periudhe dhe të dokumentuara më poshtë, Human Rights Watch u informua edhe për varsjen e Afrim Bekteshit, njëzet e shtatë ose njëzet e tetë vjeç, ndonëse data dhe rrethanat e vrasjes së tij mbeten disi të paqarta. Intervistë e Human Rights Watch me G.I., Vushtrri, Kosovë, 16 gusht 1999.
24. Intervistë e Human Rights Watch me V.Z., Studime e Poshtme, Kosovë, 19 gusht 1999.
25. Intervistë e Human Rights Watch me G.I., Vushtrri, Kosovë, 16 gusht 1999.
26. Intervistë e Human Rights Watch me M.T. Vushtrri, Kosovë, 18 gusht 1999.
27. Të vrarët pranë shtëpisë ishin: Seladin Gërzhalliu (datëlindja 1951 ose 1952, bashkëshorti i Fexhries), Shaban Gërzhalliu (datëlindja 1983, i biri i Seladinit dhe Ferxhies), dhe Xhemail Gërzhalliu (datëlindja 1937, farefis i familjes). Të vrarët brenda në shtëpi ishin: Sala (shkurtim i emrit Salihe) Gërzhalliu (datëlindja 1918, e ëma e Seladinit), Fexhrie Gërzhalliu (datëlindja 1954, bashkëshortja e Seladinit), Muharrem Gërzhalliu (datëlindja 1985, i biri i Seladinit dhe i Fexhries), Mexhit Gërzhalliu (datëlindja 1987, i biri i Seladinit dhe i Fexhries), Abdurrahim Gërzhalliu (datëlindja 1989, i biri i Seladinit dhe i Fexhries), Mybera Gërzhalliu (datëlindja 1991, e bija e Seladinit dhe e Fexhries), Sabahaudin Gërzhalliu (datëlindja 1993, i biri i Seladinit dhe i Fexhries), Sofie Gërzhalliu (datëlindja 1963, gruaja e Nexhmedinit), dhe Safer Gërzhalliu (datëlindja 1992, i biri i Sofies dhe i Nexhmedinit).
28. Intervistë e Human Rights Watch me Sali Gërzhalliu, Studime e Poshtme, Kosovë, 16 gusht 1999.
29. Ibid.
30. Ibid.
31. Intervistë e Human Rights Watch me Shukri Gërzhalliu, Studime e Epërme, Kosovë, 14 gusht 1999.
32. Intervistë e Human Rights Watch me G.I., Vushtrri, Kosovë, 16 gusht 1999.
33. Dëshmi konfirmuese mund të gjenden edhe në raportin e Amnesty International,

- “Burgu i Smrekonicës – një regjim torture dhe keqtrajtimi shkakton me qindra viktima,” tetor 1999.
34. Intervistë e Human Rights Watch me X.X., (inicialet janë ndryshuar), Kukës, Shqipëri, 22 maj 1999.
 35. Intervistë e Human Rights Watch me Y.Y., (inicialet janë ndryshuar), Kukës, Shqipëri, 22 maj 1999.
 36. Intervistë e Human Rights Watch me A.K., Kukës, Shqipëri, 22 maj 1999.
 37. Intervistë e Human Rights Watch, emri i panjohur, Kukës, Shqipëri, 7 qershor 1999.
 38. Intervistë e Human Rights Watch, Kukës, Shqipëri, 7 qershor 1999.
 39. Intervistë e Human Rights Watch me N.K., Kukës, Shqipëri, 7 qershor 1999.
 40. Intervistë e Human Rights Watch me E.H., Kukës, Shqipëri, 2 qershor 1999.

Kreu 15. Analiza statistikore të shkeljeve

1. Dr. Patrick Ball, Zëvendës drejtor i AAAS, Science and Human Rights Program, përvijoi analizat statistikore. Rebecca Morgan, këshilltare e Human Rights Watch, bashkërendoi procesin kodues. Dr. Herbert F. Spierer, Profesor Emeritus në Universin e Connecticut, Profesor i Asociuar i Marrëdhënieve Ndërkombëtare në Universitetin e Columbias dhe këshilltar i AAAS, kreu analizat statistikore dhe hartoi grafikat. Fred Abrahams nga Human Rights Watch shkroi tekstin shoqërues. Vështrime përgjithësuese u bënë nga Dr. Fritz Scheuren dhe Tom Jabine.

Human Rights Watch i është mirënjohës Dr. Ball, Spierer, Jabine dhe Scheuren për kohën dhe ekspertizën e tyre, si dhe shumë vullnetarëve, emrat e të cilëve janë përmendur seksionin Mirënjohje, të cilët dhanë ndihmesën e tyre për përpunimin e të dhënave.

Ky kapitull është fryt i punës së përbashkët të Human Rights Watch dhe Science and Human Rights Program of American Association for the Advancement of Science, që vepron nën përkujdesjen e AAAS Committee on Scientific Freedom and Responsibility (CSFR). CSFR në pajtim me mandatin e vet dhe politikën e asociimit, e mbështet publikimin e këtij kapitulli, si një ndihmesë shkencore për të drejtat e njeriut. Interpretimet dhe përfundimet janë thjesht të autorëve dhe nuk mëtojnë të parashtrojnë pikëpamjet e Bordit, Këshillit, CSFR apo të anëtarëve të AAAS.

2. Rreth krimeve të luftës në Kosovë janë kryer edhe pesë studime të tjera statistikore nga organizata të ndryshme: shih Central and East European Laë Initiative of the American Bar Association and the American Association for the Advancement of Science, *Vrasjet politike në Kosovë*, shtator 2000; American Association for the Advancement of Science, *Politikë apo Panik? Largimi i shqiptarëve etnike nga Kosova, mars-maj 1999*, prill 2000; Physicians for Human Rights, *Krimet e Luftës në Kosovë – Një vlerësim i bërë në popull rreth shkeljeve të të drejtave të njeriut kundër shqiptarëve të Kosovës*, gusht 1999; Doctors Without Borders/Medicins Sans Frontieres, *Kosovë: Përlllogaritjet e syrgjynosjeve*, 30 prill 1999; Paul B. Spiegel dhe Peter Salama, *Lufta*

dhe mortaliteti në Kosovë, 1998-99: Një dëshmi epidemiologjike, The Lancet, vëll. 355, nr. 9222, 24 qershor 2000.

- Botimet mbi të drejtat e njeriut dhe analizat e të dhënave, si dhe çështje që kanë të bëjnë me metodat e përdorura përfshijnë: Spierer and Spierer, *Analiza e të dhënave për monitorimin e të drejtave të njeriut*, Washington: AAAS (1993); Patrick Ball, Kush bëri, çfarë dhe kujt?, Washington, AAAS (1996); Patrick Ball, Herbert F. Spierer dhe Louise Spierer (eds.), *Shqyrtimi i një çështjeje: Hetimi i shkeljeve në shkallë të gjerë të të drejtave të njeriut përmes sistemeve të informacionit dhe analizës së të dhënave*, Washington, AAAS (2000); Jabine dhe Claude (eds.), *Të drejtat e njeriut dhe statistikat: Kryerja e regjistrimeve pa gabime*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press (1992); Patrick Ball, Paul Kobrak dhe Herbert F. Spierer, *Dhuna shtetërore në Guatemalë, 1960-1996: Një reflektim sasior*, AAAS, Washington, 1999.
3. Human Rights Watch ka punuar për regjistrimin e shkeljeve si më poshtë: grabitje, ekzekutime, plaçkitje, shkatërrimi i objekteve jo ushtarake, abuzime, zhvendosje të popullsisë, burgosje, rrëmbime, rrahje, përdhunime, dhunë seksuale, bombardime pa bërë përjashtim, ndarje të familjeve, “zhdukje”, punë e detyrueshme, torturë, dhe përdorimi i civilëve si mburoja njerëzore.
 4. Ndarja është përcaktuar rast shkeljeje në të gjithë ato raste kur burrat, gratë e fëmijët janë ndarë dhe fati i tyre ende nuk dihej, në kohën kur është kryer intervista.
 5. Zhvendosja është përcaktuar si përzënie e dhunshme ose zhvendosje nga një zonë.
 6. Burgosja është përcaktuar në të gjitha rastet e arrestimeve apo burgimeve, kur të burgosurit kanë qenë nën mbikëqyrjen e shtetit. Këtu hynë të gjithë ato raste në të cilat të burgosurit janë torturuar, “zhdukur”, apo ekzekutuar pa gjyq.
 7. Katër nga viktimat e familjes Gërzhalliu ishin të seksit femër, përkatësisht të moshës tetë, tridhjetë e gjashtë, dyzet e pesë dhe tetëdhjetë e një. Ndërsa tre prej viktimave të seksit mashkull ishin nën moshën katërmëdhjetë vjeç.
 8. Të paktën shtatë djem dhe pesë vajza të moshës shtatëmbëdhjetë vjeç, por edhe më të rinj, u vranë.
 9. Kjo është padyshim e vërtetë nisur nga fakti se shqiptarët e Kosovës, kanë lindshmërinë më të lartë në Europë.
 10. Për një përrshkrim të zonave të mbuluara nga Human Rights Watch shih seksionin mbi Metodologjinë, në Hyrje.
 11. American Association for the Advancement of Science, *Politikë apo panik? Largimi i shqiptarëve etnikë nga Kosova, mars-maj 1999*, prill 2000.
 12. Ibid.
 13. Impakti i këtij krahasimi është kufizuar paksa nisur nga fakti se të dhënat e AAAS ishin vjelë kryesisht nga refugjatët që kishin hyrë në Shqipëri, ndërsa të dhënat e Human Rights Watch nuk kanë pasur vetëm këtë burim. E megjithatë raporti i AAAS shpjegon se për ç’arsye të dhënat lypset të përgjithësohen, brenda kufijve, për mbarë popullsinë e shqiptarëve të Kosovës të shndërruar në refugjatë gjatë kësaj periudhe, p.sh., edhe ata që u shpërngulën në Maqedoni, Mal të Zi, apo në Bosnjë-Hercegovinë. Një përjashtim i rëndësishëm në këtë raport bëhet për të

gjithë ata që gjatë kohës së bombardimeve të NATO-s ishin zhvendosur brenda për brenda Kosovës, për të cilët nuk pasur informacion.

14. Është e rëndësishme të kihet parasysh se intervalet kohore për të dy grafikët janë të ndryshme: grafika e Human Rights Watch rrok një periudhë një javore, ndërsa ajo e AAAS dy ditore. E megjithatë, kjo nuk e minimizon impaktin e krahasimit. Përkundrazi, korelacioni midis tri fazave përforcohet nga fakti se, edhe pse përdorin intervale kohore të ndryshme, të tri fazat ende përkojnë. Kjo na vjen në ndihmë për të treguar, me gjuhën e statisticienëve, se të dhënat janë të “patundshme”.
15. Intervali i besimit tregon se, sikur ky studim të përsëritej 100 herë, duke përdorur jo listë të dhënash të ndryshme por të pavarur, atëherë mund të pritej se në 95 të rasteve nga 100 të mundshme, vlerësimi do të luhatej në harkun midis 7.449 dhe 13.627.

Kreu 16. Fushata ajrore e NATO-s

1. Diskutimi rreth bombardimeve të kryera jashtë territorit të Kosovës i kapërcen synimet e këtij raporti. Për informacion të mëtejshëm rreth bombardimeve kudogjetkë në Republikën Federale të Jugosllavisë shih: Human Rights Watch, “Vdekjet e civilëve gjatë fushatës ajrore të NATO-s,” shkurt 2000.
2. Çdonjëri nga tridhjetë e dy incidentet në Kosovë është vendosur, tok referencat përkatëse, në Aneksin A të “Vdekjet e civilëve gjatë fushatës ajrore të NATO-s,” fq. 29 – 64.
3. Për një material më të hershëm rreth përdorimit të minave kasetë nga NATO-ja në Republikën Federale të Jugosllavisë dhe qëndrimin e Human Rights Watch, shih “Bomba e kohës rreh: Përdorimi nga NATO-ja i municioneve kasetë në Jugosllavi,” *Një raport i shkurtër i Human Rights Watch*, vëll. 11, nr. 6 (D), maj 1999; dhe Human Rights Watch, “Minat kasetë: Memorandum për delegatët CCË,” 16 dhjetor 1999.
4. Problemi se deri në ç’shikallë ushtria është e detyruar t’i ekspozojë forcat e veta kundrejt rrezikut me synimin për të kufizuar numrin e viktimave nga radhët e civilëve apo dëmtimet e objekteve civile është shqyrtuar nga Eëilliam J. Fenrick, “Sulmi kundrejt civilëve si armiq, një krim i ndëshkueshëm,” *Duke Journal of Comparative and International Law*, 1997, fq. 546, e vendosur edhe në <http://www.laë.duke.edu/journals/dhcil/articles/djcil7p539.htm> (27 mars 2001).
5. Të tetëdhjetë e shtatë të vdekurit në Koricë janë përfshirë në numrin e përgjithshëm prej 500 vetësh të Human Rights Watch (cituat në raportin, “Vdekjet e civilëve gjatë fushatës ajrore të NATO-s”); ndërsa shtatëdhjetë e gjashtë viktimat e burgut të Dubravës nuk janë përfshirë.
6. NATO, SHAPE News Morning Update, 15 prill 1999; Reuters, 150059 GMT, 15 prill 1999.
7. Joie Chen dhe Jamie McIntyre, “Teksa trupat serbe shtohen, kufizimet e sulmeve ajrore bëhen të dukshme,” CNN, *The World Today*, 19 prill 1999; Sarah Chayes, “Gjenerali Daniel Leaf shpjegon bombardimet e refugjatëve,” National Public Radio, *Gjithçka e konsideruar*, 19 prill 1999.

8. RFJ Ministria e Punëve të Jashtme, *Krimet e NATO-s në Jugosllavi*, vëll. 1, fq. 1, 21-26, 32-37; RFJ Ministria e Strehimit, "Dokumentacion fotografik i civilëve të vrarë nga sulmet e NATO-s, nga 24.03 deri më 20.05.1999."
9. Tanjug, Prishtinë, 15 prill 1999.
10. Dy dëshmitarë okularë i thanë Human Rights Watch se në përbërje të karvanit ishin automjete ushtarake. Intervista me Kolë Hasanaj, Mejë, 25 korrik 1999 dhe me Safet Shalaj Gjakovë, 25 korrik 1999.
11. Njoftim special për shtyp i Departamentit të Mbrotjes së Shteteve të Bashkuara me Gjen. Wesley Clark, Komandant Suprem i Forcave Aleate në Europë, Tema: Vlerësim i sulmit mbi Kosovë; Pjesëmarrës gjithashtu edhe: Pilotë dhe analistë nga Operacioni i Forcave Aleate dhe Vlerësimi i Punës pas sulmit, Bruksel, Belgjikë, 16 shtator 1999.
12. Ibid.
13. RFJ Ministria e Punëve të Jashtme, *Krimet e NATO-s në Jugosllavi*, vëll. II, fq. 1-17. Ndonëse në *Librin e Bardhë* thuhet se, në Koricë ka pasur "vetëm" dyzet e tetë viktima, shtypi jugosllav dhe ai Perëndimor, si dhe Departamenti i Shtetit të Shteteve të Bashkuara dhe raporti i OKB-së, bëjnë fjalë për tetëdhjetë deri në tetëdhjetë e shtatë viktima. Duke u bazuar në hetimet e Human Rights Watch dhe diskutimet me gazetarët perëndimorë që u rrekën të rindërtojnë incidentin, del se në sulmin në Koricë, u vranë më shumë se dyzet e tetë njerëz. Shkalla e vdekjeve të raportuara është kësajsoj përdorur.
14. Transkriptim i Backgrounder, dhënë nga Peter Daniel dhe Gjeneral major Walter Jertz, në Bruksel, 15 maj 1999.
15. NATO, Subjekti: Komunikatë për Shtyp (99) 079, Deklaratë e zëdhënësit të NATO-s mbi incidentin e Koricës, 15 maj 1999.
16. Transkript i Backgrounder, 15 maj 1999.
17. Transkript, Departamenti i Mbrotjes të Shteteve të Bashkuara, Njoftim për shtyp, 15 maj 1999.
18. Reuters 152249 GMT, 15 maj 1999; Kronologjia e Kosovës, Rrjedhja në kohë e ngjarjeve për vitet 1989-1999, lidhur me krizat në Kosovë, lëshuar nga Departamenti i Shtetit, Washington D.C., 18 qershor 1999.
19. Hans-Peter Gasser, "Mbrotjtja e popullsisë civile," në Dieter Fleck (ed.), *Doracaku i të Drejtës Humanitare në Konfliktet e Armatosura* (Oxford: Oxford University Press, 1995), fq. 505, paragrafi 506. Hans-Peter Grasser është këshilltar ligjor i ICRC.
20. Informacioni është siguruar nga autoritetet jugosllave të mbrotjes civile; MPJ e RFJ, Sulmet e NATO-s mbi objektet industriale dhe civile më 21 maj dhe natën ndërmjet 21 e 22 majit 1999.
21. Ministria e Punëve të Jashtme të RFJ, Sulmet e NATO-s mbi objektet industriale dhe civile më 21 maj dhe natën ndërmjet 29 e 30 majit 1999.
22. Raporte të shtypit jugosllav; "Identifikohen 86 të vdekur," DAN, 27 maj 1999, fq. 2; "Edhe shtatë kufoma," DAN, 30 maj 1999.
23. Ministria e Punëve të Jashtme e RFJ, Krimet e NATO-s në Jugosllavi, vëll. II, fq. 319.
24. NATO, Përditësim rreth operacionit të Forcave Aleate, 22 maj 1999, 0930 CET.

- Shih gjithashtu, Transkriptim i konferencës së shtypit të dhënë nga Z. Jamie Shea dhe kol. Konrad Freytag në Bruksel, të shtunën 22 maj 1999.
25. Jacky Rowland, "Bomba, gjak dhe Dëshpërim i zymtë," *Scotland on Sunday*, 23 maj 1999; Paul Watson, "Bombat e NATO-s shkaktojnë kaos në burg – Oficerë të UÇK-së raportohet të kenë qenë midis të burgosurve," *Toronto Star*, 22 maj 1999; Associated Press "NATO godet përsëri një burg në Kosovë natën e së premtes," 21 maj 1999.
 26. Carlotta Gall, "Retë e terrorit nderen mbi një burg në Kosovë," *New York Times*, 9 nëntor 1999.
 27. NATO (SHAPE), ACE News Release – Njoftim për shtyp 99-05-02, 8 maj 1999.
 28. Transkriptim i konferencë për shtyp dhënë nga Sekretari i Përgjithshëm i NATO-s, Z. Javier Solana, Bruksel, të shtunën, 8 maj 1999. (i pranishëm edhe Gjen. Maj. Jertz).
 29. Korrespondencë e Human Rights Watch me një oficer të Forcave Ajrore të SHBA-së, nëntor 1999.
 30. Diskutime të Human Rights Watch me oficerë të Forcave Ajrore të SHBA-së dhe Shefat e Shtabeve, tetor 1999.
 31. Ministria e Mbrojtjes e Mbretërisë së Bashkuar, Forcat Ajrore Mbretërore, Lajme rreth Operacionit të Forcave Ajrore dhe Imazhe (<http://www.mod.raf.uk/news/kosovonews.html>).

Kreu 17. Abuzimet pas 12 qershorit 1999

1. Ushtria Çlirimtare e Kosovës gjithashtu do të rrëmbente, vriste dhe përzinte nga Kosova serbët e Kosovës dhe romët, por edhe të gjithë ata shqiptarë etnikë të akuzuar si "bashkëpunëtorë", përgjatë viteve 1998 dhe 1999. Shih seksionin mbi "Abuzimet e UÇK"-së në kreun Sfondi, si dhe Humanitarian Rights Watch, "Shkeljet e të drejtës humanitare në Kosovë," tetor 1998, fq.75-87.
2. Në harkun kohor midis shkurtit dhe prillit të vitit 2000, UNHCR regjistroi 180.000 persona të shpërngulur nga Kosova në drejtim të Serbisë dhe 30.000 në drejtim të Malit të Zi. Mëse 150.000 nga 180.000 të shpërngulurit në Serbi, deklaruan se ishin larguar pas 12 qershorit 1999. (Shih UNHCR, *E përditshme mbi refugjatët*, 23 maj 2000).
3. Ushtria Çlirimtare e Kosovës u çmilitarizua zyrtarisht në shtator të vitit 1999. Shumë prej anëtarëve të saj u përfshinë në radhët e Korpusit të Mbrojtjes së Kosovës, një organizatë civile për mbrojtjen e drejtuar nga ish-komandanti i UÇK-së, Agim Çeku.
4. "Kosova e kryqëzuar – Të shkatërruara e të përdhosura kishat ortodokse serbe në Kosovë e në Metohi (1999-2000)," shih edhe edicionin elektronik: www.kosovo.com/crucified/default.htm (21 mars 2001).
5. Aty nga qershori i vitit 2000, zyrtarët ndërkombëtarë më në fund u treguan të predispozuar të pranonin se sulmet kundër pakicave etnike në Kosovë ishin të një

- natyre sistematike. Në raportin e datës 6 qershor drejtuar Këshillit të Sigurimit mbi UNMIK-un (S/2000/538), Sekretari i Përgjithshëm i OKB-së, Kofi Annan, shkruante se sulmet mbi minoritetet, “ngjajnë të jenë të orkestruara.” I dërguari i posaçëm i Departamentit të Shtetit të Shteteve të Bashkuara, James O’Brien deklaronte më 8 qershor se dhuna “ngjan të jetë diçka sistematike.” “Dënohet dhuna anti-serbe,” AP, 8 qershor 2000. Më 31 maj, Sekretari i Përgjithshëm i NATO-s, Lordi Robertson, do ta cilësonte dhunën si “spastrim etnik”, duke u shprehur se, “Ne nuk e ndaluan spastrimin etnik para një viti, për të parë sot një spastrim etnik të një lloji tjetër.” “Kosovë: Durimi i NATO-s po tretet,” Njoftim për shtyp i NATO-s, 31 maj 2000.
6. UNHCR, E përditshme mbi refugjatët, 23 maj 2000.
 7. UNHCR-OSBE Task Force Ad Hoc për minoritetet “Një vështrim rreth situatës së minoriteteve” (11 shkurt 2000). UNHCR është burimi i një sondazhi të vitit 1998 me popullsinë e Prishtinës.
 8. Informacion i përpiluar nga “Një vështrim rreth situatës së minoriteteve” (11 shkurt 2000 si dhe nga hulumtimi në terren i Human Rights Watch (qershor-nëntor 1999).
 9. Sipas censusit jugosllav të vitit 1991, popullsia rrome në Kosovë shkonte nga 30.000 der në 40.000, por ka të ngjarë që shifra e vërtetë të jetë më e lartë, ngaqë për shkak të migrimeve të vazhdueshme një pjesë e popullsisë nuk ka marrë pjesë në census.
 10. UNHCR-OSBE Task Force Ad Hoc për minoritetet “Një vështrim rreth situatës së minoriteteve,” 3 nëntor 1999.
 11. UNHCR-OSBE Task Force Ad Hoc për minoritetet “Vlerësim i gjendjes së pakicave etnike në Kosovë,” 11 shkurt 2000.
 12. Viktimat ishin Hajzer Ahmeti, Ibush Ahmeti, Isret Bajrami dhe Agron Mehmeti.
 13. “Vrasja e ashkalive ushtron një efekt negativ rreth kthimit të refugjatëve, thotë UNHCR,” KosovaLive, 10 nëntor 2000.
 14. “Kroatët etnikë të Kosovës evakuohen në drejtim të Kroacisë,” Associated Press, 1 nëntor 1999. Cituar në buletin e UNHCR-së, E përditshme mbi refugjatët, 11/1/99.
 15. UNHCR-OSBE Task Force Ad Hoc për minoritetet “Vlerësim i gjendjes së pakicave etnike në Kosovë,” 11 shkurt 2000.
 16. Ibid.
 17. Deklaratë e ICRC, “Persona të papërgjegjshëm në lidhje me krizën kosovare,” 10 prill 2001.
 18. Konferencë shtypi e Shoqatës së Familjarëve së personave të zhdukur e të rrëmbyer në Kosovë e Metohi, Beograd, Jugosllavi, 10 nëntor 2000.
 19. “Persona të zhdukur në lidhje me ngjarjet në Kosovë nga janari i vitit 1998,” ICRC, maj 2000. Libri rreth të zhdukurve mund të kërkohet me këtë emër në website e ICRC: www.familylinks.icrc.org/kosovo.
 20. Raport i Humanitarian Laë Center, *Kosovë-Zhdukjet e banorëve jo shqiptarë 24 mars-10 gusht 1999*. E gjendshme në www.greekhelsinki.gr/english/reports/hlc-24-3-10-8-99.html, (22 mars 2001).
 21. Deklaratë e ICRC, 10 prill 2001.

22. Qendra europiane për të drejtat e romëve, “Deklaratë për shtyp: Gjendja aktuale e romëve në Kosovë,” 9 korrik 1999.
23. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam-Pjesa e II*, fq.?
24. Ibid.
25. UNHCR-OSBE Task Force Ad Hoc për minoritetet “Vlerësim i gjendjes së pakicave etnike në Kosovë,” 11 shkurt 2000.
26. UNHCR-OSBE Task Force Ad Hoc për minoritetet, “Përditësim i gjendjes së pakicave etnike në Kosovë (Për periudhën shkurt-maj 2000),” 31 maj 2000.
27. Statistikat për sulmet e rënda për të njëjtën periudhë përfshijnë dyzet e nëntë raste akuzash kundër serbëve, dy kundër romëve, dy kundër myslimanëve sllavë, nëntëdhjetë kundër shqiptarëve dhe nëntë kundër personave me identitet etnik të panjohur. “Përditësim i gjendjes së pakicave etnike në Kosovë (Për periudhën shkurt-maj 2000).”
28. UNHCR-OSBE Task Force për minoritetet, “Përditësim rreth gjendjes së pakicave etnike në Kosovë (Për periudhën shkurt-maj 2000),” 31 maj 2000.
29. “Kreu i OKB-së në Kosovë e dënon vrasjen e doktorit serb si një ‘sabotazh’,” Reuters, 2 mars 2000.
30. “Rritet dhuna në Kosovë, javën e kaluar: OKB,” Agence France Presse, 10 prill 2000.
31. “Fermer kosovar i vrarë në Kosovën veriore,” Associated Press, 22 maj 2000.
32. Njoftim për shtyp i KFOR-it, 29 maj 2000.
33. “Shqiptarët sulmojnë serbët në Kosovë,” Reuters, 1 qershor 2000.
34. “Mina vret dy serbë në sulmin më të fundit në Kosovë,” Reuters, 2 qershor 2000.
35. “Pesë serbë të plagosur gjatë një sulmi me granata në Kosovë – KFOR,” Reuters, 6 qershor 2000.
36. Njoftim për shtyp i KFOR-it, 16 qershor 2000; Për informacion të mëtejshëm shih: “Dy serbë të vrarë, një i plagosur, teksa një veturë has në një minë në Kosovë,” Agence France Presse, 15 qershor 2000.
37. “Një serb që punonte për OKB-në, vritet në Kosovë,” Reuters, 17 maj 2000.
38. Për raste sulmesh kundër shqiptarëve të akuzuar si “bashkëpunëtorë” në muajt pas qershorit 1999, shih: OSBE-ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam-Pjesa e II*.
39. Paul Watson, “Ekstremistët shqiptarë vënë në shënjestër të moderuarit në Kosovë,” *Los Angeles Times*, 20 nëntor 1999.
40. Carlotta Gall, “Qytetet e Kosovës mbajnë zi për komandantin e vrarë të ushtrisë guerrilase,” *New York Times*, 12 maj 2000.
41. Për më tepër rreth vrasjes së Rexhës, shih Granit Guri, “Eliminimi i ish-komandantëve të UÇK-së,” AIM, Prishtinë, 18 maj 2000.
42. “Politikan i lartë vritet në Kosovë,” Agence France Presse, 19 qershor 2000.
43. “Policia arreston të dyshuarit në vrasjen Raci,” *KosovaLive*, 3 nëntor 2000.
44. “Sulmohet anëtari i këshillit bashkiak të Pejës,” *KosovaLive*, 16 nëntor 2000.
45. R. Jeffrey Smith, “Avokati i mosdhunës vritet në Kosovë,” *Washington Post*, 24 nëntor 2000.
46. OSBE/ODHIR, *Kosovo/Kosova: Si e pamë, si e treguam-Pjesa e II*.

47. Komete për shtyp nga Sekretarja e Shtetit Albright, komandanti i KFOR-it gjene. Jackson dhe Përfaqësuesi i Posaçëm i OKB-së Kouchner, 29 korrik 1999.
48. UNHCR-OSBE Task Force Ad Hoc për minoritetet, “Vështrim mbi gjendjen e minoriteteve,” 3 nëntor 1999.
49. Ibid.
50. Misioni i OKB-së në Kosovë, Status Report, 19 tetor 2000. Shih: www.un.org/peace/kosovo/pages/kosovo_status.htm, (22 mars 2001).
51. “11 të diplomuar nga OSBE pas përfundimit të shkollës së policisë në Kosovë,” Njoftim për shtyp i OSBE, 15 dhjetor 2000.
52. Shih, përshembull, Roy Gutman, “Vërehen njëanshmëri në sistemin juridik të Kosovës: OKB refuzon të caktojë gjykatësit pas sherrit,” *Newsday*, 2 prill 2000.
53. Për më tepër informacion rreth sistemit juridik kosovar të pas luftës, shih raportet e mëposhtme: Lawyers Committee for Human Rights, *Një paqe e thyeshme: Duke hedhur themelet e drejtësisë në Kosovë*, tetor 1999; Departamenti i Shtetit të Shteteve të Bashkuara, *Raport i misionit për vlerësimin e sistemit juridik në Kosovë*, prill 2000.
54. TMK, e cila publikisht presupozohet të jetë një organizëm për mbrojtjen civile dhe operacione shpëtimi, drejtohet nga ish-komandanti i UÇK-së, gjeneral Agim Çeku, kryesisht përbëhet nga ish-luftëtarë të UÇK-së, dhe është strukturuar si një organizëm ushtarak (duke përmbledhur në gjirin e vet edhe njësi të forcave speciale). TMK kontrollohet nga KFOR-i dhe jo nga autoritetet civile ndërkombëtare. Në opinionin e gjerë kosovar TMK konsiderohet si pasardhësja e UÇK-së.
55. Në shkurt të këtij viti, *New York Times* citonte pa emër një “zyrtar të lartë të OKB”-së, i cili thoshte se, “mungesa e dëshirës nga ana e Perëndimit dhe KFOR-it për të lexuar aktin kryengitës të UÇK-së, mbetet një problem kyç në këtë vend.” Steven Erlanger, “Mitrovica e ndarë reflekton gjyet e Perëndimit në Kosovë,” *New York Times*, 27 shkurt 2000
56. “Clark nuk sheh gjurmë të UÇK-së pas sulmeve kundër serbëve,” *Reuters*, 13 gusht 1999.
57. Ekzistenca e raportit iu bë së pari e ditur gazetës *Observer*, në mars 2000. Shih John Sweeney dhe Jens Holsoe, “Zbulim: OKB-ja ka mbështetur njësitë e Mbretërisë së Terrorit-“Shërbimi për rastet e katastrofave” në Kosovë, vihet para akuzave për varsje dhe tortura,” *Observer* (Londër), 12 mars 2000.
58. Në fund të vitit 2000 dhe fillim të 2001, një grup i armatosur shqiptarësh etnikë, të vetëquajtur Ushtria Çlirimtare e Preshevës, Medvegjës dhe Bujanocit (UÇPMB), pushtoi zonën e sigurisë midis Kosovës dhe Serbisë së jugut, në të cilën, sipas Marrëveshjes Tekniko-Ushtarake, nuk lejohej hyrja as e KFOR-it as trupave jugosllave. Në mars 2001, një tjetër grup i quajtur Ushtria Çlirimtare Kombëtare, nisi pushtimin e fshatrave në veri-perëndim të Maqedonisë, ku shqiptarët etnikë përbëjnë shumicën e popullsisë.
59. Shih raportin e Sekretarit të Përgjithshëm rreth veprimtarisë së UNMIK-ut në Kosovë (S/2000/538), 6 qershor 2000; “Dhuna kundër serbëve është e dënueshme,” AP, 8 qershor 2000; “Kosovë: Durimi i NATO-s vjen duke u tretur,” NATO, 31 maj 2000.
60. As Marrëveshja Tekniko-Ushtarake as Rezoluta 1244 e Këshillit të Sigurimit të

- OKB-së e përmendin problemin e të burgosurve. Sipas një raporti të International Crisis Group, projektet e hershme të Marrëveshjes përmbanin disa pika lidhur me problemin e të burgosurve. Shih International Crisis Group, *Shqiptarët e Kosovës në burgjet e Serbisë: Kosova një punë e paërfunduar*, 26 janar 2000.
61. "Të burgosurit nga Kosova janë vendosur në Serbi," *Glas Javnosti*, 18 qershor 1999.
 62. ICRC News 01/10, "Republika Federale e Jugosllavisë: Të burgosurit e amnistuar kthehen në shtëpi," 15 mars 2001.
 63. Shih raportet e detajuara rreth monitorimit të gjyqeve nga ana e dy organizata me qendër në Serbi: Grupi 484 i Vullnetarëve për të Drejtat e Njeriut dhe Qendra Ligjore Humanitare (Komunikatë 13 korrik 2000).
 64. Më 13 mars 2000, pas dhjetësh muajsh në burgim, Kurti u dënua me pesëmbëdhjetë vjet burg. Deri në prill të vitit 2001, ai vazhdonte të ishte i burgosur.
 65. Intervistë e Human Rights Watch me M.K., Barane, Kosovë, 17 nëntor 1999.
 66. "Pesëdhjetë e katër shqiptarë të Kosovës lirohen nga burgjet e Serbisë," Reuters, 4 tetor 1999.
 67. Ibid.
 68. Komunikatë e Qendrës Ligjore Humanitare, 29 janar 2000 dhe Associated Press, 29 janar 2000.
 69. Shih raportet e monitorimit të gjyqit nga Grupi 484 i Vullnetarëve për të Drejtat e Njeriut (prill 2000) dhe Qendra Ligjore Humanitare (Komunikatë 13 korrik 2000).
 70. Shih deklaratën e Human Rights Watch, "Beogradi gjykon studentët shqiptarë për 'terrorizëm'- Të akuzuarit deklarojnë se janë torturuar," 16 dhjetor 1999, dhe "Shqiptari etnik i dëfton gjykatës se është torturuar," Reuters, 23 nëntor 1999.
 71. Shih raportin e monitorimit të gjyqit nga Grupi 484 i Vullnetarëve për të Drejtat e Njeriut (26 prill 1999) dhe dy deklaratat e Qendrës Ligjore Humanitare (21 dhjetor 1999 dhe 23 qershor 2000).
 72. Komunikatë e Qendrës Ligjore Humanitare, 8 nëntor 1999.
 73. Komunikatë e Qendrës Ligjore Humanitare, 10 tetor 1999. Pjesa më e madhe e të miturve të burgosur paskëtaj u liruan.
 74. Brovina u dënua për konspiracion kundër shtetit, sipas nenit 136 të Kodit Penal jugosllav, si dhe për terrorizëm në kohë lufte, sipas nenit 125. Më 10 prill 2000, Brovinës iu dha çmimi PEN/Barbara Goldsmith Freedom-to-Ërite.
 75. Intervistë e Human Rights Watch me Ajri Begu, Prishtinë, Kosovë, 2 nëntor 1999.
 76. Shih raportet e monitorimit të gjyqit nga Grupi 484.
 77. Peter Finn, "Shqiptarët e burgosur ecin për një peng të lirisë," *Washington Post*, 9 tetor 1999.
 78. International Crisis Group, *Shqiptarët e Kosovës në burgjet e Serbisë: Punët e pambaruara të Kosovës*, 26 janar 2000.
 79. "Avokati i Qendrës Ligjore Humanitare arrestohet në autostradë pasi ka vizituar klientët e burgosur," Komunikatë për shtyp e Qendrës Ligjore Humanitare, 4 dhjetor 1999.
 80. "Avokati shqiptar rrihet nga njerëz të panjohur," *Agence France Presse*, 17 mars 1999.
 81. ICRC News 01/10, "Republika Federale e Jugosllavisë: Të burgosurit e liruar nga amnestia kthehen në shtëpi," 15 mars 2001.

Kreu 18. Puna e Gjykatës kundër Krimeve të Luftës

1. Rezoluta 827 e Këshillit të Sigurimit të OKB-së, 25 maj 1993.
2. Fact Sheet mbi procedurat e ICTY, 15 mars 2001. Një numër i panjohur individësh kanë qenë objekt akt-padish të mbyllura.
3. Gjykata Ndërkombëtare Penale për ish-Jugosllavinë, "Deklaratë e Prokurorit lidhur me juridiksionin e gjykatës mbi Kosovën," Hagë, 10 mars 1998.
4. Deklaratë e Grupit të Kontaktit për Kosovën, Londër, 12 qershor 1998.
5. Komunikatë nga ana e Prokurorit drejtuar anëtarëve të Grupit të Kontaktit, Hagë, 7 korrik 1998.
6. Konferencë shtypi e ambasadorit David Scheffer, Zagreb, Kroaci, 31 gusht 1998.
7. Thirrjen e parë drejtuar Gjykatës për të ndërmarrë hetime lidhur me krimet e luftës në Kosovë, Human Rights Watch e ka bërë më 7 mars. Në një letër për Kryeprokuroren Arbour, Human Rights Watch argumentonte se, "Shkeljet e të drejtës humanitare që duket qartë që janë kryer në Kosovë, hyjnë në sferën e veprimtarisë së Gjykatës Ndërkombëtare Penale për ish-Jugosllavinë ... Duke nisur sa më parë hetimet për krimet e luftës në Kosovë, si dhe duke sinjalizuar që juridiksioni i kësaj gjykate i rrok edhe këto mizori, zyra juaj mund të ndihmojë t'i pengojë ato." Shih njoftimin për shtyp të Human Rights Watch, "Human Rights Watch i bën thirrje Gjykatës Ndërkombëtare Penale të Krimeve të Luftës në ish-Jugosllavi për të hetuar rreth krimeve të mundshme të luftës në Kosovë," 7 mars 1998.
8. Për hollësi rreth këtij incidenti, me përjashtim të Volujakut, shih Human Rights Watch, *Shkeljet e të Drejtës Humanitare në Kosovë*, dhe Human Rights Watch, *Një javë terror në Drenicë*.
9. Shih Human Rights Watch, "Një javë terror në Drenicë."
10. Shih njoftimin për shtyp të Human Rights Watch, "Ndërhyrjet në punën e ekipit të ekspertëve kriminalistë është e 'papranueshme,'" 11 dhjetor 1998.
11. "Misioni i penguar i Louis Arbour në Kosovë," Tribunal Update 109, Raport i Institute for War and Peace, 18-23 janar 1999. Shih gjithashtu "Mos fshihni dëshmitë, Prokurorja e OKB-së i thotë Beogradit," Agence France Presse, 21 janar 1999.
12. Raport i ekipit të ekspertëve kriminalistë të BE-së për incidentin e Raçakut, 17 mars 1999.
13. Deklaratë për shtyp nga James P. Rubin, zëdhënës, 7 prill 1999, "Përgjegjësia bie mbi komandantët e Ushtrisë Jugosllave dhe trupave të Ministrisë së Punëve të Brendshme për krimet e kryera nga forcat nën komandën e tyre në Kosovë."
14. Ibid.
15. Akt-Padia e Millosheviçit et al., Çështja IT-99-37-I, Gjykata Ndërkombëtare Penale për ish-Jugosllavinë, 24 maj 1999.
16. Fjala para Këshillit të Sigurimit nga Madam Carla Del Ponte, Prokurore, Gjykata Ndërkombëtare Penale për ish-Jugosllavinë, 10 nëntor 1999, New York.
17. Fjala para Këshillit të Sigurimit nga Madam Carla Del Ponte, Prokurore, Gjykata Ndërkombëtare Penale për ish-Jugosllavinë dhe Ruandën, 21 nëntor 20001, New York.
18. Njoftim për shtyp, "Deklaratë nga Carla Del Ponte, Prokurore e Gjykatës

- Ndërkombëtare Penale për ish-Jugosllavinë, rreth hetimit dhe gjykimit të krimeve të kryera në Kosovë,” 29 shtator 1999.
19. Ibid.
 20. Fjala para Këshillit të Sigurimit nga Madam Carla Del Ponte, Prokurore, Gjykata Ndërkombëtare Penale për ish-Jugosllavinë dhe Ruandën, 21 nëntor 2000, New York.
 21. “Beogradi garanton që krimet e luftës do të gjykoen,” BBC News, 6 nëntor 2000.
 22. Deklaratë nga Prokurorja Carla Del Ponte, me rastin e vizitës së saj në Beograd, Hagë, 30 janar 2001.
 23. Deklaratë nga Prokurorja Carla Del Ponte, Hagë, 21 mars 2001.
 24. Shih njoftim për shtyp të Human Rights Watch, “Mungesë “bashkëpunimi” për dorëzimin e Simiç,” 12 mars 2001, dhe “Përshëndetet arrestimi i Stakiç, por pritet që edhe Millosheviçi t’i dorëzohet Hagës,” 23 mars 2001. Për hollësira rreth rolit të Stakiç në Prijedor, shih Human Rights Watch, “I paakuzuari: Korr frytet e ‘spastrimit etnik’,” janar 1997.
 25. “Powell garanton ndihmën për Jugosllavinë,” Associated Press, 2 prill 2001.
 26. Deri në shtator të vitit 2000, rreth njëzet të burgosur ishin arratisur nga spitalet apo vendet e kryerjes së dënimit, duke përfshirë këtu edhe një person që ia kishte mbathur nga kampi amerikan Bondsteel. Sipas Radios B2-92, me qendër në Beograd (4 gusht 2000), tre serbë të burgosur të akuzuar për krime lufte ishin arratisur në fillim të gushtit nga një spital në Mitrovicën veriore: Dragan Jovanović, Vlastimir Aleksić dhe Dragisha Peica. Në fillim të shtatorit 2000, trembëdhjetë të burgosur ia mbathën nga një burg në pjesën veriore të Mitrovicës, duke i shtrënguar autoritetet e OKB-së që, më 18 shtator të rrisnin masat e sigurisë.
 27. “Policët thonë se, një numër i pakët krimesh lufte në Kosovë s’kanë për t’u gjykuar ndonjëherë,” KosovaLive, 8 dhjetor 2000.
 28. Për raporte informuese rreth sistemit gjyqësor në Kosovën e pas luftës. Shih Lawyers’ Committee for Human Rights, “Një paqe e brishtë: Duke hedhur themelet e drejtësisë në Kosovë,” tetor 1999, dhe raport i agjencisë ndërqeveritare të SHBA, “Raport i misionit rreth sistemit gjyqësor në Kosovë,” prill 2000 (i vlefshëm edhe në www.state.gov/www/global/human_rights/kosovoi/042000_kosovo_rpt.pdf, deri në mars 2001).
 29. Raport i OSBE-së, “Zhvillimi i sistemit gjyqësor në Kosovë,” janar 2000.
 30. “Raport i grupit 484 rreth procesit gjyqësor kundër Luan Mazrekut dhe Bekim Mazrekut,” 21 prill 2000.
 31. Njoftim për shtyp i Qendrës Ligjore Humanitare, “Luan dhe Bekim Mazrekut iu mohohet e drejta e një gjykimi të drejtë,” 21 prill 2000.
 32. “Policët burgosen për vrasjen e shqiptarëve,” B2-92, 19 korrik 2000. Shih gjithashtu Carlotta Gall, “Të shohësh armiq gjithandej, Serbia nis një ofensivë ligjore,” *New York Times*, 29 nëntor 1999.
 33. Humanitarian Law Center Legal Opinion, “Gjykimi dhe dënimi i dy oficerëve të Ushtrisë Jugosllave për vrasjen e dy civilëve shqiptarë kosovarë,” 25 dhjetor 2000. Për hollësira rreth kësaj çështjeje, shih R. Jeffrey Smith, “Një kryqëzatë kundër oficerëve jugosllavë,” *Washington Post*, 20 dhjetor 2000.

34. R. Jeffrey Smith, "Tri ushtarë të dënuar për mizoritë e kryera në Kosovë," *Washington Post*, 21 dhjetor 2000.
35. "Ushtria jugosllave nis të përgjigjet për rastet e krimeve," Associated Press, 19 prill 2001.
36. "Oficerë të akuzuar për vrasjet në Kosovë," Associated Press, 24 prill 2001.
37. Raporti përfundimtar për Prokuroren, nga Komiteti i Ngritur për të shqyrtuar fushatën ajrore të bombardimeve të NATO-s, kundër Republikës Federale të Jugosllavisë, 8 qershor 2000.
38. Njoftim për Shtyp, "Deklaratë nga Carla Del Ponte, Prokurore e Gjykatës Ndërkombëtare Penale për ish-Jugosllavinë, rreth hetimit dhe gjykit të krimeve të kryera në Kosovë," 29 shtator 1999.
39. Fjala para Këshillit të Sigurimit nga Madam Carla Del Ponte, Prokurore, Gjykata Ndërkombëtare Penale për ish-Jugosllavinë dhe Ruandën, 21 nëntor 2000, New York.
40. Deklaratë nga prokurorja Carla Del Ponte, Hagë, 21 mars 2001.

Kreu 19. Standartet ligjore në konfliktin e Kosovës

1. Raportet e Human Rights Watch për këtë periudhë janë: "Shtohen turbullirat: Të Drejtat e Njeriut në Jugosllavi," tetor 1989; "Jugosllavi: Kriza në Kosovë," Bashkë me International Helsinki Federation, mars 1990; "Jugosllavi: Abuzime me të Drejtat e Njeriut në Kosovë, 1990-1992," tetor 1992; "Plagë të hapura: Abuzime me të Drejtat e Njeriut në Kosovë, mars 1993; "Persekutimet ekzistojnë: Shkeljet e të Drejtave të Njeriut në Kosovë," dhjetor 1996.
2. Jugosllavia aderoi në katër Konventat e Gjenevës më 21 prill 1950 dhe në Protokollin e I e të II, me 11 qershor 1979.
3. Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq, *Komentari*, III Konventa e Gjenevës (Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq: Gjenevë 1960), fq. 23.
4. Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq, *Komentari*, IV Konventa e Gjenevës (Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq: Gjenevë 1958), fq. 35.
5. *Ibid.*
6. Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq, *Komentari* i Protokollit të II, fq. 90.
7. Asambleja e Përgjithshme e OKB-së, Respektimi i të Drejtave të Njeriut në konfliktet e armatosura, Rezoluta 2444 e OKB-së, G.A. Res. 2444, 23 U.N.GAOR Supp. (Nr.18) U.N.Doc.A/7433 (New York: U.N., 1968), fq. 164.
8. Rezoluta 2444 e Asamblesë së Përgjithshme të OKB-së afirmon:
... marrjen në konsideratë dhe shqyrtimin e parimeve të mëposhtme nga të gjitha qeveritë dhe autoritetet e tjera përgjegjëse për aksionet në një konflikt të armatosur:
 - (a) E drejta e palëve në konflikt për të adoptuar masa që shpien në dëmtimin e armikut, nuk është një e drejtë e pakufizuar;
 - (b) Ndalohet ndërmarrja e sulmeve kundër popullsisë civile;
 - (c) Gjatë gjithë kohës duhet bërë një dallim i qartë midis personave që marrin

- pjesë dhe kryejnë mizori dhe pjesës tjetër që i përket popullsisë civile, në mënyrë që kjo e fundit të mbrohet sa më shumë që të jetë e mundur.
9. Procesi gjyqësor kundër Dushko Tadiç, Vendim i Gjykatës së Apelit rreth mocionit të palës mbrojtëse, për të drejtën e apelimit sipas juridiksionit, para. 89 (2 tetor 1995).
 10. Human Rights Watch ka marrë disa koncepte nga Protokollit I, meqë ai ofron nj udhërrëfytes të qartë e të dobishëm interpretimi rreth rregullave të luftës.
 11. *Komentari* i ICRC për nenin 1 të Protokollit II trajton kërkesat për kontroll mbi territorin. Paragrafi 3.3., thotë: "Në një numër të madh konfliktesh ka lëvizje të konsiderueshme në teatrin e luftimeve; shpesh ndodh që kontrolli mbi një territor të caktuar kalon sa nga njëra palë në tjetrën në mënyrë të shpejtë. Ngandonjëherë zotërimi i territorit është diçka relative, duke qenë se shpesh qëllon që qendrat urbane mbeten në duart e qeverisë ndërsa zonat rurale i shtëmëngen autoritetit qeveritar. Në terma praktikë, në qoftë se grupet e armatosura rebele janë organizuar në përputhje me kërkesat e Protokollit, ajo pjesë e territorit që ata mund të mëtojnë se e kontrollojnë do të jetë ai që del jashtë kontrollit të të forcave qeveritare. Gjithsesi, lypset të ketë një farë shkalle stabiliteti në kontrollin qoftë edhe të një trualli modest nga ana e tyre, në mënyrë që të jenë të aftë të zbatojnë efektivisht rregullat e Protokollit."
 12. *Komentari* i ICRC rreth nenit 3 të përbashkët, paragrafi 1, thotë se, midis kriterëve të tjera një konflikt i armatosur i brendshëm ekziston në ato raste kur, "autoritetet kryengritëse civile pranojnë t'i binden pikave të Konventës."
 13. *Koha Ditore*, 12 korrik 1998.
 14. Komunikatë nr. 51 e UÇK-së, siç është publikuar te *Koha Ditore*, 26 gusht 1998.
 15. "Privilegj i luftëtarit" konsiderohet leja për të vrarë ose zënë rob trupat armike, si dhe të shkatërrojë objektiva ushtarake. Ky privilegj i ofron imunitet luftëtarit për të mos u ndjekur penalisht në rast se bie rob për akte dhune që nuk përbëjnë shkelje të ligjeve të luftës, por nga ana tjetër mund të përbëjnë krim për ligjet e vendit ku ka rënë rob. Statusi i të robit të luftës varet nga ky privilegj. *Shih* W. Solf, "Statusi i luftëtarit në një konflikt të armatosur jo ndërkombëtar, sipas ligjit vendas dhe praktikës ndërnacionale," *American University Law Review*, nr. 33 (1953), fq. 59.
 16. Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq (ICRC), *Komentar*, IV Konventa e Gjenevës (Gjenevë: ICRC, 1958), fq. 226.
 17. *Komentari i Protokolleve Shtesë* të ICRC, fq. 874, përcakton pengje të gjithë ata persona që e shohin vetveten, me ose pa dashje, në duart e armikut dhe që përgjigjen me lirinë e tyre ose jetën për përputhje me urdhërat e këtij të fundit dhe për mbajtjen e sigurisë së forcave të tij të armatosura.
 18. Protokollit II, neni 8 thotë:
Kurdoherë që e lejojnë rrethanat, dhe në mënyrë të veçantë pas një impenjimi, lypset të ndërmerren të gjitha masat, pa vonesë, ... të kërkohen kufomat e të vrarëve, të parandalohet përdhosja e tyre dhe të sistemohen në mënyrë të hijshme.
 19. R. Goldman, "E drejta humanitare ndërkombëtare dhe konfliktet e armatosura në El Salvador dhe Nikaragua," *American University Journal of International Law and Policy*, vëll. 2 (1987), fq. 553.

20. Një luftëtar i plagosur ose i rënë rob konsiderohet “jashtë luftimit” dhe për pasojë duhet të mbrohet.
21. Raport i Grupit të Punës B, Komiteti I, 18 mars 1975 (CDDH/I/238/Rev.I; X,93), në Howard S. Levie, ed., *Ligji në një konflikt të armatosur jo ndërkombëtar*; (Dordrecht, Netherlands: Martinus Nijhoff, 1987), fq. 67. Shih Rosario Conde, “Polic pa detyra luftimi: Objektivat jo të ligjshëm e sulmit të drejtpërdrejtë sipas të drejtës humanitare,” student paper (New York: Columbia Laë School, 12 maj 1989).
22. M. Bothe, K. Partsch dhe S. Eöolf, *Rregulla të reja për viktimat e konflikteve të armatosura: Komentar për dy Protokollat shitesë të vitit 1977, të Konventës së Gjenevës së vitit 1949* (Hagë: Martinus Nijhoff, 1982), fq. 303.
23. Civilë quhen të gjithë ata persona që janë “të lidhur drejtpërdrejtë me forcat e armatosura, duke përfshirë edhe ata që shoqërojnë forcat e armatosura pa qenë anëtarë të tyre, bie fjala si anëtarët civilë të ekupazheve të avionëve, kontraktuesit e furnizimeve, pjesëtarët e njërive të punës ose të shërbimeve që kanë të bëjnë me prapavijat e forcave të armatosura, anëtarët e ekuipazheve të marinës tregtare si dhe të ekuipazheve të avionëve civilë që janë angazhuar në transportimin e personelit ushtarak, materialeve të ndryshme ose sendeve ushqimore ... Të gjithë ata civilë të angazhuar në proshimin, shpërndarjen dhe depozitimin e municionit luftarak ...” Ibid, fq. 293-94.
24. Ibid., fq. 303.
25. ICRC, *Komentari i Protokollit Shtesë*, fq. 619.
26. ICRC, *Komentari i Protokollit Shtesë*, fq. 618-619. Ky është një përcaktim më i gjerë sesa “sulme” dhe përfshin një minimum përgatitjesh për luftim dhe kthimin nga luftimi. Bothe, *Rregulla të reja për Viktimat e Konflikteve të Armatosura*, fq. 303.
27. Ibid., fq. 303.
28. Protokollit I, neni 52 (2).
29. Bothe, et. Al., *Rregulla të reja për viktimat e konflikteve të armatosura*, fq. 306-307.
30. Ibid., fq. 362.
31. Ibid., fq. 365.
32. ICRC, *Komentari i Protokolleve Shtesë*, fq. 685.
33. Ibid., fq. 685. Siç është përmendur edhe më sipër, për të përbërë një objektiv ushtarak të ligjshëm, objekti i përzgjedhur nga natyra e përbërjes së tij, vendndodhja, qëllimi ose përdorimi, duhet të kontribuojë në mënyrë efektive në aftësitë apo veprimtarinë ushtarake të armikut, ndaj dhe shkatërrimi i plotë apo i pjesshëm ose neutralizimi duhet të ofrojnë një avantazh të “padiskutueshëm” nga pikëpamja ushtarake në rrethanat e dhëna. Shih Protokollit I, neni 52 (2), ku është kodifikuar ky përkufizim.
34. ICRC, *Komentari i Protokolleve Shtesë*, fq. 684.
35. Ibid., fq. 626.
36. Ibid., fq. 1472.
37. Ibid.
38. Kushtetuta e Republikës Federale të Jugosllavisë, Seksioni 1, neni 9.

39. Gazeta zyrtare e Republikës Federale të Jugosllavisë 43/94. Amendamente të ligjit janë publikuar në Gazetën zyrtare 28/96.
40. Gazeta Zyrtare e Republikës së Serbisë 44/91. Amendamente të ligjit janë publikuar në Gazetën zyrtare 79/91 dhe 54/96.

INDEKS

-
- Abdulmexhidi, familja, 364
Abri e Epërme
 burgime, 217
 dëbime të detyruara, 221
 Gjykata Kundër Krimeve të Luftës,
 hetimet e, 515–517
 masakra, 51, 166
abuzime
 Dezinformim i përhapur nga media
 jugosllave, 24
 gjeografia e., 122–126
 Gllgofc, qyteti, 215–218
 histori, 20, 36–37
 të burgosur, 148, 149, 158,
 259, 444, 509,
 UÇK, 14–17
abuzime seksuale nga
 Zahaq, 341
Ace, 274
Adamoviç, Dragutin, 85, 103, 110, 113
Agani, Fehmi, 135
Agence France Presse, 306
Agim, 320–324
Agjencia e Doganave Federale, 68
agjencitë e ndihmës humanitare, masa
 shtrënguese m, 50
Agron, 323
Agushi, Zahir, 266
Ahmeti, Ahmet, 264
Ahmeti, Çaus, 262
akademia e policisë, 506
Akademia e Shkencave dhe e Artit e
 Serbisë, 23–28
akte dhune, përkufizimi, 538
Akti i Asistencës në kuadër të
 Operacioneve të ndi, 521
Albright, Madeline, 503
Aleanca për të Ardhmen e Kosovës, 110
Algemen Daglabed, 306
Aliaj, Zeqir, 340
Aliu, Hajrullah, 432
Aliu, Remzi, 432
American Association for the Advance-
 ment of Scien, 7–9, 132, 140, 447,
American Bar Associations's Central and
 East Europ, 132, 468
American RadioWorks, 91, 93
analiza statistikore
 ekzekutime, pa gjyq, 452–513
 ekzekutimet sipas komunave, 459
 të dhëna të kufizuara, 449
 vështrim i përgjithshëm, 447
 zbulime të përgjithshme, 451–452
Armata e parë, 71
Armata e dytë, 71
Armata e tretë
 dekorime, 111–112
 gradime, 113
 struktura, 10, 69, 71, 73
armë
 arritja gjatë konferencës së
 Rambujesë, 119
 mina kasetë, 14, 160, 162, 481, 487,
 raketa të orientuara me precizion të
 lartë lazer, 483
 sulmet e pas luftës, 492–494, 499, 500
 vlefshmëri e, 38
arrestimet e ndalimet arbitrare, 147–
 151, 157–158
Drenicë, 207–209
Gjakovë, 238
komuna e Lipjanit, 297
ligji jugosllav, 542
qyteti i Gllgofcit, 165, 207–209, 215–218
shkelje të raportuara, 451, 452
Smrekovnicë, 429, 444–446
Studime e Epërme dhe Studime e
 Poshtme, 438–439
tortura, 50
xhamia e Qirezit, 199–203

- ashkali, rromë, 495, 497
 Associated Press, 357
 "Atdheu ju thërret", fondi, 109
 austria, 62
 autorët e krimeve
 burgu i Dubravës, 273–274
 komuna e Sllovit, 299
 Meja, 248–250
 Avduli, Avdul, 242
 Avdyl, 404–405
 Avdylaj, Gani, 340
 Avdylaj, Hasan, 340
 avokatë, vrasje të orientuara të, 133–134
- Babai i Bokes, 250
 Babimoç, 495, 499–500
 Babus, 279
 Babush i Muhaxhere, Shih Muhaxhir
 Babush, 279
 Babush i Muhaxheres, 279, 281
 Bacon, Kenneth, 480, 483
 Badza. Shih Stojçiç, Radovan.
 Bajgorë, 429, 430
 Bajrami, Zyka, 169
 Baksi, 187, 194, 197–199
 Banjë, 155, 499
 Banka Botërore, 36
 Banullë, 283
 Bashkësisë ndërkombëtare, përgjigjja e,
 16–17
 mundësia e shmangies së dhunës,
 20, 39, 62–63
 pas masakrës së Drenicës, 42–49
 pas masakrës së Raçakut, 61, 109, 119
 shqiptarët e Kosovës të burgosur në
 Serbi qysh nga, 508–522
 sulmet pas 12 qershorit 1999, 13
 Bashkimi European (BE)
 ekipi i ekspertëve kriminalistë
 finlandezë., 515–516
 marrëdhënie diplomatike., 36
 Misionit Vëzhgues Diplomatik të
 Kosovës (MVDK), 516, 48–49
 ndërprerja e investimeve 43, 45, 45–47
 statusi i vendit të privilegjuar, 37
 vëzhgim për vlerësimin e dëmtimeve, 177
 baskë, 37
 Batajnica, 83
 Batiç, Vlladan, 525
 BBC, 163, 262, 306, 389, 486
 Bellaçerkë, 127, 369, 370–377
 Bellanica, Milaim, 389
 Bellanicë, 409–418
 grabitja dhe plaçkitja, 155–157
 pikë mbledhjeje, 145
 shqyt njerëzor, 158
 vrasje, 397
 Beretat e Kuqe, 11, 560
 Berish, Myrete, 403
 Berisha, Avdi, 340
 Berisha, Daniel, 252–253
 Berisha, Fadil, 408
 Berisha, Faton, 399–401
 Berisha, Kolë, 253
 Berisha, Latif, 135, 137
 Berisha, Mark, 252
 Berisha, Nexhat, 398–399
 Berisha, Sali, 32
 Bërnice e Poshtme, 499
 Beta, agjenci e lajmeve, 264
 Beteja e Fushës së Mëllenjave, fjalim
 përvjetori, 26–27
 betim, 94
 Bezeraj, Fadil, 262
 Bibaj, Nikollë, 268
 Bijeliç, Tomo, 314
 Bilali, Namik, 317
 Binaku, Ram, 337
 Binaku, Shaban, 341
 Black, Sue, 386
 Blic, 83
 Blloku i Ri, 234
 Bogavaç, Radovan, 228
 Bokshi, Besim, 231
 Bokshi, Teki, 512
 boshnjakë, 496, 498
 bosnjakë, 21
 Boston Globe, 287
 Boucher, Richard, 522
 Boyle, Ed, 482
 Bozoviç, Milenko, 86, 103, 113
 Brankoviç, Zharko, 114
 Brekoc, 250, 251
 Brestoc, 378
 Broçna, 167
 Broliq, 319
 Brovina, Flora, 511, 149
 Buçiç, Miljenko, 33
 Budakovë, 395
 Bujanc, 284
 Bukoshi, 397
 Bukoshi, Bujar, 30, 45
 Bullatoviç, Dejan, 316
 Bullatoviç, Momir, 47
 Bunn, John, 386
 Buqan, 357
 burgje
 abuzime, 51

- arrestime arbitrare, 147–149
 deri në mbarim të luftës, 508–513
 Dubrava, 5, 150, 257, 258, 260–264, 485–487, 508–513
 paraushtarakë të rekrutuar në, 95
 Smrekovnica, 429, 444–446
 xhamia e Qirezit, 158, 187, 199–203
 burgu i Dubravës, 260, 485–487
 burgu i Lipjanit, 269–270, 511, 150
 burgu i Pozharevacit, 511
 burimesh, mungesë, 16
 burimet e ujit, ndotje, 9–10, 151, 153–155
 Bush, George, 31
 Bytyqi, Adem, 290
 Bytyqi, Agim, 414
 Bytyqi, Fatmir, 294
 Bytyqi, Hysni, 512
 Bytyqi, Isak, 293
- Cabrat, 148, 225–226, 235–236
 Caka, Dalina, 233
 Caka, Delvina, 233
 Caka, Diona, 233
 Caka, Valbona, 233
 Camoviç, Sreten, 88, 226
 Ceceli, Shih Central and East European Law Initiative
 Celinë, 377–383, 467
 Celulë e implementimit civilo-ushtarak (CMIC), ofi, 505
 Center for Peace Through Justice, 468
 Central and East European Law Initiative, 132, 468
 Cerkolez, 130
 Černić, 499
 Cernille, 280
 Chicago Sun Times, 357
 Christian Science Monitor, 248
 Cikatovë e Vjetër, 159, 180–186, 206, 220
 Cirkoviç, Mladen, 71, 518
 civilët, ligje për mbrojtjen kundër sulmeve, 537–539
 shpërnguljet, 541–542
 sjellje e NATO-s, 474, 477–479
 civilët, ligje për mbrojtjen e (vijim), dëmtim i pronës, 536–537
 Clark, Wesley, 60, 480, 507
 Clinton, Bill, 31, 45
 CMIC. shih, oficer i celulës së implementimit civilo-ush
 CNN, 173
 Cohen, William, 128
 Colvin, Marie, 248
- Corriere della Sera, 155
 Cukaj, Gëzim, 342
 Curçiç, Nikolla, 81, 88, 103, 114
 Cvetkoviç, Zvonimir, 326, 347–351
- Çeku, Agim, 106, 110, 327, 330, 468,
 Çeku, Hasan, 327, 329–330, 340
 Çeku, Kadri, 340
- Daci, Armend, 33
 Damjanac, Petar, 86, 219
 Dana, Emin, 228
 Dana, Fahri, 228
 Dana, Zenel, 228
 Danas, 91, 104, 264,
 Danimarkë, 97
 Daniszewski, John, 411, 416
 Dardane, 323
 Dardania, 317, 502
 Dashevc, 194
 Dashiç, Ilija, 316
 Database, statistikor, lista e adresave Web, 447
 Daviç, Nebojsa, 315
 Daviç, Vesna, 315
 dëbimet e dhunshme, 142–147, 391–446
 deri në ndërhyrjen e NATO-s, 494
 komuna e Lipjanit, 278–279, 284–285, 295–297
 komuna e Pejës, 341–343
 komuna e Suharekës, 397, 400, 409, 422
 Korenicë, 250
 kufizimet ligjore, 529, 541–542
 Meja, 241–242
 përmasat, 4–5, 117–118
 Qyshk, 336–337
 shkeljet e raportuara, grafik, 451
 sllavët myslimanë, 495–497
 Studime e epërme dhe Studime e poshtme, 438–439
 të burgosur në xhaminë e Qirezit, 208–209
 të dhëna krahasuese për ekzekutimet, 463–467
- Deçan, 44, 85, 90, 107, 125, 151, 154, 307
 Deda, Hysen, 231
 Dedaj, Anton, 251, 253
 Dedaj, Gjokë, 253
 Dedaj, Musa, 253
 Dedaj, Nikollë, 253
 Dedaj, Tomë, 251–253
 Dehje.. Shih Damjane (Dehje)
 Del Ponte, Carla, 52, 130, 273, 423, 519, 525,

- Delia, Bekim, 342
 Deliaj, Fazlli, 52
 Delić, Bozhidar, 102, 113, 359, 518, 71,
 Delijaj, Adem, 52
 Delijaj, Antigona, 52
 Delijaj, familja, 52
 Delijaj, Habib, 52
 Delijaj, Hajriz, 52
 Delijaj, Hava, 52
 Delijaj, Hysen, 52
 Delijaj, Mihane, 52
 Delijaj, Sherif, 52
 Deliu, Ardian, 177
 Delta Force, Republika Srpska, 92
 demografika
 komuna e Gjakovës, 223
 komuna e Istogut, 257
 komuna e Lipjanit,
 277, 279, 281, 283, 287, 289, 291, 293, 295, 297, 299
 komuna e Pejës, 307
 komuna e Prizrenit, 359
 komuna e Rrahovecit, 301
 komuna e Vushtrrisë, 427
 Kosova në tërësi, 21
 Lubeniç, 355
 masakrat, 126
 ndryshime që pasuan hyrjen e NATO-s,
 494–495
 planet e ndryshuara të Millosheviçit, 6
 Qyshkë, 326–327
 qyteti i Glogofcit, 212
 Shqiptarët jo etnikë, 33
 Xërxe, 391
 demonstrata, 37, 39
 dëmtim anësor, 476
 Dervishi, Skënder, 337
 Deutsche Presse Agentur, 287
 Deutsche Welle, 484
 dezinformim i përhapur nga media
 jugosllave,, 24
 dhunimi i varreve, 7, 128–133
 Gjakovë, 226
 Izbica, 173
 Konventa e Gjenevës, 537
 Rezalla, 174, 176
 Dikoviç, Ljubisha, 103, 114
 Dina, familja, 381
 Dinaj, Ismet, 340
 Dita, 500
 Dita e Sigurisë, 103–104
 "Djemtë e Frenkit". shih JSO (Jedinica
 za Specijalne Operacije)
 Dobrash, 241, 242
 Dora e Zezë, 310
 DOS. Shih Opozita Demokratike e
 Serbisë
 Dragash, 123, 302, 362, . Shih Gora
 Dragobil, 48
 Dragodan, 145–146
 Drashkoviç, Vuk, 11, 81
 Drenica, 49, 165
 Baks, 197–199
 Cikatova e vjetër, 180–186
 Glogofc, 207–209, 211–213
 Izbica, 167–174
 masakrat, 40–42, 62, 122, 169–170, 513
 mësymje e policisë, 106
 miniera e Shavarinës, 203–207
 ndotja e depozitave ujore, 153
 ofenisva e 30 prillit, 127, 186–199
 përzënieve, shkalla e, 4, 144
 Poklek, 176–180
 pronës civile, shkatërrimi i, 151–153
 Rezalla, 174–176
 Shtutica, 194–197
 UÇK, Operacion i,
 38, 44, 107, 108, 109
 Vërbofc, 188–194
 xhamia e Qirezit, 199–203
 Dreshaj, Haxhi, 343
 Drini, komandant. *shih* Rexha, Ekrem
 Drobac, Rade, 36
 Dubova, Fatishe, 289
 Dubovik, 154
 Dubravë, burgu, 258–259
 abuzime, 150–151
 autorët e krimeve, 273–275, 479
 JSO, baza, 90
 masakra, 257, 264–273, 4, 124
 NATO, bombardimet, 260–264, 485–487
 zhvarrosjet, 273
 Duhel, 409–411
 Dukagjin, 532, 107. shih Metohi
 Dumnica, 439
 Dumnicë. *shih* Dubnicë
 Duraku, Bajram, 388
 Durguti, Ismail, 524
 Duxhnje, 250, 251
 e djegur
 Gjakovë, 228
 komuna e Prizrenit, 363, 365
 komuna e Suharekës, 407
 Lipjan, 277, 283–284
 Pejë, 310, 319–320
 Qyshk, 328, 334, 335, 337
 rruga Prizren-Gjakovë, 379, 384, 390
 shtëpitë e minoriteteve pas mbërritjes

- së NATO-s, 15, 491, 499
të burgosur në xhaminë e Qirezit, 201–202
- Efendia, Agim, 236
ekipi i ekspertëve finlandezë, 515–516
ekzekutime pa gjyq
analiza statistikore, 7–9, 451–513,
arsyet, 126–128
Baksi, 197–199
burgu i Dubravës, 264–273, 479
burgu u xhamisë së Qirezit, 201
Dashevc, 496
e drejta humanitare, 529
Fajtorët, 344–355
Gjakova, 228–235
ilustrimet sipas komunave, 447
Izbica, 169–171
komuna e Lipjanit, 283, 286, 293
komuna e Sllovit, 287–298
komuna e Suharekës, 395, 397, 413–414, 422–423
Lubeniq, 355–361
Meja, 240–247
miniera e Shavarinës, 188, 203–207
minoritetet, 14–16
paraushtarakët, 65, 67
Pastasel, 301, 302–310
qëllimet, 6
Qyshk, 329–341
qyteti i Gllogofcit, 207, 213–215
qyteti i Pejës, 320–324
Rezalla, 174–176
rruga Prizren-Gjakovë, 372–379, 385–389
Studimja e epërme dhe Studimja e poshtme, 439–443
sulmet në komunën e Suharekës, 395, 397, 398–400, 413–414
të dhëna të krahasuara për dëbimet, 462–463
Vërbofc, 190–192
vullnetar i Ushtrisë Jugosllave, 76
Elshani, Abdullah, 408
Elshani, Agim, 266
Elshani, Nait, 380
Elshani, Osman, 408
ERRC. Shih Qendra Europiane për të Drejtat e Romëve
- fabrikat
Trepça, 337
uzina e elektromotorrave në Gorenjë, 148
uzina e hekur-nikelit, 128, 177, 180, 188, 212, 216–218, 219
- Fadil, 402–403
"fajkoi i vendosur", stërvitja, 47
Fajkonjtë (Sokolovi), 76
fajtorë
Qyshkë, 344–355
Familja Gërxfhalliu
hetimet e policisë, 101
masakra, 127, 441–443
Familja Lleshi, 231
familja Vejsa, 126, 230, 231, 231–233
FARK (Forcat e Armatosura të republikës së Kosovës, 533
Federata e Shkencëtarëve Amerikanë, 76, 81
Federata Ndërkombëtare e Helsinkit për të Drejtat, 27
fëmijë
mbrojtje nga Konventa e Gjenevës, 537
shkëmbinj të hedhur në Smrekovnicë, 445–446
të ndarë nga burrat, 169, 235–236, 243, 303, 332, 341, 357, 378, 451, 456,
vrasje të,
Drenicë, 40–42
Gjakovë, 232
komuna e Suharekës, 127, 401, 404, 408, 424, 426, 456
Panda Café, 60
Pejë, 323, 356
Poglek, 176–180
rruga Prizren-Gjakovë, 377, 378, 380
sulmi mbi Obrinjcën e Epërme, 50–51, 166
Vërshevc, 287
Vushtrri, 441–442
Ferizaj. shih Uroshevac
abuzime pas 12 qershorit 1999, 498
dëbime të dhunshme, 126, 145, 495, 495–496,
forca të armatosura, 71, 73
operacione të UÇK-së, 107
polici e rregullt, 86
Filipoviç, Miroslav, 104
Fisher, Ian, 248
fitilë, të pashpërthyer, 160, 162
Fondacioni i Veteranëve të Vietnamit, 160
Fondacioni "Nënë Tereza", 228
Fondi Monetar Ndërkombëtar (FMN), 36
Forcat e operacioneve speciale. shih JSO (Jedinice za Specijalne Operacije)
Franca, 36, 39, 61–63, 121, 504
Frontline, 78, 100
Fungerhut, Branisllav M., 112
Fushë Kosovë, 15, 24, 124, 135

- dëbime, me forcë, 495, 496, 145
 kufizimi i të dhënave, 449
 policia e rregullt, 86
 sulme pas hyrjes së NATO-s, 493
- Gadime, 296
 Gadime e Epërme, 279
 Gadime e Ulët, 280–281
 Gajç, David, 11, 88
 Gall, Carlotta, 268, 272
 gara e së vërtetës, 24
 Gashi, Ahmet, 338, 340
 Gashi, Aishe, 343
 Gashi, Ajet, 333
 Gashi, Ajmane, 425
 Gashi, Avjaz, 290
 Gashi, Barie, 425
 Gashi, Besarta, 425
 Gashi, Brahim, 340
 Gashi, Demë, 335, 338, 346
 Gashi, Emin, 340
 Gashi, Enver, 289
 Gashi, Fatos, 342
 Gashi, Haki, 333, 340, 397, 426
 Gashi, Halil, 340
 Gashi, Hamzi, 426
 Gashi, Hysen, 232
 Gashi, Ibish, 338
 Gashi, Jashar, 340
 Gashi, Milaim, 340
 Gashi, Murat, 289
 Gashi, Muse, 340
 Gashi, Niman, 343
 Gashi, Ramë, 340
 Gashi, Rifat, 290
 Gashi, Sadik, 338
 Gashi, Sadri, 176, 342
 Gashi, Sahit, 334, 335
 Gashi, Selim, 340
 Gashi, Shaban, 426
 Gashi, Shemsi, 425
 Gashi, Skënder, 338
 Gashi, Sylë, 329, 333, 334, 336, 335, 338
 Gashi, Votim, 425
 Gashi, Xhafer, 340
 Gashi, Zymer, 343
 Gavraniç, Dushan, 86, 113
 Gazimestan, 26–27
 Gecaj, Halit, 39
 Gelanc, 397
 Gelbart, Robert, 39
 Gerbeshi, Halime, 294
 Gergoci, Iber, 266
 Gërguli, Agim, 433
 Gërguli, Enver, 433
 Gërzhalliu, Sali, 441, 442
 Gërzhalliu, Seladin, 597
 Gërzhalliu, Shaban, 597
 Gërzhalliu, Xhemail, 597
 Gjakova. shih rruga Prizren-Gjakovë
 Gjakovë
 abuzime pas 12 qershorit 1999, 498, 501
 bashkëpunëtorë, vrasje të, 16
 civilë të vrarë nga bombardimet e NATO-s, 479
 demografike, 223
 ekzekutimeve, shkalla e, 459, 460, 467
 forca të armatosura, 71, 74, 314
 hartë, 221
 Korenicë, 250–255
 mbështetje e UÇK, 5, 123
 mburoja njerëzore, 158
 Mejë, 240–247
 ndotja e burimeve ujore, 154
 operacione të UÇK, 106
 polici e rregullt, 83
 punë, e detyrueshme, 158
 roli i paraushtarakëve, 97
 shfityrimi i varreve, 130
 spastrim etnik, 119, 145–146
 të dhënave, kufizime të, 449
 trupa, të fshehur ose të ekspozuar, 5
 vrasja e familjes Vejsa, 126
 vrasje me objektiv, 134
 Gjakovë qytet, 223
 Faza dy-7 mars deri më 13 mars, 235–238
 Faza një-24 mars deri më 2 prill, 228–235
 tërheqja e trupave, 238–240
 Gjakoviç, Milan, 73
 Gjarpëri. shih Thaçi, Hashim
 gjeneral Jankoviç, 159
 Gjermania, 39
 Gjilan
 dhunë pas 12 qershorit 1999, 493–494, 495, 497–499, 499
 forcat e armatosura, 71, 74
 grabitje, 157
 policia e rregullt, 83, 86
 policia sekrete, 88
 Gjinoviç, Ranko, 497
 Gjorgjeviç, Vlastimir
 gradime dhe dekorime, 13, 81, 102, 103
 mitingu i Millosheviçit, 100
 pozicione, 11
 Gjorgjeviçi, Vlastimir, 103
 Gjosan, Millosh, 518

- Gjukanoviç, Milo, 70
 Gjukiqi, Fehmi, 342
 Gjukiqi, Hysen, 342
 Gjuriçiç, Millan, 85, 113, 302, 361
 Gjurkoviç, Milivoje, 316
 Gjykata e Krimeve Etnike dhe Luftës në Kosovë (KWE), 523
 Gjykata Ndërkombëtare Penale për ish-Jugosllavinë, 13–14
 akt-padi, 80, 147, 369, 378, 384
 hetime rreth shfytirimit të vendvarrimeve, 173
 hetime të Qyshkës, 338
 juridiksion, 41, 530
 njoftim për shtyp i Departamentit të Shtetit të Sh, 78
 Raçak, hetime, 61
 Rezoluta 1160 e Këshillit të Sigurimit të OKB-së, 52
 UÇK, hetime, 52
 zhvarrosje, 7, 129–133, 273, 397
 Gjykata Ndërkombëtare për Krimet e Luftës në ish-J, 7, 129–130, 520
 Gjykata për krimet e luftës Shih gjithashtu Gjykat, 13–14, 513–522
 akt-padi, 80
 gjyqe vendore, 522–525
 NATO dhe UÇK, hetime për, 525–526
 gjykime të terroristëve, gjykatat serbe, 224, 228, 238, 302, 523
 gjymtim, 52
 Gjyqe vendase
 procedura të gjykatës ushtarake, 524–525
 Gjyqe vendase (vazhd.)
 bindje terroriste, 224, 227–228, 238, 302, 524
 krime lufte, 522–525
 "Gjyshi". shih Stojiljkoviç, Vljako
 Gllavicë, 281
 Glllogjan, 15, 515, 580
 Glllogoc, 283–284
 Glllogoc
 burgime, 149–150, 166, 207–209, 215–218
 dëbimi i detyruar, 4, 145, 149
 ekzekutime, shkalla e, 459, 462, 467
 grabitje, 156
 kufizimi i të dhënave, 449
 përshkruar, 165
 plaçkitje e djegie, 151
 policia, 86
 punë e detyrueshme, 158, 209–211
 UÇK, operacione të, 106
 vrasja e civilëve, 123, 213–215
 Goden, 223
 Gojbujë, 499
 Gojkoviç, Radomir, 315
 Gojkoviç, Ranko, 316
 Golubofc, 51
 Goran, 178, 494, 496
 Gorazhdec, 331
 Gorenjë, uzina e elektromotorëve, 237
 grabitje, 9, 155–157
 dëbime me forcë, 145
 komuna e Lipjanit, 292
 komuna e Pejës, 318, 320, 324, 331, 342
 komuna e Rrahovecit, 303
 komuna e Suharekës, 412
 komuna e Vuçitërrnas, 432
 Meja, 244
 Prishtina, 125
 roli i paraushtarakeve, 92
 shkelje të raportuara, grafika, 451
 sulme në rrugën Prizren-Gjakovë, 370, 374, 378, 392
 Graboc, 332
 Graçanica, 15, 495, 500, 504
 Graçko, 284, 503
 Graçko, Staro, 284
 gradime, pas luftës
 forcat e Republikës Federale të Jugosllavisë, 13, 58–59, 102–103
 policia serbe, 11, 13, 59, 102–103
 gratë
 arrestime arbitrare dhe mbajtje në, 147–151
 mosha e të vrarëve, 453–457
 ndarja e burrave, 169, 235–236, 243, 283, 303, 331–332, 342, 356, 378, 385, 391, 451–452
 vrasjet të, 126, 166, 376–377
 vrasjet e varganit në komunën e Vushtrisë, 441
 Greqia, 36, 121
 grupe banditësh, 140
 Grupi 484, 510
 Grupi i Kontaktit
 dhe hetimet e Krimeve të Luftës, 39, 513
 masa ndëshkuese, 42, 43, 47
 pozicioni i Rosisë brenda, 55
 Grupi Ndërkombëtar i Krizave (ICG), 511, 512
 Grupi Ndërkombëtar i Menaxhimit, 177
 Grupi Taktik Timok, 71
 Guardian newspaper, 76
 Gushka, 250
 Guta, 249

- Hadë shih Ade
- Hajri, 323
- Hajrizi, Agim, 135
- Hajrizi, Sokol, 215
- hakmarrje
 - abuzime pas konfliktit, 525–526
 - ekzekutime pa gjyq, 6, 15–16, 127
 - fushata ajrore e NATO-s, 128
 - spastrim etnik, 119–120
 - sulme mbi policinë serbe, 32–34, 127, 166, 247–248, 362,
 - ushtria jugosllave, 127
 - vrasja e pjesëtarëve të familjes Berisha, 395
- Halauska, Metodije, 499
- Hallac i Vogël, 145, 277, 283–287, shih edhe Mali Alas
- HALO Trust, 162
- Hamudi, xhamia, 228
- Hani i Elezit. shih Gjeneral Jankoviç.
- Haradinaj, Ramush, 107, 110, 580
- Hasani, Iber, 242
- Hatashi, Demë, 342
- Haxhiavdija, Doruntina, 233
- Haxhiavdija, Egzon, 233
- Haxhiavdija, Rina, 233
- Haxhiavdija, Valbona, 233
- Haxhiu, Baton, 501
- Haziri, Bekim, 289
- Hekuran Hoda, 235
- Helsinki Watch, 547
- Hetemi, Zeqir "Gazmend", 293
- Hill, Chris, 60
- Hima, Dr Izet, 228
- histori
 - Kosova
 - 1990, 28–29
 - serbët, 21
 - nacionalizmit, rritja e, 23–28
 - ngulime, 30
 - sulme mbi, 493–495
 - zhvendosje, 23
 - shqiptarët
 - historia e Jugosllavisë, 21
 - lulëzimi i nacionalizmit serb, 23
 - mosdhuna dhe ngritja e shtetit paralel, 30–32
 - sulme pas 12 qershorit 1999, 500–502
- Hoca e Vogël, 378
- Hocë e Madhe, 95, 301
- Holbrooke, Richard, 45, 57, 60, 62
- Hotel Boss, 397
- Hotel Karagac, 325
- Hoti, Asaf, 387
- Hoti, Bajram, 385
- Hoti, Fahri, 387
- Hoti, Plahe, 388
- Hoti, Ukshin, 260
- Hoxha, Flaka, 233
- Hoxha, Shaindere, 233
- Hristov, Sladjan D., 112
- humanitare, e drejta
 - Përgjegjësi individuale, 12–13, 98–99
 - shkelje nga ana e NATO-s, 13–14, 473, 529
- Husaj, Naser, 268, 272
- Hyseni, Agim, 342
- Hyseni, Bajrush, 342
- Hyseni, Gafur, 291
- Hyseni, Ismet, 342
- Hyseni, Naim, 342
- Hyseni, Sabit, 342
- Hyseni, Shpend, 342
- Hysi, Shkëlzen, 502
- Ibrahim, 320–324
- Ibrahimi, Sahit, 266
- ICG. *shih* Grupi Ndërkombëtar i Krizave (ICG)
- ICRC. *shih* Gjykata Ndërkombëtare Penale për ish-Jugosllavinë
- Iliç, Radisha V., 112
- Independent, 438
- IOM. shih Organizata Ndërkombëtare për Migrimin
- Irish Times, 357
- Islamiqe, arkivat, 320
- Istog, 314
 - burgu i Dubravës, 258–275
 - dëbime, të dhunshme, 5, 123, 493–494
 - demografike, 257
 - histori, 257
 - ndotje e burimeve ujore, 154
 - sulme pas hyrjes së NATO-s, 493, 499
- Italia, 36, 39, 121, 253, 504
- Iviçiç, Millan, 316
- Ivosheviç, Simo R., 111
- Izbicë, 167–174
 - falsifikimi i varreve, 7, 130
 - shkalla e ekzekutimeve në, 467
- Izrael, 97
- J., Zheljko Alar, 112
- Jabllanoviç, Zoran M., 111
- Jahoc, 241
- Jakupi, familja, 227
- Jane's Defence Weekly, 79
- Janicijeviç, Bogoljub, 86

- Janjevo, 299
 Jankoviç, Dragoljub, 273
 Jarediç, Branko, 86
 Jashari, Adem, 40
 Jasoviç, Zoran, 337
 JAT. *See* shih Yugoslav Airlines (JAT)
 Jeliç, Kršman, 518, 557
 Jelovac, 51
 Jeltcin, Boris, 48
 Jertz, Walter, 261, 482
 jo luftëtarët, mbrotje nga neni i
 përbashkët 3, 475–477, 531–534
 masakra e Drenicës, 40–42
 Protokolli II, 536–544
 zjarr mbi, 46
 Jokiç, Milosh, 523
 Jokiç, Slobodan, 315
 Jovani, At, 587
 Jovanoviç, Çedomir, 302
 Joviç, Tomisha, 524
 JSO (Jedinica za Specijalne Operacije),
 328
 JSO (Jedinice za Specijalne Operacije-
 Njësi për Op, 11, 69, 88–90
 Jugopetrol, 315
 Jugosllav, linjat ajrore (JAT), 40
 Jugosllavia
 gjyqe vendore, 522–525
 ligji vendas, 543–544
 Jugosllavia, forcat e armatosura, 68–
 70, 70–79
 Ministria e Punëve të Brendshme të
 Serbisë, 79–91
 organizatat paraushtarake, 91–97
 struktura ushtarake para
 bombardimeve të NATO-s, 4
 Ushtria Jugosllave, 70–79
 JUL. shih Partia e Bashkimit të Majtë
 Jugosllav
 Kabashi, Nait, 382
 Kabashi, Pal, 253
 Kabashi, Sali, 328
 Kaçanik, 86
 dëbime, me forcë, 144
 përplasje me UÇK-në, 125–126
 Kafe Panda, 307, 60
 Kamberi, Brahim, 253
 Kamenicë
 abuzime pas 12 qershorit, 498
 policia e rregullt, 86
 spastrim etnik, 125
 kampi Bondsteel, 523
 Kandiç, Natasha, 104, 133, 136, 309, 354
 kapelet e kaubojëve. Shih forcat e
 operacioneve speciale
 Kapeshnicë, 307
 Karaxhiç, Radovan, 34
 Kastratoviç, Slavisha, 326, 346, 349
 KDOM. shih Misioni i Vëzhguesve
 Diplomatikë për Kosovën
 Kelmendi, Ali, 262
 Kelmendi, Bajram, 133, 134, 136
 Kelmendi, Besim, 340
 Kelmendi, Brahim, 340
 Kelmendi, Demë, 340
 Kelmendi, Erdogan, 340
 Kelmendi, familja, 331, 332
 Kelmendi, Iber, 340
 Kelmendi, Ibro, 333
 Kelmendi, Kastriot, 133–135
 Kelmendi, Kushtrim, 133–135
 Kelmendi, Mentor, 340
 Kelmendi, Nekibe, 133
 Kelmendi, Pajazit, 176
 Kelmendi, Shaban, 343
 Kelmendi, Skënder, 340
 Keqiraj, Zef, 267
 Kertes, Mihalj, 68
 Këshilli i Lartë i Mbrojtjes, 10, 70
 Këshilli për Mbrojtjen e Lirive dhe të
 Drejtave të, 133, 155, 238, 317, 395,
 Kina, 56
 kishat, shkatërrimi i,
 Gjakova, 505, 506
 komuna e Pejës, 307, 319
 komuna e Sllovit, 287, 288
 nga UÇK, 491, 492, 15
 Kleçkë, 15, 54, 515, 524
 Klinë, 314, 16, 55, 125
 operacione të UÇK-së, 106
 Kllokot, 500, 157
 Klobukar, 499
 Kluna, Qazim, 215
 Kobre, 76
 Kodra e Trimave. shih Vranjevac
 Koenig, Karl, 273
 Koha Ditore, 60, 108, 133, 501, 533
 Kolasinac, Angjelko, 302, 523
 komandë, zinxhiri i
 Ministria Serbe e Punëve të
 Brendshme, 10, 68
 roleve individuale,
 11, 12, 98, 100, 127, 130
 UÇK, 108
 Ushtria Jugosllave, 10, 70, 129
 Kombet e Bashkuara
 dënimi i dhunës, 43

- Këshilli i Sigurimit, 56, 57, 520
 mungesë burimesh, 16
 parimi i imunitetit të civilëve (Rezoluta e Asamblesë së Përgjithshme 2444.7), 530
 përgjigje abuzimeve të kryera pas 12 qershorit 199, 502
 sanksione, 36
 zyrtar i vrarë, 500
- Komiteti i Juristëve për të Drejtat e Njeriut, 327, 329–330
- Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq (ICRC)
 abuzimet e UÇK-së, 14
 ndotje e burimeve të ujit, 153
 persona të zhdukur, 7
 rrëmbimet e serbëve dhe të romëve, 496
 të burgosur në Sërbi, 509
- komunikime, organizata paraushtarake, 91
- Konferenca e Rambujesë, 61–63, 119
- Konferenca për Sigurimin dhe Bashkëpunimin në Europë. Shih Organizata për Sigurimin dhe Bashkëpunimin në Europë
- konflikt i brendshëm i armatosur, standarte ligjore, 473, 529–530, 534–535, 41
- Konjikovac, Stojan O., 111
- Konventa e Gjenevës
 konflikt i brendshëm i armatosur, 529–531
 mbrojtja e popullsisë civile, 536–540
 rregullat për UÇK, 55
 shqyte njerzore, 158, 484–485
 standartet ligjore, 41, 475, 527, 529–531, 536–540
- Konventa Ndërkombëtare mbi të Drejtat Civile e Pol, 527
- Korenicë, 467, 223
- Korica, 478–479
- Koricës, qytetarët e zhvendosur në Pyjet e, 160, 482–485
- Korpusi 52. shih Korpusi i Prishtinës
- Korpusi i Frocave Speciale, 71, 73–76
- Korpusi i Leskovacit, 71, 79
- korsikanë, 37
- KOS (Kontraobaveshtajna Slluzhba). shih Shërbimi i Kundërzbulimit
- Koshare, 116
- Koshtunica, Vojislav, 511, 512, 521
- Kosova Sot, 268–269
- Kosovapress, 363
- Kosuriq, 155
- Kotlinë
 ekzekutime pa gjyq, 126
 falsifikim i varreve, 7, 131
 ndotje e burimeve ujore, 154
- Kouchner, Bernard, 128, 496, 503
- KPS. shih Shërbimi policor i Kosovës
- Kqiqi i Madh, 427
- Kqira, Zef, 268
- Krajshtë, 284
- Krajkovë, 158, 209, 211
- Krasniqi, Arsim, 268
- Krasniqi, Avdi, 136
- Krasniqi, Behare, 425
- Krasniqi, Besalet, 388
- Krasniqi, Emrush, 340
- Krasniqi, Faik, 291
- Krasniqi, Hediye, 289
- Krasniqi, Jakup, 54, 54–55, 108, 108–109, 533, 562
- Krasniqi, Jonuz, 268
- Krasniqi, Muhamet, 426
- Krasniqi, Ramadan, 425
- Krasniqi, Refie, 425
- Krasniqi, Rrahim, 215
- Krasniqi, Sadri, 136
- Krasniqi, Syl, 136
- krime lufte, hetime të NATO-s, 474
- Kristal, 328
- Kroacia, 17
- kroatët, 22, 277, 279, 281, 283, 287, 289, 291, 293, 295, 297, 299, 496, 501
- Krusec, 71, 357
- Krushë e Madhe, 370, 380, 383–388
 falsifikim i varreve, 7, 131
 grup i zhvendosur në, 380, 382
 mbështetje UÇK-së, 370
- Krushë e Vogël, 131, 359, 383–385, 390–391
- Kryeziu, Ahmet, 408
- Kryeziu, Latife, 291, 295
- Kryeziu, Ramadan, 291
- Kryqi i Kuq Serb, 182
- kufizim të dhënash, 449
- Kujtim, 228
- Kukës, 375, 403, 422, 429, 432, 439, 444
- Kula, 90
- Kurillovë, 430
- Kurmehaj, Naim, 262
- Kurti, Albin, 509
- "Kushëri.". Shih Gjorgjeviç, Vlastimir
- Kushtetuta jugosllave
 burgosje, 543
 komanda e ushtrisë, 70
 sjellja e policisë, 544

- të drejtat e minoriteteve, 543–544
 kushtetuta jugosllave
 burgosje, 543
 komanda e ushtrisë, 70
 sjellja e policisë, 544
 të drejtat e minoriteteve, 542–544
 Kuzmanoviç, Boban S., 112
 KWEEC. shih Gjykata për Krimet
 Etnike dhe Luftën në Kosov
- Lahelma, Timothy, 516
 Lajci, Adem, 318
 Lajci, Florim, 318
 Lajci, Gani, 318
 Lajci, Halil, 318
 Lajci, Mustafa, 318
 Lajci, Myftar, 318
 Lakiçeviç, Tomisllav, 315
 Landay, Jonathan, 248
 Lazareviç, Vladimir
 gradime dhe çmime, 13, 59, 111, 113
 njoftim për krimet e luftës, 518
 role, 11, 73, 97, 102
 lazoviç, 315
 LDK. shih Lidhja Demokratike e
 Kosovës
 Lekiqi, Heset, 294
 Lepinë, 500
 Lepasoviç, 458, 495, 86, 92, 124
 Lëvizja Kombëtare për Çlirimin e
 Kosovës, 105
 Lëvizja Popullore për Pavarësinë e
 Kosovës, 105
 Lidhja Demokratike e Kosovës, LDK
 anëtarësia, 225
 ekipi drejtues, 30
 sulmet kundër anëtarëve, 135,
 287, 500–502
 Lidhja e Grave Shqiptare, 511
 Ligj kufizues mbi Transaksionet e Pronës,
 28
 ligje diskriminuese, 29
 Likofc, 86
 Likoshan, 40, 165
 Limaj, Fatmir, 533, 108
 Limani, Mehmet, 426
 Lipjan, 296
 forcat e armatosura, 65
 harta, 277, 279, 281, 283, 287, 289, 291,
 293, 295, 297, 299
 Lipjan, komuna, 279, 281, 283, 287, 289,
 291, 293, 295, 297, 299
 dëbime në masë, 123, 495
 spastrim etnik, 5, 493–495
- Ljubiz, 505
 Llanishtë, 419
 Llapi, rajoni, 549
 Llaushë, 39
 Llazareviç, Ljubodrag, 248
 Llazoviç, Boban, 248
 Llugagji, 279, 280, 281
 Llukë e Epërme, 155
 London Times, 356
 Los Angeles Times, 411, 416
 Loshi, Liri, 173
 Loxha, 307
 Lubeniç, 307, 355–357
 spastrim etnik, 5
 Lufta e I Botërore, 21
 Lufta e II Botërore, 21
 luftërat ballkanike, 21
 Lugu i Demës, 291–292, 296
 Lukiç, Branislav, 76
 Lukiç, Dragan L., 112
 Lukiç, Mikailo, 83
 Lukiç, Milan, 83
 Lukiç, Sredoje, 83
 Lukiç, Sreten
 gradime dhe emërime,
 13, 103, 110, 114
 njoftohet hetimi i policisë, 525
 Lukiç, Sreten
 role, 11, 81, 83–85, 100
 Lukoviç, Milorad "Legjja", 11, 89–90, 90
 Lulaj, Muqe, 343
 Lushi, Arian, 335
 Lushi, Avdulla, 340
 Lushi, Brahim, 329
 Lushi, familja, 331, 332
 Lushi, Osman, 340
 Lushi, Qaush, 338, 339, 340, 341
 Lushi, Ramiz, 340
 Lushi, Sefedin, 340
 Lushi, Skënder, 340
 Lushi, Ukë, 340
 Lushi, Xhafer, 340
 Lushtaku, Sami, 107
 Luzanë, 478
- M., Milan Bogdanoviç, 112
 M., Zoran Bojkoviç, 111
 MACC. shih United Nations Mine Action
 Coordination Cente
 Madanaj, 479
 Mala, Gjergj, 253
 Mali i Zi, 29, 63, 69
 Malishevë
 operacione të UÇK-së, 107

- pronave të civilëve, shkatërrim i, 151
- Malota, Mark, 134
- Mamushë, 359
- Mandiç, Millosh, 227, 517
- manovra politike
- ligji i amnistisë, 512
 - oficerë të UÇK-së, 109
 - roli i sigurimit të shtetit serb, 69
- Shqipëria dhe Maqedonia, destabilizim, 6, 37
- UÇK-ja pas hyrjes së NATO-s, 491
- vrasje pas zgjedhjeve, 16, 500–502
- vrasje të orientuara, 127, 133–134
- vrasjet e shqiptarëve të moderuar, 501
- Manual fushor i Ushtrisë së Shteteve të Bashkuara, 538
- maqedonasit, 21
- Maqedoni, 37
- destabilizim, 6, 63, 120–122
 - ish-oficerë të UÇK-së, 110
 - pastrim i identitetit, 146–147
 - shpërngulje të dhunshme qysh nga hyrja e NATO-s, 494
- Marali, 414
- Marevc, 281
- Markoviç, Radomir, 11, 58, 59, 69, 81, 88, 100, 103, 114
- Markoviç, Ratko, 45
- marrëveshja e Dejtonit, 32, 37, 39, 63
- Marrëveshja Tenike Ushtarake, 269
- marrje në pyetje
- burgu i Smrekovnicës, 444–445
 - Glogofc, 148–149, 207–209
 - komuna e Suharekës, 413
 - Vërbofc, 193–194
- Matoshi, Halil, 509
- Mazreku, Bekim, 551
- Mazreku, Luan, 608
- Mbretëria e Bashkuar, 39, 81, 138, 162
- mburoja njerëzore, 158–159, 473, 479, 482–485, 484–485
- Medenica, Danillo, 315
- Medi, 402–403
- Media
- dëbimeve, mbulimi i, 121
 - gazetar i burgosur, 59, 104
 - kufizime, 49–50
 - masakrës së Obrijës së Epërme, vëmendja kushtuar, 57–58
 - Pejë, ushtria, 315
 - shteti jugosllav, 25
 - sulmi mbi varganin në rrugën Gjakovë-Deçan, 437, 480
 - vëzhgime rreth UÇK-së, 532
- Mehmeti, Mehmet, 246, 578
- Mehmeti, Ramë, 246
- Mejë, 240–247
- autorët e krimeve, 248–250
 - ekzekutime pa gjyq, 223
 - policë te vrarë në, 127, 247–248
- Melenicë, 429
- Memorandum, 23–28
- Mendërisht të gjymtë, vrasjet e, 253, 414
- Mërturi, Kolë, 253
- Metaj, Zekë Hasan, 266
- Micunoviç, Aleksandër, 250
- Miftari, Sezair, 524
- Miftari, Shefikije, 524
- Miki, 274
- Mikiç, Jovica, 85
- Milak, Jovica M., 112
- Miletiviç, Miloje R., 111
- Miliceviç, Vlada, 86
- milicija, 86
- Milladinoviç, Radenko, 524
- Milloseviç, Sllobodan
- akt-padi, 13, 147, 375, 384, 518
 - arrestimi, 522
 - forcat e armatosura, organizimi i, 59, 68–70
- Gradime dhe dekorime pas luftës, 58, 110–111
- gruaja, 88
- këndvështrimi ndërkombëtar i, 32–33, 118
- Komanda e Ushtrisë Jugosllave, 11, 68, 97
- Konferenca e Ramujesë, 61
- Ministria e Punëve të Brendshme të Sërbisë, 11, 79, 100
- motivim, 4, 17
- përgjigje presionit ndërkombëtar, 42, 43, 45, 46, 58, 63
- rritja politike, 23, 28, 30, 45
- të burgosur politikë, 512
- Milutinoviç, Milan, 61
- akt-padi, 13, 147, 518
 - fotografi, 99
 - nderime, 114
 - role, 100, 110
- mina, 46
- mina kasetë, 14, 160, 160–166, 162, 357, 481, 482, 499, 500
- Miniç, Nebojsja, 322, 353
- miniera
- Belacevac, 14
 - grevë, 25
 - Shavarinë, 187, 203–207

- Trepça, 25, 128–130
 miniera e Bellaçevacit, 14, 53
 Miniera e Shavarinës, 188, 203–207
 miniera e Trepçës, 25, 129–130, 130
 Ministarstvo Unutrashnjih Poslova, ose
 MUP. shih Ministria e Punëve të
 Brendshme të Serbisë.
 Ministria e Mbrojtjes së Kosovës, 31
 Ministria e Punëve të Brendshme të
 Republikës së M, 69
 Ministria e Punëve të Brendshme të
 Serbisë (Ministarstvo Unutrasnjih
 Poslova, MUP)
 dekorime pas luftës, 111–113
 grupi operativ (OPG), 352
 Jugosllavi, forcat e, 79–91, 98
 kërkesa kushtetuese, 544
 lista e policëve të vrarë, 10–12, 68, 248
 struktura, 10, 68
 vështrim i përgjithshëm mbi Ushtrinë
 Jugosllave, 67
 Ministria e Punëve të Jashtme, 271
 Ministria e Punëve të Jashtme të
 Jugosllavisë, 261
 minoritetet
 lëvizja separatiste etnike, frika e
 Perëndimit, 36
 ligji jugosllav, 21
 sulme pas 12 qershorit 1999, 15, 491–500
 trajtimi nga shqiptarët etnikë, 23
 Mircic, Vukmir, 85
 Misiç, Stojan, 81, 103, 114
 Misioni i Vëzhguesve Diplomatikë në
 Kosovë, (KDOM), 48–49, 50–51, 84–
 85, 516
 Mitrovicë, 15, 33, 142, 270, 445–446, 499
 abuzime pas 12 qershorit, 495, 498–499
 dëbim i dhunshëm, 142
 forca të armatosura, 71, 73
 kompleksi minerar i Trepçës, 25, 128–
 130
 operacione të UÇK-së, 107, 124
 policia e rregullt, 83, 86
 Mjekët për të Drejtat e Njeriut (PHR), 468
 Mlladenoviç, Tomislav, 73
 Mlladiç, Ratko, 34
 Montgomery, Michael, 74, 347, 348
 Morina, 175
 Morina, familja, 181–186
 Morina, Hysen, 214
 Morina, Avdil, 184
 Muharremi, Elez, 367
 Muharremi, Enez, 367
 Muharremi, Fatmir, 367
 Mulla Jusuf, 235
 municion taktik shpërndarës (TMD), 482
 Munja "Vetëtim", 86, 310, 320–324,
 349–351
 MUP. shih Ministria e Punëve të
 Brendshme të Serbisë
 Muqolli, familja, 153
 Muqolli, Sinan, 177, 178
 Musa, 323
 Mushtisht, 594
 Mustafa, Rustem "Remi", 107
 Mustafa, Xhemal, 502
 Myftari, familja, 381
 Myslimanët Sllavë, 496–497, 498–499
 Namani, 434
 Nastasijeviç, Perica B., 112
 National Public Radio (NPL), 128–129
 NATO
 1999, ndërhyrja humanitare, 19
 akt paralajmërimi, 57
 foto nga vendvarrimi i Pastaselë, 304–
 305
 foto nga vendvarrimi masiv i Izbicës,
 172
 hetime nga Gjykata Penale e Krimeve
 të Luftës, 13, 522–526
 kampe përdhunimi të supozuara, 325
 KFOR, 489, 491, 498, 504–506
 mëtime të ekzagjeruara nga, 128, 479–
 482
 nivel opcionesh të kërkuara, 47
 vlerësim i Ushtrisë Jugosllave, 79
 NATO, fushata ajrore, 471
 Dubrava, burgu, 150, 257, 258, 260–
 264, 269–270
 e drejta humanitare ndërkombëtare
 dhe përgjegjësia, 13–14, 473
 ekzekutimet në harkun kohor, 457–458
 fillimi, 115
 fletushka, 76, 79
 Gjakova, qyteti, 228
 hakmarrje për, 127
 komuna e Suharekës, 395
 ligji për krimet e luftës i afektuar nga,
 527, 529
 mburoja njerëzore, 158–159
 minave kasetë, përdorimi i, 160, 163,
 481, 487
 nisja, 62
 periudhë e përcaktuar, 3
 pyjet e Koricës, qytetarë të zhvendosur
 në, 482–485
 Qyshk, 328

- spastrimi etnik i mbuluar
nga, 20, 119–120, 144–145, 223, 279, 280
- standarte të aplikuara, 475–477
- studim rastesh, 477–513
- sulm mbi varganin, 370, 479–482, 223–224
- uzina ferronikelit, 188, 217–218, 219
- ndalimi i investimeve, 44, 46–48
- Nebih, Rukie, 41
- Nec, 253
- Neni i Përbashkët, 3, 531–534
- New York Times, 226, 248, 268, 325, 380, 501, 552
- Neziri, Shaban, 342
- Neziri, Zenel, 342
- Nikoliç, Negosllav, 73, 113
- Nikoliç, Uros V., 111
- Nikqi, Brahim, 343
- Nikqi, Hatixhe, 343
- Nikqi, Xhejrone, 343
- Nin, 319, 587
- Niqiforoviç, Ivan S., 112
- Nish, 149, 487, 508, 524, 552
- Nish, burgu i, 270
- Nisheviç, Mishko, 88
- Nisheviç, "Mishko", 88, 397
- Nishit, Korpusi i, 71
- Nishor, 415
- Nisma për Bashkëpunim e Evropës Juglindore, 40
- Nita, 323
- Nivokaz, 241, 243
- njësitë speciale të policisë, 31
- burgu i Dubravës, 267
- komandë, 11
- komuna e Prizrenit, 366
- organizimi, 81, 83
- përdhunime, 141
- Qyshkë, 328, 329–330, 346, 351
- shkelje të ligjit, 527
- shkeljet e të drejtave të njeriut në Poklek, 177
- sulmet mbi Drenicë, 165
- sulmi i parë, 45
- vrasjet në Gjakovë, 233, 241
- Novakoviç, Milutin, 249
- Novi Sad, 83
- Novo Bërdo, 499, 86
- Nuci, Mandushe, 233
- Nuci, Shirine, 233
- Numri i të vararëve, 6–8, 128–133
- Deri në mars 1999, 117
- Ekzekutime pa gjyq, 452–526
- Ekzekutime sipas komunave, 447
- Gjakovë qytet, 225
- Vrasjet në Shavarinë, 206
- Obiliq, 14, 53, 86, 124, 458, 493, 495
- objektiva të gabuar, NATO, 474–475, 478–480, 530, 539–540
- Obradoviç, Nebojsa, 234
- Obradoviç, Ollga, 315
- O'Brien, James, 508
- Observer, 390
- Odaloviç, Veljko, 85
- Ojdaniçin, Dragoljub
- akt-padi, 147, 518
- gradime dhe dekorime, 13, 59, 69, 102, 111, 114
- role, 10, 58, 71
- operacione në lartësi të ulët, 478
- operacioni ushtarak "Patkoi", 62
- OPG (Grupi Operativ), 351
- Opozita Demokratike e Serbisë (DOS), 17
- Opterush, 378
- Organizata Ndërkombëtare për Migrimin (IOM), 109
- organizata paraushtarake, 12, 91–97
- burgu i Dubravës, 265–267
- burgu i xhamisë së Qirezit, 200, 202
- dëbime me forcë, 145
- dhunë seksuale nga, 141, 238–240
- Drenica, 169
- ekzekutime atribuar, 469
- ekzekutime, pa gjyq, 183
- ekzekutimet pa gjyq, Baks, 197–199
- forcat e sigurisë nga Italia dhe Franca, 504
- komuna e Lipjanit, 281–282, 286–287, 291–292, 299
- komuna e Pejës, 310, 341–343
- komuna e Prizrenit, 366, 367
- komuna e Rrahovecit, 302
- komuna e Suharekës, 397, 412
- marrëdhënie të ndërsjellta me forca të tjera, 67
- marrje në pyetje nga, 216
- mina tokësore, 163
- përgjegjësi për abuzimet më të rënda, 65, 67, 127
- plaçkitje, 214
- policia sekrete dhe, 89
- qyteti i Gjakovës, 224
- qyteti i Glogofcit, 213
- rrëmbime, 155
- rruga Prizren-Gjakovë, 370
- shkatërrimi i pronës civile, 151, 181

- vargani midis Studimes së Epërme dhe Studimes së P, 429
- vrasje të orientuara, 127
- vrasjet në Qyshkë, 329–330
- vullnetarët, deklaratë nga, 91
- Organizata për Sigurinë dhe Bashkëpunimin në Europë, 287, 31, 70, 181, 187
- inspektimi i Lubeniqit, 358
- përgjigje abuzimeve pas 12 qershorit 1999, 497, 503
- plaçkitja e lagjeve të Pejës, 317
- shhtëpi të marra me qira, 395, 398, 400
- Orize, 242
- ortodoks, kisha
- djegie të UÇK-së, 15
- Osmajaj, Mete, 262
- Osman, 404
- Ovcarevo, 154–155
- P., Milivoje Braniç, 111
- Pacolli, Jonuz, 292
- Pagarusha, 410
- Palokaj, Kolë, 250, 253
- Palokaj, Mire, 253
- Palokaj, Musë, 253
- Panorama, 306, 389
- Pantinë, 60
- paralajmërimi i krishtlindjeve, 31
- Paravinja, Radiovoje Dj., 111
- Partia Demokratike e Kosovës, 110
- Partia e të Majtës së Bashkuar Jugosllave, 88
- Partia Komuniste, 23, 23–24, 25
- Pashtrik, 107
- Pastasel, 302, 303–310, 305, 306
- pastrimi i identitetit, 6, 67, 120, 143, 146–147, 303
- komuna e Pejës, 327, 332, 343
- Rrahovec, 303
- rruga Prizren-Gjakovë, 373, 392
- Pavkoviç, Nebojsa
- gradime dhe dekorime, 13, 59, 73, 100, 102, 111, 114, 119
- paraushtarakët, deklaratë nga, 76
- role, 11, 58, 69, 73, 97–98
- Pavlan,
- 307, 319, 341, 343, 344, 345, 354
- Pecaj, 241
- Pejë, qyteti, 319–320
- dëbim, i dhunshëm, 494, 495–496, 123, 142
- forca të armatosura, 65, 71, 73, 86
- përdhunim, 324, 240
- plaçkitje dhe djegie, 9, 96, 151, 153
- polici e rregullt, 83, 86, 101
- spastrim etnik, 5, 119
- sulm mbi kampin e refugjatëve, 33
- sulmet pas hyrjes së NATO-s, 494
- sulmi mbi Kafenenë Panda, 58–60
- UÇK operacione, 106
- veprimtari të paraushtarakëve, 93
- vrasje, dy familje, 320–324
- Pejës, Komuna e, 307–310
- harta, 308
- kamp përdhunimi i supozuar, 240
- shkalla e ekzekutimeve të, 467, 468
- Pejiç, Milivoje, 299
- Pejiç, Sasha T., 112
- Pejuskoviç, Marija, 136
- Pejuskoviç, Miomir, 136
- Pekoviç, Zeljko, 71
- Pendiç, Milinko M., 112
- përdhunime, 8
- dezinformim i përhapur nga media jugosllave, 24
- Gjakova, 238–240
- gjatë burgosjes, 149
- gra të minoritetit, 497–498
- kampe përdhunimi, 325, 240
- komuna e Suharekës, 397, 410, 416, 418–419, 420, 421–422
- paraushtarakët, 65, 67
- qyteti i Pejës, 321–322, 324
- vullnetarët të Ushtrisë Jugosllave, 76
- Xërxe, 393
- Perisiç, Momcillo, 58, 119
- persona të humbur
- minoritete, 15–16
- persona të zhdukur, 128–133
- Komiteti Ndërkombëtar i Kryqit të Kuq vlerëson, 7
- shqiptarë, 50
- Petkoviç, Boban, 524
- Petronijeviç, Goran, 579
- Petroviç, Dragan, 111, 438, 442, 443
- Petroviç, Dragisha, 524
- Petroviç, Miki, 399
- Petroviç, Milan, 77
- Petroviç, Pera V., 111
- Petroviç, Zoran, 399, 400
- Piranë, 301, 359
- Pitoliç, Novak, 231, 232
- plaçkitja, 155–157
- Cikatovë e Vjetër, 180
- Cilkatovë e vjetër, 182
- dëbimet me forcë, 145

- dhuna seksuale dhe, 8, 140
 Drenica, 168–169
 Gjakovë, 238, 239, 251
 Glogofc, 213–215, 217
 komuna e Prizrenit, 363, 365
 komuna e Suharekës, 400, 405, 406, 407, 412–413
 komuna e Vuçitërnës, 432, 433–435
 Lipjan, 283–284, 285, 286
 nga UÇK, 15
 Pejë, qyteti, 310, 319–320, 322, 324
 Prishtinë, 125
 rruga Prizren-Gjakovë, 370, 384
 shkelje të raportuara, grafikë, 451
 të burgosurit, lirimi i premtuar, 511
 plaçkitje
 roli i paraushtarakëve, 12, 93, 96
 Plemetina, 495
 Plocica, 18, 50
 Podujevë, 4, 60
 kufizimi i të dhënave, 449
 policia e rregullt, 86
 struktura ushtarake, 4
 UÇK operacione, 107, 124
 Poplek, 176–180
 dëbime të dhunshme, 220
 falsifikim i varreve, 7, 132
 ndotje e burimeve ujore, 153–155
 shkatërrimi i pronës civile, 151
 Policajac, revista, 68, 85–86
 policia
 abuzime nga, 35
 burgosje dhe abuzime në Glogofc, 215–216
 civilët, 505
 dëbime me forcë, 125–126, 143, 219–220
 dekorime pas luftës, 114
 ekzekutime pa gjyq, 182–183, 213–214
 ekzekutime të atribuara, 469
 fushata e UÇK-së kundër, 19, 165, 166, 174, 224–225, 247–248
 Gjakovë qytet, 224, 225, 229, 234
 Glogofc, qytet, 211–213
 hetim i brendshëm, 525
 hetues të krimeve të luftës, negociata me, 517
 kërkime në komunën e Lipjanit, 277
 komuna e Lipjanit, 281–282, 289–290, 299
 komuna e Prizrenit, 363, 367
 komuna e Suharekës, 395, 397, 398–401, 412–413, 419–422
 ligji jugosllav, 544
 marrëdhënie të ndërsjellta me paraushtarakët, 67
 mbrojtje nga Konventat e Gjenevës, 537
 mburoja njerëzore, 158–159
 Ministria e Mbrojtjes Kosovare, 31
 ministria e Punëve të Brendshme të Serbisë (MUP), 79–81
 motiv hakmarrjeje, 32–34, 127, 166, 247–248, 363
 persona të zhdukur të parë për herë të fundit, 50
 Rezalla, 174–176
 rrëmbime, 155–157
 rruga Prizren-Gjakovë, 370, 381, 386, 392
 shkatërrimi i pronave të civilëve, 181
 Shtuticë, 194
 spastrimi etnik i Pejës, 309, 310
 struktura, 83
 sulmi i parë, 45
 tërheqje, 489, 505
 trajtim i ndershëm i civilëve, 67, 92
 vargani midis Studimes së Epërme dhe Studimes së P, 429–438
 Vërbofc, 189
 vrasjet e Drenicës, 40–42, 165
 vrasjet në Mejë, 248–250
 zhvendoje e trupave, 128–130
 zhvendosja e familjes Kelmendi, 136
 zjarr mbi protestuesit, 28
 policia e fshehtë, 11–12
 marrëdhënie të ndërsjellta me paraushtarakët, 67
 Ministria e Punëve të Brendshme të Serbisë (MUP), 79, 87–91
 zinxhiri i komandës, 59
 Politika, 112
 Polloshka, Faton, 225, 226, 228, 232, 237
 Ponashec, 241
 Popaj, Nesim, 372–373
 Popoviç, Jovo, 314
 Popoviç, Milladin, 315
 Popoviç, Nikolla R., 112
 Popoviç, Sreçko, 326, 346, 347, 348
 Popoviç, Vojisllav, 314
 Poturk, 209
 Pozarevac, 86
 Prasheviç, Milutin, 248, 250
 predha drejtimarrëse me rreze lazer, 483, 483–485
 predha të paplasura, 160–162, 162, 163
 Prekaz, 40, 109
 Prekaz i Poshtëm, 165
 Prelazi, Lush, 268

- Prilep, 357
- Prishtina
 Agjencia e informacionit të Shteteve të Bashkuara, 33
 civilë të vrarë nga sulmet e NATO-s, 479
 dëbime me forcë, 117, 144–145, 494
 mburoja njerzore, 158
 përzënie e rromëve, 495
 plaçkitje, 157
 policia, 83, 86
 policia sekrete, 88
 spastrim etnik, 119, 125
 sulm mbi kampin e refugjatëve, 33
 sulme pas hyrjes së NATO-s, 494–495
 trupat e sigurimit, 507
 trupat speciale, 83
 universiteti në gjuhën shqipe, 22
 veprimtaria e UÇK-së, 107
 vrasje në familjen Kelmendi, 134
 vrasjet e politikanëve, 502
 vritet zyrtari i Kombeve të Bashkuara, 500
- Prishtinës, Korpusi i gradime dhe dekorime, 13, 59, 73
 veprimtaria, 79
 zinxhiri i komandave, 10, 71, 97–98
- Prizren, komuna, 359, 16
 civilë të vrarë nga bombardimet e NATO-s, 479
 punë e detyrueshme, 158
 shkalla e ekzekutimeve, 465, 466
- Prizren, Sekretariati për Punët e Brendshme, 301–302
- Prizren-Gjakovë, rruga
 Bellaçerkë, 370–377
 Celinë, 377–383
 Krusha e Madhe, 383–388
 Krusha e Vogël, 383–385, 390–391
 vështrim i përgjithshëm, 369–370
 Xërxe, 391–394
- Prizrenit, qyteti i, 361–362
 abuzime pas 12 qershorit 1999, 492, 494, 497, 501, 504
 burgu, 149
 forcat e armatosura, 71, 73
 kufizimi i të dhënave, 449
 lagjja Tusus, 127, 362–366
 policia e rregullt, 85, 86
 policia sekrete, 88
 veprimtaria e UÇK-së, 107
- Program për Realizimin e Paqes, Lirisë, Barazisë, 26–28
- Prokshi, Ismet, 191, 192
- Prokuplje, 269
- prona civile, shkatërrimi i, 536–537
 prona të patundshme, pengesa për t'iu shitur shqip, 28
 proporcionalitetit, parimi i, 540–541
 protokollit II, Konventat e Gjenevës, 527, 536–544
- Providence Journal, 358
- Puna e detyrueshme, 157–158
 Drenicë, 209–211
 qyteti i Prizrenit, 361–362
 shkelje të raportuara, grafika, 449
- Purvis, Andrew, 90
- Qendra Amerikane për Kontrollin e Sëmundjeve, 132
- Qendra e Këshillimit për Gratë e Vajzat, 240
- Qendra e OKB-së për Koordinimin e Aksioneve Antimi, 161, 163
- Qendra Europiane për të Drejtat e Rromëve (ERRC), 495
- Qendra Ligjore Humanitare
 gjyqet e terrorizmit serb, protesta kundër, 238
 monitorim i gjyqeve, 238, 302, 510–512, 524
 rrëmbime të dokumentuara nga, 53
 veprimtari ushtarake jugosllave, 309
 vrasja e Kelmendit, 133–135, 136
- Qerim, 229
- Qirez, 40, 165, 196, 468
- Qubrel, 501
- Qyli, 229
- Qyshk
 sfond, 325–328
 spastrim etnik, 5, 513
 vrasje, 307, 318, 329–341, 467
- qyteti i Gjakovës, 224
- R., Dragan Beloseviç, 112
- Raçak
 autorët e krimeve, 85
 dënime, 523
 opinion ndërkombëtar, pika e kthesës, 61, 109, 119
 vrasje të grave dhe fëmijëve, 166
- Raci, Hazir, 502
- Radeviç, Milorad, 86
- Radioja e Televizioni Serb (RTS), 25
- Radonjiç, liqeni, 44
- Radoviç, Simeon, 314
- Raduloviç, Radosh, 315
- Rahovec, komuna e, 301
 abuzime pas 12 qershorit 1999, 493, 504

- dënime për krime lufte, 523
 forcat e armatosura, 65
 mbështetje e UÇK, 5, 109, 123
 paraushtarakët, 96
 policia e rregullt, 85
 punë e detyrueshme, 158
 shkalla e ekzekutimeve, 458, 461, 467
 sulmi i UÇK, 14, 49, 53
 të dhëna, të kufizuara, 449
 zhvarrosje, 515
- Rajceviç, Ljubisha., 232
 Rajceviç, Nenad, 232
 Rajceviç, Nenad., 232
 Rajceviç, Sasha., 232
 Rajceviç, Tihomir, 232
 Rajkoviç, Boban R., 112
 Rajkoviç, Millosav, 363
 Rakoceviç, Aleksandër, 263, 274
 Rakosh, 273
 Rakoviç, Aleksandar R., 112
 Raleviç, Milos R., 112
 Rama, Faton, 342
 Rama, Rasim, 340
 Rama, Sadri, 342
 Rama, Shaban, 342
 Rama, Valdet, 342
 Ramadani, Agim, 380
 Ramadani, familja, 381-382
 Ramoc, 241, 243, 246
 Ramusij, Faton Mehmeti, 275
 Randobravë, 359
 Rarjceviç, Miçko., 232
 Raseta, Zoran R., 112
 Rasim, 341
 Rasiq, 262
 refugjatët e rrugës Gjakovë-Deçan,
 bombardimi i NA, 478, 479-482
 regjistrimi i shqiptarëve, 397, 408-409,
 411
 Rena, 323
 Repanoviç, Radojko, 86, 397
 Reshaj, Refik, 426
 Reti, 370, 378
 Rexha, Ekrem "Komandant Drini",
 502, 107
 Rexha, Urim, 134, 228
 Rexhepi, Alban, 379
 Rexhepi, Nerxhivan, 381
 Rexhepi, Sakip, 380
 Rexhepi, Shaban, 168
 Rexhepi, Vefair, 382
 Rexhepi, Vefia, 380
 Rezallë, 468, 7, 131, 166, 174, 175, 176, 186
 rezervistët, 85-87
- Ribar, 5
 Ribar i Vogël, 145, 277, 283-287
 Rimanisht, 500
 Robaj, Shpëtim, 162
 Robertson, lordi, 508
 "Rodja". shih Djordjeviç, Vlastimir
 Rowland, Jacky, 262, 271
 Rracaj, 241
 Rromë
 demografika, 277
 djegie dhe plaçkitje nga UÇK, 15
 historia e abuzimeve, 23
 kufoma, mbledhja dhe varrimi i, 365-
 366, 225, 247
 përdhunime, 497-498
 përligjja e shqiptarëve për dëbimet,
 96-97
 shpërngulje, 489, 491, 492, 493, 494-
 496, 498-499
 vrarë pasi refuzoi të varroste kufomat,
 286-287
 vrasje në rrugën Prizren-Gjakovë, 379
- Rrëmbime. Shih gjithashtu burgosje
 familja Kelmendi, 134
 Qendra Ligjore Humanitare, avokatë,
 512
 serbë e rromë, 496
 UÇK, 51
- RTS. shih Radio-Televizioni Serb (RTS)
 Rugova, Ibrahim, 502, 30, 32, 33, 36, 46, 106
 Rujci i Ri, 285
 Rusia, 39, 48, 56, 97
- Sadriaj, Dedë, 253
 Saiti, Sokol, 213
 Salipur, Vidimir, 87, 110, 245, 310, 349-352
 Saliu, Faik, 380
 Samarxhiç, Dushan, 73
 Sanxhak, 31
 Sava, At, 319
 Savine Vode, 478
 Scharping, Rudolph, 480
 Scheffer, David, 128, 515
 Scotland Yard, 386
 SDB (Slluzhba Drzhavne
 Bezbednosti).. Shih Shërbimi i
 Sigurimit të Shtetit
- Sejfullahu, Bedri, 388
 Sejfullahu, Osman, 385-387
 Sekretariati për Punët e Brendshme
 (SUP), 83, 257, 359, 397
 Sekretariati për Punët e Brendshme të
 Pejës, 309
 seksuale, dhunë, 8

- burgu i Smrekovnicës, 446
- gjatë burgosjes, 149
- gjatë ekzekutimeve, 45
- hetime, 67–68
- komuna e Suharekës, 420
- paraushtarakë, 141, 238–240
- Selimi, Haxhi, 213
- Selimi, Rexhep, 107
- Selimi, Sulejman, 107, 110
- Selmanaj, Alush, 343
- Sepanoviç, Milosh, 232
- Shabani, Bexhet, 199
- Shahinoviç, Nikolla
 - akt-padi, 13, 147, 519
 - dekorime, 103, 114
 - rolet, 12, 98
 - vrasjet në Raçak, 85
- Shala, 107
- Shala, Ifraim, 413
- Shala, Isuf, 335, 340
- Shala, Met, 341
- Shala, Muhamet, 340
- Shala, Zenun, 343
- Shea, Jamie, 263, 361, 481
- shenja dalluese
 - ilustrim i Ushtrisë Jugosllave, 70
 - Ministria e Punëve të Brendshme të Serbisë, 79, 469
 - përdorim i, 65
- Shërbimi i Kundërbulimit (i njohur si KOS - Kont, 71
- Shërbimi i Policisë së Kosovës (SHPK), 506
- Shërbimi i sigurimit të shtetit (SDB - Slluzhba Dr, 79, 87–91
- Shërbimi Informativ i Kosovës, 107
- shërbimi sekret, UÇK, 107
- Sheremet, 241
- Sheshel, Vojislav, 120
- Sheshelj, shqiponjat e bardha, 302, 310, 92–93
- shkolla
 - gjuha shqipe, 22, 26, 30, 34–36, 39, 43, 45
 - mina në, 162
 - shkatërrimi i, 9, 152
- Shoqata e familjeve të Personave të Zhdukur dhe të Rrëmbyer në Kosovë e Metohi, 497
- Shqipëria
 - destabilizim, 6, 32, 37, 120
 - fshirje e identitetit, 147
 - krizë financiare, 38
- Shterpce, 86, 126, 144, 458
- Shtetet e Bashkuara, 31–32, 39–40
- Gjykata penale për krimet e luftës, mbështetje e, 43–44
- kufizim i ndihmës nga Kongresi, 521
- mëtime të ekzagjeruara nga, 128, 138
- mina kasetë, 162
- Misioni Diplomatik i Vëzhguesve për Kosovën (KDOM), 48–49
- njoftim për krimet e luftës, 78, 517
- reagimi kundrejt masakrës së Drenicës, 42
- reagimi kundrejt ofensivës së verës, 55–57
- sanksione, 36
- vajtje-ardhje diplomatike, 45, 60
- Shtime, 408
- Shtimje, 33, 86
- Shtuticë, 128, 130, 159, 166, 187, 192, 194, 196, 197, 199, 201, 205, 209, 212, 219
- Shushicë, 524
- Simatoviç, Frenki, 90
- Simiç, Bllagoje, 522
- Simiç, Xhorxhe, 524
- Simoviç, Zoran B., 113
- sistemi i drejtësisë, 16, 148, 506–507, 509–510, 509–511
- skema piramidale, 38
- Skënderaj, 86, 107
 - burgosje, 445
 - dëbime, 4
 - ekzekutimeve, shkalla e, 459, 461
 - kufizimi i të dhënave, 449
 - mburoja njerëzore, 159
 - përshkruar, 165
 - vrasje, 123
- Sljipçeviç, Dragisha, 510
- Sllakovc, 429, 430
- sllovenë, 21
- Sllovi, komuna, 287–298
 - fajtorë, 299
 - falsifikimi i varreve, 7, 132
 - spastrimi etnik, 277, 283, 5, 145
- Smajlaj, Shaban, 342
- Smajlaj, Zyber, 342
- Smiljaniç, Spasoje, 58
- Smith, Stephen, 346–348, 348, 74–75
- Smollushë, 291, 295, 296
- Smrekonica, burgjet, 148, 150, 429
- Sokoloviç, Zoran, 80
- Solana, 487
- Sopa, Mehmet, 291
- Sopa, Qamile, 291
- Sopa, Shehide, 291
- Sopinë, 397
- Spahiu, Xhemal, 371

- spastrim etnik. Shih gjithashtu dëbime, shpërngulj, 6, 126, 410
 histori, 118
 motivime, 120–122, 143
 përgjatë bombardimeve të NATO-s, 20, 119–120
 Prishtinë, 125
 qyteti i Pejës, 309, 317, 329
 qyteti i Prizrenit, 361
- Specijalna Antiteroristička Jedinica (SAJ). shih Njësia e forcave Antiterroriste
- Sremska Mitrovica, 508, 509
- Stakiq, Millomir, 522
- Stamboliç, Ivan, 24, 25
- Stamenkoviç, Nenad, 524
- standarte ligjore
 hyrje, 527, 529
 konflikt i brendshëm i armatosur, 41, 529–531
 ndotja burimeve ujore, 153
 neni i përbashkët 3, 531–534
 protokoll 2, 536–544
- Stanisiç, Jovica, 58, 59, 69, 88, 119
- Stankoviç, Zllatomir, 363
- Stanojeviç, Milan, 227
- Stanojeviç, Momcillo, 227
- Stanojeviç, Zoran, 523
- Staradran, 257
- Starceviç, Mirko, 73
- "stari", 249
- Statovci, Ismet, 435
- Stefanoviç, Radojko, 71, 102, 113, 227, 518, 558
- Stevanoviç, Obrad
 dekorime, 103, 110
 gradime, 11, 13
 pozicione, 11, 81, 83
- Stojanoviç, Ljubisav D., 111
- Stojicic, Radovan, 83
- Stojiljkoviç, Vllajko
 akt-padi, 13, 147, 229, 518
 dekorime, 110, 113, 114
 fotografi, 80
 role, 81, 98, 100, 127, 129
- Stojimiroviç, Ljubisha,
 59, 73, 75, 111, 113
- Strellci i Poshtëm, 154
- Studenticë, 154
- Studenqan, 423–424
- Studime, 429, 441, 444
- Studime e Epërme
 2 Maj, sulmi mbi karvanin, 429–438
 burgosje dhe dëbime, 438–439
 të tjera vrasje, 439–443, 456
- Studime e Poshtme, 429–438, 127
- Suharek, 137
- Suharekës, Komuna e, 51, 395–398
 Bellanicë, 409–418, 155–157
 dëbime me forcë, 145
 fshat pa emër, 418–423
 kufoma, të fshehur ose të ekspozuar, 7
 mbështetje e UÇK-së, 5, 123
 ndotja e burimeve të ujit, 153
 policia e rregullt, 85
 punë e detyrueshme, 158
 shkalla e ekzekutimeve, 459, 463, 467
 shkatërrim i pronës civile, 152
 sulm mbi kampin e refugjatëve, 33
 Tërnje, 423–446
 vrasjet në familjen Berisha, 456, 127
- Suharekës, Qyteti i, 398–409
- Suhodoll, 287
- Suka Crmljanska, kodra, 44
 sulm me raketa, 492–494, 499, 500–502
 sulme me granata, 493–495, 498, 500
 sulme pa bërë dallim, përkufizimi, 540–541
 sulmi mbi vargan i 2 majit, 429–438
- Sunday Times, 248
- Surroi, Veton, 45, 501
- Susiç, Sllavoljub, 70
- Svetiç, Ljubinko, 83, 86
- Svilanoviç, Goran, 521
- Sweeney, John, 390
- Tabaku, Bujar, 318
- Taha, Daim, 385
- Taha, Qamil, 385
- Taha, Selim, 385
- Taliçi, ura e, 235
- Tanjug, 271, 481, 486
- Tashlixhë, 145
- Task Forcë për minoritetet Ad Hoc,
 495–496
- të burgosur me status, anëtarët e UÇK-së,
 536
- Tërnje, 395
- Tërnoc, 159
- Tërrnje, 423–446
 falsifikimi i varreve, 7, 131
 vrasjet, 395, 397
- Tetrica, Remzi, 268
- Thaçi, Hashim, 61, 106, 108, 110, 133, 533,
 580
- Time, 335, 339
- Tirana, 47
- Tito, Josif Broz, 22
- TMD. shih municione taktike shpërndarëse

- Todorov, Ilija, 76, 114
 Tomçe, i biri i Miliçit (polic), 299
 Tomoviç, Nebojsa, 314
 Topliçan, 283
 tortura
 burgu i Dubravës, 259
 ligje kundër, 536, 543
 punë e detyrueshme, 158
 të burgosurit, përgjithësisht, 50, 147
 Tosiç, Mr. (komandant i policisë), 299
 Tosiç, Z. (komandant policie), 299
 Trajkoviç, Nebojsa. "Lutka", 86, 212, 217, 219
 Trajkoviç, Zivko, 11, 83, 103, 110, 113
 Traktati Ndërkombëtar për Ndalimin e Minave, 161, 162
 Transportim
 dëbime të organizuara nga shteti, 5, 126, 127, 143, 145, 218, 295, 309, 315, 409
 sulmi i NATO-s mbi varganin, 474
 Trepçë, fabrika, 336
 Trpkovski, Cedo S., 112
 Trupat Mbrojtëse të Kosovës (TMK), 110
 turqit, 23, 498–500, 501
 Tusus, 127, 359, 361, 362, 362–366
 U.S. Information Agency, 33
 UÇK. shih Ushtria Çlirimtare e Kosovës
 UNHCR. *shih* United Nations High Commissioner for Refugees
 uniforma
 paraushtarakët, 92
 përdorimi i, 65, 469
 policia sekrete, 89
 SAJ njësitë antiterroriste, 83
 ushtarë të rregullt, 76
 vrasjet në komunën e Gjakovës, 236–237
 uniforma të gjelbra kamuflazhi. shih Ushtria Jugosllave
 uniformat e zeza. *shih* forcata ntiterroriste, SAJ
 United Nations High Commissioner for Refugees (UNH)
 demografia para luftës, 223
 të dhëna mbi dëbimet, 4, 243–244
 vlerësime për ndotjen e burimeve të ujit, 155
 United Nations Mission in Kosovo (UNMIK), 520, 523–524
 Universiteti i Beogradit, 510
 USA Today, 355
 Ushtria Çlirimtare e Kosovës (UÇK),
 abuzime nga, 3, 14–16, 301, 491–493, 494
 abuzime pas 12 qershorit 1999, 501
 beteja e Vërbofcës, 189
 deklaratë e Shteteve të Bashkuara, 43
 djegjet e shtëpive të minoritarëve pas mbërritjes, 15, 491, 499
 forcat e sigurimit, 507
 forcat serbe fajësohen për vdekjen e Aganit, 135
 goditje ndaj policisë, 33–34, 87
 hetime nga Gjykata Penale e Krimeve të Luftës, 525–526
 hetuesit e krimeve të luftës, negociata me, 513
 Izbicë, 167, 467
 lidhjet e UÇK-së, 106
 Lipjan, 277
 luftë politike, 501
 luftime, 69, 118–119, 165, 166, 174, 224–225, 235–236, 247–248, 257, 307, 359
 marrje në pyetje rreth, 201–202, 215, 298
 masakrat e Drenicës, 40
 mbështetja e fshatrave, 6, 9, 123, 126, 135, 151, 177, 181
 Komuna e Rrahovecit, 301
 komuna e Sillovit, 287
 komuna e Vushtrrisë, 427, 430
 Lubeniç, 355
 Qyshk, 327, 328, 468
 rruga Prizren-Gjakovë, 369–370, 378
 Suharekë, 508
 minat tokësore, 160, 162
 rritja e, 38–40, 44
 standarte ligjore, 531–535
 struktura dhe strategjia, 19, 105–110
 vrasjet në komunën e Suharekës, 397
 Ushtria Çlirimtare Kombëtare, 109
 Ushtria Jugosllave
 burgu i Dubravës, 269
 dëbime të dhunshme, 125–126
 dhunë seksuale nga, 138
 dokument i spastrimit etnik të Pejës, 309–310
 ekzekutime të atribuara, 469
 falsifikimi i varreve, 7, 128–129
 gradime, 59
 incidenti i Koricës, 478–479
 komuna e Lipjanit, 299
 komuna e Pejës, 353–355
 komuna e Vushtrrisë, 430
 marrje në pyetje nga, 216
 mburoja njerëzore, 158–159

- Mejë, 240, 245
 milicia lokale dhe grupet e rezervistëve, 85–86
 mina antipersonel, 160–161
 motive hakmarrjeje, 127
 njoftim për krimet e luftës, 518
 përgjegjësia e komandës, 67
 Prizren, 359–361
 procedura e gjyqeve ushtarake, 524–525
 punë e detyrueshme, 157–158
 qëndrimi gjatë konferencës së Rambujesë, 61–63
 qyteti i Gjakovës, 224, 226–227, 229
 rrëmbime nga, 217
 rruga Prizren-Gjakovë, 377–379, 382
 shkatërrimi i pronës së civilëve, 151
 shkeljet e ligjit, 527
 struktura, 68–78, 119
 sulmi i parë, 45
 tërheqje, 489, 503
 trajtim i ndershëm i civilëve, 67–68, 211
 ushtarë të dënuar për vrasje, 524
 ushtrime dimërore në komunën e Vushtrrisë, 427
 viktimja, 79
 vrasje në kufi, 58–60
 zinxhiri i komandës, 8, 10
- uzina e hekur-nikelit
 bombardimet e NATO-s, 128, 212, 216–218, 219
 forca serbe me bazë në, 177, 181, 188
- Varigovë, 284
 varrthyerje, 473
 Vashiq, Josip, 499
 Veçernje Novosti, 76, 91
 Vejsa, Arlind, 233
 Vejsa, Dorina, 233
 Vejsa, Fetihe, 233
 Vejsa, Marigona, 233
 Vejsa, Rita, 233
 Vejsa, Sihana, 233
 Vejsa, Tringa, 233
 Veliskoviç, Ljubisha, 58
 veprimtari kriminale, jo luftë, 69, 109, 126
 Vërbofc, 67–68, 187, 188–194
 Vërshec, 286
 Vesekofc, 430
 Vicianum, motel, 438
 Viti
 abuzime pas 12 qershorit 1999, 499
 dëbime me forcë, 126, 492–494
 polici e rregullt, 86
- Vitoseviç, Dobrivoje, 86, 397
 Vjollca, 323
 Vlladan Bojiç, 271–272, 486
 Vllahoviç, Boro, 258, 310
 Vllahoviç, Sillobodan, 315
 Vllasi, Azem, 25
 Voci, Ali, 424
 Voci, Rahime, 425
 Vojnoviç, Millosh, 86, 302, 361
 "Vojska", revista, 68, 76
 Vojska, revista, 76
 Vojvodina, 22, 29, 76
 Volujak, 515
 Vranic, 248
 Vranjevac (Kodra e Trimave), 145–146
 Vranoc, 319
 vrasja e pjesëtarëve të familjeve Berisha, 398–399
 gra dhe fëmijë të përfshirë në, 126, 456
 motiv hakmarrjeje, 137, 395
 vrasje te orientuara, 12, 127, 133–137
 Munja, 86
 pastrimi etnik, inkurajimi, 146
 roli i paraushtarakeve, 93, 95
- Vrenezi, Bekim, 415
 Vrenezi, Osman, 415
 Vuçetiç, Ljubisha S., 112
 Vujosheviç, Dragutin, 314
 Vukofc, 209, 210, 211
 Vukoviç, Branisllav, 314
 Vukoviç, Branko N., 112
 vullnetarë, Ushtria jugosllave, 76–79
 Vushtrri, 440–441
 Vushtrri, komuna, 427–429
 burgu i Smrekonicës, 444–446
 dëbime të forcuara, 142, 438, 439
 forcat e sigurimit, 86
 masakër, 123
 struktura ushtarake, 4
 sulm mbi kampin e refugjatëve, 33
- Walker, William, 61
 Wall Street Journal, 93
 Washington Post, 74, 85, 226–227, 228, 231, 234, 235, 272, 273, 511
 Watson, Paul, 263, 264, 274
 Wilkenson, Ray, 244–245, 578
 William Cohen, 56–57
 Williams, Daniel, 272
- Xërxe, 359, 369, 371, 372, 374, 376, 391–394
 xhami
 Hamudi, 228
 Qirez, xhamia, 158, 187, 199–203

- shkatërrimi i, 9, 153, 320
 xhamia e Qirezit, 158, 187, 199–203
 Xhemaili, Bajrush, 259, 264, 265, 269
 Xhinxhiç, Zoran, 90
- Zabllaq, 257
 Zahaq, 307
 ekzekutime, 307, 341–343
 fajtorët, 327, 345, 349–350, 354
 shkalla e ekzekutimeve, 468
 vonohet spastrimi etnik, 319, 328
- Zatra, 317
 Zdravkoviç, Milivoje, 315
 Zdravkoviç, Srba, 227
 Zekavica, Gradimir
 dekorime, 103, 113
 role, 361, 85
 Zekoviç, Petar, 81, 103, 114
 Zeqiri, Elki, 380
 Zeqiri, Myftar, 380
 zgjedhjet
 opozita demokratike e Serbisë, DOS, 17
 parregullsi të cituara, 37
 vijojnë vrasjet, 500–502, 16
- Zharko, 324
 Zhegofc, 291–292
- Zherka, Nexhdet, 228
 Zherka, Qamil, 228
 Zhezheviç, Dragana, 315
 Zhivanoviç, Dragan, 114, 557
 Zhivkoviç, Veroljub J., 111
 Zhuniqi, Çilrim, 371–372
 Zhuniqi, Eqerem, 370
 Zhuniqi, Muharrem, 374
 Zhur, 138, 380, 383
 zhvarrosje
 Bellaçerkë, 378
 burgu i Dubravës, 382–383
 ekspertë finlandezë, 515
 masakra në Shavarinë, 206
 rivarrosje e viktimave në Sllovinje, 295
 Suharekë, 397
- Zhvendosje e trupave. Shih. ekzumim;
 prishje e varreve
- Zogaj, Elmi, 417–418
 Zogaj, Gani, 416–417
 Zogaj, Sali, 417–418
 Zogaj, Sami, 417–418
 Zogaj, Shaban, 417–418
 Zojqi, 359
 Zubin Potok, 458, 495
 Zveçan, 458

CIP Katalogizimi në botim BK Tiranë

Human Rights Watch

Nën pushtetin e urdhrave: Raport për krimet e luftës në Kosovë/Human Rights Watch; përkth. Mustafa Nano, Virgjil Muçi; red. Darian Pavli. - Tiranë: Korbi, 2002

656 f.; 22,8 cm

Tit. i origj.: War Crimes in Kosovo

ISBN 999-27788-1-4

323.1(=18:497.115)(047.1)

341.4(=18:497.115)(047.1)

343.4(=18:497.115)(047.1)